

Шарк Ҳақиқати

Ойлик адабий-бадний, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

8. 1983

52-йил чиқиши

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

СССР Олий Советининг қарори
Ўртоқ Ю. В. АНДРОПОВни СССР Олий Совети
Президиумининг Раиси қилиб сайлаш
тўғрисида

Совет Социалистик Республикалари Ўттифоқи Олий Совети қарор қилади:

Ўртоқ Юрий Владимирович Андропов СССР Олий Совети Президиумининг Раиси қилиб сайлансин.

СССР Олий Совети Президиуми Раисининг
биринчи ўринбосари В. КУЗНЕЦОВ
СССР Олий Совети Президиумининг Секретари
Т. МЕНТЕШАШВИЛИ

Москва, Кремль, 1983 йил, 16 июнь.

КПСС Марказий Комитети Пленумининг қарори

Партия идеологик, оммавий-сиёсий ишининг актуал масалалари

КПСС Марказий Комитетининг Пленуми КПСС Марказий Комитети Сиёсий бюросининг аъзоси, КПСС Марказий Комитетининг секретари ўртоқ К. У. Черненконинг докладини тинглаб ва муҳокама қилиб, шуни қайд этадики, мамлакатдаги ғоявий-сиёсий вазият совет кишиларининг Совет Иттифоқи Коммунистик партияси, унинг Марказий Комитети, Юрий Владимирович Андропов бошчилигидаги Марказий Комитет Сиёсий бюроси теварагида янада жипшлашганлиги билан характерланади. Мамлакатимиз меҳнаткашлари КПССнинг ички ва ташқи сиёсатини, партиянинг ишлаб чиқаришни интенсивлаш, халқнинг моддий фаровонлиги ва маданиятини юксалтириш, социалистик демократияни чуқурлаштириш, совет турмуш тарзининг негизларини мустаҳкамлаш, тинчликни сақлаб қолиш, термоядро урушининг олдини олиш йўлини яқдиллик билан қўллаб-қувватламоқдалар. Улар партиянинг интизом ва тартибни бутун чоралар билан мустаҳкамлаш, янада уюшқоқлик билан самарали ишлаш, КПСС XXVI съезди, Марказий Комитетнинг 1982 йил май ва ноябрь Пленумлари қарорларини муваффақиятли бажариш тўғрисидаги даъватига конкрет ишлар билан жавоб бермоқдалар.

Совет жамияти янги босқичга қадам қўйди, бу босқичда ишлаб чиқарувчи кучларда чуқур сифат ўзгаришлари қилиш ва шунга мувофиқ равишда ишлаб чиқариш муносабатларини такомиллаштириш зарурати етилди. Шу билан чамбарчас боғлиқ равишда одамларнинг онгида, жамиятнинг бутун устқурмасида ҳам ўзгаришлар рўй бериши лозим. Партия билан халқнинг бутун куч-ғайрати ривожланган социализмни планли равишда ва ҳар тарафлама такомиллаштириш вазифаларига қаратилмоқда, бу вазифаларнинг амалга оширилиши меҳнаткашларнинг онглилик ва активлик даражасига бевосита боғлиқдир. Идеология иши тобора кўпроқ биринчи ўринга чиқиб бормоқда, унинг роли ва аҳамияти ошмоқда. Янги вазифаларни ҳал этишда «сиёсий нуктаи назардан энг муҳим нарса эса худди оммани тайёрлашдир», деб таълим берган эди В. И. Ленин.

Халқаро майдонда икки ижтимоий системанинг, бир-бирига мутлақо қарама-қарши бўлган икки дунёқарашнинг кураши урушдан кейинги бутун давр мобайнида кучайиб, кескинлашиб бормоқда. Реал социализмнинг тарихий ютуқлари, жаҳон коммунистик ва ишчилар ҳаракатининг обрў-эътибори ҳамда нуфузи ўсганлиги, мустамлака зулми кишанларини улоқтириб ташлаган мамлакатларнинг прогрессив йўлдан ривожланиши, миллий озодлик курашининг юксалиши, урушга қарши ҳаракатнинг кенг қулоқ ёзиши бутун дунёдаги халқларнинг онгига тобора чуқур таъсир қилмоқда. Империалистик реакция, аввало АҚШнинг ҳукмрон юқори тўдаси жаҳонга ҳукмрон бўлишдан иборат телбанамо режаларни кўтариб чиқиб, ўзининг агрессив сиёсати билан инсониятни ядровий фалокат ёқасига судрамоқда. Совет Иттифоқига, социализм мамлакатларига қарши ўз миқёси ва жазаваси жиҳатидан беқиёс психологик уруш олиб борилмоқда. Буржуазия пропагандаси тухмат ва бўҳтондан тап тортмай, социалис-

тик тузумни бадном қилишга, жамиятимизнинг социал-сиёсий ва ғоявий бирлигини қўпоришга интилоқда. Шу сабабли ҳозир меҳнат-кашларни синфий жиҳатдан чиниқтириш, буржуазия идеологиясига қарши мурасасиз курашиш алоҳида аҳамият касб этади.

Пленум партия ташкилотларининг КПСС XXVI съезди қарорлари-га, Марказий Комитетнинг 1979 йил 26 апрель қарорига мувофиқ тарбия ва пропаганда ишини яхшилаш соҳасидаги ишларини ижобий баҳолайди. Шу билан бирга Пленум бу соҳадаги жиддий камчиликлар батамом тугатилмаганини, айрим партия комитетлари бу ишга дуруст эътибор бермаётганликларини қайд этади. Практика эҳтиёжларидан узилиб қолиш, расмиятчилик ва дабдабазлик каби тоқат қилиб бўлмайдиган ҳолатлар ҳамон сезилиб турибди. Идеология ишларини янада такомиллаштириш, унинг натижадорлигини ошириш — партия-нинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

I

КПСС Марказий Комитети КПСС Марказий Комитети Бош секретари ўртоқ Ю. В. Андроповнинг Пленумдаги нутқида баён этилган программ қоидалар ва хулосаларни яқдиллик билан маъқуллайди ҳамда бу қоида ва хулосалар партия ташкилотларининг бутун фаолиятига асос қилиб олиниши лозим, деб ҳисоблайди.

Идеология, тарбия, пропаганда иши ривожланган социализмни такомиллаштириш жараёнида партия ҳал этаётган катта ва мураккаб вазифалар даражасига қатъият билан кўтарилиши зарур. Оммавий-сиёсий иш партия билан халқнинг бирлигини мустаҳкамлаши, меҳнаткашларнинг коммунистик эътиқодини, сиёсий активлигини ошириш, уларнинг ижодий ғайратини қулф урдириши лозим. Коммунистларнинг ва социалистик жамиятимиз барча аъзоларининг онгини шакллантириш — фақат идеология ходимларининг вазифаси эмас, бу — бутун партиянинг ишидир.

Идеология ишининг таъсирчанлигини ошириш учун бизда ҳамма зарур нарсалар бор. Булар — жаҳоншумул-тарихий аҳамиятга эга бўлган социализмнинг реал ғалабалари, бизнинг улуғ революцион таълимотимиз, коммунистик руҳда тарбияланишнинг таркиб топган системаси ва бу соҳада орттирилган тажриба, қудратли ахборот-пропаганда аппарати, партия ишига садоқатли малакали идеология кадрларидир. Маориф ва тарбия воситаларининг бой хазинасидан янада самарали фойдаланиш, шу воситалардан хусусан совет кишиларининг маълумот даражаси ва талаб-эҳтиёжлари анча ўсганлигини эътиборга олиб, янада актив, ижодий фойдаланиш лозим. Ғоявий-тарбиявий ишни партиянинг социал-иқтисодий сиёсати мустаҳкам пойдеворига изчиллик билан қуриш зарур. Бу иш ҳозирги куннинг реалликлари билан чамбарчас боғланган ва бундан буёнги олға ҳаракат қилиш йўлларини кўрсатиб берувчи чуқур ғоялар билан тўлдирилиши керак.

Умуман партия сиёсати каби ғоявий-тарбия ишнинг ҳам кучи унинг илмий асосланганлигида; энг илғор, доимо ривожланиб борувчи марксизм-ленинизм назариясига таянишидадир. КПССнинг коллектив тафаккури илмий коммунизмни ривожланган социализм тўғрисидаги таълимот билан бойитди.

Партия совет жамиятининг тарихан узоқ давом этадиган шу босқичнинг илк даврида турганлигини белгилаб берди, унинг ривожланиши реал динамикасини кўрсатди. Бу эса илмий изланишни кучайтиришни, илмий муассасалар, барча жамиятшунос олимларнинг диққат-эътиборини мамлакат олдида турган энг муҳим амалий вазифалар сари қатъиян буриб юборишни талаб қилади.

Партия билан давлат экономистлар, файласуфлар, тарихчилар, социологлар, психологлар ҳуқуқшунослардан ишлаб чиқариш самарадорлигини оширишнинг пухта йўлларини ишлаб беришларини,

жамиятнинг синфсиз структурасини қарор топтириш, социал турмуш-ни интернационаллаштириш, социалистик халқ ҳокимиятини, ижтимоий онгни ривожлантириш қонуниятларини коммунистик тарбия проблемаларини тадбиқ этишларини кутмоқда. Фан-техника тараққиётини рағбатлантириш, бошқариш ва планлаштириш системасини яхшилаш умумхалқ, давлат манфаатларининг устунлигини таъминлаш, тақсимлаш муносабатларини такомиллаштириш, илмий асосланган нарх белгилаш принциплари ва шу каби масалалар айниқса актуалдир. Қардош социализм мамлакатлари тажрибасидаги ҳамма яхши нарсаларни чуқур ўрганиш керак. Халқаро муносабатлардаги жаҳон социализми ривождаги, жаҳон революцион жараёнидаги янги ҳодисаларни, капиталистик система умумий кризисининг янги жиҳатлари ва томонларини чуқур анализ қилиш зарур. Илмий ечимлар амалий тавсияларга айлантирилиши асосланган социал прогностларни бериши лозим.

Халқ хўжалигининг туб проблемаларни ҳал этишга, ишлаб чиқаришни интенсивлашга, фан ва техника ютуқларини тезроқ жорий этишга, озиқ-овқат ва энергетика программаларини амалга оширишга, мамлакатнинг ишлаб чиқариш потенциалидан оқилона фойдаланишни таъминлашга, меҳнат унвдорлигини юксалтиришга ва шу асосда Ватанимизнинг иқтисодий ва муҳофаа қудратини янада мустаҳкамлашга, халқ фаровонлигини ўстиришга ҳар томонлама кўмаклашиш — пропаганда ва агитациянинг энг муҳим вазифаларидан биридир.

Давлат планларини бажариш, маҳсулот сифатини ошириш, ишлаб чиқариш қувватларидан, ҳом ашё, энергия, иш вақти, капитал маблағлардан яхшироқ фойдаланиш учун, уюшқоқлик ва масъулиятни кучайтириш учун курашда қолақлик ва бюрократизмга, маҳкамачилик ва маҳаллийчиликка қарши курашда социалистик жамият меҳнаткашларининг гражданлик фазилятлари, умумий фаровонлик йўлидаги виждонан меҳнат эҳтиёжи шаклланади. Ишлаб чиқариш новаторларининг ташаббусларини пропаганданинг барча воситалари билан қўллаб-қувватлаш, раҳбарлар ва ишчиларни, олимлар ва конструкторларни техникани янгиллашга ундайдиган ҳамда қўл меҳнатини қисқартиришга кўмаклашадиган ташкилий, иқтисодий ва маънавий чора-тадбирларни оммалаштириш керак. Иқтисодий пропаганда ва иқтисодий тарбия халқ хўжалигини интенсивлаш эҳтиёжларига ҳозирги замон иқтисодий тафаккури социалистик омилкорлик ва ишчанликни ҳосил қилишга тўла-тўқис бўйсундирилсин. Корхоналарда иқтисодий ўқиш ишлаб чиқариш таълими билан чамбарчас боғлиқ ҳолда олиб борилсин. Бундай ўқишга ишлаб чиқариш самарадорлигини ошириш воситаларидан бири деб қаралсин.

Марксча-ленинча дунёқарашни шакллантириш — коммунистик тарбиянинг мустаҳкам негизидир. Барча коммунистлар, меҳнаткашлар, Маркс, Энгельс, Лениннинг ижтимоий тараққиётнинг ғоят мураккаб проблемаларни билиб олиш, ва ҳал қилиш қалитини берувчи революцион таълимотни чуқур ўзлаштириб олишларига эришиш муҳимдир. Марказий Комитет марксизм-ленинизмни партия тарихи ва сиёсатини, социализм учун курашнинг турли босқичларида партия фаолияти тажрибасини пропаганда қилишни яхшилаш зарур деб ҳисоблайди. Партия маорифи оммавий-сиёсий ўқиш шахобчалари ишининг услубини ўзгартириш лозим. Машғулотларнинг актив формалари бутун чоралар билан ривожлантирилсин, бу машғулотларга катта амалий йўналиш бахш этилсин. Қироатхонлик ва расмиятчиликка барҳам берилсин. Сиёсий ўқишнинг моҳияти ҳар бир киши партия сиёсатини чуқур тушунишига, ҳосил қилинган билимларни амалда қўллана билишида ўзининг ижтимоий бурчини аниқ тасаввур этиб, уни амалда бажаришидадир. Пропагандистларни танлаш ва ўқитиш такомиллаштирилсин, коммунистларнинг мустақил сиёсий билим олиши методидан кенг фойдаланилсин. Бутуниттифоқ сиёсий маориф уйини ташкил этиш мақсадга мувофиқ деб ҳисоблансин. Уқув

юртларида ижтимоий фанларни ўқитишнинг ғоявий-назарий савияси оширилиши таъминлансин, бу фанларни ўрганишга қизиқиш бутун чоралар билан ривожлантирилсин, жамиятшунос ўқитувчилар тайёрлаш сифати устидан назорат кучайтирилсин. Марксизм-ленинизмга доир янги дарсликлар ва ўқув қўлланмалари ишлаб чиқилсин.

Ишимизнинг тарихан ҳаққонийлиги, марксизм-ленинизм таълимотининг революцион ўзгартирувчилик характери, социалистик тузум афзалликлари — совет кишиси ғоявий эътиқодининг манбаидир. СССР гражданларининг сиёсий ҳуқуқлари ва эркинликларини, жамиятимизнинг социал ва маънавий ютуқларини ёрқин кўрсатиб бериш керак. Назарияда белгиланган, коммунистларнинг авлодлари, инсониятнинг энг зукко намояндалари орзу қилган буюк мақсад — эксплуатация ва жабр-зулмни тугатиш мақсади аллақачон совет жамиятининг реал воқелиги бўлиб қолди. Эндиликда синфий тафовутларни тугатиш, жамиятнинг социал бир хиллигини қарор топтириш амалий сиёсат ишига айланди. Ишчилар синфининг революцион идеологияси ва ахлоқи, унинг коллективчилик психологияси манфаатлари ва қарашлари барча совет кишиларини маънавий қиёфасини белгилаб беришига эришиш — ғоявий-тарбиявий ишнинг муҳим воситасидир. Социализмнинг муваффақиятларини пропаганда қилиш билан бир вақтда ривожланишимиз жараёнида вужудга келадиган қийинчиликларни бартараф этиш йўллари кўрсатиш зарур.

СССР миллатлари ва элатларининг қардошлик иттифоқи, уларнинг биргаликдаги меҳнати, миллий маданиятларнинг бир-бирига тобора яқинлашуви, ўзаро бойитиши — совет халқи жипслигини мустаҳкамлашнинг социалистик интернационализм руҳида тарбиялаш вазифаларини муваффақиятли ҳал этишнинг ғоят муҳим омилларидир. Бундай тарбияни сабот билан кенг қўламда ватанпарварлик руҳида тарбиялаш билан узвий боғлиқ ҳолда олиб бориш, миллий маҳдудлик ёки миллий нигилизмнинг ҳар қандай кўринишларига нисбатан партиявий принципаллик ва муросасизлик позициясида туриб курашиш, барча миллатларга мансуб кишиларнинг ҳис-туйғулари ва кадр-қимматиға ардоқли муносабатда бўлиш керак.

Аҳоли ўртасида илмий материалистик қарашларни активроқ пропаганда қилиш, атеистик тарбияға кўпроқ эътибор бериш зарур.

Диндорлар ижтимоий ҳаётға кенгроқ жалб этилсинлар, совет урф-одатлари сабот билан жорий этилсин.

Совет турмуш тарзи социализмнинг энг асосий бойликлари моҳирлик билан ижодий пропаганда қилиниши керак. Жамоат практикасидаги барча илғор нарсаларни қўллаб-қувватлаш, меҳнаткашлар оммаси ҳаётидаги янги сифатни қарор топтириш ва яққол кўрсатиб бериш лозим. Бу янги сифат коллективчилик ва ўртоқликни, маънавий соғломлик ва социал оптимизмни, ҳар бир кишининг эртанги кунға бўлган комил ишончини юксак меҳнат ва истеъмол маданияти, хулқ-атвор ва турмуш маданиятини ўз ичига олади. Социалистик тақсимот принципига қатъий риоя этиш, ижтимоий истеъмол фондларидан тўғри фойдаланиш учун изчил курашмай туриб, тарбия ишида муваффақиятға эришишни тасаввур қилиб бўлмайди.

Социалистик онг майда буржуа психологиясининг сарқитлари билан империалистик пропаганданин аҳоли баъзи қисми онгига турли йўллар орқали ўтадиган идеология таъсири билан қаттиқ курашда мустаҳкамланиб бормоқда. Давлат, жамоат мулкидан шахсий бойиш мақсадида фойдаланиш, чайқовчилик, порахўрлик, тузумимизнинг инсонпарварлигидан ҳар қандай йўллар билан фойдаланиб қолиш қаби ҳолларға нисбатан муросасизлик вазиятини вужудға келтириш зарур. Бундай ҳолларға қарши курашда омманин активлигига, қонуннинг муқаррар кучига изчиллик билан таянилсин, шахснинг оқилona эҳтиёжларини, қизиқишларини шакллантириш юзасидан аниқ мақсадни кўзлаб иш олиб борилсин.

КПСС ва Совет давлатини ленинча тинчликсевар ташқи сиёсий йўли тўғрисидаги, қуролланиш пойгасини жиловлашга, халқаро муносабатларни тубдан соғломлаштиришга қаратилган тинчлик ташаббуслари тўғрисидаги ҳақиқатни кишиларга етказиш партия пропагандасининг вазифасидир. Ер юзиде тинчликни сақлаб қолиш бугунги кунда ҳам, яқин келажакда ҳам партиямиз ташқи сиёсатининг энг асосий проблемасидир. Пропаганда СССРнинг бошқа социалистик давлатлар билан дўстлиги ва ҳамкорлигини мустаҳкамлашга, халқаро коммунистик ва ишчилар ҳаракатини жипслаштиришга, халқларнинг миллий озодлик кураши муваффақиятларга эришувига кўмаклашиши лозим. Тинчлик ва тараққиёт душманларини, империализм, биринчи навбатда Америка империализмининг милитаристик режаларини изчиллик ва сабот билан фoш қилиш керак. Бугунги кунда Америка империализми инсониятга хавф солиб турган жаҳон урушининг манбаи бўлиб қолди.

Пропаганда империализм, унинг сиёсати ва идеологиясининг халққа қарши моҳиятини, буржуа жамияти социал иллатларни, миллий ва ирқий адолатсизликни бартараф этишга қодир эмаслигини яққол кўрсатиб бериши лозим. Совет кишиларининг сиёсий ҳушёрлигини, уларнинг душман қарашларига муросасизлигини, синфий душманиннг мафқуравий диверсияларига, реал социализмга, оппортунистик ва ревизионистик хуружларга қарши тура билиш маҳоратини ривожлантириш лозим. Антисоветизм ва антикоммунизмга актив зарба бериш — партия комитетлари, оммавий ахборот воситалари фаолиятининг доимий йўналишидир. Қарши пропаганданиннг пухта ўйланган, ягона, жўшқин ва самарали системаси зарур.

II

Матбуот, телевидение ва радио партия идеология ишининг таъсирчан воситасидир. Бизнинг жамиятимизда матбуот — социалистик демократиянинг ғоят муҳим институти, жуда зарур масалаларни муҳокама қилиш ва ҳал этишга меҳнаткашларни жалб қилиш, жамоатчилик фикрини шакллантириш воситасидир. Матбуот ўз эътиборини партия ва халқ фаолиятининг бош йўналишларига, проблемаларни жиддий анализ қилишга, илғорлар тажрибасини оммалаштиришга қаратганида ўзининг тарбиячилик, уюштирувчилик ролини муваффақиятли бажаради. Матбуот мақолалари, телевидение кўрсатувлари ва радио эшиттиришлари ҳаётнинг ич-ичига чуқур кириб бориши, далилларнинг асослилиги, фикр ва сўзнинг янгилиги билан ўзига жалб этиши ва ишонтириши, тузумимизнинг афзалликларини моҳирлик билан пропаганда қилиши, янги жамият қурувчиси — давримиз чинакам қаҳрамонининг характери ва қиёфасини ёрқин кўрсатиб бериши керак.

Партия комитетлари оммавий ахборот ва пропаганда ишини амалий тарзда, икир-чикирларга аралашмай йўналтириб туришлари, уларнинг жанговарлиги ва обрў-эътиборини оширишлари принципал мақолалар қўллаб-қувватланишини таъминлашлари лозим. Проблемавий ва танқидий материалларга эътиборсизлик билан қараш фактларига қатъий муносабатда бўлинсин.

Министрликлар ва идораларнинг, совет ва жамоат ташкилотларининг раҳбарлари бошқарув органларининг фаолияти, ҳал этилаётган проблемаларнинг характери тўғрисида матбуотни мунтазам суратда хабардор қилиб туришни йўлга қўйишлари керак. Улар аслида матбуот мақолаларига телевидение кўрсатувлари, радио эшиттиришларига жавоб бериб боришлари, қабул этилган чоралар тўғрисида редакцияларга ўз вақтида хабар қилиб туришлари шарт.

Ҳозирги шароитлар матбуотнинг, жумладан, тармоқ матбуотининг таркиб топган структураси такомиллаштирилишини, шаҳар ва район газеталарининг етилган проблемалари ҳал қилинишини тақозо эт-

моқда. Телевидение ахборот программаларининг мазмундорлиги ва оперативлигини оширишга алоҳида эътибор бериш керак. Оммавий ахборот воситалари, китоб нашр этиш ишининг аҳамияти ортиб бораётганлигини ҳисобга олиб, уларнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш тадбирларини ишлаб чиқиш жадаллаштирилсин.

Журналист кадрлар тайёрлашни яхшилаш ва уларнинг малакасини ошириш таъминлансин. Оммавий ишчи, қишлоқ мухбирлари ҳаракатининг анъаналари ривожлантирилсин. Журналистлар янгиликнинг актив, дадил разведкачилари, матонатли сиёсий жангчилар қилиб тарбиялансин. Юксак гоъвийлик ва омилик, журналистларга хос беуқсон одоб уларнинг фазилати бўлиши керак.

Оғзаки пропаганда оммага партиявий таъсирнинг синалган воситасидир. Одамлар билан жонли, ишончли мулоқотда бўлиш, уларни тўлқинлантирувчи масалалар тўғрисида рўйи-рост суҳбатлашиб олиш учун оғзаки пропаганда имкониятларидан кенг фойдаланиш зарур. Бевосита меҳнат коллективларида мунтазам суратда сўзга чиқиб туриш партия комитетлари, министрликлар ва идоралар, совет ва хўжалик ташкилотлари раҳбарларининг муҳим бурчи деб ҳисоблансин. Меҳнаткашларнинг фикр-мулоҳазалари ва таклифлари қандай амалга оширилаётганлиги қатъи партиявий назорат остида бўлсин. Агитаторлар, сиёсий ахборотчилар, пропагандистлар, лекторларни хабардор қилиб туриш ва уларга йўл-йўриқ кўрсатишни яхшилаш, уларни аудиториядагилар билан жонли ва мароқли суҳбатлашиш, ишонтириш, одамларни ўзига эргаштира билиш маҳоратига ўргатиш керак.

Социалистик реализм адабиёти ва санъати меҳнаткашларнинг маънавий турмушини бойитишга, уларни коммунистик идеаллар руҳида тарбиялашга катта ҳисса қўшмоқда. Кўп миллатли совет санъаткор зиёлиларининг партия ишига садоқати, халқ ҳаёти билан мустаҳкам алоқаси — улар эришган ютуқларнинг негизидир.

Маданиятни ривожлантиришга партиявий раҳбарликда талантга нисбатан ҳурмат билан ардоқли муносабатда бўлишни юксак принципаллик ва талабчанлик билан узвий қўшиб олиб бориш зарур. Маданият арбобларини халқ олдида масъулиятни ҳис этиш руҳида тарбиялаш, улар ўртасида гоъвий, маънавий ва эстетик талабчанлик вазиятини мустаҳкамлаш — ижодий союзлар ва уюшмаларнинг вази-фасидир. Ижодий изланишга нисбатан актив, сезгир, эътиборли марксча-ленинча танқид бадиий ижодиётга таъсир ўтказишнинг бош методи бўлиши керак. Шу билан бирга бизнинг жамиятимизга, идеологиямизга ёт бўлган қарашлар баён этиладиган, тарихий ҳақиқатдан чекинмишларга йўл қўйиладиган ишларга аниқ, партиявий баҳо бериш марксча-ленинча танқиднинг бурчидир. Танқид бадиий жиҳатдан заиф, ғўр асарларга нисбатан ҳам муросасозлик қила олмайди. Ҳаваскорлик ижодиётини ривожлантиришга, оммани маданият бойликларидан баҳраманд қилишга доимо эътибор бериш зарур. Нашрлар ва репертуарларнинг гоъвий мазмуни ҳамда бадиий савияси учун матбуот органлари ва маданият муассасалари раҳбарларининг шахсий масъулияти кучайтирилсин.

III

КПСС Марказий Комитетининг Пленуми партия комитетларининг зиммасига идеологик, оммавий-сиёсий ишга раҳбарликни анча яхшилаш мажбуриятини юклайди. Партия комитетлари, уларнинг биринчи секретарлари бу ишнинг аҳволи қандайлигини чуқур билишлари, гоъвий-тарбиявий иш билан ташкилий-партиявий ва социал-иқтисодий фаолиятнинг чамбарчас бирлигига эришишлари зарур.

Партия ташкилотлари, халқ депутатлари Советлари, касаба союзлари ва комсомол оммани сиёсий маърифатли қилиш билан уларни жамият ва давлат ишларини бошқаришга, контролни ташкил

этишга актив жалб этишни кўшиб олиб боришлари керак. Давлат ва жамоат ҳаётининг катта-катта масалаларига доир қарорларининг лойиҳаларини дастлабки тартибда муҳокама қилишда меҳнаткашларни қатнаштириш практикаси кенгайтирилсин. Бошқарув органлари ишида кенг ошкоралик таъминлансин, ҳар бир меҳнаткаш умумий ишга дахлдор эканлигини ҳис этиш руҳида тарбиялансин. Хўжалик фаолиятининг тарбиявий оқибатлари учун раҳбар кадрларнинг масъулияти оширилсин. Тарбия масалаларини хўжалик раҳбарлари хузуридаги кенгашларда муҳокама қилиш практикаси маъқуллансин. Социалистик мусобақанинг, меҳнатга коммунистик муносабатда бўлиш ҳаракатининг тарбиявий кучидан кенг фойдаланилсин. Мусобақадорларнинг куч-ғайратлари маҳсулот сифатини ошириш, ишлаб чиқариш қувватларидан ва барча турдаги ресурслардан фойдаланишни яхшилаш каби мақсадларга эришишга қаратилсин. Агросаноат бирлашмалари, ишлаб чиқариш бригадалари шароитида ғоявий-тарбиявий фаолиятининг самарали формаларини ишлаб чиқиш ва жорий этишга алоҳида эътибор жалб қилинсин.

Партия комитетлари ғоявий-сиёсий, меҳнат ва маънавий тарбия бирлигига, идеологик таъсир воситалари, жамоат ташкилотларининг, меҳнат коллективларининг, оила ва мактабнинг куч-ғайратлари мувофиқлаштирилишини яхшилашга сабот билан эришиб борсин, барча социал группаларни ғоявий таъсир билан қамраб олсин. Энг яхши иш тажрибалари муттасил ёйилиб, бу ишда идеологик комиссияларнинг роли оширилсин. Сийқабозликка, ишнинг моҳиятини расмиятчилик билан алмаштиришга қарши қатъиян курашиш лозим. Ғоявий-тарбиявий ишда қоғозбозлик ва мажлисбозликка, бу ишга фақат миқдорий кўрсаткичларга қараб баҳо беришга тоқат қилиб бўлмайди. Омманинг сиёсий онги ва меҳнат ғайрати даражаси — иш самарадорлигининг бош мезонидир.

Ғоявий-тарбиявий ишни ташкил этиш борасидаги ҳамма куч-ғайратлар пировард натижада меҳнат коллективида амалга оширилади. Асосий эътибор шу ёққа қаратилмоғи, энг яхши пропаганда кадрлар шу ерга жалб этилиши лозим. Партия комитетлари меҳнат коллективларининг етакчи кучи ва сиёсий негизи сифатида бошланғич партия ташкилотларининг роли ва аҳамиятини, социал-иқтисодий масалаларни ҳал этиш, меҳнаткашларни коммунистик руҳда тарбиялаш, уюшқоқлик ва онгли интизомни мустаҳкамлаш, танқид ва ўз-ўзини танқидни ривожлантириш учун курашда уларнинг масъулиятини ошириб боришлари керак.

Партия ёш авлод тўғрисида доимо ғамхўрлик қилмоқда. Яқин ўн йиллар ичида жамяятнинг тақдири учун масъулият ана шу авлод зиммасига тушади. Ёшларни ижтимоий-сиёсий фаолиятга кенгрок жалб этиш, уларни коммунистик идеалларга садоқат руҳида тарбиялаш, ўз мамлакатни учун ифтихорли туйғуларини, мамлакатнинг равнақига шахсий меҳнати билан кўмак бериш иштиёқини ривожлантириб бориш — партия ташкилотлари, комсомолнинг вазифасидир. СССРнинг Қуролли Кучларига меҳр-муҳаббат туйғуларини сингдириб борилсин, социалистик Ватанни ҳимоя қилишга шай бўлиб туриш мустаҳкамлансин. Ёшларнинг барча социал группалари ва ёш категорияларига — ишчи ва колхозчи, ўқувчи ва армия ёшларига зўр эътибор берилсин, уларнинг хусусиятлари тўлиқ даражада ҳисобга олинсин. Комсомол ташкилотларининг ҳаёти катта ижтимоий мазмун билан бойитилсин, парокандалик ва дабдабавозлик кўринишларига барҳам берилсин.

Мактаблар ва ҳунар-техника билим юртларидаги тарбия ишлари савияси юксалтирилсин. Меҳнат қилиш билан ўтиладиган ягона, политехника мактаби ленинча принциплари изчиллик билан амалга оширилсин, мактаб ўқувчилари ижтимоий фойдали меҳнатга одатланиш ва унга нисбатан меҳр-муҳаббат руҳида тарбиялаб борилсин, уларнинг ғоявий билим доираси кенгайтирилсин, аввало, уларнинг ҳар

бирида социалистик жамият граждани, коммунизмнинг актив бунёдкори деган юксак фазилатлар шакллантирилсин. Эстетик ва жисмоний тарбияда мактаб имкониятларидан тўлароқ фойдаланилсин, ўқитувчининг обрў-этибори оширилсин, унинг малакаси, иш ва турмуш шароитлари тўғрисида кўпроқ ғамхўрлик қилинсин. Халқ хўжалигининг етакчи тармоқлар учун олий ўқув юртлари ва техникумларда мутахассислар тайёрлаш, студентларни ғоявий-сиёсий жиҳатдан чиниқтириш анча яхшилансин.

Истиқомат жойларидаги оммавий-сиёсий ишлар бутун чоралар билан такомиллаштириб борилсин. Айниқса, қишлоқда меҳнаткашларнинг бўш вақтларини тақсим этишда маданий-маърифий муассасаларининг роли оширилсин. Оммавий физкультура ва спорт ривожлантириб борилсин. Ҳар бир районда маданий-спорт комплексларини вужудга келтириш тажрибалари ёйилсин ва бу комплекслар қайси идорага қарашли бўлишидан қатъий назар, маҳаллий советларга бўйсундирилсин.

Тарбиявий иш самарадорлигини мунтазам суратда илмий тадқиқ этиб бориш муҳимдир. Шу мақсадда партия комитетлари ҳузурида илмий методик марказ ва группалар яратиш борасидаги тажрибалар кенгроқ жорий этилсин. СССР Фанлар Академияси, КПСС Марказий Комитети ҳузуридаги ижтимоий фанлар академияси тарбиявий ишларни ташкил этишда социологик тадқиқотлар ролини ошириш, СССР Фанлар академияси социологик тадқиқотлар институти базасида жамоатчилик фикрини ўрганувчи бутуниттифоқ марказини ташкил этиш тўғрисидаги таклифларини киритсин.

Кадрлар — идеологик ишнинг асосий бўғинидир. Барча партия комитетлари — республика, ўлка, область, округ, шаҳар, район партия комитетлари аҳолининг турли группалари билан идеологик ишни моҳирона ташкил эта биладиган ва шу иш учун жавобгар бўлган махсус тайёрланган кадрларга эга бўлиши керак. Шу кадрлар учун зарур шарт-шароитлар яратиш, уларнинг ғоявий-назарий савияси ва профессионал маҳоратини муттасил ошириб бориш тўғрисида ғамхўрлик қилиш лозим. Идеологик кадрлар барча категорияларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш системасини такомиллаштириш борасида қўшимча тадбирлар амалга оширилсин. Идеологик кадрлар коммунистик ғоявийлик, ўз ишига юксак талабчанлик, топширилган иш учун масъулиятни ҳис этиш намунаси бўлиб қолишлари керак.

* * *

Партиянинг ривожланган социализмни такомиллаштириш борасидаги йўлини амалга ошириш коммунистик бунёдкорликда олға томон яна бир катта қадам қўйишга имкон беради, социалистик тузум афзалликларини янада яққол намоёиш этади, бу тузумнинг жозиба кучини оширади. Коммунистлар учун марксизм-ленинизм буюк ғояларини оммага етказишдан, партия сиёсатининг одамлар энг муҳим манфаатлари билан чамбарчас алоқасини кўрсатиб беришдан, меҳнаткашларнинг ижтимоий активлигини янада кучайтиришдан кўра фахрлироқ вазифа йўқ.

КПСС Марказий Комитетининг Пленуми идеологик кадрлар, барча коммунистлар коммунистик тарбиядек олижаноб ишга куч-ғайратлари ва истеъдодларини сарфлайдилар, большевиктик пропаганданинг шонли анъаналарини давом эттирадилар ва ижодий бойитадилар. Коммунистик партия ва совет халқи олдида турган тарихий вазифаларни амалга оширишда янгидан-янги муваффақиятларга эришадилар деб қатъий ишонч билдиради.

Асқад Мухтор,
Ўзбекистон халқ ёзувчиси

Яна янги китобдан

Сирли нидо

Янги кун, умримнинг янги тилсимисан,
Еру кўкнинг сирли нидоси.
Орзуларнинг хотирасимисан,
Бахтнинг тутқич бермас бирор жилоси?
Ушалишимисан умидларимнинг,
Армонларнинг туғилишими?
Рухимдаги оғир юкларимнинг
Олсанг эди жилла бир улишини!

Хонамни ол илиқ бағринга,
Ўйларимга ҳакам бўл холис;
Йўлчи юлдуз бўлгин изланишларимга,
Топган ҳурматимга — муносиб ворис.

Сени бор умримга алмашсам мумкин,
Фақат омад келтиргин зинҳор.
Улмас бир мисрага айланиш учун
Узоқ азоб чекиб яшаганлар бор...
Кечирар менинг бу рўй-рост ҳиссимни,
Агар шеърининг бўлса худоси.
Янги кун, умримнинг янги тилсими,
Еру кўкнинг сирли нидоси.

Қандай яхши

Даричамга келиб қўнган қушча
Эс-ҳушимни олди, бирам чиройли!
Урни табиатда катта эмас унча,
Қўнғил учун эса — бутун бир бойлик.

Эслолмайман унинг оти-зогин,
Фақат суқланаман дераза оша.
Думи чипор, тўши гўё олтин,
Қанотлари зангор, ажиб томоша!

Биламан, бу ерга сени боғ имлар,
Қаердансан, тоғданми, чўлдан?

Сени узоқларда кўриб, яна кимлар
Қалби, кўзи завқларга тўлган!

Уйлаб кўрсанг, ой ҳам шунга ўхшаш,
Гул ҳам менинг қушчамга монанд:
Уларнинг сеҳридан ҳамма баҳраманд.
Қандай яхши
ҳамма учун яшаш!

*
*
*

Ешлик тўлғоқларда тақдирни излар:
Кеча кашф этилган номсиз юлдузда
Висол олдидаги ҳаяжонли ҳислар,
«Кураш» деган кескин, портловчи сўзда

Қисматнинг нафасин сезади киши,
Бу сезги илҳомга ўхшайди.
Ешлигимиз дардли талпиниши,
Ишқилиб, авлодлар оша ўтсайди!

Билет баҳоси

Мана биз ҳам қарийб яшаб ўтдик.
Томошага ўхшар ҳаммаси.
Етмиш бетлик ёки саксон бетлик
Шекспир драмаси.

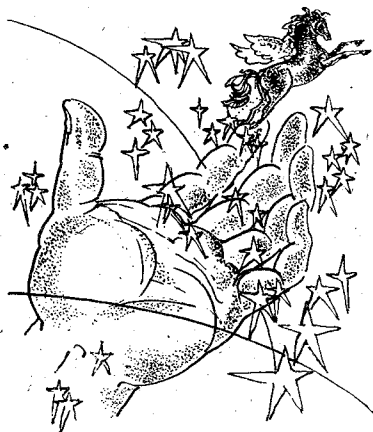
Ҳа, энг яхши спектакль —
инсон,
Конфликтлар — унинг шахсида.
Баъзан ўзи устун, баъзида шайтон
Манфаату виждон баҳсида.

Театр давом этар қишин-ёзин,
Унга кириш бепулдир,
Хайҳот,
Чиқиш учун билет олиш лозим.
Билет баҳоси —
ҳаёт.

Сафаринида кор келади

Сен учун,
Сен агар бепарво бўлсанг ҳам,
Билмасликка олсанг ҳам ўзни,
Сен учун
Шу сўзни тошдан ясайман,
Ярагман олгиндан, нурдан,
Азоблардан, қалб дардидан, дурдан.
Сайқаллайман фақат шу сўзни:
Севаман.

Сенинг учун
Ардоқлайман эзгу армон каби,
Тилдан қўймай тунми, кундузми,
Худди имон каби,
Худди виждон каби,
Кетсам юрагимда олиб кетаман,
Муқаддас чўғдайин

* *
*

Чиганоқ ичида ётаверса,
қумдан
Гавҳар туғилармиш ниҳоят...
Қуч мени маҳкамроқ,
сенинг оғушингда
Мен ҳам жавоҳирга айлансам шояд.

Ҳавас қилмайман

Сабр тағи — олтин. Доно қоида,
Шунга амал қилиб яшадим йиллаб.
Аммо унда қандайдир иллат
Борлигин сезардим гоҳида.

Улғайдим, асаблар қақшади,
Сабр қайда! Нақ обиҷўшман.
Ҳар ишга бош суқиб, айғиб ади-бади,
Қанча-қанча орттирдим душман.

Энди кузатаман сабрлиларни:
«Олтин» йиғадилар беаҳмад, бесас.
Эскиларми, ҳозиргиларми —
Мен уларга қилмайман ҳавас.

Уларгина олтин ғамларми!
Баъзилар юлади ўлик-тирикдан.
Аммо учратмадим сабру лоқайдликдан
Бир фазилат орттирганларни.

Дарахтлар

Туш кўрибман бугун.
Гузарда
Йиқилганмиш бир кекса терак.
Онам таъбир айтди:
кимдир қариялардан
Қазо қилса керак...

Тушу чўпчакларга шонмайман зарра,
Мени кечир, муштилар она.
Аммо инонаман: дов-дарахтлар-ла
Робитамиз бордир, сирли, пинҳона...

Тўғри, планетанинг ўпкаси улар,
Лекин гап хромосом ҳақида эмас.
Боқсам хогирадай, мунгдай туюлар,
Гўё аждодларни эслайман элас.

Чиндан, балки улар одамизодга
Жугарбанд бўлгандир бир вақтлар?
Йўлга чиқсак, гўё қўл узатган,
Кузатиб қолади бизни дарахтлар.

Ҳар бири ўзинча гўзал ва мағрур,
Биз учун ясанар, ўзгартар тусин.
Улар ҳам бизларсиз балки яшолмайдир.
Кимга кўрсатарди, бўлмаса, ҳуснин?

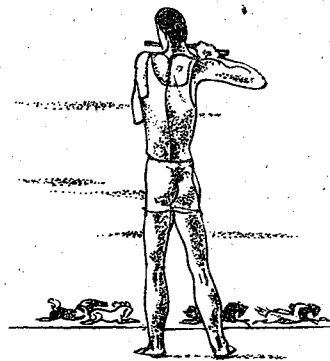

Наво

Қамишдан най қилди чўпон. Етим, ёлғиз...
Най навоси янграр йироқ-йироқда.
Шундан бери ҳар тонг кўза тутган қиз
Келадиган бўлди булоққа..

Кўп асрлар ўтди, нуради харсанглар,
Энди йўқ албатта дунёда чўпон.
Най ҳам чириб кетди...

Наво эса янграр
Ва қиз ҳануз булоққа ҳар тонг...

Сен келганда...

Онанинг кўз узолмас сенинг юзингдан,
Нурланиб ошкора ҳаяжонида.
Хотининг қувончин билдирмай, зимдан
Аразли боқади кўзгу ёнида.
Отанинг, шошмай, турар гўё ётсираб,
«Кел, ўғлим», деб қўл узатади.
Синглинг кўзларида ўт чақнаб, зийрак,
Сени бошдан-оёқ бир кузатади.

Келинг чой қуяди дастурхон ёйиб,
Она боқиб тўймас ўғлига ҳамон.
Сингил, шаббодадек, қаёққадир ғойиб,
Ота «бисмилло» деб синдиради нон.

Жигарбандлар кутар,
ҳар бирида мазмун:
Бири — тоғ жилғаси,
Бири — қуёш меҳри,
бири — тонг жилваси,
Бири — тоғнинг ўзидай вазмин.

Ёшлик ҳамон ҳақ

Қўполликлар, аччиқ зардалар
Унутилар, мисли йўлакай сайил.
Бир умр қалбингни, аммо, бурдалар
Майингина айтилган «Хайр...»

Ениқ деразалар чақирар, судрар,
Таниш толкўчага кираман секин.
Намгарчилик, куз кечаси мудрар,
Қалб шўрлик бегона, етим...

Бу — хотира, эски бир куй чалар.
Олисларда эса янграйди чақчақ.
Уша ёмғирли тун, ўша кўчалар...
Ёшлик ҳамон ҳақ.

Орамизда курраи замин

Ҳар ким ҳар хил,
ҳар хил ўй суради.
Биров иягига тирар кафтини.
Биров ерга қараб узоқ ўлтиради,
Бамисли Роденнинг «Мутафаккир»и.

Мен Жон Патрис деган негр билан
Танишдим Чкалов Ванкуверида¹.
Най чалар, юк ташир, тўқир экан гилам,
Ўзи йигирманинг нари-верида.

Жон Патрис романтик, туйғуси латиф;
Лекин муаммолар букканда белни,
Ўйларкан майсага чалқанча ётиб,
Бор вужуди билан ҳис этиб Ерни.

Ўй сурганда бундай экан расм.
Австралия чўпонларида:
Бир оёқда туриб уфққа солар разм
Прерия деган чўл тонгладида.

Жон Патрис услубин мен маъқуллайман.
Хонаси келганда шуни қўллайман.
Ернинг икки бети — икки узоқ ўлка,
Ётамыз майсада елкама-елка.
Орамизда фақат курраи замин,
Балки муаммолар гоҳо муштарак.
Эзгу ўйлар, иккимиз ҳам амин,
Бир-биридан албатта топади дарак!

Ёпишқоқ ўй

Бошимда мусибат:
Бугун эрталаб
Бир паст одам келиб қисди қўлимни
Кун бўйи бағримни бир ўй бурдалар:
Қачон бу одамга очдим кўнглимни?!

Ҳеч ёдимга келмас танишган вақтим,
Қачон бу одамга қилдим яхшилик?
Қачон нон синдирдим.
қачон кулиб боқдим,
Қачон ўтди мендан бу аҳмоқчилик?

Чиркин, ёпишқоқ ўй, хира, беҳаё,
Азобга қолдирди мени оқибат.
Бир ҳўл бало бўлди менга бу хаёл
Бошимда мусибат.

¹ Америка Қўшма Штатларидаги Ванкувер шаҳрини (бу номдаги шаҳар Канадада ҳам бор) ерли халқ шундай деб атайти. 1937 йили Шимолий қутб орқали биринчи бор Америка қитъасига учиб ўтган Чкалов бошлиқ совет учувчилари шу шаҳар яқинига қўнган эдилар.

Базм

Баъзан сени келтирар
Хаёлим дулдуллари,
Мен қўяман ўртага
Қувончимиз гулларин.
Фаришталар қуршайди
Стол теварагини.

Дастурхонга тераман
Ҳижрон меваларини.
Бизнинг висол тонгимиз
Шабнамларда чайилган.
Дудоқлардан ичамиз
Севгимизнинг майидан...

Нуқул истиора-ку,
Бу нима, деб сўраманг.
Ноилождан гоҳ шундай
Орзу базмин қураман.

* *
*

Отам кўрган уфқларни кўзладим мен,
У топмаган бахтларни изладим мен.
Кўп йўл юрдим, манзилимга етолмадим,
Юксак эди орзуларим, тутолмадим.

Ер қисмати ҳамон дилга ғулув солар,
Чақолмадим гоҳо дунё маъносини.
Муаммолар, муаммолар, муаммолар,
Мен ўғлимга қолдираман ҳаммасини.

Майсаларни ДЭЗ Урмайди

Қисса¹

22

Кундаликда Аҳмад-бригадирнинг номи бир неча жойда эслатиб ўтилар, унинг мулоҳаза, тажрибалари келтириларди. Пайғамовда бригадир билан танишиш, агар керак бўлса бригадасини институт тажриба майдонлари ҳисобига ўтказиш истаги туғилди.

— Эргаш,— деб чақирди шогирдини,— Нусратти топиб кә!— у бир нарсанинг бошини тутса, охиригача етказмаса тиниб-тинчимайдиган, темирни қизигида урадиган одам эди.

Ез. Қуёш шарқдан чиқиб, ғарбга ботгунча ўн беш соат-у, ўн икки минут йўл босиб қизиб, олов бўлиб кетади. Қиёмда ҳаво ҳарорати қирқ иккига кўтарилади. Уйда буғланиб кетган Нусратбек чиқиб, эшик олдидаги соя зинапояда ўтирди. Электр симга қўниб, бошини гоҳ ўнг, гоҳ сўлга буриб, атрофни кузатаётган қалдирғочга кўзи тушди: тумшуғи, панжалари лой. Ҳандақдан қолипга лой олиб, гишт қуяётган қурувчига ўхшайди.

Қалдирғоч атрофни кузатиб турди-да, хавф-хатар сезмагач, «пирр» этиб уй ёнидан буралиб ўтган ариқ бўйига қўнди. Қирғоқдаги лойдан тез-тез уч-тўрт чўқилаб, дарахтлар оралаб учиб кетди. Кейин бошқаси келди. Буниси жон куйдириб ишламаганми, бир оз озодароқ. У ҳам ҳамроҳидек ҳаракатлар қилиб, тумшуғида лой олиб кетди. Бир фурсатдан кейин иккови бирга учиб келди. Биттаси симда қоровуллик қилиб турди, иккинчиси тумшуғига лой тўлдириб олди. «Қизик, қалдирғочлар баҳорда уя қуради-ку?! Булар энди вояга етаётган янги авлод бўлса керак. «Қария»лари кўринишмайди».

Қалдиғоч муҳлат белгилаб қўйгандек, ҳар бир-икки минутда келиб, лой ташиб кетишар эди. Комендантнинг уйи бўсағасида умуртқасини букиб, думини ҳалқа қилиб чиқаётган мушук кўринди.

Озодароқ қалдирғоч «чити-читий»лаб, лой олмасдан шеригининг орқасидан учди. «График» бузилди. Қушчалар бу дафъа беш-олти минут ҳаяллаб кетишди. Кейин келиб, иккови ҳам симга қўнди. Атрофни узоқ кузатишди. «Мардикор»и тушиб лой олди. Холдори кузатиб турди-да, қуруқ қайтди.

Нусратбек ҳайрон бўлди: «Шу қушчалар ҳам ҳар хил-а! Биттаси жон куйдириб, ҳалол меҳнат қиялпти, бошқаси «хўжакўрсин»га келиб кетяпти. Лекин ин битса, иккови баробар яшайди».

Шу пайт директорнинг машинаси шитоб билан келиб, уй олдида тўхтади.

— Хайрият, уйда экансиз! — деди шофер ўтирган жойида ойнадан бош чиқариб. — Хўжайин, келсин тез, бир жойга бориб келамиз, дедилар.

Улар Аҳмад-бригадирнинг даласига боришди. Шамол-тўзон бир ойдан бери кўз очирмай дов-дарахт, ҳатто экинларнинг ҳам тинкасини қуритиб юборган эди. Бригадир директорга олдин сувга ёлчимай қолган мажмағил гўзаларни кўрсатди:

— Бу таппотнинг ҳеч инсофи йўқ экан. Сабил на плонни билади, на мажбурияти! — Бу пайкалдаги экинлар Аҳмад-бригадирнинг дарди, ташвиши эди. Одам оғриган жойини олдин кўрсатади-да. Бўри Пайғамов эса буни бошқача тушунди. Нимжон, қулоғига чангга ботган гўзаларни кўриб хафа бўлди. Аҳмад-бригадирнинг Нусратбек кундалигида келтирилган гапларини эслаб гижинди: «Оғизда ботир-у, амалда мужмал экан».

— Қарамабсиз экинга, асат, асат-а, ҳозир!

Пайғамовнинг «асат, асат-а» деб писанда қилгани Аҳмад-бригадирга оғир ботди. Боласини офтоб урган отадай гўзаларга юраги ачиб жони ҳалқумига келиб не ғамда юрибди-ю, манави «хўжайин»нинг таъна-дашномии ўтиб тушди. Тўғри, айрим пайкаллардаги экин чанқаган. Аҳмад-бригадир пуштасидан «тутун чиқмагунча» гўзасини суғормасди, тажрибада кўп кўрган бунинг фойдасини. Унга нима? Ҳар кун эгат оралаб, тиззасининг кўзини кўсак уриб, кўкартирган деҳқондай зарда қилади-я! Ўзим-ку, гўзаларди шу қолга етказгунча, лабларимни уч марта пўсти тушди. Даладан олиб келадиган чанг-чунг, терли кийимларимни ҳар кун тоғорага солавериб, аёлимди қўллари қадоқ бўлиб кетди. Пахта деб болаларимди ёғочдай озиб-тўзганидан бу одамди хабари йўқ: Яна менга зарда қилади-я!»

— Ака, — Аҳмад-бригадирнинг товуши жуда юмшоқ, мулойим эшитилди, — шу гўзаларди кўрдиз-а?!

— Ҳа, кўрдим, нимаиди?! — Пайғамовнинг ҳам жаҳли чиқиб кетди. У эринчоқ, масъулиятсиз, ўз лапашанилигини дўл, сел, ҳашарот, таппот каби ҳар хил баҳоналар билан оқлашга уринадиган кишилар билан вазмин гаплаша олмас эди. Ҳар қандай мулоҳазақор, тажрибали овчи ҳам гоҳо қўшотарнинг эҳтиёт-тепкисини босиб қўйишни унутади-ку!

— Кўрган бўлсангиз, шу экин-жониворлар қирқ кундан буён кечаю кундуз йигирма тўрт соат чингга беланиб, илдизию танаси таппотда титраб турибди, мен сизга айтсам. Сиз кундузи идорада тунда уйга кириб, эшик, деразаларни бекитиб ётасиз. Бу жониворларнинг тили бўлмаса арз қиладиган, оёғи бўлмаса қочиб бекинса. Шохлари, гули эмас, баргларини ҳам юлқилаб битказди-ку, таппот!

Аҳмад-бригадир ўқариқ ёқаларига қовун, тарвуз уруғини ташлаб кетарди. Сувчи, термичи ёки механизатор чанқаб бораётганда олдида калладай қовун ёки тарвуз дўппайиб кўринса, чанқоқбости қилади. Ҳозир пайкал оралаб боришаркан, Нусратбек йўлда учраган палакдан кавушдеккина хомак узиб олди-да, Пайғамов билан Аҳмад-бригадирнинг даҳанаки жангидан нарироқ бўлиш учуноқ орқароқда қолиб, тизасига уриб, ёриб еди.

— Бунинг устига, ер ҳам дори солиनावериб гиёҳванд бўлиб қолди! — у қаллоғини олиб, устарада қирилган катта тақир бошини

қашиди. — Хуришсиз тупроқ шилталаниб кетганидан сочлар ҳам гўза баргидай тўкилиб кетди шу далани эпга келтираман деб.

Бу гаплар Пайғамовга ёқмади: Аҳмад-бригадир сочининг тўкилишини ҳам кимёвий дорилар, олимлардан кўраяпти.

— Кўп нолиманг, илгари деҳқонлар қўлларининг қадоғини болта билан ҳам чополмасди, эзилавериб ўзи тушарди. Шунда ҳам от миниш насиб этмаган уларга. Сиз... — Пайғамов, «Сиз «Москвич» миниб юрибсиз», демоқчи бўлди-ю, яна тилини тийди, — механизация, шу дорилар туфайли оляпсиз мўл-кўл ҳосил-у, жарақ-жарақ даромадни!

— Нолиётганим йўқ...

— Бўлдими, шуми экинларингизнинг бор-йўғи? — Пайғамов Аҳмад-бригадирга гижиниб қаради: «Менинг ходимим бўлса-ку, ўзим билардим у билан қандай гаплашишни!»

— Уқарикнинг нарёғида, шийпон орқасида ҳам бир оз еримиз бор.

Шийпон орқасидаги гўзаларни кўриб, Пайғамовнинг чиройи очилди: «Колхоз раҳбарларидан ёрдам олиш учун атайлаб шундай қилган бу пихни ёрган! Ўғит, ишчи кучи, техникадан тама қилган. Маккор. Ҳали мақсадимизни билмай туриб... Бунақа одам билан эҳтиёт бўлиб муомала қилиш керак». Пайғамов ҳалиги дағаллигини юмшатиш учун:

— Мана бу бошқа гап. Қушнинг қандайлиги этидан эмас — сайрашидан билинади; одамнинг кимлиги — меҳнатдан. Бу жойлардан камида қирқ центнер оласиз! — деб мақтади.

— Кўз ожиз бўлса, чиройли қошдан умид йўқ. Ҳали пуч, ожиз бу гўзалар. Ким билади, — деди Аҳмад-бригадир кўсакларни сиқиб кўриб. — Пишириш керак. Тарозидан ўтгандан кейингина бир нарса деса бўлади деҳқон меҳнатига. — Уқарикдан ўтиб, қайтишаётганда Аҳмад-бригадир мусичалар туллаш учун қанотларини ёзиб, бағрини иссиқ кесакларга босиб ётган тепаликка ишора қилди: — Хирмонни шаққа кўчирмоқчиман. Еноқ, сув тўхтамайди, шамолли жой, пахтабоп.

Аҳмад-бригадирнинг мулоҳазалари Пайғамовга ёқди. Лекин бригадир ниманидир сир сақлаётгандай эди. Нариги пайкалдаги гўзаларни дўл уриб, кейин сувдан қолганидан беҳабар Пайғамов ўзича ўйлади: «Бир бригаданинг гўзасида бунча тафовут бўлмаслиги керак. Меҳнаткаш экан, бир оз қитмирлиги ҳам борга ўхшайди». Машинада кетишаётганда сўради:

— Аҳмаджон, йилингиз нима?

— Қўй, — деди Аҳмад-бригадир соддалик билан. — Нимаёйди?

— Мен мушукми деб ўйлабман! — Пайғамов ҳазилга олиб кулди. Аҳмад-бригадир олдинги ўриндиқда шофер билан ёнма-ён ўтирган эди. Орқасига бурилиб, жиддий сўради:

— Нега? — шунда йўғон бўйни бўртиб кетди.

— Мушукдай, — Пайғамов ўзининг сўз ўйинидан мамнун кулди, — мундоқ ташласа ҳам, ундоқ ташласа ҳам оёғингиз билан тушаркансиз ерга!

— Сиз раҳбарсиз! — Аҳмад-бригадирнинг офтобда қорайган, чанг ўтирган қовоғи, пўст ташлаган лаблари титраб кетди. — Мени бир имо билан ер қилиб қўйишингиз мумкин. Айтаверинг-да, топишмоқ қилмай айтадиганингизни! — у шофернинг тирсагига туртди. — Ука, четга олиб, ҳу анави дарвоза олдида тўхтат.

Дарвоза олдида машинадан тушди:

— Қани, тушинглар, — деди ҳеч нарса бўлмагандай меҳмонларга.

Нусратбек Пайғамовнинг раёйига қараб турди. Унинг Ашир ака ҳақида айтган сўзларини эслади: «Одамларнинг сиркаси сув кўтармайдиган, ақли бўлиб кетган. Илгари эрталаб туриб, тушингни сувга айт, дейишарди. Ҳозир буйрук, фикр, мулоҳазаларингни ҳам сувга айтишинг керак. Ходиминг, ҳатто бола-чақанг ҳам гап кўтармайдиган бўлиб қолган». Пайғамов ҳақ. Аҳмад-бригадирдай одамки ярим ҳазилга шундоқ сачраб кетди! Чарчабди Аҳмад ака ҳам. Илгари унча-мунча гапга парво қилмай, ичига ютиб кетаверарди.

— Бошқа пайт, — деди ҳазили бундай кўпол чиққанидан мулзам тортиб ўтирган Пайғамов.

— Қуриб кетсин шу пахта ҳам, — Аҳмад-бригадир кўзини қаёкка яширишни билмай, эски, кичик дарвоза табақасини очиб турарди. — Сизларди ҳам хит қилдим.

— Йўк, нимага! — деди Пайғамов очик чехра билан, самимий, — иш бор жойда сўз ҳам бўлади. Сиздан гина қиладиган жойимиз йўк. Мен бефаросатлилик қилдим, қайтага. Кек сақламай, ичидагини сиздай очик айтадиганларни яхши кўраман.

Нусратбекка Пайғамовнинг бу муомаласи ёқди: кўпни кўрган одам-да.

Аҳмад-бригадир оёгини тираб туриб олди:

— Дарвозамга келиб, кирмай ўтиб кетсанглар, бу одамгарчиликдан бўлмайди.

— Олдин уришиб, кейин ярашадиганлар одатда бир майизни иккига бўлиб ейдиган жуда қалин дўст бўлиб кетишади, — деди Пайғамов эшикни очиб, оёгини ерга қўяркан. — Қани, Нусратжон, тушинг, Аҳмаджоннинг яраш ошини еб кетайлик бўлмаса.

Аҳмад-бригадирнинг чехраси ёришди. Нусратбек ҳам тушди. Пайғамов яна ҳазил қилди:

— Хайрият-э! Аҳмаджонда инсоф бор экан: мен шу бир пўписа билан сўлағимизни юттириб, оч жўнатиб юборади-ёв, деб хавотирланиб ўтирувдим.

23

Нусратбек институт машинасида қишлоққа кириб борганида, Аҳмад-бригадир — эски гимнастерка, енги шимариғлик, бошида қалпоқ — болаларни, «қоч-қоч»лаб, бульдозер билан кўча томондаги пахса деворни, қийшайган дарвозахонани буздираётган эди. У чанг-тўзон ичида юргани ва бульдозернинг товушидан Нусратбекнинг келганини пайқамади. Нусратбек машинани йўл четида қолдириб, айвондаги ўчоқда «жиз-биз» қиладиган янгаси олдига борди. Товуқ сўйишган бўлса керак, оёқ остида оппоқ патлар сочилиб ётибди. Янга энги билан оёгини бекитиб, каловланиб ўрнидан турди:

— Келинг...

— Эсон-омон ўтирибсизларми?

— Худога шукр.

Ўчоқ ёнида тик турган қип-яланғоч, қоп-қора бола товушининг борича бақириб йиғлар, аммо кўзлари қуп-қуруқ эди.

— Гапни гапга қўш, ёрилгур! — онаси кулни оташкурак билан титиб, кўмиб қўйилган тухумни олиб, унинг олдига сурди. Бола олмай, онасига термилганча яна йиғи бошлади.

— Ма! — Нусратбек киссасидан майда пул чиқариб берди, — Музқаймоқ олиб ейсан.

Бола пулни олди, лекин йиғисини тўхтатмади.

— Кенжамизга кунчилик қиляпти, — деди янга. — Уни эмизма, мен эмаман деб ҳар кун шундоқ ғалва ғилади.

Нусратбек боланинг «дарди»ни энди тушунди.

— Қап-катта йигит бўп қолган, энди йиғламайди, а?

Бола бош ирғаганини ўзи ҳам билмай қолди.

— Аҳмад тоғамми шу? — Нусратбек дарвозахона томонга ишора қилиб, ажаблангандай бўлди. Аҳмад-бригадир ёз-кузда пахтадан бошқа нарсани кўрмас, қулоғига пахтадан бошқа нарса кирмас, ерларни гўзапоядан тозалаб, шудгор қилиб қўйгандан кейингина уй-рўзгор ишларига қарар, тўй-кўпкариларга борарди.

— Уялганларидан, менинг зўрим билан қиляптилар, — деди янга оғзини бекитиб, мамнун, голибона илжааяркан. — Иккинчимизга райондаги обрўли хонадонлардан келган совчилар, бизнинг дарвозамиз кўримисиз эмасми, нуқул анави магазинчининг нақшинкор катта

дарвозасини тақиллатиб, безор қилиб юборишибди. Уларнинг эса қизлари йўқ. «Совчиларинг менинг дарвозамнинг турумини бузишяпти. Янги дарвоза қурмасанглар, эски пахса деворга «Аҳмад-бригадирнинг уйи» деб ёзиб қўйинглар ҳеч бўлмаса, оҳагини ўзим келтириб бераман», деб қаттиқ изза қилди бизни. Бу гап ўтиб кетди, шекилли, бугун бульдозерни эргаштириб келдилар. Чорпоёга ўтинг, Нусратжон, чой дамлайман.

— Чойни холамникида ичамиз, Холиса келяпти. Ўзиз ҳам тоғам билан боринг. Лекин чалоп бўлса олиб чиқа қолинг.

Янга «ҳозир» деганча уйга кириб кетди. Ўғилчаси ўчоқ олдида ўтириб, тухумнинг пўчоғини чала тозалаб ёя бошлади. Нусратбек янга олиб чиққан заранг товоқдаги чалопни симириб, машинага қараб бораётганида, чанг ичидан Аҳмад-бригадир сузиб чиқди:

— Ҳа, жиян, қаёққа?!— Қўлларининг чангини қоқиб, йўғон бармоқларининг учи билан кўришди.— Кир ичкарига, ҳозир та-момлаймиз.

— Йўқ, келинингиз келяпти. Фурсат топиб холамникига бир ўтинг.

Қишлоқ одатини, айниқса, кўнгли яримта бева холанинг гинахонлигини яхши билган Аҳмад-бригадир Нусратбекни ортиқча қистамади: агар ҳозир Нусратбек Аҳмад-бригадирникига қўнса, эшитганлар кўргани уникига йиғилиб келишади, кейин хола ўла-ўлгунча, Нусратбек нега олдин меникига келмади, деб икковидан ҳам гина қилиб юради.

— Хўп, орқангдан етиб бораман. Эсон-омон йиқитиб бўлайлик деворларни, кейин бораман. Бўлмаса болалар ўралашиб...

24

Холанинг пахса деворли, пастқам, олди айвон уй-дахлизи. Нимқоронги хонанинг тўридаги деворга катта чорчўп осиб қўйилган. Оддий тахтадан рандалаб, елимланган. Муборакнинг отаси қишда дурадгорлик қилар: эшик, бешик, шумак, сандал, заранг товоқ ясарди. Бу ҳошия ҳам ўшанинг иши. Унга эски суратлар, орден, медалларнинг гувоҳномаси, «Фахрий ёрлик»лар қўйилган. У ерда Нусратбекнинг болаликда тушган ва «йўқолиб кетган» суратлари ҳам бор. Ана, қишлоқ мактабининг учинчи ёки тўртинчи синфида ўқиганида тўрт-беш жўралари билан тушган сурати: қўйлагининг ёқалари очик, бошида эски шахрисабизи қалпоқ, бўйнида тўғали галстук қийшайиб турибди. Қаердан олган экан хола бу суратни? Елим бўлмаганидан хамир билан ёпиштиришгани учун айрим суратларнинг чети сарғайган. Эшикка тутилган оғир бахмал парда ҳам девордаги катта михларга қайириб, илиб қўйилган. Бурчакдаги идиш-товоқ терилган жавон янги, замонавий. Бу Муборакка атаб олинган бўлса керак. Шифтга тегай-тегай деб турган қозикларга илинган шоҳи, атлас кўрпачалар ҳам Муборакники: хола яхши ният билан қизига у-бу нарса йиғаетган бўлиши керак. Ана, тўрда янги сандиқ устига янги кўрпалар тахлаб қўйилган.

Хола Нусратбекнинг ишга келганидан буён хотини ёки болаларидан бирортаси йўқлаб келмаганини билар, хавотирланиб юрган эди. Келинининг келаётганини эшитиб, суюниб ўтирибди. Бағри тўлиб қоладиган бўлди. Эски чорбоғда чироқ ёниб, опасининг арвоҳи ҳам шод бўлади.

— Келин энди бутунлай кўчиб келсин,— деди хола ҳошиядаги суратларга термилаётган Нусратбекка буйруқ оҳангида. Хола Нусратбекка она ўрнида эканлигини таъкидлаш учуноқ товушини бир баҳя кўтарди.— Шаҳарда усиз ҳам асфальтда пошнаси билан чуқурча қазиб юрадиганлар етиб ортаркан, кўриб келдим. Эр бу ёқда, хотин у ёқда. Эшитган қулоққа яхшимас. Эр — бош, хотин — бўйин, болам; бош бурилган томонга бўйин ҳам бурилади. Сени шунча судрагани ҳам

етар. Олиб кел бутунлай, одамлар орасида оғзи полвон олалари ҳам бор.

Нусратбек тик турганча эски суратлардан кўз узолмади. Қиз томон доим ноҳақ, боши ҳам, муте. Пойтахтга Нусратбек ўз хоҳиши билан кетган бўлса ҳам холаси олдида келин айбдор: ўша судраган бўлиб чиқаяпти.

— Нега мени «судраб юраркан?» Мен уни эргаштириб кетганман ишим шаҳарда бўлганлигидан. — Нусратбек Холисани ҳимоя қилиб, чин юракдан гапирди. Хола буни ўзича тушунди: алам қилган, ҳа, айтишга уялади.

— Биладан. Дарахтнинг кўзи, деворнинг қулоғи бор. Ҳамма билади ким-кимни судраб кетганини! Тавба! — хола энги билан оғзининг четларини артди. — Шифтга қараб ётиб, китоб ўқийвериб юраги сиқилмагани! Биров оёғи остини қитиқлаётгандай ўз-ўзидан қиқир-қиқир кулади, бир кун қараб турсам. Уша китобларда чимилдиқнинг ичида айтиб бўлмайдиган гапларни ҳам ёзармиш-а, Нусратжон?

— Ҳа, — деди Нусратбек суратлардан кўз узмай. — Сиз ҳам ўқиганга ўхшайсиз?

— Иби, ўлсин! — хола юзини тескари буриб, оғиз-бурнини энги билан артди. Чит пешонабандининг остидан кўриниб турган юпқа қулоқларининг чети қизарди, — ўшандай нарсаларни ўқиб, вақтини беҳудага ўтказгунча бола туғсин! Куч-қуввати, ғужури¹ борида ўстирсин — шундан фойда. Ҳадемай, бирин-кетин қанотларинг остига киради, мадад бўлади. Сен ҳам энди шамолдай тентираб юрма. Бас, эски жойингга қараш, янги уй қур. Мошин ол, нима, одамлардан каммисан?

Чорбоғдан бўғизланаётган қўйнинг шовури эшитилди. Хола билан жиян даҳлизда ўралашиб юрган аёллар орасидан ташқарига чиқишди. Нусратбек супа пастида икки челақда тоғора ёнига сув ташиётган қизалоқ, ўчоқ бошида уймалашган аёллар, яктаги барини белбоғига қистириб, пичоқни тишлаганча териси чала шилинган қўйни дарахтнинг пасти шохига осётган ёш қассобни кўрди. Ҳайрон бўлди: ким, қачон айтиб келибди буларни?

— Нима, тўй қиляпсизми, хола?

Хола Нусратбек совғага олиб келган хурмо гулли рўмолни пешонабанди устидан бошига солди:

— Тўй, болам, сани келганинг бизларга тўй! — буришган лаблари хунук титраб, сунъий тишлари кўринди. Ўзини анча олдирибди хола. Сочлари сийраклашиб, оқи қуюқлашган. Нусратбек холасининг ориқлаб, суяклари кўйлагини туртиб турган елкасига, косовдай қўлларига қараб маънос тортди. Меҳри товланди. Онасининг ўзгинаси! Афт-ангори ўхшамаса ҳам, кулишлари, бошини қимирлатишлари!.. Фақат товуши қаттиқ. Хола рўмолининг учи билан намланган кўзларини артди. — Икки-уч кундан буён ўнг кўзим учиб юрувди-я, худога шукр, қувончга экан. Қорнимни қайиқчадай қилиб, қишлоқнинг ош-тузини еб-ичиб юрувдим. Сен билан келиним баҳонасида элга қарзимни қайтарадиган бўлдим.

Хола жияни, келинининг баҳонаси билан уйига одамлар келишидан, дастурхон ёзишидан хурсанд. Бир уйга киради, бир ташқарига чиқади:

— Аҳмад тоғанг кўринмаяптими?

Нусратбек унинг аэропортига кетганини айтмоқчи бўлди-ю, холасининг, нега сен бирга бормадинг, деб қистовга олишини билиб индамади. Хола айвондаги чорпояга кўрпача тўшаб, чой дамлаб келди:

— Уйда зериксанг, шу ерда ўтир. Келган-кетганини кўриб овунасан.

¹ Ғайрат.

Нусратбек чойни қайтариб, чойнакни сочиқ билан ёпиб қўйди. Камгап, жаҳлдор қассобнинг одамовилигини билган хола унга иккита тоғора элтиб бериб, тез қайтди. Катта қозонни икки қулоғидан даст кўтариб, Нусратбекнинг ҳай-ҳай дейишига қарамай, бир ўзи ўчоққа осди.

— Зўр экансиз, хола!

— Ҳали ҳам қувватим кетгани. Ўн бешта туққанман, сен бола эдинг, билмайсан, битта Муборгина турган. Ҳозир ҳам ўн бешта гулукоз¹ укол олсам, ўттиз яшар эркакнинг ишини қиламан. Одамни меҳнат эмас, дард, ғам-ташвиш қаритади.

— Ҳар қалай, эҳтиёт бўлинг, белингиз лат еб юрмасин.

— Бел лат еса пахтадан ерди, болам. Пахтадан оғир иш йўқ! —

Қулоғи яна оғирлашганми ёки трактор, пахта териш машиналари олдида бақириб-чақириб ўрганганми, товуши олдингидан ҳам ўткирлашибди. — Опам раҳматлик бўшроқ эди. Теримга чиқса бели майишиб, эгатга ўтириб оларди. Ўзиям одамнинг энг соддаси эди-да, — хола рўмолининг учларини яна кўз четларига босди. — Бир кун, Нусратжонни соғиндим, тушимга кирибди, деб келди. Илон полчига бориб пол очтирдик. Тишининг ковагида асраб юрган пули бор экан, шунга бир кўзи олиб, Хўжавет Жаҳрога назр қилди сенга атаб. Энди бир бориб болагинамни ўз кўзим билан кўриб келмасам бўлмайди, деди. Ўзи йўлни билмайди. Далада иш бошдан ошиб-тошиб ётган пайт эди. Аҳмад тоғанг билан Муборни дадаси алоҳида кўппулли² патта олиб, поездга чиқариб қўйишди. Проводник ҳазиллашганми ёки баднафс киши эканми, қош қорайганда, текширувчилар келяпти, жойини бўшатиб, дебди. Опам раҳматлик йўлни билмасам, зимзиё тунда қаерга бораман, деб ёлворибди. Проводник кекса аёлга раҳми келгандай бўлибди:

— Бўлмаса, ана ўриндикнинг остига кириб, нафас чиқармай ётинг, — деб кўрпалар тахлаб қўйилган канорани кўрсатибди. Опам шўрлик ўша жойда бекиниб ётиб, тонг оттирган экан. Ўзвайди соддалиги — ўз бошига бало. Бўлмаса кўппулли паттам бор, демайдими!

— Менга буни айтмаган эдилар.

— Менга ҳам айтмаган эди. Сани кўриб, боши осмонга етиб келгани учун севинганидан, ўша проводникни дуо қилиб айтувди. Шу аёлди ўғли, ана, ярим шаҳарди оғзига қаратиб, айроплапларда учиб юрибди! Мен севинмай, ким севинсин?

Нусратбек ноқулай аҳволга тушди:

— Ярим шаҳар-а! Елғиз келиңингиз, муштдай жиянларингиз қулоқ солишмайди-ю...

Хола бу гапларни эшитмади, эшитса ҳам ўз хаёллари, билан банд бўлиб, англамади. Кўзлари маънос тортиб, товуши юмшади:

— Ойнинг ўн беши қоронғи бўлса, ўн беши ёруғ бўлади. У раҳматликнинг чекига қоронғисидан кўпроқ тушган экан-да. Худога минг қатла шукрким, бизнинг уруғдан ҳам олим чиқди.

— Ҳали олимликкача, эҳ-ҳе! — Нусратбекнинг юзлари қизарди. — Кўп гап бор.

Хола жиянининг бу сўзларини ҳам эшитмаганликка олди, камтарлик деб ўйлади. Енгини силкитиб дастурхонга қўнган хира пашшаларни ҳайдади:

— Бизлар дунёга келиб нима орзу-ҳавас кўрдик? Шу тирикчилик, деб ўттизга кирмай ўтин бўлдик, — бекор туролмай, ориқ, сертомир бармоқлар билан дастурхонни сидирди. — Тан қуриди, ўйларимиз ҳориди. Мана, ҳозиргилар қирқ-элликда ҳам арчилган тухумдай бўлиб юришибди. Пушти ҳам иссиқ, истаса туғади. Яхшиям сизларни орттириб қолган эканмиз, сан, Мубор — илинжим. Мубор-ку, бировни хасми, эртами-кечми кетади. Куёв қувса дарвозадан чиқиб қоч, ўғил

¹ Глюкоза

² Купе — демоқчи.

қувса — уй тўрига, кўрпачага ўт, деган эканлар. Сан келсанг, сани уйингга бўлмаса ҳам, ёнингда, санга суяниб яшардим. Иссиқ-суғимдан болаларинг хабар олиб туришади. Келин бор жойга қайнона, қайнона бор ерга келин сиғмайди, биламан. Келин ер устидан келади-ган хоҳадонга ер остидан илон ҳам келармиш. Бу оқибатсиз келин, қайноналар ҳақида айтилган. Холиса меҳр-оқибатли, шунинг учун ҳам опам раҳматлик уни қизим дерди. Энди санларни бахтларингни берсин илоҳим, униб-ўсинглар. Менинг бозоримдан мазорим яқин, Муборга кўз-қулоқ бўлиб юр, болам, сандан бошқа ҳимояти йўқ қизгинамни. Ҳозир ҳимоятсизларнинг иши қийин, уларга мошинни гилдираги ҳам айланмайди.

— Жуда ошириб юбордингиз, хола,— Нусратбек кулди.

— Кўрган-эшитганларим-да, болам,— хола кафтини лабига босиб йўталди.— Тил бесуяк, энди ёш ўтган сайин одам от чакагига суяниб қоларкан.

Бостирмадаги катта ўчокдан кўтарилаётган гўзапоя тутунни дарахтлар орасига сузиб кирапти. Нусратбек унга тикилганча, холага қулоқ тутиб ўйга ботди: «Гўрдан гап очди... Ҳа, ёши анча жойга бориб қолди. Елғизгина қизидан кўнгли тинчимайди. Она экан-да!» Хом гўшг, қон ҳидига пашшалар кўпайди.

— Ҳа, сабил, кузда чивинлар ёмон хира бўлади-да! — хола қўлини силтади.

Дарвозада тўхтаган машина товуши эшитилди. Улар ўринларидан турдилар.

Холиса... У машинадан тушиши билан хола бағрига босиб, пешонасидан ўпди. Келин чиндан ҳам гулдай яшнаган, хушбўй, атлас кўйлагини туртиб турган бўлиқ кўкраги холанинг текис, қаттиқ кўксига хуш ёқди. Яна ўпди:

— Болалар қани?

— Уқишлари бор...

— Бу ерда мактаб йўқми? — хола келинининг пошнаси баланд оқ туфли, этаги тиззаларига тушиб турган сариқ атлас кўйлаги устидан кийган нафис қизил жемпери, қулоғида ялтираб турган ёқут кўзли олтин зирақларига ҳавас ва ғурур билан қаради. Сочини силлиқ тараб, орқасига турмақлабди. Чўзинчокроқ юзи тиниқ.

— Туф-туф! — хола унинг нозик елкаларини, узун, силлиқ бўйинини силади.— Кўз тегмасин. Мубор, бор, ҳазорисвон¹ тутатиб чиқ!

Холиса бу меҳнаткаш, қишин-ёзин далада ишлаб, туғадиган, бола боқадиган, сигир соғадиган, қош-киприк куйдириб нон ёпадиган, оғир-енгил кўтарадиган дағал, ориқ қиз-жувонлар орасида чиндан ҳам «кўз тегадиган» даражада сулув эди. Ёнидаги жувонларнинг бирининг тиши тушган, бошқасининг пешона, бўйинларини ажин босган. Ҳаёт шунақа. Қўша-қўша уй-жой қуриб, машина олиб, катта тўйлар қилиб, мол-қол тўплаганлар, ёшлиги, ҳуснини йўқотган. Холиса эса «қаш-шоқ» лигидан нолиса-да, ҳуснини сақлаб қолган. Агар тўлишгани, иягига бир оз доғ тушиб, боқишлари вазминлашгани, демаса, ҳеч ким уни қишлоқдан кетганидан буён бола туғиб ўстирган, ишлаган, рўзғор тутган демасди.

Нусратбек Холисани қуршаган аёллар аксарияти бошига ялтироқ зарсим тўррўмол ўраб, кўйлак кийишганига разм солди. Хотини, ҳозир ҳамма зар, парча кийяпти, деганида у гижиниб, бозорга бормаган эди: «Чайқовчининг қўлидан уч борбар қимматга оладими!» Яхшиям бормаган экан. Ҳозир хотинини ялтироқ кўйлак кийган аёллар ўртасида оддий атлас кўйлакда кўриб, хурсанд бўлди: ҳаммасидан дилбар, дидли экан хотини. Бир кун, ҳаётида атиги бир кунгина миллионер бўлса-ю, Холисанинг ҳамма хоҳишларини бажо келтирса! Нусратбек ўзича кулди. Агар хотини майда-чуйда ташвишлардан халос бўлса, ҳалиям...

¹ Исирик

— Секинроқ, кар қилиб қўясиз, — Холиса холанинг бағридан чиқиб, қулоғини нозик бармоқлари билан беркитди. — Микрофонсиз тўйларда ашулачи бўлишингиз керак эди асли, — дея ўзи билан кўришмоқчи бўлиб турган аёллар томон юрди. Хола оғзининг таноби қочиб, ундан баттар шанғиллади:

— Нима қилай, худо берган товуш-да, болам!

Холиса аёллар билан кўришиб бўлгач, хола уни эргаштириб, дарвозадан ичкарига кирди. Бир қўлида хокандозда исирик тутатиб келган Муборак бўш қўли билан янгасининг бўйнидан қучоқлаб, ўпди. Хола беихтиёр уларни таққослаб кўрди; қотма қизи қаймоқдай келини олдида қора, ориқ, тиржайган кўринди. «Аёл ўттиздан ошса қовоғи чўкада, дейишарди. Бекор гап экан. Холисанинг қовоғи чўкмабди, қовоғи бодомдай. Шаҳарда чолни — йигит, кампирни — қиз қиладиган дорилар бор, дейишарди. Оти алланима-бало, женженми¹. Жуда қиммат, бир ангишвонаси бир сигирнинг нарҳига тенгмиш. Холиса ҳам шундан ичган. Нусратбекнинг топган-тутгани шунга кетаётган бўлса керак. Елчитиб бирон нарса орттиролмапти. Ҳа-да, машина олмаган, уй-жой солмаган, тўй қилмаган бўлса, қўша-қўша гиламлари йўқ, ўша дорига кетяпти... Менинг Муборгинам ҳам бахти очилиб, тагли-тахтли жойга, Нусратжондай мўмин-қобил, меҳрибон йигитга тушса...»

Хола исирик тутатилган хокандозни Холисанинг атрофидан икки марта айлантириб, қизига қайтариб берди.

25.

Тупроқ титкилаб ҳашарот, дон-дун, курт-қумурсқа териб еб кунни кеч қилган товуклар қўноққа чиққан пайт.

Уй, даҳлиз тўла аёл. Уларнинг суҳбати энди кўр оляпти.

Аҳмад-бригадир дарвозаси билан овора бўлдимиз ёки бошқа юмуши чиқиб қолдимиз... Холисани қўйиб, Нусратбек бир ўзи боғда айланиб юрди. Супа атрофига атиргул экилган. Дарахтларнинг танаси оҳак билан бўялган. Бу Муборакнинг иши, албатта. Холага қолса мева бермайдиган нарсани экмайди, дарахтларни-ку оқлашга вақти етишмайди.

Ҳали Нусратбек хотини билан холи қолиб, тузукроқ гаплашгани ҳам йўқ. «Неча кунга келди экан?» У хотини бўлатуриб, бегона аёлларга кўз олайтирган эркаклардан нафратланар, ундайларни бузук дерди. Нима қилсин? Ўзи у... билан яқинлашганини билмай қолди. Билмай қолдимиз? Йўқ! Билиб-кўриб туриб... Энди ўзини оқлаш учун ваз қидиряпти!

Дарча орқали қадрдон боғига ўтди. Ўтдию хаёли чуваланди. Холисани ҳам, юмушларини ҳам унутди. Хола ёки Муборак дарчадан ўтиб супа, уйни суғуриб-сидириб турса керак — уй атрофи тоза. Боғ атрофидаги пахса деворлар қор-ёмғир ювиб, тепаси энсиз бўлиб қолибди. Бир-икки жойи қулапти... Мол-ҳол қирмасин деб шох-шабба тутиб қўйилибди. Кўча юзасида уйлари. Ана, айвондаги чорси тош устида сопол кўза турибди. Эшик занжирини очиб, даҳлизга кирди. Пойгакда бўйни лайлакни эслатувчи мис кўза. Езда шу кўзада ҳовуздан сув келтириб, оғзига дока боғлаб қўйишарди. Катта уйда илгаригидай эски шолча солинган. Тахмондаги эски сандиқ устига беш-олтита кўрпа, кўрпача тахлаб қўйилган. Сандиқ остида ҳамир қорадиган мис тоғора, супра, элак. Нусратбекка онаси бирон ёққа шошиб чиқиб кетган-у, ўғлининг хабарини эшитиб, ҳозир югуриб кириб келадигандай, ҳатто овозини ҳам эшитгандай туюлди:

«Нусратжон, келдингми, болам? Хай, бўйларингдан ўргилай».

Ҳа, товушини эшитди-ку, ўзини кўрмади. Онаси худди пешонаси-

¹ Женьшень.

дан ўпадигандек беихтиёр бошини эгди. Йўқ... Онасининг излари хонада, гап-сўзлари қулоғида, сурати хотирасида. Туғилган, болалиги ўтган бу уйда онасининг нафасига қадар сезилиб турибди.

Нусратбек хотирлар юки билан қайтиб айвонга чиқди. Боғ этагидаги қари тут шохлари учида худди болалигидагидек шафак ловиллар эди.

Пастга тушди. Айвон бўғотида ўтирган бир жуфт мусича бир-бирини эркалаб «ку-ку»лашади. Эҳтимол, булар онаси «Биби Фотимамнинг товуклари» деб дон-дун берадиган ўша мусичалардир. Шу пайт назарида яна онасининг овозини эшитди:

У: «Нима топдинг, нима қаромат кўрдинг ўша ёқлардан? Чирогимни ўчириб, нега бу жойни ташлаб кетдинг? Хароб бўлди-ку уй-жой, боғлар...» дея гина қилаётгандай туюлди. «Оҳ, ақл кеч кирди бу бошга. Иззатини жойига қўёлмадим!» Нусратбек изтироб ичида теран ўйга ботиб узоқ туриб қолди. Йўқ, Нусратбек қанча истамасин, хў ўша кунни дарё қирғоғида қуёшда товланиб ётган аёлни сут соғувчиликка қайтариб бўлмаганидек, Холисани ҳам энди бу ерга олиб келиб бўлмасди. Чиннидай уй, ванна, газ иссиқ-совуқ сувни ташлаб келиб, бу ерда тоғорада кир ювармиди? Бунинг ҳожати ҳам йўқ. Буни Нусратбекнинг ўзи ҳам билади. Билади-ю, онасининг илтижоларини ҳам унутолмайди:

— Кетма, болам. Мен ҳам омонатман. Дарахт бир жойда кўкаради.

— Онажон, мен келдим, — дея пичирлади Нусратбек кимсасиз эски уйга қараб. Лекин деворлардан садо чиқмади. Бу сукунат Нусратбекнинг вужудига мунг, хасрат бўлиб оқиб кирди, борлигини ларзага солди. Дарё томондан эсган дайди шамол боққа ўтди. Дарахт япроқлари безовта шитирлади, эски шохлар дардли қисирлади.

26.

Холиса хотин-халаж қуршовида ўтирар, улар инига янги келиб қўнган қушлардай сайрашарди:

— Хола, Тошканга борибсиз, деб эшитгандик ҳали ҳам тишлариз чала-ку? — деб сўради ёшлардан битгаси.

Хола индамай, энги билан лабларини ёпди. Холисага бу мавзу ёқмади. Хола пойтахтга атайлаб шунинг учун борган, лекин на жияни, на келини уни дўхтирга кўрсатган эди.

— Пенсиянгиз нима бўлди? — меҳрибонлик билан сўради Холиса холадан хабар олиб юрадигандай бир оҳангда.

— Эй, болам-а, қанча беради — номаълум, лекин жаҳонни исправка-қоғозларини сўраркан! Бунақа югур-югурларга менинг фурсатим борақанми.

— Вақтида исправкаларди тўплаб қўймаган экансиз-да? — деди аёллардан бири.

— У пайтлар пенсани ким ўйлабди дейсиз. Фикри-зикримиз тирикчилик ташвиши бўлган.. Ҳозиргилар, ишга киришдан олдин пенсани ўйлайди, бола туғишдан олдин уй-жойни... Қўйинглар, эски гапларни кавламанглар. — У келинига меҳри товланиб бурилди. — Келинжон, ўз уйинг, бундай яйраб — ёзилиб ўтир оёқларингни узатиб.

Аёллар энди Холисага ўгирилиб олишди:

— Хонзода, малика бўлиб кетибсан.

— Қорин қўйиб юборибсизми? — аёллардан кексароғи икки қўлини кўкрагига яқинлаштириб, йўрғакланган гўдакни аллалаб тебратгандай ҳаракат қилди. Бу имо-ишораларни сезиб турган Холиса аёлларнинг эътиборини ўзидан чалғитиш учун гапни бошқа ёққа бурди:

— Тобингиз йўқми, хола, бунча озиб-тўзиб қолибсиз?

— Ҳе, болам. Бу пахта семиргани кўядими! Чигит ташлайсан — эгиласан, ягана, ўтоқ, чопиқ қиласан — эгиласан, суғорасан, чеканка қиласан — эгиласан, терасан — эгиласан. Ҳар бир гўза устига шундай

таъзим қилмасанг ҳосил қайда! Қўй, мени сўрама, — келинининг меҳрибонлигидан холанинг кўнгли юмшаб, ўпкаси тўлди. Енги билан кўзларини, лабининг четларини артиб, Холисанинг хушбичим қаддиқоматига қаради: — Келинжон, опамнинг уйига олов бўлиб кирдинг. Келиним насиб бўлса кўп неваралар туғиб беради, деб севинган эди раҳматлик, — хола келинининг атлас кўйлак билан битта бўлиб турган гавдасига кўз солди — Нусратжонга қўчқордай-қўчқордай ўғил туғиб бер, Искандаржонга жўра бўлиб юришади.

— Қаридим, — Холисанинг қулоқлари қизарди. Кўйлаги этакларини пастга тортиб, кўрпачада ноқулай ўтирганидан уюшган йўғон оёқларини силади. — Энди қорин дўппайтириб юриш уят!

— Қаридим?! — хола лабини буриб, атрофда оғзи очилиб ўтирган аёлларга ҳайрат билан бирма-бир қараб чиқди. У ернинг ҳосил бериши табиий бўлганидек, аёл кишининг туғиши ҳам шундай табиий, зарурат деб ўйларди. Ер қанча кўп ҳосил берса шунча яхши. — Иби, бола туғиш қачондан буён уят бўлди? Еш, соғломсан, туғ. Ахир, гумонанг...

— Бўлди! — Холиса қошларини чимириб, гапни узди. — Бошим оғриб қолди. Дори-порингиз йўқми?

— Саттор — филшерга одам юборайми?

— Йўқ, — Холиса пойгакда чўнқайиб-ўтирган Муборакдан илтимос қилди: — Мани сўмкачамни қара-чи, солиб қўйгандек эдим ўшанга.

Холиса иккита хапдорини чой билан ютди. Хонага ялпизни эслатувчи хид ёйилди. Узоқдан тракторнинг тириллагани эшитилди. Паст, кичик деразага қоронғилик кўнган. Калла шўрва, гўзапоя тутунининг ҳиди келди. Муборак электрни ёқди. Аёллар тишлаб қўйган нонлари, пиёлада совиб қолган чойларини энди эсладилар. Чайналиб чой ича бошладилар. Лекин бу сукунат узоқ давом этмади.

— Булбулни қўшиқ билан боқмайдилар, хола, — Муборакнинг устози, даванг механизатор аёлнинг дўрилдоқ товуши сукунатни бузди. — Келинингиз озиб-ёзиб бир келибди, топган-тутганингизни энди дастурхонга қўйинг-да!

— Ҳозир, тасаддук! Ҳозир, болам, — Хола нонсандиқ остидаги коса, товоқларни олиб, Муборакка узата бошлади.

— Қўйинг уларни, гапни бурманг! — Ҳалиги аёл бақувват тиззаларига қўйиб ўтирган бақувват қўлларини бир-бирига ишқаб, холага ер остидан қаради. — Олдин обизамзамнинг сувида беринг, томоқдаги чанг-чунглари ювайлик, шунда таомга йўл очилади. — Бу Муборакка трактор ҳайдашни ўргатган Тошхол деган хотин эди.

Аёллар кулишди. Хола қўлидаги сочиқ билан оғзини бекитиб, унга муғамбирона қаради:

— Бу ерда у зормандани ичадиганлар йўқ-ку, болам?

— Қўйсангиз ичадиганлар топилади, чанқаб юрибмиз ўзи...

Аёллар унинг тагдор гапига яна кулишди.

— Майли, — хола дастурхонини шаҳардагидай хилма-хил емишлар билан безата олмаганига уялиб турган эди, — арақ десанг опкелавераман, болам. Биззарди магазинда бошқа нарса топилмаса ҳам арақ деганнинг кети узилмайди, уруғи кўпми сабилни ёки булоғи борми, ҳайтовур босилиб ётибди. Ичмайсизлар дебман-да. Ҳозир суҳбатларнинг танакори бўлганмиш у ўлгир.

— Ичмай-ичмай юриб, кеча куёвингиз Бек аканикидан ғирт маст бўлиб, оёқда туролмайдиган бўлиб келдилар. Ҳидига ухлолмадим. Шуни қасдига бугун мен ҳам бир ичай!

— Айтгандай, ўғли келибдими Бек тоғани аскарликни тамомлаб?

Муборак тоғорада кўтариб кирган калла-поча, ўпка-жигарларни тўғрашга киришган Тошхол бош чайқади.

Тошхол гўштларни тўғраб бўлиб, қўлини сочиққа артди. Уни ким, қачон келтириб қўйганини пайқамай қолди. «Қишлоқ аёллари ҳозир пахтани ҳам тоналлаб теришади, арақни ҳам косалаб ичишади», деб эшитган Холиса бу «механизатор»га қизиқсиниб қаради. «Шу гавдаси

билан чиндан ҳам косалаб арақ ичсаям маст бўлмаса керак. Важоҳати-ни. Чордана қуриб ўтириб олибди. Қўллари! Қўллари тўқмоқдай, елкалари хоккейчиларникига ўхшайди. Радио, телевизорда палончи бугун бунча пахта терди, деб шунақаларни мақташса керак-да». Холисага ўзининг гавдаси ниҳоятда нозик, мўрт кўриниб кетди. Айниқса, шу аёллар даврасида ўтириб, дори ютганидан жуда уялди.

— Тошхол, болам, бу ҳамма қиз-жувонлар тракторга ўтишяпти. Мана, сани бир ўзингга учта шогирд. Майли, мотор устида пушти исийди. Лекин эркаклар нима иш қилишади? — деб сўраб қолди Хола.

— Эркаклар сигир соғишади!

— Ундан чиқди эркаклар сут ичиб, қаймоқ еб, момақаймоқ бўлиб юришаркан-да, — Хола лабини бекитиб секин яйраб кулди. Пешона, кўзининг атрофларида ажин қуюқлашди. — Майли, арақ ўрнига сут ичишгани ҳам маъқул. Қуй арақни.

— Талабгор борми, қуйиб бераман, — дея Тошхол Холисага қаради.

— Ичмас экансан нега сўровдинг?

— Ҳозир бу исқот бўлмаса ярашмасмиш меҳмондорчилик! Биззи эркаклардан нимамиз кам?

Хотинлар пиқ-пиқ кулишди.

Шу пайт Аҳмад-бригадирнинг катта қизи чақалоқ кўтариб келиб қолди. Қайрилма киприклари узун, қошлари зулукдай, кўзлари қора, шахло. Кўзга яқин, ёқимли, қайроқдайгина жувон бўлибди. Саломлашиб, пойгакка ўтирди. Турмушга чиққанига уч йил бўлган бўлса, учта бола кўрибди. Яна ҳомиладор экан. Уятчангина, ёқимли. Оғзи тўла ошпоқ тиш. Икки ўрим билакдай сочлари белига тушади, юзлари сутга чайилгандай.

— Уй ёқибди сенга, Махпир, — деди Тошхол, — эрингнинг чопони остидан чиққинг келмай, бу ерга ҳам кечикиб келдинг.

Муборак юзини тескари буриб, ўрнидан турди. Утган йил тикилган қўйлаги тор, калта келиб қолибди. Қизлар бу ёшда кўзиқориндай тез етилишади. Хунукларининг ҳам чиройи очилиб, ёқимли бўлиб қолади. Қарашларидаги сир, кулишидаги жозоба, нафасидаги илиқлик — шу балоғат таъсири. У коса-товоқларни кўтарганча тез чиқиб кетди. Маъфират шолғомдай қизариб, бағрида тамшаниб ётган боласига термилиб қолди. Бу ҳаё унинг ҳуснини шундай очиб юбордики, Холисанинг унга ҳаваси келди. Хола уни ҳижолатдан чиқармоқчи бўлди:

— Кеч қолса ҳам сендан ўзиб кетяпти: уй қуришди, мошин олишди. Худога шукр, болалари ҳам яқинда тўртта бўлади. Сен тухум қилмай қақиллаган товуқдай қолиб кетопсан.

— Ҳа, мақтанг жиянингизни! — деди Тошхол шўхлик билан. — Иши учун — бир олтин юлдуз, қайнонаси билан уришмай мураса қилиб юргани учун — иккинчи юлдуз, болалар туққани учун — учинчи юлдуз. Ҳайкал қўйиш керак унга.

Хола унинг товушидаги киноя, аламни сезмади:

— Қўйса қўяверади. Ҳайкали қўйилаётган одамларнинг ундан нимаси ортиқ? — Кейин жияни томон ўгирилди. — Мурғак болани иссиқда олиб юрма. Офтоб уриб обхўрак бўлса, худ кўрсатмасин, то бузоқ тегаги музламагунча ўзига келмайди-я! Ут бу ёққа.

— Пахталар бир ёқли бўлсин, — деди Тошхол ҳам ҳазилга олиб. — Бизлар ҳам ҳаракат қилиб кўрамиз яна. — Товуши паст, сушт эшитилди, буни ўзи ҳам сизди. Гапни бошқа ёққа бурди. — Холисахон, ана шундай айниймиз бизлар. Шаҳардан гапиринг. Пахтанинг ишини биласиз, бир-бирига уланиб кетаверади. Пахта байрами, қурултойларга бўлса чиройли, илғорларни олиб боришади, — Тошхол холага қараб, кўзини қисиб қўйди. Хола буни пайқамади.

Бу жувон ҳомила кўрмагани учун бошқалардан ўзини кам ҳис қилиб, ўксиб юрганини Холиса сизди:

— Шаҳарда нима гап бўларди, ҳамма гап сизларда.

— Гап эмас, ҳамма иш бизларда, — Тошхол ўзини ўнглаб олди. — Бир китоб ахтариб бормоқчиман. Ҳеч фурсат келмаяпти.

«Китоб? Тракторга эҳтиёт қисм, ўзига ялтироқ матолар бўлса...»
Холиса бу паҳлавон аёлни кўлида китоб тутган ҳолда ҳеч тасаввур қилолмади:

— Қанақа китоб экан?

— «Ўзбекистоннинг доривор ёввойи ўсимликлари», кўлимга тушиб қолувди. Ҳозир шунинг ўзбекчаси ҳам чиққанмиш. Жуда яхши китоб. Унга қараб ўзим шарбат-дори пиширувдим.

— Ўзиз?! — Холиса уйқудан уйғонгандек Тошхолга қизиқиб қаради.

— Ҳа, аптекаларни дориси яхши-ю, лекин кимё аралашган-да, ҳар қалай. Худо кўрсатмасин, ёмон касал шу дориларни суиистеъмол қилиш, чекишдан ҳам бўларкан. Ҳомиламнинг турмаслигини ҳам шундан шубҳа қилиб юрибман. Гиёҳ — табиий дори, зарарсиз. Кейин Ибн Синонинг «Тиб қонунлари»нинг жилдлари топилса, қанча пулга бўлсаям олардим.

Тошхол «ёмон касал»нинг номини айтмаса-да, Холиса уни дарров билди. «Нусратбекнинг огоҳлантиришларига қарамай қанча ютдим, болаларга ҳам...» Танини совуқ тер, вужудини ваҳима босиб, бошини ушлаб қолди:

— Қишлоқларда китоблар оғзини очиб ётарди-ку, ҳеч ким қарамасди?

— Китобни қадрли ошиб кетди, — деди Тошхол. — Зарур бўлганда тополмайсан. Колхозда қатта ойнакори китоб магазин қурилган. У куни кирсам, ота-бобоси қассоб ўтган Барақа-қассоб ўша ерда экан. «Ҳа?» десам, «Қаридим, калла-поча чопиб. Шу ер тинчгина экан!» дейди. Қассобки, китоб магазинига ўтибди, китобнинг қадрли ошганини шундан билаверинг! Токчаларида биронта тузукроқ китоб йўқ. Қуритибди. Фақат «суяклари» қолган.

Холиса Нусратбекнинг китоблари орасида «Тиб қонунлари»нинг тўла жилди борлигини биларди. «Жавонни кераксиз қоғозлар босиб кетди, қўйишга жой йўқ. Шуларга ҳам пул тўлайсиз!» деб таъна қилган эди. Биров сўраса текинга ҳам бериб юборарди. Ҳозир бу аёлнинг тилидан у китобнинг номини эшитиб, қадрига тушунди. Нусратбекнинг жиғибийрони чиқиб юрганича бор экан. Қишлоқ ўсиб кетибди. Ҳам иқтисодий, ҳам маданий, ҳам маънавий жиҳатдан жуда ўсиб кетибди.

Холиса эрининг раъйини қайтариб, бекорга унинг жиғига тегиб юрганидан хижолат тортди. У ҳам ота, ҳам эр, ахир! Холиса эрининг майлларига бошқа зид чиқмасликка аҳд қилди.

— Менинг ҳам бир кўзим тушувди ўша китобга, — Холиса Тошхолга ҳурмат билан қизиқиб қаради. «Опа» деса ўзидан ёш, «сингил» деса жасади ўзига иккита келади. — Тошхол, медтехникумни битирганмисиз?

— Йўқ, еттинчидан кейин қолиб кетганман, — Тошхол қимтиниб, қўлларини ишқади. — Кейин эрга бериб юборишди. Рўзғорга ўралашиб қолдим. Пахта териш машинасини ҳам этакдан белим майишганидан ўргандим. Беланги бўлиб қолувдим. Пидина¹ талқонига новвот гулини туйиб қўшиб, кап отгандим, шу ёрдам бердим, шифо топдим.

— Гиёҳларни ҳам ўзингиз терасизми?

— Ҳа, жуда қизиқаман. Бобомиздан қолган касб.

— Искандарнинг дадаси ҳам доривор гиёҳларга қизиқиб юриди-лар.

— Нусрат аканинг институтлари Қарши даштининг тупроғи, ўсимликлари, ҳашаротларини ўрганар эканми, опажон? — Тошхол Холисадан сўради.

¹. Ялпиз.

Эрини соғиниб келган Холисанинг юраги орзиқиб кетди.

— Ҳа. Шундай девди-ла.

— Мени ҳам шу даштга бориб, ишлаб кўргим бор.

Аёллар ҳар қайсиси ўз дарди, ташвишларини гапиришар эди. Холиса бировларга ўз дардини айтиб, юрагини бўшатиб оларди, аммо бошқаларникини юраги кўтармасди. Шу сабабли у секин ўрнидан турди. Бир кўйлак бўлиб солланиб, ташқарига чиқди. Тошхолнинг гаплари қулоғидан ҳеч нари кетмасди. Холисанинг уйида чанг босиб ётган китобларни бу механизатор аёл худди оиласига нон, сувдек зарур, усиз тирикчилиги ўтмайдигандек сўради-я! Айниқса, унинг «кимё аралашмаган» деган сўзлари Холисанинг мияси тархини очиб юборди: шунча дори ютиб, зарарини ўйлаб кўрмабди-я! Нусратбек «Меъёри билан ичиб, синаб кўринг аввал» деса, «Ҳа, мен билмайман шунча касал боқиб! Сиз биласиз!» деб сазасини синдирадди. У «заҳарханда» деб билган қишлоқда ҳам туппа-тузук соғлом одамлар юришибди-ку. Ўғилчасини олиб келса бўларкан...

Холиса келинчаклигидаги таниш сўқмоқдан тез юриб бориб, сарҳари қулаган девор наҳрасидан қўшни боққа ўтди. Айвон шифтидаги кичик электрлампа атрофни ёритиб турарди. Нусратбекнинг узун сояси супа устидан ошиб, йўлаккача чўзилган.

У ёнига келган хотинини индамай бағрига олди. Юраги олатасир. Холиса бошини эрининг таниш, тер ҳиди келиб турган кўксига қўйди. Ҳидлади, бошини кўтариб унинг ориқлаган юзларига, киртайган кўзларига, оқи кўпайган чакка сочларига тикилди. Эрига раҳми келди, айни пайтда «Менга қулоқ солмай кетувдингиз, ажаб бўлибди, жазойингизни тортинг» деган сўзлар ўтди кўнглидан.

Нусратбек эса зах босган сомон сувоқ деворлар, икки табақали эски ёғоч эшик, шифтини қурум босган айвон, пашшалар ўтириб, қорайтириб юборган электрлампага қараб, Холиса, болалари келганда ҳам ўзи бу жойга қайтиб келиб тура олмаслигини сизди. Нусратбекни бу жойларга тортган нарса уй-жой эмас, йўқ, болалик хотиралари экан. Болаликка эса қайтиб бўлмайди.

Нимқоронги боғ устида митти юлдузлар ёнди. Қашқа томондан инидан безовта қилинган сақсақнинг «қий-қий»и эшитилди. Супа пастидаги ариқда хазон ва шўралар шитирлади. Нусратбек ўша томонга тикилди: Ана, типратикон! «Қизик, бу жонивор яланғоч туғилиб, ярим соат ичида нина-тиканаклар билан қопланармиш. Шу тиканаклар билан ўзини ҳимоя қилади, зурриётини асраб, ҳаёт занжирини давом эттиради. Табиатнинг мўъжизаси. Холиса ҳам қизлигида қандай маъсума, беозор, мулойим эди. Ҳаёт, қолаверса мен ўзим унинг тилига заҳар, табиатига тиканаклар қўшдим. У шароитга мослашди. Мен нодон ундан ўпкалаб юрибман...»

Холиса ҳамон эрининг дала шамолларида қорайиб, ориқлаган юзларига, киртайган кўзларига термилиб турарди. Бўйнида ажинлар пайдо бўлибди. Жуссаси ҳам дала шамолларида қуриб, кичрайгандек. Аёлларга хос топқирлик билан эрининг эркалаши, қараши, синашта ҳидидаги ўзгаришни сизди. Жуда-жуда қадрдон, мунис кўринди эри кўзига: «Нима бало, бировни севиб-нетиб қолганми?»

— Қуриб кетсин диссертация ҳам. Қўйинг ўшани! Бир кунимиз ўтар ўшасиз ҳам.

— Гап унда эмас, гап... — Нусратбек чайир қўллари билан хотинининг белидан ушлаб, ўзига тортди. Кўзларидан меҳр билан ўпаётганда девор ортидан Холанинг шанғиллаган товуши эшитилди:

— Холис! Қаёққа кетдинглар-ув? Овқат совиб қолди!

Осмондаги юлдузларнинг чақнаган кўзлари ҳаё билан пирпиради. Қоронғиликдан уларга тикилиб турган дарахтлар устидан енгил, ёқимли шабада оқиб ўтди.

— Эрта мени самолётга кузатиб қўясиз, — деди Холиса эрининг бўйнидан қўлини олаётиб. — Болалардан хавотирланаяпман. Ҳаммамиз бирга бўлмагунимизча кўнглим тинчимайди энди.

Қиш кунлари бир тутам. Қуёш уфқдан сакраб чиқиб, қиёмга келади-ю, ўзига мақтал бўлиб ётган экинларни, дарахтларни тополмагач, ишим йўқ экан-да, деб коптокдек думалаб кетади.

Нусратбек идорага вақтида бориб, вақтида қайтади. Хонасида ўзи мослаган электриситгични ёқиб, кузатувларини, тажриба натижаларини ёзади: Пайғамовга ҳисобот тузиб беради. Заррабинда ҳар хил ҳашарот, қурт-қумурсқа, илдишларни синчиклаб кўради; янги тутган кундалигига қайд қилади. Қиш-қишлоқда энг осойишта, ўйларингни ўйлаб, тинитиб олишга қулай фасл. Вакиллар, комиссиялар йўқ. Қишлоқ хўжалик машиналари гаражларда ремонт қилинади, автоҳаваскорлар тойгоқдан кўрқиб пиёда юришади, йўллар санжоб, ГАИчиларнинг ҳуштаклари ёз, куздагидай асабий чурулламайди.

Нусратбек қиш давомида ҳам Гулхайри билан учрашиб турди. Гоҳ идорада, гоҳ лабораторияда, гоҳ ўсимлик, гуллар ўстирилаётган иссиқхонада тўқнаш келиб қолишса расмийгина саломлашиб ўтишади. Гулхайри пинҳона учрашувларга кучли эҳтирос, орзиқиш, ҳаяжон, соғинч билан келарди. Нусратбек эса ҳориган; қиз уни илгаригидек ўзига мафтун этмас, унинг исёнкор севгиси, ноз-карашмаларидан унча ҳаяжонланмас, лоқайдгина бағрига олиб, совуққина эркаларди.

Бугун хонасини иситиб, илмий ишлари билан машғул бўлиб ўтириб, кинотеатрда учрашишга ваъда берганини эслаб қолди. Эслади-ю, вужудини қувонч, ҳаяжонли титроқ эмас, эринчоқлик чулғаб олди. Бу учрашув унга илк бор ортиқча юкдай туюлди. Нега?

Нусратбек, бунга сабаб Гулхайри билан ўзи ўртасидаги ёшдаги фарқ бўлса керак, деб ўйлади. У кўп куч, ҳис-туйғу, вақтларини Холисага, болалари, иш, рўзгорга сарфлаб қўйган. Гулхайрининг танига эса севги кеч, балки энди туташди. У ёш, томирлари таранг, қони қайноқ, ҳис-туйғуларга лиммо-лим. Қизнинг ҳароратли ишқ гулхани олдида Нусратбекнинг бир лов этиб сусайган туйғуси ожизлик қилиб қоляпти. Шу сабабли у бугун биринчи марта иссиқ хонасидан чиққиси келмади; илмий ишларидан оладиган ҳузур-ҳаловати висол қувончидан устунроқ бўлиб туюлди.

Ручкани оқ қоғоз устига ташлаб, заррабинни четга сурди. Дераза олдида борди. Ой нурида майин жимирлаб турган қорли далаларга термилди. Ариқ бўйидаги дароз теракларнинг яланғоч, оппоқ тани изғиринда қалтирайди. Жимирлаётган зарралар қор эмас, далалардан оқиб ўтаётган вақт оёқчалари... Кўзга кўринмас вақт одимлари, излари... Нусратбекнинг кўнглидан: «Гулхайри бирон жойга кетсайди», деган истак сизиб ўтди. Бу истагини биров эшитиб қоладигандек бурилиб орқасига қаради. Кўча эшик берк. Ошхонадаги печкага қўйилган тунука чойнакнинг қопқоғи титраб тургани эшитилди. «Уят, уят! Қиз боши билан у жон-жаҳонидан кечиб, истиқболингга юурса-ю, иссиқ уйдан чиққинг келмаса. Шу ҳам йигитчилик бўлди-ю...» Нусратбек ўзининг худбинлигидан ўзи жирканиб кетди.

Чой дамлаб ичди. Кийинди. Гулхайри ҳозир қўлларини пальтосининг мўйнали энгига тиқиб, кириш залида этикчалари билан паркет полни гичирлатиб босиб, артистларнинг деворлардаги суратларига тикилиб юргандир. Агар залда танишлар бўлмаса Нусратбек орқа ўриндиқлардан бирига ўтира қолади...

Иссиқ чой билан бирга Нусратбекнинг томирларига ҳаяжонли бир титроқ ҳам югурди...

28.

Қиш этаги узилиб, далалар дамланган ошдай буғлана бошлади. Пайкаллар этагини ювиб оқаётган Қашқа суви қизғиш-сарик тус олиб, ўзанига сиғмай, қирғоқдаги қамишларни кўмиб, тол, жийдалар остигача тошган.

Илк баҳорда Нусратбек хонасининг орқасига — пахтазор этагидаги катта теракка иккита қуш келиб қўнди. Нардининг бошида тожи бор. Бўйни, қаноти билан думи кўкиш-бинафша, маъдандай товланади. Қорнио биқини пуштиранг. Макиёнинг тожи кўримсиз, ранги хирароқ. Чуғурлашиб шохдан-шоҳга қўнади. Бу хушчақчақ, сахархез, меҳнаткаш қушчалар Нусратбекни болалигида мафтун этган чуғурчуқлар турига мансуб сочлар эди.

Қушлар бир нафас сайраб, кейин эгилиб инга қарашди-ю, киришмади. Чунки орсиз чумчуқлар инни эгаллаб қўйишган эди. То улар чиқиб кетгунча чуғурчуқлар ин тепасидаги шохда тумшуқлари билан қанотларини тозалаб, пардоз-андоз қилиб жимгина ўтиришди. Чумчуқларнинг нафси голиб келди чамаси, инни тарк этишга мажбур бўлишди. Чумчуқларга шу керак эди.

Чуғурчуқлар эса қадрдон инларида бир оз тунаб, тонг бўзармасдан уйғонишди. Салқин шабадага юзларини тутиб, тиниқ, жарангдор сайрашди. Чўлпон юлдуз сўнмасданоқ Қашқа сохиллари томон учишди. Ўз мулкларини айланиб, ўрганиб келишди. «Рўзгор» да иш бошдан ошиб-тошиб ётибди: эски инни таъмир қилиш, тозалаш, бузилган жойларини тиклаш керак.

Тождор ва Малика тозакаш, таъби жуда нозик эди. Шу сабабли инга ўрнашган куннинг эртасигаёқ у жойга чумчуқлар ташиб келтирган «Тўшак»ларнинг ҳаммасини чиқариб ташлашди. Ҳиди ёқмади, доғлар хунук кўринди. Чумчуқлар бефаросатроқ, ўзлари ин қуришмасида, бошқалардан қолган жойни иссиқ қилиб, юмшоқ ўриндиқда ётишни жуда яхши кўришади. Инни пахта, момикча тўлдириб юборишибди. Бунақа жойга ҳар хил қурт, ҳашаротлар сиркалаб гуж-гуж урчиди-да. Шунинг учун Тождор инни тозалаб бўлиб, шамоллатди. Остига газандаўт тўшаб қатрон қилгач, уларни ҳам чиқариб ташлади. Иннинг тоза бўлгани, беғуборлигига ишончи комил бўлгач, хушбўй ўсимликлар майсасини, ялпиз, райҳон, саримсоқ, қуруқ беда япроқларини, ҳатто ялтироқ қоғозларгача ташиб кела бошлади. Макиён-Малика инда туриб Тождордан қурилийш «анжомлари»ни қабул қилиб олади. Бу ин икковига ҳам маъқул: учиб-қўнишга қулай, кўздан панароқ, атрофдаги далалар тоза, озуқа мўл.

Таъмир битгач, Тождор билан Малика ин тепасига қўниб, муҳаббат қўшиғини жўшиб-жўшиб куйлашди. Тождорнинг авжи айниқса баланд. У Маликани мафтун этиш учун қанотларини кериб, ориқ таъси титраб, ҳаяжон билан гоҳ булбул, гоҳ зағча, гоҳ сувтароғ, ҳатто олақарга «қўшиқлари»ни ҳам баралла куйлади.

Ин Нусратбекнинг кулбасидан икки том баландликда. Ундан чуғурчуқларнинг жўшқин қўшиғидан тортиб, рақсларига қадар бари кўриниб туради. Нусратбек уларнинг сайрашига қулоқ солиб ўтириб, Гулхайри билан илк бор учрашувларини эслади. Вагонда чой дамлаб келгани бораётганида Нусратбек ҳам Тождордек кўкракларини кериб, пучуқ йигитча ва Гулхайри олдидан роз юриш қилиб ўтган эди. «Хўроз бўлиб кет-а!» Нусратбек ўзининг ўша қилиғидан ўзи кулиб қўйди.

Уни ҳар тонг қушлар сайраб уйғотади. У ўрnidан туради-ю, дераза олдида бориб, инга қарайди: дарё соҳилига сафарга отланган чуғурчуқларни кузатиб қўяди. Иннинг кам-кўсти битди шекилли, Тождор билан Малика ҳаётида энг бахтли кунлар — зурриёт ғамидаги «чилла» бошланди.

Бу ерда дарахтлар гуллаб, мева туга бошлади. Моллар туллаб бўлди, сомон шувоқ том, пахса деворларда чучмома, лолақизгалдоқлар очилди. Тераклар кўчалак ташлаб, қўзиларнинг ёқимли «Ба-ба»си эшитила бошлади. Тупроқ обитобига етиб, шудгорларга мола тушди. Ер остида, дарахтлар пўстлоғи ораси ва қавагида ётган қуртқумурска, ҳашаротлар ғимирлаб қолишди. Тождор ва Малика озуқани ҳеч вақт қалдирғочдек ҳаводан, қизилиштондек дарахтлар пўстлоғидан қидирмайди. Уларнинг ов жойи — ер, деҳқон экинзори. Ёз давомида ҳар бири ўзининг оғирлигидан минг баробар ортиқ миқдордаги ҳашаротларни,

экин зараркунандаларини қиради. Шу сабабли ҳам деҳқонлар соч, чуғурчук, майналарнинг инини асрайдилар. Бу қушларнинг инини бузилган жойда бахтсизлик рўй беради, дейдилар. Чиндан ҳам бу «деҳқон қуш»лар қўнмаган далада оловсиз ёнғин, ҳидсиз чириш бошланади. Зумрад япроқлар қорайиб сўлади.

Озода, кўркам ин. Далалар тўла озуқа. Ҳавода қушларнинг хониши. Ёнида севикли, меҳрибон Тождор. Кайфичоғ Малика ишқдан маст бўлиб, эркаланиб, нозланиб Тождорнинг икки чеккасидан беозоргина чўқиб қўяди. Бир ҳафталардан кейин Малика оғирлашиб, хунуклашиб, маъюс тортиб қолди. Кўзларини юмиб, ҳорғин мудрайди. Иштаҳаси бўғилган, ҳаво етишмагандай эснайди. Ҳидларни, шовқин-сурон, ҳатто қушларнинг сайрашини ҳам ёқтирмайдиган бўлиб қолди.

Нусратбек бир кун Тождорни шомга яқин, дарахтнинг пастки шохида қанотларини кериб, ҳарсиллаб турган ҳолда кўрди. Тум-шуғида нимадир бор. «Маликаси қаерда экан?» Ҳа, ана, нариги шохда экан. Маъюс. Инига кўтарилишга мадори йўқ. Бу қуш негадир даладан бошига ёки елкасига ўт, ўтин кўтариб келадиган онасини эслатди-ю, у кўз олдига келди: Ана, елкасида бир нўғалабоғ ўт дарвоза бўсағасидан ҳатлаб ўтди, таппа ерга ўтирди. Ногоҳ қулоғи остида унинг:

— Нусратжон-ув, болам, шугинани кетмон билан жойига элтиб қўй, онанг ўргилсин. Шунча жойдан келаман, икки қадам қолганда мадорим етмайди... — деган овози аниқ эшитилди. Бу орада чуғур-чуқларнинг безовта чаҳ-чаҳлаши хаёлини бўлиб юборди...

Қушларнинг сайраб, шохдан-шохга қўнишларига ўрганган Нусратбек саратоннинг ўрталарида бир кун тонгда уйғониб, ҳайрон бўлди: атроф жимжит. Қушлар «оқ-қорани ажратадиган» бўлган полопонларини учирма қилиб, хомуш ўтиришибди. Ин Нусратбекнинг ҳувиллаб ётган эски чорбоғига ўхшаб қолибди. Бирдан ўзини ёлғиз ҳис қилиб мунғайиб қолди. Дафъатан юраги узилгундек бўлиб, хотин-болачақасини қўмсаб қолди-ю, директорнинг олдига борди.

29.

Пайғамов рухсат бера қолди, рухсат бердигина эмас, балки буйруқ билан ўн кунга командировка расмийлаштириб ҳам берди.

— Кўп-ку жуда? — Нусратбек Пайғамовнинг сахийлигидан ҳайрон эди: нима қилади бунча кун юриб?

Пайғамов Нусратбекнинг олдига иккита папка қўйди:

— Давлат жон куйдириб ишлайдиган одамдан ҳеч нарсани аямайди. Бошқа ходимлардай экин-тикин, мол-ҳолингиз бўлмаса. Энди командировкага ҳам ўз ҳисобингиздан бориб келасизми? — У Нусратбекнинг қўшимча даромад қидирмай, маошга қаноат қилиб юрганига ҳали ҳам тушунолмасди. — Ёки сизни ҳам «Гавҳар қўл» киносигадай, илоҳим, битта маошга қараб қолгин-да, деб дуойи бад қилишми?

— Маош етиб турибди. — Нусратбек кулди. У баҳонада болаларини кўриб келади — бу унинг учун бахт-ку! Пайғамовнинг бу ҳазилидан яна яйраб кетди. «Ходимларнинг туриш-турмушига разм солиб, меҳрибонлик қилиб юраркан».

— Уйда, бола-чақа олдида бўлинг, анчадан буён кўргангиз йўқ. Мана бу ҳисоботларни институт илмий секретарига топшириб, кейин «Фан»га ўтасиз. — Пайғамов катта конверт берди. — Бунини қишлоқ хўжалик бўлимига топширасиз.

* * *

Қоронғи тушиб, кўча ва хиёбонларда чироқлар ёнганда Нусратбек ўз маҳалласига етди. Йўлкалар кимсасиз, осуда. Баланд дарахтларнинг шохлари орасидан юлдузлар милтирайди. Хонадонларнинг

деразалари ёруғ, телевизор товуши гўнғиллаб эшитилади. Таниш, эски зинапоялардан секин кўтарила бошлади. Ҳозир учрашади... Болалари чошиб келишади... Нусратбек кўнғироқ тугмасини шиддат билан босди. Ичкаридан шиппакнинг «шап-шуп»и эшитилди. Эшик очилди:

— Вой-й! — Холиса ёноқлари қизариб, кўзлари чакнаб турибди. — Билувдим, кўнглим сезиб турувди-я, келишингизни!

Нусратбек совға-салом солинган тўрвасини даҳлизга қўйиб эшикни ёпди. Инглиз кулфи «ширқ» этиб қулфланди. Талпиниб, чаккасидан ўпган хотинини истар-истамас бағрига босди. Холиса эрининг кўкрагига бошини қўйиб, кўзларини юмди: ҳозир эри унинг юз-кўзларидан ўпади, сочларини силаб, эркалайди... Нусратбек ўпмади, ўпа олмади, ораларида бегона бир киши тургандек ўнғайсизланди. Агар ўпса Холисага ҳам... унга ҳам бевафолик қиладигандек туюлди. Иккиюзламаликни уддалай олмасди. У юраги хун бўлса-да, юзлари кулиб турадиганларга ҳеч тушуна олмасди.

— Бунақа узоқ кетдингиз? — Холисанинг иссиқ нафаси Нусратбекнинг бўйнига урилди.

— Нима қилай, иш. Энди бундан ҳам узоқроқ қолиб кетишим мумкин.

Пол бирдан дупурлади: болалар ётиб қолишган эканми, чошиб келишди-ю, ўзларини отишди.

— Эсим қурсин! — Холиса четга сурилди, энгашиб чарм тўрвани олди. — Узоқ йўлдан чарчаб келган одамни гапга солиб... Ҳай, бўлди! — у болаларини ҳайдади. — Отанг чарчаб келган! Киринг, ҳозир ваннани тайёрлайман. Ювининг. Ҳай, бўлди деяпман сизларга!

* * *

Нусратбек шаҳарда ишларини уч-тўрт кунда битказди. Кўнгли тусаб борадиган қариндоши, соғинадиган дўсти бўлмагани учун меҳмондорчиликка ҳам юрмади. Киноларга ҳуши йўқ. Ҳамза театрини ёқтирарди. У Урта Осиё республикалари бўйлаб сафарга кетган экан. «Майли, ҳамзачилар ҳам ҳозир енгил-елпи кулги, масхарабозликка ўтиб олишган». Олдин ишлаган идорасига боргиси, таниш ҳамкасбларни кўргиси келди-ю, «бошлиқ»дан тортинди: у ўзидан ҳадиксираб юрадиган одам... Шаҳардаги китоб магазинини айланиб, янги китоблар олди. Икки-уч кундаёқ бекорчиликдан зерика бошлади. Болалари кичиклигида бир хонага тиқилиб олиб ўйнашар ёки ҳовлига чиқиб кетишар, бор-йўқлиги билинмасди. Шу бир йилдаёқ бўйлари чўзилиб, гапдон, ҳатто онасига ақл ўргатадиган бўлиб қолишибди. Холиса бозорга бориб келиш учун кийинса, уни тергашаяпти. Нусратбек ичкари хонада китоб ўқиб ўтириб ўгринча қулоқ солди:

— Буни кийманг.

— Кўчага шундоқ чиқасизми?!

— Шу туфлига ҳам пул бердизми? Қишлоқдаям кийишмайди буни ҳозир!..

Даҳлиздаги ойна олдида сочларини тараётган Холиса уларга сохта жаҳл, ғурур ва бир оз меҳр билан бақирди:

— Бўлмаса, моднийсидан олиб беринглар, кияй!

Фақат кенжатои индамайди. Расм чизади, мультфилмларни кўради. Холодильникни тақиллатиб очиб-ёпиб, чайналиб, отасининг олдига келади:

— Дада, тўтиқуш олиб беринг. Мана мундоқ, катта, — у қўли билан кўрсатади, — гапирадиганидан.

— Майли.

— Ит ҳам. Катта, кучли, чегарачи ит.

— Уни қаерда боқасан? — Нусратбек ўғлининг бошини силади.

— Балконда.

— Ифлос қилади, онанг уришади. Қишлоққа борсанг олиб бераман.

— Бораман! Бораман! — бола бу янгиликни жўраларига етказиш учун эшикни тарақлатиб очиб-ёпиб, ҳовлиққанча ташқарига отилди.

Нусратбек ошхонага ўтди. Илгари дори-дармонлар қалашиб ётадиган «Уй аптекаси» анча бўшаб қолган, лекин банка, катта-кичик идишларда қайнатилган гиёҳлар, буғланган пўстлоқлар, илдиз, япроқ талқонлари кўпайган эди. Тоқчада Абу Али ибн Синонинг «Тиб қонуналари» китоби, газеталардан қирқиб олинган тиббиётга оид мақолалар. «Асалари ва саломатлик» китобининг саҳифаларига энсиз оқ қоғозлар қистириб қўйилган. Нусратбек мийиғида кулди: «Маликам дорилардан воз кечиб, гиёҳларга хуруж қилибдиларми! Прогресс! Лекин энди тоғ-тошлардаги ўтларнинг «шўри» қуриркан!»

У айвонга чиқди. Хонага қараганда бу жойда бир оз ел бор, лекин бари бир даланинг шабадасига ўхшамайди. Айвон кесакисига суяниб, атрофга қаради: кулранг паст осмон тор, ғуборли, дарахтлар ҳорғин, шовқин-суронли — бесаранжом шаҳар.

Ҳовлида болалар билан ўйнаб юрган ўғлига кўзи тушди. У жўралари билан атрофи яшил чакалак билан ўралган гулзор яқинида писиб ўтирганча ариқчада «чўмилаётган» қора қушни томоша қиларди.

Озиқ-овқат магазинларига бориб келган Холиса белига фартук тутиб, эри ёқтирадиган таом тайёрлашга киришди:

— Янги сўйилган гўшт йўқ, бозорга боролмадим. Холодильник бўшайверса, мени ташвиш босаверади.

Нусратбек чучварага хамир тайёрлаётган хотинига гўшт, пиёз қиймалаб бературиб кўнглини ёрди:

—... У ёқда бешта-ўнта товуқ асраш, сигирни уддалай олмасмиз-у, лекин бир-иккита қўй боқишимиз мумкин. Рўзғордан чиққан пўчоқ, нон, кепак исроф бўлмайди. Ут, хазон — деҳқончилик. Ҳам болаларнинг кўзи синашта бўлиб, мол, экин-тикинга ўрғанади. Кўчиб келсангиз бир парча ерли жой топиб бераман, деган директоримиз. Ўзинг ҳам бир оз дам оларнинг, жуда бўлмаса районда бирон ишга кирсанг ҳам бўларди.

Ёз иссиқларида бундоқ сув сепиб, дарахт соясида яйраб ўтирадиган жойни қўмсаб юрган Холиса эътироз билдирмади. Айниқса холаникига меҳмонга бориб келганидан буён содда қишлоқ ҳаётини, холани, Аҳмад-бригадирнинг қизларини эслаб, шу топда уларни соғингандай ҳис қилди ўзини.

Бу сукунатни розилик аломати деб тушунган Нусратбекнинг кўнгли бир оз ёришди, сўнг Гулхайри эсига тушди-ю, хаёллари чувалашиб кетди. Холисага «Борасан!» деб қаттиқ турмади. Кўнглининг бир чети оиласи билан кўчиб бориб, чорбоғда тинчгина туришни истаса, бир чети ундай мудроқ ҳаётга қарши исён кўтарар, Гулхайридан жудо бўлишни истамасди. Мужмал одамнинг ҳаёти шу: иши ҳам битмайди, кўнгли ҳам тўлмайди. Ҳозир Нусратбек бир оз дадил бўлса, хотини билан маслаҳатни бир жойга қўйиб, узил-кесил бирор қарорга келарди. Йўқ, яна иккиланиб, мижғовланиб қолаверди.

Холиса ҳам иккиланар, эрининг дадил таклифига муҳтож, махтал. Ёйилган хамирга ун сепиб, устидан ўқлоғ югуртирганча эрига қаради. Ундан садо чиқмагач, кўнглини очди:

— Мен жуда-а чарчаганман, билсайиз. Олдин шу сабил бўқоғимни даволатиб олсайдим. Ҳеч қўлим тегмайди, рўзғордан ортмайман. Кўзимга олам тор, қоронғи кўриниб, йиғлагим келаверади. Айниқса, баҳорда, ёки бирон нарсадан хит бўлсам хуруж қилади. — Холиса ютинди. Кўз милклари қизариб, бўйин томирлари бўртди. У чиндан ҳам анча озган, кўзлари катталашиб, томоғи ва қулоқлари орқасида ажинлар пайдо бўлган эди. — Шунданми, ўзини тутолмай, болаларни ҳам бекордан-бекорга уришиб, хафа қилиб қўяман. — Қўлини сочиққа артиб, банкадаги қайнатилган гиёҳ сувидан уч қултум ичди. — Лекин

бу турмуш ҳам турмуш эмас. Сиз у ёқда овора, бизлар бу ёқда саргардон. Ешимиз ўтиб кетяпти, лекин ҳеч ким икки марта келмайди бу дунёга. Мен ҳам орзу-ҳавас кўраман деб сиз билан бир ёстиққа бош қўйганман. Эрим бор деб мақтаниб юраман. Энди бу аросатдан ё у, ё бу ёққа ўтиш керак.

Нусратбекнинг юраги шув этди: Холисанинг гап оҳанги, кетадиган бўлсангиз, менинг бошимни очиб кетинг, дегандай эшитилди.

— Сиз эркаксиз, бундоқ оилани ҳам ўйлаш керак-да, хуржунни бўйинга олгандан кейин!.. — Холиса кескинроқ гапиришга гапириб қўйиб, қаттиқ ботмадимикан, дегандай Нусратбек томонга кўз қирини ташлаб қўйди. Қишлоққа меҳмонга бориш бошқа, яшашга бориш бошқа. Ҳар жойнинг ҳам ўз тошу тарозиси бор. Шаҳарга кўникиб қолди, ҳамма нарса магазинда тап-тайёр. Супур-сидир кам. Қишда иссиққина. Қишлоқда, тўғри, ҳавоси тоза-ю, лекин меҳнати кўп. Гўшт, тухум, мева-чева ҳам ўз-ўзидан келавермайди. Эрининг феъли маълум, бир қурт-қумурсқаларига берилса, рўзгорнигина эмас, Холисани ҳам унутиб юборади. Буларга Холиса эрининг бир ўзининг кучи, қурби етармикан? Совуқ. Иссиқ. Чанг. Чивин, пашша. Пахта. Мол-ҳол... Эслайверса юраги бесиллайди. Ўзингиз келиб қўяқолинг энди, деса эрининг бу ерда гиёҳванддай юрганлари ҳали-ҳали кўз олдиди: — Менинг ҳам негадир юрагим қизиб, тошадиган бўлиб қолган!

Нусратбек хотинининг авзойига қараб, бу нохуш суҳбатга барҳам бериш учун мурсога чақирувчи гап қилди:

— Ке, энди бир-биримизга ҳамдам бўлиб, суяниб яшамасак...

Холисанинг лабларига хиёл табассум ёйилди. Кесилган ҳамирларни четга суриб, эрига очик қаради:

— Чол бўлиб кетинг-э?

Холисанинг жилмайишидан уй ёришди.

— Қаримай, энди бола бўлармидик.

Нусратбек уй-рўзгор, хотини, болаларини соғинганидан эмас, уларни шу аҳволда бу ерда индамай қолдириб кетиш ноинсофлик бўлишини тушунгани учун, холаси, Аҳмад-бригадир ва бошқа таниш-билишларнинг маломатидан қутулиш учун бу гапни тили учидан айтган эди. Холиса ҳам юлдузи-юлдузига тўғри келмай юрган эрининг бу гаплари юракдан эмаслигини сизди, чамаси, эски ҳолатига кириб, тўнғиллади:

— Турмуш қурганимиздан буён шу ташвиш-ташвиш. Бундоқ бир хушнуд кунимни эслолмайман, — унинг лаблари пирпираб, бурун катаклари кенгайди.

Нусратбек хотинидан бунчалик кескинликни кутмаган эди:

— Бундай ношукр бўлма. Ҳар бир икир-чикирдан ҳам ташвиш ўйлаб чиқаравермай, маъсум дамларимизни ҳам эсла. Ҳали, насиб бўлса... — Нусратбекнинг боши гувиллаб, нима дейишини билмай қолди. «Бунақа аёл билан умрининг охиригача яшаб бўладими? Ҳаётнинг нуқул кемтик томонини кўради. Ўзи айтаяпти-ку, ҳаммасига дарди сабаб... Майли, ҳозир унинг тилини қичитмагани маъқул. У ёқдаги ишлар бир ёқли бўлсин, кўчларни йиғиштир, деб олиб кетаман, ёки...

Қизиқ, у Холисани севадими ёки севганмиди? Бу ҳақда умрида бирон марта ўйлаб кўрмаган экан. Бирга яшади, рўзгори, болалари бор. Хотинини бирор эркакка рашк қилмаган. Холиса қонуний маҳрами — демак ҳеч ким, ҳеч нарса уларни то тобутгача бир-биридан ажратолмайди. Уй-жой, болаларини ва ўз ҳаётини у Холисасиз тасаввур қилолмайди. Тасаввур қилишга уриниб ҳам кўрмаган. Тонг отиб, қуёш чиқиши табиий бўлганидек, бу аёлнинг рўзгорда бўлиши ҳам табиий эди. Энди эса... оилавий «иморатлари», Нусратбек ўйлаганидек, мустаҳкам, абадий эмас экан. Бордию анави билан турмуш курса ҳаёти қандоқ бўларкин?

Ташқаридан ғазабнок товуш эшитилди, Нусратбек балконга чиқди. Нарироқда бир хотин (ўзи кўринмас) болаларни қарғарди:

— Ҳа, яшшамагурлар! Бола эмас, бало булар! Тегма гулларга!!
 Болалар гурра қочиб, офтобда қизиб ётган тунука гараж орқасига яширинишаётганда ён томондаги балкондан эркакнинг йўғон, таҳдидли овози эшитилди:

— У жойда ўйнаманглар!

Нусратбек нима қиларини билмай гаранг бўлиб турган болаларга, ўғлига раҳми келиб кетди: «Майли, бир оз сабр қил, тўйиб-тўйиб, яйраб ўйнайдиган жойларга олиб кетаман. Ҳеч ким тергамайдиган жойга...»

Нусратбекнинг хаёлини яна асабий товушлар бўлди:

— Ичингда қурт-пуртларинг борми ўзи! Осилма дарахтга, синади!

— Сувда ўйнама, ифлос!

«Уни қилма, бунини қилма!» — Нусратбек айвон панжарасини ушлаганча эгилиб, пастдаги қўшнисининг айвонига қаради:

— Нима қилишсин бўлмаса?

— Китоб ўқишсин! — деди семиз аёл айвондаги тор ипларга кирларини осаркан.

— Мактабда китоб, уйда китоб...

Аёл қип-қизил қалин лабини буриб, олайганча уйига кириб кетди. Ичкаридан валдирагани эшитилди:

— Она-отаси тергаш ўрнига шундай пешлаб тургандан кейин булар бебош бўлмай, мен бўлайми!

30.

Бийдай далани кесиб ўтган катта асфальт йўл четида автобус тўхтади. Ундан ота ва бола тушди. Қирлар оша чўзилиб кетган ёлғизоёқ сўқмоқдан қўл ушлашиб кетдилар. Нусратбек ўғлини атайлаб шу йўлдан олиб боряпти. Осмонда оппоқ булутлар от қувишади. Қуёш гоҳ булутлар орасида қолади, гоҳ чарақлаб кўзни қамаштиради. Кўпчиган ердан, майсалардан ёмғир, балиқ ҳиди келади. Бундай далада пиёда юриб ўрганмаган боланинг чаккаларидан тер оқади. У отасининг паришон кўзларига тикилиб сўради:

— Дада, ҳали узоқми?

— Оз қолди, чарчадингми?

Бола индамади. «Катта йўлдан олиб борсам бўларкан. Дадаси болалигида бошоқ терган, мол боққан жойларни бир кўрсин девдим-да. Катта йўлдан танишлар кўриб қолса, пиёда юргани қўйишмайди. Майли, бир оз чарчаса чарчар, кўргани қолади». Улар икки қир ошиб, тепаликка чиқдилар. Ота ўғлининг кичкина, нозик елкасига қўлини қўйди:

— Ана, ўғлим!

Уфққача долазор. Қирмизи уммоннинг у ер-бу ерида чучмома, сафсар товланади. Ўртада ясси томли уйлар, пахса деворли чорбоғлар, дарахтлар. Бунақа кенг қир, бунақа алвон лолақизғалдоқлар, чечаклар, бунақа баланд осмон ва катта қуёшни биринчи марта кўраётган, нотаниш қушлар сайрашини илк бор эшитаётган бола чарчоғи тарқагандай, унга маҳлиё бўлиб тикилиб қолди. Ниҳоят у бошини кўтариб, кафтини пешонасига соябон қилиб, сўради:

— Қаерга кеп қолдик, дада?

— Менинг қишлоғим...

— Шундай катта, чиройлими қишлоғиз? — қувонч ва ҳайратдан боланинг кўзлари пирпирарди.

— Ҳа, — Нусратбек қишлоғи ўғлига маъқул бўлганидан суюнди.

— Ҳэй-й!! — Бола қўлларини қанотдай ёзиб, чопиб, йўқ, лолақизғалдоқлар устидан уча кетди. У гоҳ тўхтар, ялтироқ қўнғизчаларни, митти хонқизи, олтинкўзларни томоша қиларди. Капалаклар ортидан ирғишлаб чопарди.

Нусратбек ёқасининг тугмаларини ечди. Енгларини шимарди, ўғлининг орқасидан бораётиб онаси бетоб ётганида қишлоққа келганини эслади. Пастқам хона бурчагида бир бурдагина бўлиб ётган экан:

— Неварамни олиб келмабсан-да, кўргим келади, — дея маъюс жилмайган эди. — У онасининг томирлари кўм-кўк, тупроқ, хазон, нон ҳиди келиб турган қаттиқ қўлларини аста уқалаётганида, ўзининг қўллари оппоқ, семиз, силлиқлигини сезиб уялган эди.

— Нима ортирдинг шунча юриб ўшақларда? — деган эди онаси хомуш боқиб. — Майли, туз насибанг сочилган экан, териб еб юрибсан. Лекин сенга маслаҳатим: қизларингни, ўғилчангни дала ҳавосидан бебахра қилма. Кўкатларни кўриб, мол, паррандаларга аралашиб ўсган бола меҳрибон бўлади. Ерда ҳикмат кўп, болам. Одам ҳам дарахт, гиёҳдай тупроқда томир ёзади... Майсаларни қара, якка ўсмайди, тупроқдан тафт олиб, бир-бирини суяб, қўлтиқлаб тургани учун уларни аёз ҳам урмайди, саратоннинг таппоти ҳам... Чинорларни қулатган бўруну довуллар ҳам майсаларни ўрнидан қўзғатолмайди...

Мана, у ўғилчасини кечикиб бўлса ҳам қишлоққа олиб келяпти. Ўғлига бу жойлар ёқмас, деган хавотирда эди. Еқди. Ўғли бирданга яйраб, бошқача бўлиб кетгандай. Лекин энди на ўзи, на ўғилчаси онанинг ёқимли чехрасини кўради, на содда сўзларини эшитади.

Бола белигача лолақизғалдоқларга ботиб, осмонга тикилар, тепада сайраётган қушчани қидирарди. Отаси унга етиб, бошини силади. Боланинг ёноқлари, кўзлари, ҳатто киприкларида ҳам лолақизғалдоқ шуъласи ял-ял ёнаётгандай эди. У осмондан кўзини узмай сўради:

— Нима сайраяпти, дада?

— Тўрғай.

— Бу жойлар чиройли экан, — деди бола осмонда муштдеккина бўлиб қотиб турган жўрни энди кўриб, — нега мени илгари опкемадиз қишлоғизга!

Нусратбек индамай қолди. «Дала ҳавосидан бебахра қилма» онасининг овози қулоғи тагида янграгандай бўлди.

31.

Нусратбек пичан ўримига вакил бўлиб, чорвадор районга бориб келгач холаникидан ўғлини олди-да, Аҳмад-бригадирниқига ўтди. Бир ўғли боғ тўридаги зах ариқдан икки челақда сув олиб келаётган экан. Бир тўда болалар чуғурлашиб, боғдан чиқиб келишди. Оёқяланг, дўмбок, офтобда тобланган. Бировининг қўлида маккажўхори думбули, бошқасида кунгабоқар — қирс-қирс қилиб чақади. Бари чувуллашиб салом беришди.

Аҳмад-бригадир уйида экан.

— Ана, шуларни деб юрибмиз-да, жиян, — деди у қизларидан бири олиб келган кўрпачаларни қўярда-қўймай Нусратбек билан ўғлининг тагига солаётиб.

Нусратбек юмшоқ, ҳали тutilмаган янги кўрпачага ўтиргач, ўғлига ўгирилиб, бошини силади:

— Ана, қариндошларинг билан таниш.

Болаларнинг чайналиб, атрофга туфлаб ўтиришими ёки ўзига ҳайвонот боғидаги маймунни кўргандай ағрайиб тикилишлари ёқмади-ми, ўғли ерга қараб олди.

— Ика! — Нусратбек ўғлининг тиззасидан қаттиқ босди.

У номини қисқартириб, «Ика» деб эркалашларини хуш кўрмас, ҳозир эса нотаниш болалар олдида бу исм унга ҳақоратдек туюлди. Отасига норозилик билан ер остидан қаради-ю, шу заҳоти кўзларини қўллари билан бекитди.

Ота-бола ўртасидаги бу тўқнашувни кўрмагандай Аҳмад-бригадир ўрнидан туриб, айвондан пастга тушди. Тоғорага кепак, сомон солиб, терит қора бошлади:

— Ўша, сенга айтган новвосди сотиб, ўрнига манавини олдим, — деди у рўпарадаги ола сигирга ишора қилиб. — Болали уй оқсиз туролмайди. Яхши чиқди жонивор, бир челақдан ошириб сут беради.

Болаларди оғзи оқариб қолди, бузоқчаси ҳам икки-уч йилда сигир бўлади...

Нусратбек хаёл билан унинг гапларига қулоқ солиб ўтирарди: «Ҳаёт экин-тикин экиб, ҳосил олиш, бола туғиб, ўстириш, уй-жой қуришдан иборат. Инсоннинг қолган бошқа ҳамма ҳаракатлари шунга хизмат қилади». Нусратбек писта чақиб, жўхори чайнаганча Искандарни цирк масхарабозидек томоша қилаётган болаларга қараб, ўғлига раҳми келди: ўғлининг кўзлари жаҳлдан қизарган, юпка лаблари титрар эди. Болалар Нусратбекнинг ҳам жиғига тега бошлади: чиндан ҳам, нега бундай тикилишади улар?

Аҳмад-бригадир буни бошқача тушунди. Қўлларидаги терит юқини тоғора четига сидириб, гўлдиради:

— Сиркалаб кетдиқ, ўзиям. Майли, пахтагаям одам керак-ку, ўнта бўлса ўрни бошқа.

Катта боғ Нусратбекка кичрайгандек кўринди. Узунасига солинган уч хона, олди айвон. Ёнида хамирхона, ўртадаги уй-дахлизли меҳмонхона бошқа уйлардан баландроқ қилиб қурилган, уч зина билан чиқилади. Деворлари оқланган, эшиги ҳаворанг бўёқда. Деворидан чўян печка карнайнинг учи қорайиб чиқиб турибди. Молхонани меҳмонхонага жуда яқин қуришибди. Томига пичан босилган. Олди ёғоч харилар билан тўсилган. Фақат дарвозадан кираверишдаги чап кўшнинг пахса деворигина бўш қолган. Унга ўрик, қароли дарахтларнинг букри шохлари эгилиб турибди. Ҳашаматли, нақшли дарвоза эса, бу эски қурилишларга сира мос тушмай тургандай таассурот қолдиради.

— Мол-ҳол сизмаяпти. Битта гараж ҳам ташламоқчиман, — деди Аҳмад-бригадир кўшнинг бўш қолган пахса девори томонга ишора қилиб. — Раис сўзида туриб берди-ю, сазасини қайтаролмай, олдим «Москвич»ни. Сут бермайди, нон бермайди, Шунга яраша сомон, ўғит, мева ташишга ярасайди, ҳеч бўлмаса! Болаларни бир жойга оббормоқчи бўлсам ичига сизмай, жанжал!

Нусратбек: «Сизга кичикроқ автобус керак», демоқчи бўлди-ку, ўзбекларнинг болани санамаслик, озайтириб айтиш одатларини эслаб, индамади. Атрофида ўтирган болаларга тузукроқ совға-салом олиб келмаганидан энди уялди: «Шунинг учун булар миқ этмай кутиб ўтиришган экан-да!» Ўғлининг киссасида ялтироқ қоғозли шоколадлар борлигини эслади:

— Искандар, конфектларингни ўртоқларингга улаш!

Искандарнинг чефраси бир оз очилди. Урнидан туриб болаларга улаша бошлади: кичиклари дарров юлиб-юлқиб олишди-ю, каттароқлари бир отасига, бир Нусратбекка қараб, тортиниброқ туришди.

— Жуда сипоҳ-ку бу йигитлар?

— Ҳа, — Аҳмад бригадир шимарилган енгларини тушириб, кулди. — Ҳозир бегонасираб ўтиришибди-да.

Нусратбек болишга ёнбошлаб, катта сопол товоқдаги сермой чалобдан ичди. Қудуқ сувига чалинган бўлса керак, бир оз талх «Қишлоқ сузмасини чалобга чиқарган-да. Миж-миж мой ёғоч қошиқ сопиғача чиқиб кетибди». Нусратбек ёз кунлари Тошкентда бир неча марта чалоб қилиб кўрган. Заранг, сопол товоқда ҳам. Мойи каммикан деб сариқмой ҳам кўшган. Бари бир, қишлоқникидай бўлмаган. Лабини артиб, товоқни ўғлига узатди:

— Ма, ич, яхдай экан.

Бола отасига ҳайрон бўлиб қаради. Нусратбек ўғлининг бу қарашини маъносини тушунди: уйда болаларга холодильникдан сут, қатиқ олиб ичгани кўйишмасди, томоқ оғрийди, деб.

— Ичавер! Бу томоқни оғритмайди.

Искандар эҳтиёткорлик билан ича бошлади.

Нусратбек завқланиб, дарахтларнинг пастки шохлари, чорпоя чамбараги, айвондаги чилвирларга ювиб ёйилган ранг-баранг катта-кичик кийимларга қаради. «Буларга кийим-кечак етказиб бериш ҳам

осон эмас. Шунинг ҳаммасини тоғорада қўл билан ювишган сув иситган! Холиса болаларнинг бир-икки марта кийилиб, тор, калта бўлиб қолган кийимларини ювиб, дазмоллаб қўйган эди. Ташлай деса кўзи қиймайди, қўяй деса шифоньерда жой йўқ. Шуларни олиб кетинг, деб рўмолга тугди-ку, кейин яна Аҳмад тоғам хафа бўлар, деган мулоҳазага бориб, бермади... «Уч-тўртта янги кийим сотиб олиб, қўшиб олиб келса бўларкан. Супа чети, йўлакларда челак, сопол кўза, тоғоралар тартибсиз ётибди.

— Шошириб қўйишяпти, жиян, бу жужуқчалар, — Аҳмад-бригадир Нусратбекнинг хаёлини уққандек супага келиб ўтирди. Чорбоғдаги бесаранжомликдан уялгандек гап бошлади. — Майли, омон бўлишсин, бизларнинг ҳам латта-путта, кир-чирдан чиқиб, гул ҳидлайдиган кунларимиз яқинлашиб қоляпти, насиб бўса.

Бу орада Аҳмад-бригадирнинг ўғилларидан бири ўт орқалаб келиб, супа ёнига қўйди-да, келиб Нусратбек билан саломлашди. Китоб-дафтарлари солинган сумкасини олиб, уйга кириб кетди. У мактабдан чиқибок ўтга борган экан.

— Бўйи яхши ўсмаяпти — деди Аҳмад-бригадир ўғлининг ортидан қараб туриб. — Бошқалари бунинг акси, яхши ўсишяпти. Уч кути пилланинг ҳаммасини шуларнинг ўзи боқиб, дамлаб, териб топширишди! — Аҳмад-бригадир ўғли кириб кетган уй томонга қараб қўйди. Кўзлари меҳр ва ғурурдан нурланди. — Мен фақат терган пиллаларини «Москвич»да пункта ташиб турдим, холос.

Аҳмад-бригадир ўғли олиб келган ўтни чамалаб, кўнгли тўлмади-ми, ёнидаги ўғилларидан бўйи тикроғига қаради:

— Отажон, чоп, анави арқон билан ўроқни олиб, қоронғи тушмай Зах ариқдан яна бир қучоқ ўриб кел.

— Дарсларим...

— Иш буюрса, дарсларинг ёдингга тушади-а! Мактаб, дарс қолиб кетмайди. Эринчоқлик қилма бир иш буюрганда!

Бола арқон билан ўроқни олди.

— Тўхта, ўроқни баққа бер, бор, эговни олиб ке.

Аҳмад-бригадир дастали катта эгов билан ўроқни «шиғ-шиғ» қайради. Кейин тиғига бармоғини тегизиб кўриб, ўғлига берди:

— Эҳтиёт бўл! — Кейин Аҳмад-бригадир отасининг биқинида тортиниб ўтирган Искандарга ўтирилди. — Бор, сан ҳам жўрангга ҳамроҳ бўлиб, ёзилиб келасан.

Искандар тутқунликдан қутулгандай севишиб, ўрнидан турди. Нусратбек борақол, дегандай кулимсиради. «Қишлоқнинг ёзилмаган қонуни бор: мактаб, ўқиш кутади. Бугун бўлмаса, эрта бажарилади. Лекин мол-ҳол, экин-тикин бир кун ҳам кутмайди. Ҳатто имтиҳон ҳам кутади. Ёз бўлмаса, кузда топширади. Кузда топширилмаса иккинчи йилга қолади. Китоб ўқимаса, ашула, эшитмаса, ўйин-томошасиз қолса — кун ўтади. Лекин мол-ҳолсиз, экинсиз ҳаёт йўқ. Бу болаларга махсус жой қилиб, дарс тайёрлаш қаерда! Мол боққанда, ўт ўриш ёки ўтинга борганда, ўтоқ қилганда ёки пахта терганда китобларни қайишга қистириб, бўш пайтда бир четда думалаб ётиб ўқишади. Дарс, имтиҳоннинг каттаси — далада, нон, кийим-кечак яратиладиган жойда. Бу ерда беш-олти ёшли бола дастёр ҳисобланади, тонгда будильниксиз уйғониб, молларни подага қўшади; жўякка сув очади; кўзиқоққа ўт, барг юлади; товуқларга дон сепеди; қизалоклар онасининг қўлидан қозон-товоқ, супуриш-сидириш, бичиш-тикишни олишади; укаларига қарайди. шаҳардагидек, кўкраги бўртиб қолган қизларга ҳам «овқат е, чой ич, ухла» деб ўтиришмайди. Мевани икки-уч марта ювиб, холодильникка қўямиз. Кейин томоғи оғримасин, деб уни болаларга илиқ сувга чайиб берамиз. Болаларни аямиз-эй, аямиз. Нозик-ниҳолларни ҳаёт ҳам шундай паналаб аярмикин?!»

Нусратбек жағлари тинчиган болаларга қаради.

— Қани, қандолатлардан олинглар.

Болалар патнисда арзон шиша идишларда турган конфетларни

бир зумда талашиб олиб, кўчага ўйнагани кетишди. «Бу ерда улар қиладиган иш қолмади», деб қўйди ичида Нусратбек.

— Ҳар ҳафта бир яшиқ олиб келаман, етмайди! — деб кулди Аҳмад-бригадир.

— Ма, — у акаларидан ажралиб қолиб қуруқ дастурхонга қора мунчоқдай кўзларини тикиб ўтирган хумкалла ўғилчасига киссасидан майиз олиб берди. У циркдаги кўзбойлогичлардек киссасига доим егулик бирон нарса солиб юрарди. — Бу йигитча ишдан қочадилар, дастурхонга чўкканда чаққон, сабр-бардошли, ўтираверадилар ҳақларини олмагунларича, шундоқми, дадажон?

— Ҳа, — бола ингичка бўйни зўрға кўтариб турган хумкалласини қимирлатиб, тасдиқлади.

— Сиззи меҳмонга олиб борганда орқа этагизни оёқ билан босиб ўтирмаса бўлмайди, одамни шарманда қиласиз. Боринг энди, боғ тўрида жўжаларни қўриқланг. Қирғий кўтариб кетиб, эрта яна тухумдан қуруқ қолиб юрманг энайизни қаҳрига учраб.

— Хўп-п, — бола ариқ бўйида ётган хивични олиб, «от» қилиб минганча чошиб кетди.

— Айтгандай, қайси кун радиодан қулоғимга чалиниб қолди, ҳинд олимлари майса, ўтларни мусиқа билан тез ўстириш йўлини топишганмиш, ростми шу, жиян?

— Мен ҳам ўқувдим.

— Ҳе, ҳи-ҳи! — Аҳмад-бригадир яйраб кулди. — Икки-учта приёмник олиб, кеча-кундуз жавратиб... Бирон кандидат-мандидатти топган эрмаги бўлса керак бу ҳам ҳа-ҳа! — кўзларини енги билан артиб, жиддийлашди: — қуруқ гап. Дуо-оятлар балони қайтаради, дарёларни тескари оқизади, дегандай афсона.

Нусратбек чиндан ҳам бунга ишониб юрган эди: «Хомкалла, деб койиди ўзини. — Наҳотки шуни бир деҳқон одамча мулоҳаза қилиб кўрмадинг?» Ҳақоратлангандек терлаб кетди. Нусратбекнинг ўзи ҳам шунга яқинроқ фикрда юрар, лекин буни таъ олишга бўйни ёр бермай келарди. Тўғ-ри-да! Кўп диссертацияларнинг элга нима фойдаси бор? Замондан ортда қолмаслик, унвон олиш, мансабдан тушиб қолганда бирон кор-қолга яраб қолар, деган мақсадда қилиняпти. Нусратбекнинг ўзи-чи? Агар чин юракдан деҳқонларга наф келтирмоқчи бўлса, топган янгилиги, тажрибаларини оддий деҳқон ўқиб тушунадиган қилиб мақола, рисола ёзса бўлади-ку! Давлат шунча йил ўқитди! Эл-юрт боқди; билимли қилди. Энди шу қарзларингни эл-юртга қайтариш ўрнига, яна давлатни соғиб ичасанми?

Аҳмад-бригадир ўзининг пинжига кириб индамай ўтирган қип-яланғоч, сочи қайчиланган ўғлига қараб қўйди. — Бу жиянинг, сабр-тоқатли, эринмас. Насиб бўса уни заргарликка қўямиз, тўғримми, отажон? — жиддий сўради Аҳмад-бригадир ўғлидан.

— Ҳа, — бола бошини қимирлатиб қўйди.

— Ҳозир ширинликлар мўл, одамлар иссиқ-совуқни кўп еганиданми, тишлари мўрт. Ёки бойиб кетишган. Қараңг, ёш-ёш ўспиринлардан тортиб саксон ёшли кампиргача оғзида тилла тиш.

— Ҳа, қийинчилик, уруш йилларида қилолмаган орзу-ҳавасини энди қилипти-да халқ.

— Ўлсин бунақа «орзу-ҳавас», зарурга-ку, зарил. Бинойидай тишини суғуртириб, ўрнига қўяётганлар бор. Тўқчиликнинг шўхлиги бу! Ҳаддидан ошяпти одамлар. Бу жиянинг ана ўшанақаларнинг тишини суғуриб, пулини олади, тўғримми, дадажон? Кейин уйлантирамиз.

Бола бошини кўтариб, оғзини очди. Сийрак, кичик сут тишлари кўринди.

— Уйланасанми? — Нусратбек унинг бошини силаб, сўради.

Бола бир кўзини қисиб, дадасига қаради. Нусратбек бир хил бўлиб кетди: у ҳам болалигида бир кўзини қисиб, хоҳламаган нарсасини, ёқтирмаган кишисини «кўрмасди».

— Насиб бўса тўйлар қиламиз, айт, дадажон. Тошкандан тоғанг Орифхон ҳофизларни эргаштириб келади. — Отанг қариса қул олма, онанг қариса чўри, деган эканлар. Шуларга қул бўлиб қоляпмиз энди. — Аҳмад-бригадир яна ўғлига қаради. — Ўзинг ҳам ашула айтишши биласан-ку, ашулачиларнинг бозори чаққон ҳозир. Обрў ҳам, пул ҳам ўшаларни бошига ёғилган. Бир баҳор ҳавосига, бир ашулачига ишониб бўлмайди, агар ҳофизлар келолмай қолишса, ўзинг айтасан-да, дадажон. Айтиб бер тоғанг ҳам бир эшитсин.

Нусратбек Аҳмад-бригадирнинг бу содда, беозор гаплари тагида катта маъно борлигини сизди.

Бола пешонасидаги кафтдаккина сочини тойчоқ ёлини силкитган-дек силкитиб, ашуласини бошлади:

— Чо-он, Анти-чоним, эна юлтим!..

Шу пайт ҳали товуқларни «қирғийдан қўриқлаш»га кетгани чириллаб келиб қолди. Унг қўлининг кўрсаткич бармоғини оғзидан чиқариб, отасига кўрсатди:

— Замбий¹ чоқди! — бармоғи қизариб шиша бошлаган, арининг ниши ўрни тариқдай қорайиб турарди.

— Чақади-да, хивич билан қирғийни ҳайдаш ўрнига девор ёруғини кавлагансан. Бор, пиёз олиб чиқ!

Бола бармоғини тишлаганча уйга югурди.

Аҳмад-бригадир у олиб келган пиёзни белбоғидаги пичоқ билан иккига бўлиб, сувини боланинг бармоғига суртди:

— Бор, ариқдан яхдай лой олиб сурт, — бола кетгач, у Нусратбекка ўгирилди. — Бу жиянинг тинмагур. Қўлига тош олиб, замбур уяси олди-бита бориб ўтиради. Кавакдан чиққан замбурни данак чаққандек битта-битта уриб тушираверади. Кузда икки қарич бир илонни думидан судраб келяпти. Илон бошини у ёқ-бу ёққа буриб, билагига илашмоқчи бўлади. Суилонми десам, заҳарлиси экан, сабил. Яхшиям энаси кўрмади. Бўлмаса ўнта бола туғиб юборарди қўрққанидан. Бир палақдан ҳар хил мева етилар экан-да. Анави, «ашулачимиз» юраксиз. Осмондан самолёт вариллаб ўтса ҳам ўзини таппа ерга ташлайди.

Боласининг товушини эшитибдими, Аҳмад-бригадирнинг хотини супага соядек шарпасиз келди. Нусратбек уни тиззаларини ушлаб, зинага ўтираётганида кўриб қолди. Қотма, офтобда қорайган юзлари, ёноқлари бўртган. Ҳорғин кўзлари кулиб турибди. Бу аёл нари борса Нусратбекдан уч-тўрт ёш каттадир. У бу хонадонга, келин бўлиб келганида ўн беш ёшли нозиккина қиз бола эди.

— Хуш келибсиз, — хунук лабларини бекитиб, Нусратбек билан сўрашди. Хамир, сут, дуд хиди келади ундан. — Келин, болалар эсон-омонми, олиб келмадизми?

Сўнг ўрнидан туриб, молхонага кетди. Ҳали Искандар билан ўт ўргани борган боласи у ерда бузоқнинг арқонини белига ўраб, кутиб турарди. Сигир Искандарга қараб бошини силкитган эди, у қўрқиб, ранги ўчди.

— Бегонасирайди-да, болам, — дея кулимсираб далда берди янгаси. Искандар четроқда туриб янганинг ҳар бир ҳаракатини диққат билан кузатди: ана, бузоқни эмдириб, сигирни ийдирди, хурманинг четига суртиб қўйилган қаймоқ билан тирсиллаган елиндаги бармоқдай-бармоқдай эмчақларни мойлади. Хурмани тиззалари орасига қистириб, сигирни соғабошлади. «Пов-пов» қилиб тушаётган сутдан хурма гўё тўлиб тошди.

Тумшугини чўзиб, онасига интилаётган бузоқни бола зўрға ушлаб турарди. Бўлмади. Бузоқ жон-жаҳди билан юлқиниб боланинг оёғини босиб олди. Бармоғи эзилиб қонади, лекин бола йиғламади. Юзини тескари ўгириб, алам билан «катта товоқдаги қаймоқни Исломбой

¹ Қовоқ ари.

ейдилар»... дея тўнғиллади. Лекин бузоқни қўйиб юбормади. Оёғига ҳам қарамади. Онаси ҳам на унинг оёғига, на гапига эътибор берди. Фақат Искандар қилғилиқни қўйиб, яна думини ликиллатаётган бузоққа нафрат билан қарарди.

— Ҳа, лапашанг! — Аҳмад-бригадирнинг жаҳли чиқди. — Ман сандайлигимда рўзғор тебратганман. Ялқовга булутди сояси ҳам юк. Битта бузоқни уdda қилолмайсан-а! Одамларди боласи қандай пишиқ-пухта, сандақаларни бозорга олиб бориб сотиб келади! Буларди бўлса ҳеч нарсага уқуви йўқ: оғзидаги ошни олдириб қўйишади!

Нусратбек бузоқ ушлаган бола изза бўлмасин деб у ёққа қарамади.

Янга усти кўпикланиб турган лиммо-лим ҳурмони кўтариб, ўрнидан турди:

— Қўй, бир оз эмсин. Сигир ўлгур сутини тортиб, хўжакча¹ сига олиб қоляпти. Қара, тўлим бўлиб кетяпти. — У сарғиш жунлари ялтираган семиз бузоққа, ҳақи қолгандек, хўмрайиб қаради. Бузоқ энди шохи чиқаётган дўнг пешонаси билан сигирнинг халта бўлиб қолган елинини туртиб-туртиб, шиддат билан сўра кетди. Янга охурдаги емини ямлаб ютаётган сигирга қаради. — Искандаржон, анави ўриб келган ўтларингдан охурга ташлаб қўй.

Искандар бир қучоқ ўтни қўрқа-писа бориб охурга ташлади. Нусратбек зимдан қараб, ўглининг кўзларида қўрқув бўлса-да, охурга ўт солганини кўриб суюнди.

— Ҳайвонлардан энг вафодори — от, ит, энг фойдалиси, — сигир, — деди Аҳмад-бригадир. У ўглини чақирди: — Анави тоғорадаги теритни сигирга элтиб бер. — Кейин яна Нусратбекка ўғирилди. — Қозигига мол боғланган хонадонга барака энади, деганлари рост. Лекин уни боқиш йилдан-йил қийинлашяпти.

Дарвозада машина моторининг гувуллагани эшитилди. Аҳмад-бригадир ўрнидан чаққон туриб, дарвоза томон юрди. Партком секретари беш-олтита одам билан келибди. Ёнларида ашулачима-машшоқлар ҳам бор.

— Раис кечроқ келар. Бизлар нарядгача бир-икки соат бўшмиз. Топган-гутганингизни олиб келаверинг, — партком Нусратбек билан икки қўллаб кўришаётиб, Аҳмад-бригадирга ўғирилди.

— Рисди шопири шу ердами?

— Ҳа, чорбоқда, чақирайми?

Меҳмонлар колхоз ишлари, албатта пахта тўғрисида «кўп дори еган» қовун-тарвузлар ҳақида «Совет Ўзбекистони» да босилган мақола тўғрисида гаплашиб ўтиришди. «Ўзларига керакли нарсаларни дарров ўқишади вақт топиб», — деб қўйди Нусратбек ичида.

Овқат сузилгунча у ёқдан-бу ёқдан ҳантома қилишиб, машшоқларга навбат ҳам тегмади. Рубоб, чилдирма филофдан олинмади. Нусратбек ашула эшитармиз, деб ўтирган эди, ичкилик йўқ, овқат еб бўлингач, меҳмонлар чойга ҳам қарамай дастурхонга фотиҳа ўқиб, ўринларидан туришди. «Раис келмади — демак, идорага шошиш керак», деди партком. Уларга қўшилиб Аҳмад-бригадир ҳам турди. Овқат сузилаётганида кириб келган Хола идиш-товоқларни йиғиштириб олгани келди:

— Раис тажанг, аввалгидан ҳам қаттиққўл. Кечиккан, ишни чала қолдиргани кўрса қатағонга олиб, ер билан битта қилиб ташлайди. Шунинг учун ҳамма зириллаб чопади, — деб тушунтирди, хола эркакларнинг кетиб қолиши сабабини Нусратбекка.

У идиш-товоқларни қиз жиянларига бериб, қўлини ювди-да, супада бир ўзи қолган. Нусратбекнинг ёнига келиб ўтирди. Чойни қайтариб-қайтариб, қўйди:

— Қара, қишлоқда ўғлингнинг рангига ранг қўшилди. Тошкентдаги уйинг ҳам турсин, сотма.

¹ Бузоқ.

«Сотма! — Нусратбек холасининг гапига маъюсгина илжайиб кўйди: — Ота-бобомдан қолганмиди у жой!» Хола унинг кулганини пайқамади.

— Одам эртага нима бўлишини билмайди. Ҳеч тортинмай кўчиб келавер, ўз жойинг. Торлик қилса, мана, меники бор. Бир-икки қоп сомон тополмай ўлдикми? Аҳмад тоғанг, мен, қолаверса бригаддан тўрт-беш кишини ҳашарга айтиб, томларни шуваб кўямиз. Ота-онангнинг чироғини ёқиб ўтир. Кейинча янги жой ҳам қуриб оларсан. Соғлиги яхшими ўзи келинни?

— Ҳа. Бир худ, бир беҳуд юрибди.

— Бўш вақти кўп-да, ўшанга касал! Ҳар хил касалликлар ёзилган китобларни кўп ўқийди. Бизлардай қулоғигача ишга ботиб юрса касалларни ўйлашга вақти ҳам бўлмасди-я!.. Буёққа келса отдай бўлиб кетади. Мени айтиди дерсан. Колхоздаям даромад яхши бўлиб қолди. Узинг агрономлигининг ол. Бўлмаса райком бор. Райкомга келсанг ҳатто раис бувадай одам ҳам ҳурмат қилади. Мусофир пошшо бўлса ҳам бир елкаси қисик бўлармиш. Бизлар ҳам тагчармдай ерга ишқаланиб юрмасдик бундай, — хола жиянига синчков қаради: «Шаҳарни кўриб, шунча ўқиб ҳам ўз фойдасини, ўрганмади бу! Раҳматлик опамдай бўшпроқ-да», — суянчик, ҳимоя бўлмаса қийин ҳозир...

Онасидек кўнгли юмшок эмас холасининг. Онаси раҳматлик ўзига зарур нарсани ҳам биров сўраса бериб, кейин қайтариб олишга уялиб юрарди. Нусратбек таътилга келганидаги бир воқеани эслади: кўшни боғда шохлари тарвақайлаб ўсган ўриклар Нусратбекларнинг боғини соя қилиб қўйган эди. Боғ эгаси чўлга кетиб, у жойга бир чорвадор кўчиб келди. Ўрик пишганда янги кўшни болалари билан кириб, ўрикни қоқиб териб олди. Олса майли-я, экинни босиб пайхон қилишибди. Онаси хафа бўлди: «Ўзимга айтсаларинг қоқиб берардим», деди. Янги кўшни «Сизгаям қолди... барги билан сояси», деб онасини мазах қилди. Нусратбек уларнинг орқасидан таёқ кўтариб чопаётганида онаси тўхтатди: «Кўй, очкўз билан ўчакишма, беобрў бўласан».

У холага шундай қилиб кўрсин-чи! Дарахтини томири билан суғуриб отар! Нусратбек ҳам онасига ўхшаб кўнгли бўш: ўз қўли билан Пайғамовга берган кундалигини сўраб олишга йиманиб юрибди. Кейинги кузатув, тажрибаларини унга солиштириб кўрадиган жойи бор эди.

Нусратбек хаёл чўмиб, индамай ўтирарди. Холаси онасидай кўп афсона, ғазалларни билмаса ҳам, ҳаётни, одамларни яхши билади. Унинг: «Болаларни қариндош-уруғдан ажратиб, одамови қилиб қўйдиларинг», деган гапи қулоғига кириб сесканди. Кўчиб келса, болалари элга аралашиб кета олармикан?

32.

Нусратбек чорбоғ этагига бориб, қайтиб келгунча унга ҳам жой солиб қўйишибди. Ечиниб ўрнига ётди. Кўрпани белигача тортиб, чуғурлашаётган болаларнинг гапларига қулоқ солди.

— «Энам берган тангаларди санаб адо килолмайман». Топинг, бу нима, Исқандарбой?

Топишмоқ айтган қизалоқ тирсагини ёстиққа тираб ётганча, бармоғини лабига қўйиб, укаларига «тс-с» деди.

— Ман айтай! — «қирғий қоровули» бошини кўтарди.

— Йўқ!

— Юлдузлар! — деб юборди бола охири сабри чидамай. Опаси: «Мени шаҳарсиз қолдирдинг», деб унинг қулоғини бураб чўзди. Бола ингради:

— Вай, қулоғимни уздинг!! — Опаси қулоғини бўшатиши билан тилини чиқариб, уни мазах қилиб, алам билан чинқирди:

— Чумчуқ! Чумчуқча! Қўлтиғида жуни бор!

Опаси уни яна биқинидан ўйиб олди:

— Улгур! Яна айтсанг, кечаси Енармозорга олиб бориб, адашти-риб келаман.

— Қанақа мозор? — Искандар тушунмай сўради.

— Анави, қишлоқ четидаги мозор-чи, жинлар тунда гулхан ёқиб ўтиришади. Икавой, сиз бороласизми?

— Жин эмас! — деди Искандар билагонлик билан. — У ердаги суяклардан чиққан фосфор ёнади. Опам айтувди. Биззи уйда тунда ёнадиган фосфорли кийикча ҳайкали бор.

— Йўқ, жинлар! — деди қизалоқнинг кўзлари қўрқувдан катта, очилиб, — тезакларни ёқиб, қумалоқлардан «ош» пишириб, алвастилар сочини ёйиб, тараб ўтиришаркан!

— Елғон-э! — Искандар кулди. — Жин, алвастилар йўқ!

— Ундай дема! Оғзи-бурнинг қийшайиб қолади.

Искандар қизга қараб, унинг боши чўзинчоқ, бурни ингичка... чиндан ҳам чумчуққа ўхшашлигини фаҳмлади: «Лақаби экан. Боши кичик бўлса ҳам зўр ишларкан». Искандар бу ўйиннинг топишмоқлигини энди тушунди. Шаҳар болалари кўрган киноларининг бош ҳарфларини айтиб, шунга ўхшаган ўйин ўйнашади. Фарқи — шаҳарда кионинг номини тополмаган очко ютқазади, бу ерда «шаҳар» беришаркан.

— «Шиғ этди — шивирғон кетди». Нима?

Искандарнинг ўйланиб қолганини сезган қизалоқ сўради:

— Шаҳар берасанми?

Искандарнинг шаҳарлари кўп, опалари географиядан дарс тайёрлашаётганда харитадан кўриб, эслаб қолган. Берса-бераверади, камайиб қолармиди! Лекин топиши керак-ку? Бўлмаса, бу бола ҳеч нарсани билмас экан деб кулишади. Буларнинг олдида қотиб ўтириш ҳам ноқулай:

— Бердим, Вилнюсни.

Қизалоқ мактабда ўқиса ҳам бу шаҳарни эшитмаган, шубҳаланиб қолди: «Менга йўқ шаҳарни ваъда қилмаяптимики?»

— Қаерда у?

— Болтиқ бўйида! — бурро жавоб берди Искандар. Қизалоқ Болтиқ денгизини эшитган, биларди:

— Майли: («қамчи»).

Укалари «Мисқол опам шаҳар ютди, урро!» деб чапак чалишди. Ютуқдан руҳланган қизалоқ яна топишмоқ айтди:

— «Бир чопоним бор, ярми қуруқ, ярми хўл.» Нима?

Искандар қанча ўйласа ҳам буни тополмаслигини билди:

— Бердим! — деди жаҳл билан. — Шаҳрисабзни!

Болалар бу шаҳарни кўп эшитишган, отаси ёзда у ердан анор, тут олиб келиб, об-ҳавосини, яшиллигини кўп мақтаган, вақт бўлса болаларини «Москвич»га солиб, олиб бормоқчи бўлиб юрган эди. Шу сабабли «урро-урро!» кўп бўлиб, қарсақлар ҳам анча чалинди. Қизалоқ хурсанд.

— («Қиш билан ёз»). Энди яна битта: «Бўсағада акиллайди?» Нима?

— Ит.

— Топди, топди. Осонини айтма-да!

Искандар ҳам энди ютқазган «шаҳарлари»нинг ўрнини тўлдириб олиш иштиёқига тушиб қолди:

— Энди мен айтаман, топинглар: «А. Н. », нима?

Болалар ҳайрон бўлиб, топагон опасига қарашди. У кўзларини қисиб, Искандардан сўради:

— Бу нима деганинг?

— Киноларнинг бош ҳарфи, топинг!

Искандарнинг топишмоғи болаларни қизиқтирмади. Тўғри-да, нима қизиғи бор киноларнинг номини? Нусратбекка ҳам ўғлининг топишмоғи маънисиз, пучдек туюлди. Бу фақат хотирани машқ қилдиришга керак. Қизалоқнинг топишмоқларини билиш учун эса

синчковлик, кузатувчанлик, фаросат, турмуш тажрибаси зарур. Атрофдаги жамийки мавжудотни, нарсалар, фасллар, жониворлар, буюмларни, уларнинг хусусиятларини, ранг, хил, шаклларини, «характер»ини билмаса, уларни топиб бўлмайди. Қизалоқлардан телевизорни кўпроқ кўрадигани эснаб:

— («Алишер Навоий»), — деди. Лекин болалар «урро» дейишмади. Чапак ҳам чалишмади. Уларнинг бу лоқайдлиги Искандарнинг хамиятига теғди: «Опаси айтса, чапак чалишади, менга йўқ!»

— Яна мен айтаман: «К. А». Нима?

Болалар опасига қарашди. У: «Мен топдим, энди менинг навбатим айтиш», деб эътироз билдирмоқчи бўлди-ю, лекин Искандарнинг йиғлагудек бўлиб турганини кўриб раҳми келди. Билагон Мисқол ҳам тополмади, топишга унча уриниб ҳам кўрмади.

— Шаҳар бердик: Термизни.

Искандар, негадир, шаҳар ютганига ҳам қувонмади. Болаларнинг қувноқ «урро»си, қарсаги янграб турмаса, бу ўйинни ўйнагандан ўйнамаган яхши. Ҳафсаласи пир бўлиб, жавобини айтди:

— («Кавказ асираси»). Майли, энди яна сизлар айтинглар.

«А. Н.» ни топган қиз эснаб, ўрнидан турди. Учоқ бошига бориб бир сопол коса олиб келиб ўртага қўйди. Қовурилган ошқовоқ уруғининг иссиқ ҳиди атрофга ёйилди. Нусратбекнинг ҳам оғзи сув очди: «Ана, буларнинг дори-дармони. Холиса аптекаларга қанча югурган эди, «ичакларни тозаларкан», деб. Болалар талашиб-тортишиб ошқовоқ уруғ чақа бошлашди.

— «Пиширсанг — гўшт, пиширмасанг — қуш». Нима? — деди Мисқол қирсиллатиб «писта» чақаркан.

— Ма-нн айтмай, — деди бармоғи оғришдан тўхтаган «қирғий қоровули». Унинг ғайрати ичига сиғмас, жим турулмасди. Опаси яна таҳдид қилди:

— Йўқ. Икавой айтсинлар. Агар сан яна айтсанг сочингни юлиб оламан, кал бўлиб қоласан!

Искандар жим бўлиб қолди: «Отамдан эшитиб, булар ҳам «Ика» дейиша бошлади». У топишмоқни ўйламай, отаси ётган чорпоё томонга алам билан қараб қўйди.

— Шаҳар беринг бўлмаса?

— Бердим, Порт-Артурни.

Болалар яна аввалгидек гувиллаб «Урро» дейишди чапак чалиб. «Қирғий қоровули»нинг бармоғи оғриб, ижирғанди:

— («Тухум-ку»). Икавой шуни ҳам тополмадилар.

— «Қоронғи уйда бели боғлоғлик қул ётибди». Нима?

Нусратбек ўғлибуни ҳам топа олмаслигини сезди: у яшаётган уйда супургининг ўзи бўлмаса, бу қаердан билсин! Искандар ҳам бошини қотириб ўтирмади, зилзиладан кейин нотинчроқ бўлиб турган қумли, жазирама шаҳарнинг баҳридан ўтди:

— Газлини бердим-э!

— Урро! («Супурги»-ку!) Қарсақлар.

— «Бор, бор, отим, бор, отим, борганинча бор, отим. Ажриқ кўриб тишлама, йилқи кўрсанг кишнама». Нима?

— От!

— Йўқ, тополмадинг.

— Сиктивкарни ола қолинг!

— Урро! («Дарё-ку»). Қарсақлар...

— «Паст-паст тоғдан қор ёғар». Топ!

Болаларнинг «урро»лари, қарсаги сусайиб, у жой-бу жойдан хуррақлар эшитила бошлади. Бировнинг оёғи бошқасининг белида, бирининг қўли иккинчисининг бўйнида пишиллаб ухлашарди. Мисқол ҳам паст товушда жавобини айтди.

— («Элакда эланган ун»), — оғзини катта очиб хомуза тортди.

— Энди ухла сен ҳам. Тонгда туриб мижозларга сут элтиб беришим керак.

Искандар «мижоз»ни тушунмади.

Айвондан бошқа жойдаги чироқлар ўчирилган. Янга ётган уй деразасида телевизорнинг кўкиш нури «лип-лип» эди-да, сўнди. Сомон шувоқли айвон деворидаги катта михга илинган эски репродуктор эса хириллайди.

Нусратбек кўрпани елкасигача тортиди. Қанча ухлаганини билмайди. Хўрозлар басма-басга қичқирива бошлади. Олисдан ёлғиз эшакнинг ханрагани эшитилганда дарвозада машина мотори гуриллаб тўхтади. Нусратбек кўзини очди. Дарвоза ланг очилиб, машина чироқларининг ўткир нури йўлак ва дарахтларни ёритди. Сўнг қўшнининг деворини, девор ёнида ўсган катта тутнинг бужур танасини силаб ўтди. Қўноқдаги хўроз, товуқлар безовталаниб, уйқусираб «қи-қи»лашди. Нусратбек бошини бир оз кўтариб, қўлини чаккасига қўйиб ётди: «Раис бу пайтгача мажлис ўтказмагандир? Тонготар мажлислар, даҳанаки «жанглар», асаб бузиш, ҳақоратлар даври ўтиб кетган. Ёки... Мен келган кун борадимми? Йўғ-э, у ҳаром-харишга юрмайди. Яна ким билади, одам боласи турланиб туради...»

Аҳмад-бригадирнинг бундай индамай жўнагани, яна ҳаяллаб кетиши Нусратбекнинг иззат-нафсига тегди. Ҳали болаларнинг топшмоқларига қулоқ солиб, ҳузур қилган эди. Энди эса кўнглини аллақандай бир ғубор қоплагандай бўлди: «Ёки бевақт меҳмон бўлишим малол келдимми?»

Аҳмад-бригадир машинасини бир четга қўйиб, моторни ўчирди. Эшигини ёпиб, электр қизарибгина ёритиб турган айвондан ўтиб, аёли чақалоғи билан ётган даҳлизга кириб кетди. Ярим соатлардан кейин қайтиб чиқди. Калишини пастда қолдириб, ечинмасдан жойига ўтди. Эҳтиётлик билан нафас олса ҳам ҳарсиллагани эшитилди. Нусратбекнинг димоғига тер, бензин, дорихона ҳиди урилди. Аҳмад-бригадир бир муддат жим ётди, у ёқ-бу ёққа ағдарилди. Ўрнидан туриб, айвонга борди. Сўнг боғ этагига, Зах ариқ томонга кетди. Нусратбек қишлоқ четидаги дарахтларнинг шоҳларига ҳалқадек илашиб турган Ойга тикилганча хаёл сурди. «Илгари Насафда қудуқни чуқур қазишга тўғри келар эди. Қудуқларнинг номлари ҳам ўзига яраша: «Қирқгазқудуқ», «Узунқудуқ», «Теракқудуқ» деб аталади. Энди Зах ариқлар пайдо бўлиб, ҳаммаёқни қамиш босиб кетибди! Лаъмоннинг машҳур тоқлари қуриб, пахса деворларнинг ости шўралаб тўкиляпти. Чимқўрғон, Пачкамар, Рўдасой сув омборлари қурилгандан буён». Сокинликда боғ этагидан ёлғиз чигиртканинг «чир-чир»и, ўроқнинг шиддатли «шиғ-шиғ»и эшитилди. Илик, майин тунда чумолининг япроқлар устида ўрмалагани ҳам, юлдузларнинг нозик жимирлаши ҳам эшитилади. Кейин Аҳмад-бригадир бир қучоқ ўт кўтариб келиб охурга солди. Янги ўрилган беда ҳиди супагача етиб келди.

Аҳмад-бригадир жойига келиб чўзилди. Унинг шарпасини сезиб, «ҳофиз» ўғилчаси уйғонди. Кўзларини уқалаб, ўрнидан турди. Бир нарсанинг хумори тутгандай уйқусираб келиб, отасининг қўйнига кирди. Аҳмад-бригадир унинг орқасини қаширкан сўзланди:

— Бир кун қарздор бўлсак нима қиларди, отажон.

Бу ҳолат Нусратбекка қаттиқ таъсир қилди. «Мен қайси бир боламни шундай эркалатганман?» Нусратбекнинг хаёли яна Аҳмад-бригадирга оғди: «Юраги безовта, кўнгли алағда. Бригадасида ишининг мазаси йўқмикан? Раисдан гап эшитгандир? Ёки... Йўқ, унда келасолиб бешикли уйга кирмасди. Бошқа нима бўлиши мумкин?»

Эрталаб Нусратбек, Искандар, Аҳмад-бригадир ва унинг ўғилчалари дастурхон атрофида уч сопол товоқ юзидан олинган қаймоққа нон тўғраб еб ўтиришганида катта дарвозанинг бир қаноти очилиб, кеча опасиникига тандир нон, шўрва гўшtidан олиб кетган қизи қайтиб келди. Аҳмад-бригадир билан Нусратбек бошларини кўтариб унга қарашди, болалар эса қаймоқ билан андармон. Қиз девор ёқалаб шипиллаганча ўтди. Даҳлиздан унга пешвоз чиққан онасининг қулоғига ниманидир пичирлади. Янганинг буришган, кесак ранг

чеҳраси ёришиб, супага, дастурхонга яқинлашди. Аҳмад-бригадир оғзидаги нонни чайнашни унутиб, унга термилди.

— Уғил-невара кўрибсиз! — янга енги билан лабларини бекитди. У энтикар, кўзлари порлар эди.

Аҳмад-бригадир оғзидаги нонни ютиб, чуқур нафас олди. Мўйловини бармоқлари билан юқорига буради. Юзига фотиҳа тортди:

— Илойим, умри билан берган бўлсин.

Нусратбекнинг кўнглига ярим тунда чўккан ғуборни бу хушхабар шамоли тумандай тарқатиб юборди. Тонгнинг майин насими юз, бўйинларини ёқимли силаб-сийпалади. Кўнғир устига чирмашиб чиқаётган қуёшдан нур ёғилди. Дарахтларнинг барглари шўх-шўх силкинар эди. Аҳмад-бригадир ҳақида ёмон хаёлларга боргани учун ўзини ўзи койиди: «Ғалати одатларимиз бор-да, Шунни айта қолса айб бўлар эканми?»

— Қизинг ўзи қандай экан? — Аҳмад-бригадир хотинига ер остидан қаради.

— Яхши. Ҳеч хавотир олманглар, дебди.

— Қизларингдан бировини юбор уникага. Дармонга киргунча атала-матала қилиб бериб, рўзғорига қарашиб турсин.

Янга орқасига бурилиб, эрига гапи бордай тўхтаб турди:

— Исохон ака кеча икки марта келиб кетди. Бирон маъракаси бор эканми, қайдам.

— Ҳа, туғруқхонадан қайтаётиб тунда бирров кириб чиқдим. Ухлаб ётган экан, узримни айтдим. Пенсага чиқмоқчи, уч йиллик справка керак экан. Ҳам ўғли аскарликдан келганига зиёфат берибди.

33.

Искандар болаларга ўрганиб, холаникига боргиси келмади. Янга ҳам унинг тарафини олди:

— Майли, болалар билан овиниб юради.

Нусратбек ишга бориб, кечда қайтиб келди. Айвонда янга тоғорада хамир қоряпти. Болалар кўринмайди. Кеча Искандардан кўп шаҳарларни «ютиб олган» Мисқол товуқларни қарғаб, онасининг олдига келди:

— Ҳе, ўлгур. Ҳеч ўтирмайди тухумларни босиб, совитиб қўйибди. Ун икки тухумдан фақат тўрттасини очибди.

— Сабр-тоқатсиз, нафси бузуқ товуқ экан! — янга бошини эгиб, пешонасидаги терларни енгига артди. — Нуқул ўзининг томоғини кўради. Тухумларни кўр-чи, палағда эмасми, бекорга босиб ётган бўлмасин яна?

Қизча тухумларни сопол товоқдаги илиқ сувга солди. Учтаси қалқиб, бошқалари чўкди.

— Ана, айтмовдимми? Қалқиб турганларини дарров элтиб қўй курк товуқдан остига. Чўкиб кетганларини ташлаб юбор. — Янга Нусратбекнинг ширпасини эшитиб, ўгирилиб қаради. Хамирли қўлларини тоғора четига сидириб, секин ўрнидан турмоқчи бўлди. — Келинг.

— Ишингизни қилаверинг, турманг, — Нусратбек атрофга назар солди. — Болалар кўринмайдими? — Бу «болалар» асосан Искандарга тааллуқли эди.

— Тоғайиз билан боғда юришибди.

Майкачан, оқ сурп иштон, оёғига эски калиш Аҳмад-бригадир ўт ўраётган экан. Қамиш босган Зах ариқ бўйидаги гулмихларга қўйлар боғлаб қўйилган. Нусратбек ажриққа ўтирди, ўртоқлари билан ҳам ишлаб, ҳам ўйнаб юрган ўғлини кўриб кўнгли жойига тушди.

— Болалар чала ўришади. Чала ўрилган жойларни бедаси мужмал бўлиб, бегона ўт, тиконлар аралашиб ўсади, — деди Аҳмад-бригадир бир лаҳза ўришдан тўхтаб. — Боллага иш буюр, кетидан ўзинг югур!

Унинг гаплари Нусратбекка унча маъқул тушмади: «Шундай меҳнаткаш, пишиқ болалардан ҳам нолийди».

Аҳмад-бригадир ўтқи дасталаб, қўлтиклаганча оғилхонага кетди. Орқасидан болалар қизил бузоқни етаклашганча эргашди. Бирови тумшуғига қўлини тутади, бошқаси пешонасини силайди.

— Ҳо! Шохлари йўғ-у, мани шохламоқчилар!

— Оч қолган, онасини эммоқчи.

Нусратбек ўғли билан супага бориб ўтирганида унинг қизил бугдойдай юзларига, хола тикиб берган ёқаси боғичли кўйлагига, чордана қуриб ўтиришига қараб завқланади. Устига сочиқ ёпилган чойнакдаги чойни қайтариб, бир пиёла қуйди:

— Қалай, ёқдими бу жой?

— Зўр! — Искандар отасининг тиззасига тирсақларини тираб, бош бармоғини кўрсатди. — Буларни сигири шишасиз сут беравераркан.

— Яна нимаси зўр? — ўғлининг кайфияти Нусратбекка ҳам юқди.

— Узумлари, қароли, анорлари! Ҳаммаси зўр ўсаркан, бепул.

— Яна?

— Яна.. — бола ўйланиб қолди.

Китоб жавонлари, дарс тайёрлайдиган стол-стуллари йўқ экан, демоқчи бўлди-ю, болаларнинг ҳар ер-ҳар ерда шолчага қорни билан ётиб ўқишлари, ёзишлари, расм чизишлари аксинча унга ёқар эди. Опаларидай белларини букчайтириб ўтиришмайди. Онаси, дўхтир айтгандай «умуртқаси букчайиб» қолмайди. Ўғил болаларнинг жилд кўтармай, китоб-дафтарларини қайишига қистириб юриши ҳам унга ёқиб қолганди. Икки қўли бўш: ўйнайди, яйрайди. Унинг кўзи айвон устунига суяб қўйилган кунда ва катта ошпичоққа тушди. Атрофга кўз югуртириб, яқин орада ҳеч ким йўқ, ҳеч ким қулоқ солмаётганига ишонч ҳосил қилгач, сўради:

— Анави шашка кимники, дада?

— Тушда нима единглар? — ўз навбатида Нусратбек ҳам савол берди.

— Чучвара-пельмен.

— Мазалими?

— Жуда мазали.

— У шашка эмас, ошпичоқ. Ўша мазали чучваранинг гўштини шу кундада ошпичоқ билан қийма қилишган. Кечда яна топишмачоқ ўйнасанг, болалар «ниманинг қопқоғи йўқ?» деб сўрашса, «Ҳовузни» де. «Ниманинг сопи йўқ?» деб сўрашса, ана шу «ошпичоқни» дейсан.

Искандар дадасига синчков қаради: шаҳарларни ютқазиб, шарманда бўлганларини дадаси эшитиб ётган экан-да?!

— Мясорубкалари йўқми?

— Билмадим. Шунга ўрганишган. Ошпичоқда чопилган қийманинг мазаси бошқача бўлади.

— Анави-чи? — бола тандир олдидаги ичи кавак кундани кўрсатди. — У кели, ичидаги сопи. Жўхори гуйишади; бугдой, арпа кавзалашиб гўжа пиширишади.

— Анави нима? — у айвон олдидаги устунга осиглик саватни кўрсатди.

— У сават, гўшт бор. Шабадада ҳидланмай туради. Енидаги сепояда сут, қатиқ...

— Дада, — Искандар бўйнини чўзиб, дадасининг қулоғига ялинганнамо пичирлади: — Қачон тойчоқ олиб берасиз?

— Катта бўлавер-чи, — Нусратбек ўғлининг сочларини паршонроқ силади.

Хола келди. Искандардан хавотир олибди. Аҳмад-бригадир супада Нусратбек билан чой ичиб ўтирар, Искандар эса кўрпачада юзтубан

ётганча бедаси ўрилган пайкалда тушовини судраб, ҳақкачовлаб юрган эшагидан кўзини узмасди. Хола унинг ёнига келиб ўтирди:

— Ҳа, Искандаржон, нега бормадинг?

— Бормайман! — деди бола эшакдан кўзини узмай.

— Нима, хафа бўлдингми?

— Сиззи эшайиз йўқ.

— Нима арзон — эшак арзон ҳозир. Борсанг олиб бераман, болам.

Искандар холанинг гапидан сергакланди. Кўзларини катта очиб, супада ухлаб ётган болаларга қаради. Кейин тикка турганича эшакка қараб, холадан сўради:

— Нега ухламайди у?

Хола лабидаги табассумни енги билан бекитиб, йўталди:

— Иби, қуп-қуруқ бедазорда қандай ухлайди у жонивор?

Баданига поялар ботади, ўшан-чун ётолмай турибди.

Искандар ирғиб ўрнидан турди. У ёқ-бу ёққа аланглади. Бугун кундузи болалар бу эшакни минган, Искандарнинг юраги дов бермаган, у эрта албатта миниб кўришни кўнглига туғиб қўйган эди. Шунинг учун ҳозир бу эшакка бирон бир яхшилик қилиши керак! У чопиб бориб, сават олдида ётган эски шолча, пўстакни судради.

— Ҳай-ҳай! — Хола унинг орқасидан етиб бориб қўлидан ушлади:

— Эшак билан от тик турганча ухлайверади, болам.

Искандар нарсаларни жаҳл билан отиб ташлаб, ўрнига бориб ётди. Нусратбекнинг кўнгли ғаш тортди: «Болаларимнинг турмуш сабоғидан беҳабар, тажанг бўлиб ўсишларига биринчи навбатда ўзим айбдорман».

— Дўмбоққина кучукча олиб қўйдим. Яйловдан опкелишди, — деди хола. — Борсанг ўйнайсан. Қулоқ-думини кесамиз. Олдинги итимиз яхши эди. Қариди... ўлишини сезиб, бир кечада зим — ғойиб бўлиб кетди.

— Боламан! — Искандарнинг чиройи очилиб, чаққон турди, — Қулоқ-думини кесманг! Уни чегарачиликка ўргатаман.

— Майли, болам, — хола неварасининг «чегарачи»сини тушунмади, — нимага ўргатсанг ҳам майли.

— Йўқ! — боланинг хаёллари қанотланди. — Пожарнийликка ўргатаман! Енаётган уйлардан болаларни олиб чиқади. Мани музлардан олиб ўтади, магазинда қоровуллик қилади!

— Майли, болам. Ишқилиб, зерикмай ўйнаб-кулиб юрсанг бўлгани менга.

34.

Олдиндаги «Волга»нинг ойнасидан ясан-тусан аёлларнинг шодон чеҳралари, ўсма қўйилган қош, сурмали киприклари, кулганда оғизлари чарақлаб олтин тишлари кўринди. Ҳазил-ҳузилдан шундай кулишадими ёки олтин тишларини кўрсатиш учун оғизларини атайин шундай катта очишадими — Нусратбек тушуна олмади. Машинанинг орқа ойнаси тоқчасида катта тугун-дастурхонлар. Ўртадаги юк машинасида саман тойча. Икки қулоғининг ўртасида жиға, устида қизил бахмал ёпиқ. Эгар-жабдуқлари ярақлайди. Пешона, ёл, бўйин, кўкракларига шунча мунчоқ, кумуш қўнғироқчалар тақилганки, той уларнинг «жангир-жунгир»идан ҳадиксираб, катта бинафша кўзлари билан атрофга жавдираб қарайди. Ёнида кажавали аравача. Орқадаги кичик автобус тирбанд. Ундан совиб қолган чилдирманинг «дап-дап»и эшитилади. Йўл четида турган Нусратбек машиналар ортидан кўтарилган чангда қолди. «Орзуманд бадавлат бобо-момонинг арзанда неварасига юборган тўйи бўлса керак. Тошканликларнинг расм-

русмлари бу жойларга ҳам ёйилибди-да! Фақат карнай-сурнайи йўқ. Омон бўлишса уни ҳам топишади. Аравача нимага керак, хатна тўйи бўлса? Е бешик тўйи билан бирга ўтказаетганмикан?».

Автобус тўхтаб, ундан тўрт-беш аёл шошиб тушди. Йўл четидаги водопровод жўмрагига оғизларини тутиб, чанқоқларини қондиришди. «Ҳи-и, тўй таоми шўрроқ эканми юракларинг куйипти?» дея тегишди ўтиб кетаётган бир киши.

— Райис бобо кенжатоё невараларига бешик тўйи юбороптилар!..

«Мен ўғлимга битта кучук олиб беришга қурбим етмайди. Ортиқча оғиз, ортиқча ташвиш: боқадиган жой йўқ. Раис бобо бўлса, йўрғакдаги неварасига той юборяпти. Ҳасад эмас, тўғри-да, раис ҳам бир одам, ишлайди. Нусратбек ҳам баҳоли қудрат ишлайди. Одамлар қаердан олишади бунча ҳисобсиз пул, нарсаларни? Искандар хола сотиб олиб бермоқчи бўлган эшакдан умидвор. Насиб бўлса шундай тойчоқни...»

Осмондан вариллаб самолёт ўтиб кетди. Кўланкаси йўллар, боғлар, том ва ариқлар, дарахтларнинг кўрпа бўлиб ётган яшил япроқлари устидан судралиб боряпти, Нусратбекнинг кўнгли ғаш бўлди. Юрагига ғулгула тушди. Идорага боргиси келмай, далага, тажриба майдонларига йўл олди. Пайкалларга яқинлашган сайин димоғига ўткир, қўланса ҳид кириб, бўға бошлади. Нусратбек бу ҳидни яхши билади. Вужудини ваҳима босди, аъзойи бадани терлаб кетди. Бирон нарсага суянмоқчи, ҳеч бўлмаса бирон жонли товўш эшитиб, ўша билан андармон бўлишга уринди. Лекин атрофда сукунат, қулоқларни зингиллатувчи сукунат ҳукмрон. На бир қуш сайрайди, на бир бизилдоқ бизиллайди, на капалак учади, на хонқизи кўринади. Нусратбек бурун катакларини ёндириб чиқаётган ўз нафасини эшитади, холос. Эгатлар устида оғир, рутубатли ҳаво қотиб қолган. Қорамтир ғўза баргларида шилимшиқ, бадбўй томчилар милтирайди. Енгил тутун чулғаган ғўзалар остидаги эгатлар ернинг тилим-тилим ёрилган ярасидай туюлади. Уқариқ ёқасидаги байроқча қоқиб қўйилган эгатда ғужанак бўлиб ётган қушга кўзи тушди. Юраги гуп-гуп уриб, унга яқинлашди. Қушнинг тумшуги очик, кўзларини хира парда қоплаган. Тумшугининг бир ёнида осилиб турган ингичка тилига кўк-яшил ялтироқ чивинлар бижиллаб учиб-қўнади. Нусратбек Тождорни таниди. Танидию ишонмади. «Шундай эҳтиёткор Тождор бу жойга қандай фалокат босиб келиб қолдикин? Алданган! Бу пайкалларга анча вақтдан буён дори сепилмаганига кўникиб қолиб, алданган! Маликаси кўп, мазали озуқа талаб қилаверган бўлса, эҳтиёткорликни ҳам унутиб келиб қолган! Устидан катта «қуш» вариллаб ўтганда ғафлат босиб, қочишга улгурмаган... саросимага тушган».

Ҳовуз бўйида заҳарли дорилардан муҳофаза қилувчи махсус кийим кийган беш киши оёқларини осилтирганча чорпояда ўтиришарди. Нусратбекка кўзлари тушганда жим бўлиб қолишди. Лабларидаги сигареталарини шундай қаттиқ сўришдики, оғиз-бурун, ҳатто қулоқларидан ҳам тутун чиқиб кетди. Гап-сўзсиз ҳам ҳамма нарса равшан: Кумуш «қуш» кимнингдир бир оғизфармони билан Нусратбек ва унинг лабораторияси катта умид билан қилаётган қанча-қанча тажрибаларни, меҳнатни, институтнинг режалари, давлатнинг қанча маблағини ёндириб, тутунини ҳавога совуриб кетган эди. Махсус кийимли кишилар ёнида бошини ердан кўтаролмай турган колхоз агрономи, нусратбекнинг унсиз саволига жавоб бермоқчидай, қизарган йўғон бўйини қашиб, минғирлади:

— Нима иложимиз бор? Раис райком котиби билан келишибди. Срочни дорилат, дейишди. Бизлар кичкина одам.

Нусратбек орқасига бурилиб, индамай кетаётганда агрономнинг фигони ошди:

— Жон ака, бундай индамай кетманг. Сўкинг, ичингизни холитиб олинг! — деб чин кўнгилдан ялинди.

Нусратбекнинг эса агрономга раҳми келди: хўжаликлардаги агрономларнинг ҳақ-ҳуқуқлари, аҳволи унга маълум. Ортидан терми-

либ қолган агроном ва бригадирнинг назарини елкалари билан сезді. — Чатоқ бўлди-да... — агроном чуқур хўрсинди. Унинг гапларидан кимга, нимага чатоқ бўлганини англаб бўлмасди.

Нусратбек кўсаклаган, олди очила бошлаган гўзалардан кўз узмай борарди. Айрим шохлар эгилган, гул, кўсакларнинг чокида кўз ёшидай томчилар милтиллайди. Япроқларга ҳаво, қуёш нури, нам етишмагандай бўғриққан, тутун орасида тутаб ёнаётгандай. Дориланган гўза шохидаги хонқизига кўзи тушди. Тўхтаб кузатди: хонқизи қанотчаларини ёзиб, шохнинг учига юриб чиқмоқчи бўлди. Аммо ўрнидан жилолмади. Қанотларини ёзиб учмоқчи бўлди. Бироқ оёқлари елимдай суyoқликка ёпишиб қолган экан, учолмади. Зўр билан қанот қоққанида икки оёқчаси баргда узилиб қолиб, ўзи пастга юмалади. Уни кузатиб турган Нусратбек хонқизи эмас, гўё ўзи ботқоққа ботиб бораётгандек бўғилди. Еқа тугмаларини ечиб, бўйнини қашиди. Энг ёмони, бу «ботқоқ»нинг айбдорини айблаб бўлмаслиги. Аниқ, унинг қўли ҳам, виждони ҳам доим «топ-тоза».

* * *

Эшик зарб билан очилганда Жасур Маҳмудов беихтиёр ўрнидан кўзгалди. Нусратбекни кўриб, қовоқлари титраб кетди-да, қайта ўтирди. Нусратбек унинг ёнига секин юриб бориб, кўзларига алам билан тикилди, салом бермади:

— Нима қилиб қўйдингиз?

Маҳмудов пинагини ҳам бузмади:

— Чатоқ бўлди-да, — деб қўйди катта, кенг столидаги қоғозларни четга суриброк. Нусратбекнинг салом бермагани унинг гижинини келтирган эди. — Эшикни очиши-чи! Райком котиблари ҳам унинг эшигини бундай бетакаллуф очиб кирмаган! Лекин, бошқа иложимиз йўқ эди, ука. — Титраган бармоқлари билан кителининг кўкрак киссасидан махсус чўп олиб, тишларини кавлади. — Уч мингга яқин оила, тўққиз минг жуфт қоракўз ўша ҳосилга кўз тикиб, умид боғлаб ўтирибди. Мен уларнинг ризқ-рўзини қирқиб, ҳашаротга бериб қўёлмайман. Гўзанинг гулига маҳлиё бўлиб, ҳосилини қуртга едириб қўядиган аҳмоқ йўқ. Менинг теримга сомон тикади-я, райком-у, обком ҳам!

— Тўғри, раис, масъулиятингиз катта. Лекин ўша ҳосилни дориламасдан олса ҳам бўларди-ку?!

Жасур Маҳмудов елкаларини қисди: «Ревизия қилмоқчимиз бу мани?»

— Кенгашиб шуни маъқул топдик. Биз, деҳқонлар таваккал иш қилолмаймиз. Кейин домлангиз ҳам шунга кўнган.

— Бўри аканинг қўнишларига ишонмайман. Ахир, бу жинойт-ку? Давлатга хиёнат!

Бу сўзлар ҳадиксираб турган раиснинг ҳаммадан пинҳон асраб юрган қинғир ишларига ишорадай, уларни ошкор этаётгандек туюлди: «Кавласа химизаторлар билан тил бириктиргани ҳам очилиб қолиши мумкин...» Мол аччиғи — жон аччиғи. Раис ички титроғини босолмай қолди, тиш кавлагич милкига қадалиб, қон тупурди. Паст келса бўлмайдиган:

— Кекирдагингни кўп чўзаверма, менга сиёсат қилиб! — Шу топда раиснинг иккала кўзи ҳам Нусратбекка «тафтишчи» бўлиб кўринди.

— Бор, бошимни оғритма! Сенсиз ҳам ғалвам бошимдан оширтошиб ётибди! — афтини буриштириб, баланд креслонинг тирсақ қўядиган суянчигига «тап» этиб урди. — Ўзинг жинойт, хиёнат!!.. Мен учун ишлаётган бўлсанг, қўлингни ҳаргиз совуқ сувга урма!

— Сенсираманг!

— Нима қилардинг сенсирасам? Устингдан ўқ ошиб ўтгандай, пўшт-пўшт йўқ, салом-алик йўқ, менинг устимга жазава қилиб, дов

тикиб келасан?! Мирқуруқ, махсумча. Этагига ўт кетган баччадай, мунча жонинг ачимаса манинг пахтамга? Сендай қоғозбозларнинг мингтасини кўрганман, билдингми? Сен — минг биринчиси! Ишинг битиб, эшагинг сувдан ўтгунча сандақаларнинг жонкуярликларинг. Кейин жаҳонни ҳашарот босиб, дорига ботиб кетсин, ишларинг йўқ, бир айланиб қарамайсан! Тажриба, илм эмиш. Мани пахта — тажриба! Мани пахта — давлат! Ман... давлатнинг белидаги қувват, кескир забон! Ман халқни боқаман, кийинтираман! Сендақа қоғозбоз нохўрларга ош, туз бераман! Пахта деб юрагингдан бирон тола ширт узилгани йўқ ҳали. Дўл, сел, таппот, оқпалакни кўрмагансан, бюроларда қоққан қозикдай қотмагансан ҳали! Ман... Киссасида ҳемири йўқ, бировга сариқ чақа беролмайди-ю, осмондан келади, мишиқи...

— Аблах! — Нусратбекнинг кўтарган мушти Маҳмудов тепасида муаллақ туриб қолди, жағ пайлари бўртиб, титради. Баланд суянчиқли курсида ўтирган раиснинг бўйнини қисиб, кўзини чирт юмиб олганини кўрган Нусратбек ижирғанди-ю, полни тап-тап босиб чиқди-кетди.

Жасур Маҳмудов кўзини очаётиб, назари қаттиқ ёпилган эшикка тушди. У титрар эди. Қалбида уят, ғазаб. Лекин... «Аблах» деди-я!.. Юрагини алам ўртай бошлади, Шу пайтгача унга ҳеч ким аблахлигини очик айтмаган эди.

— Тўхта! Сен безорини ҳозир милиса чақириб, бериб юбораман. Буздираман, олимларинг юрадиган асфальт йўллар, ҳашарот синайдиган тажриба майдонларингни ҳам буздираман! Бўлмаса уларинг деҳқоннинг терисига кирмайди, муз устидан чўпчак териб кетаверади!..

* * *

Нусратбек Пайғамовнинг ҳузурига катта умид, ишонч билан борди. Кабинетида бегона киши бор экан, қабулхонада юзига чарм қопланган эшикдан ўн минутча кўз узмай кутди. Бўшагач кирди. Пайғамов уни очик чеҳра билан, ҳеч нарсадан хабари йўқдай кутиб олди:

— Келинг, Нусратжон? — Ўткир разм солди. Нусратбекнинг гапларини ҳам вазмингина ўтириб эшитди. — Бўлар иш бўлибди. Ха-фа бўлманг. Юрагингизни кенг қилинг, — деб Пайғамов ғалати кулди. — Сиз ҳали маҳаллий шароитни яхши билмайсиз. Бир оз шойирлигингиз ҳам бор, биламан. Давлатти киссаси кенг. Сизни қўллаб, ҳамма харажатларни списат этиб юборамиз. — Пайғамов катта қўй кўзлари билан Нусратбекни фокусга олиб, суратга тушираётгандек киприк қоқмай тикилганча ўтирарди.

Бу сўзлар олдин Нусратбекнинг қизиб турган миясидан тутун чиқариб, кейин аъзойи баданини музлатиб юборди. Пайғамовнинг қишлоқ шароитида ҳам доим озода, бежирим кийиниб юриши Нусратбекка ёқарди. Ҳозир эса охори тўкилмаган оқ кўйлаги, силлиқ дазмолланганидан рахлари тигдек ўткир шими, соқоли қиртишлаб қирилганидан кўкариб турган ияги ғашини келтирди. Кулиб турган кўзлари, шишинқираган қовоқларида ҳадик, бир сир яширингандай. Катта бурнининг катакларидан чиқиб турган иккита қора қил ҳидни сезган суварак мўйловидек қимирлади. «Қурт-қумурсқа, ҳашарот, қора-қашқирчаларнинг энг маккор, даҳшатлиси бу ерда экан-у!» Индамай бориб, унинг ҳиқилдоғидан гиппа бўғса, ҳамма ҳашаротлардан, заҳарли моддалару аппаратлардан, уларни йўқотиш учун қилинаётган илмий ишу тажрибаларнинг ташвишларидан бир йўла халос бўладигандек чангалини ёзди. «Миллиард-миллиард ҳашарот биргалашиб кемиролмаган экини бу бир имзоси билан «списат» этиб юборади! Ҳали у келиб-келиб шу қашқирдан нажот, ҳимоя истаб юрибдими?»

Нусратбек Пайғамовга нималар деганини, кабинетдан қачон ва қандай чиқиб кетганини билмайди. Кўз олдига Муборакнинг гўза орасида кетмонни қучоқлаганча гужанак бўлиб ётган отаси келди. Кейин ўғлини, уйда ёлғиз қолдириб келган ўғлини эслади. «Пахтазор тепасидаги катта ариқ бўйида ўйнашни яхши кўрарди...», Шу фикр миясида келганда бошидан бир челак қайноқ сув қуйилиб кетгандай бўлди. «Йўғ-э, йўғ-э!» Ютинмоқчи бўлди. Оғзи, лаблари қотиб қолган, ютинолмайди. Югуради. Гулхайри эсига тушди... Жазосимикан?!»

Телбадек ҳаллослаб югурди. Лўкиллаб чопди. Болаликда бирон нарса бўлишини ёки бўлмаслигини жуда-жуда истаса, нафас олмасдан уч марта такрорлаб, кейин ютинарди: «Художон, дадам урушдан эсон-омон келсин! Келсин! Келсин!» Буни унга онаси ўргатган. Лекин отаси бутунлай қайтиб келмаган. Ҳозир ҳам беихтиёр равишда «Ўғлим эсон-омон юрган бўлсин, эсон-омон!» деб ютинди. «Агар ўғлимга бирон кор-ҳол бўлса, раисни ҳам, Пайғамовни ҳам... Йўқ, йўқ, йўқ... Ўғлим эсон-омон...» Нафаси ичига тушиб, томоғи қақраб, ютинолмади. Ярим соатлик йўл Маккадан ҳам узоқ туюлиб, хаёли минг бир кўчага бош уриб чиқди.

«Ё ўғлингни де, ёки Гулхайрини! Ё муҳаббат, ё фарзанд? Тез! Тез жавоб бер!» Бу нидо ғойибдан келдими, бошидаги «антеннага» урилиб, уни бўшаштириб қўйди. Оёқлари қалтираб, дарахтга суяниб қолди. Нусратбек ёшланган кўзларини энги билан артиб, бошини кўтарди: «Ўғлим эсон-омон бўлса майлийдими...» деб юборди. Латтадай бўлиб қолган оёқлари билан ерни сезмай яна лўкиллаб югуриб кетди. Ичида бир нарса титраб, ўпкаси, бўғзига тикилади. Йўли ҳеч унмайди.

Ўғли катта ариқ бўйида эмас, уй орқасидаги кичик ариқ лабида комендантнинг қизи билан ўйнаётган экан. Қўлида учи қора косов, «от» қилиб минганми ёки ариқда балчиқ кавлаганми, Нусратбек буни ажратолмади. Кўз милклари қизил, лаблари, бармоқларига жигарранг бир нарса юққан. Нусратбекка ўғлининг хурпайган сочлари, лабларидаги жигарранг шилимшиқ нарса негадир Тождорни эслати... эгатда ётган Тождорни. Чакка томирлари лўқ-лўқ уриб, қизиган миясида бир-биридан ваҳимали фикрлар чарх урди. Юраги уюшиб, аъзойи баданини совуқ тер босди.

— И-и-и...

У шу даражада қўрққан эдики, ҳатто ўғлининг исмини унутиб қўйди. Тили калимага келмади. Пешонасига шарт урди. Томоғига тикилиб ётган товуш портлаб чиқди:

— Искандар!!!

Бола чўчиб тушди-ю, отасининг олдига чопиб келди. Отасининг турқини кўриб, қотиб қолди.

— Ариқдан сув ичдингми?

— Йўқ, — боланинг кўзлари қуруқ эди. — Онам ичма деганлар.

— Чўмилдингми?

— Йўқ.

— Бу нима бўлмаса? — Нусратбек ўғлининг бармоқ, лабларига ишора қилиб бақирди.

Искандар отасига норози тикилди:

— Анави қиз «меҳмон-меҳмон» ўйнаймиз деб, холвайтар олиб чиқди. Ушани ед-дик...

Нусратбек ўғлини энди кўргандек бағрига тортиб, хурпайган сочларини, терлаган пешонасини силади.

— Бугун, бугуноқ сени жўнатаман, самолёт ёки поезд билан бирон танишга қўшиб... Онанг соғиниб қолибди, — кўксида қотиб ётган тош эриб, томоғи хириллади. Холасининг ҳолини шундагина тушунди. Эрини даладан топиб келишганда хола шўрлик бир кунда сочлари оқариб, юзлари кўмир бўлиб қолган эди.

Нусратбек ўғлини бекорга ургани учун ўзини койиди. Кейин

Гулхайрини эслади. Унга ҳам сотқинлик қилди. Бошқа вақт бинойидай кўринган одамлар шундай вазиятларда бирдан ўзгариб қолар экан-да... Қўрқоқ бетайин, иродасиз, маслаксиз одам бошига оғир бир мушкул тушганда сотқинлик қиларкан. Нусратбек, сен ҳам сотқин экансан!

36.

— Уф-ф! — деб юборди Нусратбек юраги ёниб. У ўзини ҳимоя қилишга қолганда жуда ҳам ношуд экан. Одам ўзини ҳимоя қилишни ҳам билиши керак. У, мен бировга ёмонлик қилмай, ўз ишимни ҳалол бажариб юрсам ҳеч ким менга ҳам ёмонлик қилмайди, деган ақидада юрарди. Онасининг: «Ҳаммага яхшилиқ қил, биров билмаса, рўмолчага туг-у, сувга ташла, балиқлар билади», дегани тўғри келмади, Рост, яхшилиқ одамни олижаноб қилади. Жаҳл, жоҳиллик, қабоҳат, ҳасад одамни занглатади; ишдан қолдириб, мақсаддан узоқлаштиради; кўп кучи, умрини бекорга, икир-чикирларга сарфлайди. Лекин шу маразни ҳам енгиш, унга қарши курашиш ҳам керак-ку! Уни яйратиб, эмин-эркин қолдириш ҳам хиёнат эмасми?! Холисанинг сўзларини эслади: «Сиз ҳаммага бирдай ишониб юраверасиз!» ишонмасдан ишлаб, яшаб бўладими? Шубҳа — умрбод азоб, бу дунёнинг дўзахи!

Қўққисдан акиллаганча йўлини тўсган итни Нусратбек тегиб юборди. Хаёлидаги маразни тепгандай жон-жаҳди билан қаттиқ тепди. Ит умбалоқ ошиб, ангиллаганча деворга бориб урилди.

Нусратбек тўхтаб, унга қаради. Паҳмоқ жузли лайча экан. «Ав-ав» лаганда золдирдай қора тумшуги иккига ажралиб, қозиқ тишлари орасидаги қизил тили кўринади. Нусратбекнинг итга раҳми келди. Оёғидаги чанг-чунг кирза этигига қаради: «Бу бегуноҳни эмас, очкўз бўрилари тегиш керак эди. Келиб-келиб кучинг шунга етдими?» — ичиди ўзига ўзи дашном берди.

Нусратбекнинг танидаги титроқ бир оз сусайди. Секин, салмоқли одимлаб бораётгиб, ўз хатти-ҳаракатини оқлашга уриниб, ўзига тасалли берабошлади: «Йўлдан чиққан ҳар қандай дайди лайча вовиллаб, почамга ёпишаверса индамай кетавераманми? Мен тепмасам, у тишларди. Андишанинг отини қўрқоқ қўйиб олганлар оз эмас! Агар индамасанг, ўзлари тушиши керак бўлган чоҳга сени итариб юборишди. Бор шунақалар ҳам! Кейин яна сандан кулади «лақма» деб».

Нусратбекнинг излари яна эгри-бугри, узун-қисқа бўлиб чўзилиб бораверди: «Нима учун бировнинг айбига мен жавоб беришим керак? Ўзи қилгиликни қилиб қўйиб, Нусратбекни масхаралаб, «Махсумча!» деди».

Ҳозир у бирон киши билан ҳасратлашиб, дардини ёриши керак. Бўлмаса юраги ёрилиб кетадигандай эди.

...Нусратбек кабинетдан қақшаб, дуч келган кимсанинг ёқасидан бўғмоқчи, урмоқчи бўлиб чиққан эди. Кўчада чуқур нафас олди. Юзига муздек шамол тегди. Ўзини ғариб ҳис қилди, изғиринда яп-яланғоч қолган новдадай. Лекин шу пайт миясида ярқ этиб бир фикр чақнади: «Мендан қўрқаркан! Мени йўлидан олиб ташламоқчи! Ҳали қайнсинглисини ҳам менинг бошимни айлантириш, қўл-оёғимдан боғлаб олиш учун... пасткашлар!» Унинг вужудида исён кўпирди.

Шом қоронғисиди кимсасиз кўчада ёлғиз ўзи борарди. Самода ҳеч кимга кераксиз ғариб ой мунғайиб сузади. Дайди шамол чанг, хасларни учириб, деворларга, дов-дарахтларга уради. «Тулки! Пўписасини қаранг: «Сиз ақлли, истейдодли йигитсиз. Агар бошқа бир ходим шу хатога йўл қўйса нима бўларди?» эмиш. «Жазосини оларди». «Ким жазоларди?» «Сиз, директор?». «Бўлмаса шу шанбадан бу жойда сенинг изингни кўрмай!» «Ахир, менинг...» «Мен ўйлаб кўрдим: энг маъқули, бу ердан тезроқ кет. Бўлмаса ҳолинг чатоқ. Бухгалтерияга айтиб қўяман, ҳисоб-китобларни тезлаштириб беради». Шундай дедида, ачингандай қаради. Товушини сирли пасайтирди: «Жувонмарг бўлиб кетма, деяпман. Ўзим олиб келганман, номардлик бўлмасин,

деяпман. Мужокамага қўйсақ, номинг бир булганса, кейин ўзингни ўнглаб ололмайсан. Бу можарога ўйнаш... масаласи қўшилса, партиядан ҳам ўчиб кетасан. Аёллар масаласи нозиқ, қалтис ҳозир!»

Нусратбек тўқнашиб, чуқур чоғга тушиб кетаётгандай бўлди. Холиса, болалари, одамларнинг кўзига энди қандай қарайди? Директорнинг кенг кабинети, кўзига тор кўринди. «Сиз шу участканинг мутасаддиси, бошингиз билан жавоб берасиз. У жойдаги тажрибалаарнинг аҳамияти ҳаммадан ҳам кўра сизга аён эди, — Пайғамов лаганбардор ҳасадгўй ходимларнинг қўлига гўё таёқ тутқазиб, Нусратбекнинг қаерига уриш кераклигини ҳам кўрсатиб қўйди. — Ташаббуссизлик, бепарволик илмий масъулиятсизликка олиб келади. шундоқ!».

— Хатойим бўлса тузатаман... — Нусратбек шундай деди-ю, ўзининг ялингандай паст кетганидан ўзи гижинди.

— Тўйдан кейин... хино қўйишнинг фойдаси йўқ!

Айрим ходимлар айниқса бақалоқ киши Пайғамовга миннатдорона қараб, қойил қилдингиз, хўжайин, дегандай хиринглаб кулишди.

— Комиссия тузиб, ишларимизни комплекс текширишингиз мумкин.

— Комиссия?! Комиссия нимани биледи четдан келиб? Бекорга ўзимизнинг этагимизни ўзимиз очиб кўрсатамиз!

— Бўлмаса, мақсадингизни тушунмадим?

— Мақсадим, боя айтувдим-ку кабинетда... — Пайғамов одамлар олдида «боя айтган» ини бутунлай бошқача қилиб айтди. — Мақсадим, яна такрорлайман, яхши, хушёр ишлайлик! Юқоридан гап эшитмайлик. Коллективимиз номига доғ тушмасин. Ҳали ҳам менга раҳмат денг!

«Нима учун унга раҳмат дер эканман?»

— Бир шингил узум ейман деб, бутун бир саватнинг шилтасини чиқарадиган ношуд экансан!

«Бу нима дегани экан?»

—... Е одам йўлдан урди, ёки шайтон оздирди сани... Кўчада қолганинда, иш, жой берган коллективнинг юзига оёқ қўйдинг, тузлуғига тупурдинг ношукр...

«Чайналган олма пўчоғидай чангли кўчага отиб юборди».

Нусратбек ўзи билан ўзи баҳслашиб, Ашир аканинг хонасига қандай кириб борганини сезмай қолди. Ашир ака тор, жиҳозсиз хонада оёқларини чалиштириб, китоб ўқиб ўтирган экан. Оддий тахталардан ясалган токчиларда китоблар, журналлар, солномалар, газеталар. Қўлидаги китобни столга қўймай у қалин кўзойнаги устидан Нусратбекка маст-аласт одамга қарагандай, бақрайди:

— Ваалайкўм! Рангингиз докадай оқариб кетибди, тинчликми?

Нусратбек нима дейишини билмай қотиб қолди. Нега келди бу уйга? Шикоят қилиб, нажот сўраганими?

— Келинг, мана бу ёққа ўтиринг, — Ашир ака ўрнидан туриб, унга йўл бўшатди. Ёқаси қирилган патли халати ориқ, дароз танида қопдай ҳалпиллаб турибди. Кейин ўрнига ўтириб, совиб қолган чойдан бир пиёла қуйиб узатди. Кичик ликопчадаги қора майизни Нусратбекка яқинроқ сурди. Қўлидаги китобнинг ўқиётган саҳифасига қалам кистириб, дераза раҳига қўйди.

— Хўш? — Нусратбекка синчков, лекин дўстона боқди — Айтаверинг, бирон гап бўлган. Бўлмаса эсингизга ҳам тушмасдим, кўргани келмасдингиз ҳам, — унинг товушида гина-кудурат йўқ, самимият сезилиб турарди. Кўзойнагини олганигами, тажанг кўринадиган қиёфаси ёришгандай, қийиқ кўзлари меҳр билан боқарди. Нусратбек, Сизни доим эслайман, келмоқчи бўлиб юрувдим, деса сохта чиқишини сизди. Улар бир-бирини дилдан севишларини билишарди. Бу одамга бор гапни айтмаслик уят. У ҳамма воқеани пала-партиш узук-юлуқ, шоша-пиша айтиб берди.

— Хафа бўлманг, Нусратжон. Бўри Пайғамов фан даргоҳига

адашиб кириб қолган одам, тўғрироғи, уни киритишган. — Ашир ака дераза рахига қўйган, ҳали босмаҳона бўёғи қотмаган китобга кўз қирини ташлади ва назарида, ҳозирги ишга дахли йўқ бир савол берди: — Қолхозда қайси йиллар агрономлик қилгансиз?

Нусратбек айтди. У «илмий иш қилганмидингиз ўшанда?» деб сўради яна.

— Йўқ, — деди Нусратбек суҳбат мавзуининг бундай ўзгариб кетганидан ҳайрон бўлиб.

Ашир ака сергак тортиб, қадини ростлади. Яна нимадир демоқчи бўлди, лабини жуфтлаётганида, Нусратбек гапириб қолди:

— Илмий ишга вақт бормиди, дейсиз. Лекин кундаликлар дафтари тутган эдим.

— Қаерда ўша кундаликлар? — Ашир ака сергакланди.

— Директорга бергандим. Уқиб маслаҳат-паслаҳат...

— Ол-а, мендан ҳам бадтар содда экансиз-ку? — Ашир ака шимини туртиб турган ориқ тиззасига шапатилади. — Эй-й, афандим! Мен бўлсам сизга ишониб юрибман-а, мен қилолмаган ишларни қиласиз, деб! — Ашир ака бир оз ўйланиб турди. — Қандай исини билди у? Айтувдингизми?

— Нимани? Э-э, кундаликними? Бир куни кутилмаганда бориб қолди. Ичишиб... Утирганимизда ҳадеб ўшанга қарайверди, бекорга чанг босиб ётувди, бериб юбордим. Уқисин-чи, тажрибали олим одам, фикр айтар, деб ўйловдим...

— Тушунарли, — Ашир ака кўзойнагини тақиб, Нусратбекка яна юқоридан қаради. — Разм солганмисиз, директорингиз одамларни ишлатишни билади.

— Ҳа, бу ҳам бир санъат!

— Тўғрику-я, лекин одамлар ундан қўрқиб, ҳайиққанидан ишлашади. Мен ҳам уни кўрсам, ҳозир чил беради-ю, учиб кетадигандай, ҳайиқиб, торганиб юардим. Жоҳиллигини шундан билаверинг. Одамлар доно, ақлли кишидан қўрқмайди, ҳурмат қилганидан ўзи ҳам яйраб, чин кўнгилдан ишлайди.

— Унда мен билан одамлар умуман ишломас экан-да? — деди Нусратбек қизишиб. — На қўрқишади, на ҳурмат қилишади!

— Сиз вазиминроқ бўлинг, Нусратжон. Мендай «лов» этиб ёнманг. Бизларди оловимиз нуқул ўзимизди куйдиради.

Нусратбек Ашир аканикидан кўнгли анча юмшаб чиқди. Агар у ётиб қолақолинг, деса ётиб қоларди ҳам. Лекин кекса одам, ёлғиз яшаб ўрганган; бегона киши олдида халоватини йўқотади.

Ташқарида шамол гувуллаб, дарахтларни чайқатар эди. Юлдузлар ҳам бежо, чайқалаётгандай.

Филиал олдидан ўтаётганда директорнинг кабинетигаги ёруққа кўзи тушди. «Бекордан бекорга ҳайдалиб кетавераманми?» дея пичирлади Нусратбек.

Кабинет эшигини очганида, Пайғамов юмшоқ диванда оёқларини чалиштириб, Нусратбек ҳали Ашир аканинг қўлида кўрган китобни варақлаб ўтирган экан. Диваннинг клеёнка қопланган суянчиқ болишида ҳам шу китобдан бир дастаси турибди. Бўри Пайғамов сергак тортиб, оёғини туширди. Қўлидаги китобни қўйиб, Нусратбекка хавотирланиб қаради. У шогирдининг афт-ангоридан қўрқди. Юмшоқ, мўмин-қобил Нусратбекнинг танидаги ҳар бир тук тиконга айланган, кўзлари бежо ёнарди. «Бир шумликни кўнглига тугиб келган бу бола!» Танига ёқимсиз тигроқ югуриб, юраги тез-тез ура бошлади.

Нусратбек полни эмас, унинг юрагини гурс-гурс босиб келаётгандай эди.

— Хизмат? — унинг шишадек тиниқ кўзларида на нафрат, на инсоний бир туйғу бор. Унда фақат ҳайвоний ҳадик мавжуд эди. Бу кўзлар фақат шишадай ялтиллади, ёшланмайди, жилваланмайди. Нусратбек ҳозир бу силлиқ башарага мушт туширса, игна суқса ҳам у қонамаса, қизармаса керак. Уни семиз, силлиқ, ялтироқ ҳашаротни

эзгандай панжалари билан мижгилаб ташласа! Бироқ... Шунда Нусратбекнинг кўз олдига жаҳолат пардаси йиртилиб, ақл зиёси йилт этди: йўқ, унда унинг ҳар бири туки ўн, юз минг, миллион ҳашаротга айланиб, далаларни босиб кетадигандай. Яхшиси... урса, бўғса! Ҳамма иш ўлда-жўлда... терговдан боши чиқмайди. Нусратбекнинг бир марта «оғзи куйган». Шу эсига келди: байрам арафасида ишхонада озроқ ичишган, совга-салом билан уйига қайтаётган эди. Троллейбусга ўтирди. Бекатга етгач, тушаётиб бир кампирнинг зиналарни «супуриб» бораётган этагини ноҳос босиб... йиртибди. Кампир орқасига ўгирилиб, Нусратбекнинг кечирим сўрашига ҳам қулоқ солмай, жанжал кўтарди.

Қаёқдандир пайдо бўлган дружиначилар Нусратбекни «ароқхўр», «безори!» деб қўлларини орқага қайириб, оёғини ерга тегизмай судраб кетишди. Дам олиш, байрам кунларини шундай қилиб милицияда кўча супуриб, ахлат ташиб ўтказган. Суд этаги йиртилиб, азиат чеккан кампир билан аслида ўзлари байрам қилиб ичиб олган дружиначи йигитларнинг даъвосини инобатга олиб, Нусратбекни гуноҳкор қилган. Уларнинг «далил»лари бор эдида. Бўри Пайғамовнинг эса ҳозир оёғи узангида, ўзи шундай бир баҳонани қидириб юрибди!

Бўри ҳамон темир ҳайкал бўлиб қотиб турарди. Унга ҳеч нарса ўтмайди, кор қилмайди. Унинг атрофидаги ҳаво ҳам қотиб қолгандай. Лекин Нусратбек ҳам индамай туролмасди, бир нарса қилиши керак.

— Туф-ф! — Нусратбек бу «темир ҳайкал» башарасига туфлади-ю, чиқиб кетди.

Кабинетда Пайғамов ҳамон қотганича турарди. Сийрак киприкларни пирпирамади, кўз милкларигина зўриқишдан қизарди; милицияга хабар берсинми? Ходимларнинг қулоғига етса, «боплабди» дейдиганлари ҳам топилади. Хотини билса, тариқча ҳам ҳурмат қилмай қўяди. Обкомга етса...

Коридорда энгил оёқ шарпаси эшитилди. У киссасидан дастрўмолини олиб, юзини артди. Нафасини ичига ютиб, шарпага қулоқ солди. Унинг бутун вужуди ҳозир кўз ва қулоққа айланган. Девордаги соатнинг капгири, бугун «тўқ-тўқ-тўқ» уриши биринчи марта асабига тегди: «Бунча қаттиқ таққилларкан!» Хазонларни шувиллагиб, супуриб юрган шамолнинг гувуллагани эшитилди. Оёқ товушларини таниди. Қаҳрини ичига ютиб, бўшашди: у жаҳл, қаҳр, ҳар хил аччиқ-чучук гапларни кўп эшитган, ичига ютиб ўрганган. Айтмайди, ҳеч бир кимсага билдирмайди буни. Буни ҳам ўз фойдасига ишлатади. У ўзининг бу топқирлигидан хурсанд бўлди. Кундузи котиба, ходимлар борида бу воқеа юз бермаганига шукр қилди: «Энди кетади!»

Иўлакда таниш қадам товуши эшитилди. Фаррошлик, қоровуллик, боғбонликни хотини ва болалари номига расмийлаштириб, маошини олиб юрган бақалоқ Даллолов хумчойнак кўтариб кириб келди. Даллоловнинг ўз фалсафаси бор: «Бошлиқлар — гулхан. Гулханга жуда яқин юрсанг — ёнасан; узоқлашиб кетсанг — тўнгасан. Энг яхшиси, маълум бир масофада кўз-қулоқ бўлиб, исиниб юриш!..» У Нусратбекнинг бошлиқ билан жуда яқинлашиб кетганидан хавфсиз раган эди: «Ана, шунинг учун ҳам у куйди!» Даллолов чойнакни столга қўйиб, кетига чекинди-да, директорга ўз «масофаси»дан ўткир тикилди:

— Хужрадан тўксон беш дамлаб чиқаётганимда бир шарпа дарвоза томон шошиб ўтди. Нусратга ўхшадими, хўжайин?

— Ҳа, — Бўри Пайғамов ҳам унга синовчан қаради.

— Оёқ босиши бежо кўринди?

Бўри акага Даллолов-бақалоқнинг хушомадгўйлиги бугун негадир ёқмади, гашини келтирди. У кўзига семирган кўртдай хунук кўринди: «Бошлиқнинг оёғини ялайди, бошқаларни мазах қилиб кулади: эрта-индин мен мансабдан тушсам, мениям...»

— Бетсиз! — деди Пайғамов. Даллолов бу сўз кимга тегишли эканини англамай, донг қотиб қолди. — Қилгуликни қилиб қўйиб,

энди уялмай-нетмай узр сўраб келибди. Кўз ёшини оқизиб ўтирибди. Садқаи эркак кет-э, бетамиз!

Даллоловнинг семиз, ялтираган юзлари яна ял-ял яшнаб кетди:

— Бопладиз, хўжайин. Унақаларди жазоси шу.

— Мен бир туфлагандан кейин уни қайта оғизга оладиган одам эмасман, дедим. — Бўри Пайғамов миясига қуйилиб келган бу гаплардан ўзи хурсанд бўлди. — Қани, чойни қайтаринг-чи!

— Хўп, хўжайин, жоним билан. Бунақа жўжахўрозлар учун асабингизни бузиб юрманг. Ҳали бизларга кўп керак бўласиз, — деди чойни ҳафсала билан шопириб қайтараркан, чин юракдан. Бўри Пайғамов унга жуда ҳам керак, унинг тоғдай силжимай туришини истарди. У кетиб, ўрнига Ашир акадай биров келса... Худо кўрсатмасин. Даллолов хўжайини Нусратбекка шу сўзларини айтганига шубҳаланса ҳам унинг маккорлиги, уддабурролиги, бировни оёғидан тортса йиқитмай қўймаслигига ишонар эди. — Ўзиз айтасиз-ку, гап қувлаган — балога, иш қувлаган — хазианага йўлиқади, деб. Тортишгунча сояи давлатингизда кайфини суриб юравермайдимми, нодон! — Даллолов бақалоқ «хўжайин»нинг юзига қараб, унинг кўнглидагини топганини сезд:

— Шунақа! Нон пишгунча, кулча куяди! Ҳи-ҳи-ҳи.

Бўри Пайғамов диванда оёқларини чалиштириб, ғолиблардай ўтирар, Даллоловнинг тўтидек бидирлашлари энди кулоғига кирмасди: «Агар шу бир «туф» билан кетса... манавиларга, — у ҳамма орқасидан «бақалоқ» деб лақаб қўйган, кундузи илмий ходим, кечаси қоровул, фаррошга қараб қўйди — ош-сув берардим».

38.

Пайғамов эрталаб туриб, одатдагидай, бадантарбия қилди; соқолини олиб, ювинди. Оқ қўйлаги ёқасига каштали туркман бўйинбоғини тақди. Устидан қора костюмини кийиб, тошойна олдига борди. Тоза ювилган мойли сочлари тор пешонасига соя солган. Соқолини бугун устара билан қирганидан гўштдор юзлари мойлангандай силлик. Ҳатто йўғон бурни ҳам ўзига маъқул кўринди. Бурун катагидан мўралаб турган иккита мўйни қайчилаб, лабига, чаккаларига билинар-билинемас «сандал» суртди. Пайғамов суҳбатлашганда нафасидан пиёз, таом ва бошқа ҳидлар келиб турадиган кишиларни ёқтирмас, маданиятсиз ҳисобларди. Бўйини чўзиб, кўкрагини кериб, бошини у ёқ-бу ёққа буриб қаради. У шу туришида дунёнинг истаган элчихонасига борса кўпни кўрган, инжиқ, нозиктаъб дипломатлар ҳам ундан бирон қусур топиша олмасликларига имони комил бўлиб, «сувдан олдин банд ташлаб қўйиш керак» деган қарорда кўчага чиқди.

Нусратбек ҳам ҳар кунги одати бўйича ярим соат олдин ишга борди. Ҳар кун у келгунча поли ювилиб, чанг-чунглари артилиб, эшиги очиб қўйиладиган кабинет бугун берк. Йўлакдаги деразаларни артиб юрган фаррош аёл уни «кўрмади». Нусратбек калит олиб йиғиштирилмаган кабинетга энди кирган эди, орқасидан котибанинг овози эшитилди:

— Бўри Мавлонович сизни сўраяптилар.

Нусратбек музлаб кетгандай бўлди. Директор кабинетига кирди. Бўри Пайғамов унинг юзига қарамай сўради:

— Мен айтган топшириқни бажардингизми?

— Қанақа топшириқ? — Нусратбек елкасини учирди.

— Қанақалигини мен сиздан сўрашим керак! — Бўри Пайғамов товушини бир баҳя кўтарди. — Сизнинг хаёлингиз жойида эмас. Ишлаш ниятингиз бўлмаса керак? Бу ҳолга ортиқча чидаб бўлмайти?

— Бундай очикроқ айтинг?

— Қанча жой дориланган, қанча ҳаражат кетиб, сақлаб қолинган ҳосилдан қанча фойда кўрамиз, рапорт ёзиб беринг, демовдимми?

Нусратбекнинг боши шишди: унинг бирон топшириқни эсдан чиқарадиган одати йўқ эди.

— Биринчи эшитишим...

— Эшитмайсиз. Сиз эшитмайсиз! Билмадим, сизнинг хаёлингиз нима билан банд! Бу фаромуш хотирлигингиз бўлса экинлар эмас, эртаниндин институтни ҳам ётқач юборасиз. Боринг!

Нусратбек чиқиб кетгач, Бўри Пайғамов электрқўнғироқ тугмасини босди. Котиба кирди:

— Мен обкомга кетяпман. Ходимлар сўрашса, келади денг. Кабинет, лабораторияларни айланиб, кимлар ишлаётганини ҳисобга олиб қўйинг.

Область партия комитетининг қишлоқ хўжалик бўйича секретари билан йилнинг фазилатлари, янги навлар, об-ҳаво тўғрисида гаплашишди. Бўри Пайғамов унга монографиясидан бир нусха тақдим этди. У рисоланинг кейинроқ чиқишини, Нусратбекнинг оёғи бу жойдан узилгандан кейин етиб келишини истарди. Узи воқеаларни тезлаштирмоқчи бўлиб уринди-ку, бир оз кечикди-да. Шу сабабли китобни институтда дамани чиқармай, ҳозирча энг нозик мансабдорларга ҳам пайсалга солиб тарқатаётган эди.

— Вақтингиз бўлса... фикр, маслаҳатларингизга мунтазирман. — У бундай жойларда ҳар бир қадамини ўлчаб босар, ҳар бир сўзини ўйлаб гапирарди.

— Раҳмат, табриклайман, — секретарь китобнинг муқовасига кўз югуртирди. Ички муқованинг бир четига битилган дастхатга ҳам разм солди. Дастхат илиқ, камтарона эди. Секретарнинг чехраси очилди: «Бўри Мавлонович Ҳаққулов ёзганчалик одам эмасов. Ёқтирмаган кишининг телпаги ҳам кўзингга қозон бўлиб кўринади.» — Сиз тузатишга ўрин қолмайдиган, пухта иш қиласиз. Қайтанга тажриба, кузатишларингизни ўрганамиз, жон деб. Айтгандай, ҳалиги шогирдингиз кўринмай кетдимми?

— Қайси? — Пайғамов шогирдлари сон-саноксиз-у, секретарь қайси бирини сўраётганини билмаётгандай унга қаради. Бир сония ўйланиб турди.

Секретарь Бўри Мавлоновичнинг атайлаб сукут сақлаганини, иккови ўртасидан «қора мушук» ўтганини пайқади:

— Ҳалиги, сиз билан журналга мақола ёзган-чи?

Гап радиацион биология ва мутагенез лабораторияларида Нусратбекнинг пахта очилиб етилган сайин ғўзанинг барги табиий ҳолда тўкилишини тажриба қилиб кўргани, ўша нав истиқболлари ҳақидаги мақоласи хусусида борарди. Дефолиантларнинг ҳаммаси ҳам токсин, яъни захарли модда ҳисобланади. Нусратбек иштирокида ўсимликлар ирсиятини бошқариш лабораториясида яратилган «АН-402» навининг барги эса табиий равишда тўкилади. Бу нав Аҳмад-бригадир даласида синаб кўрилган, Нусратбек билан Аҳмад-бригадир бу ишлари учун институтнинг мукофотини ҳам олишган. Бу нав пахта касалликларига бардошли, серҳосил, толаси сифатли бўлиб, октябрь ойи бошларидаёқ саксон фоиз барги ўз-ўзидан тўкилиб кетади.

— Селекция станциялари тезроқ шу нав чигит-уруғидан тайёрлаб беришса яхши бўларди. Биринчимиз Рўзмат Боймирович ҳам қизиқувдилар.

Секретарнинг бу навни Нусратбек номи билан боғлаб гапиргани Бўри Пайғамовга ёқмади. «Биринчи котибнинг ҳам эътибори тушибди». Аслида бу ишни Гулхайрилар лабораторияси бошлаган, Нусратбек ҳамкорлик қилган эди. Бўри Пайғамов юмшоқ, кенг креслода муҳим илмий муаммони ўйлаётгандек ўтирар, миясини эса ҳасад қурти кемираётган эди. Гўё у тажриба, кашфиётлар эски, ҳаммага маълумдек лоқайдлик билан деди:

— Ҳа, шундай қилинса яхши бўларди. — У қўл остидаги кишиларнинг пишиллаб, зўриқиб нафас олиши, оёқ товушлари орқадан, иложи бўлса жуда-жуда орқадан эшитилишига кўникиб

қолгани учун Нусратбекнинг номи секретарь томонидан ўз номидан олдин тилга олингани... унга қаттиқ зарба бўлиб тушган эди. — Ҳозир фанда йирик илмий кашфиётлар коллектив кучи билан яратилади. Координация йўли билан. Таваккалчилик ўтмайди, — деди Нусратбекнинг тажрибаларини шубҳа пардасига ўраб. — Илмда поклик, жасорат керак. У бола бир оз бетайинроқ чиқди. Мен бир сўзлик одамман. Партия ташкилоти ишонч билдириб, мени ўша жойга қўйган, раҳмат. Лекин ҳақиқатни юзига айтишим кўп одамларга ёқмайди.

Секретарь, бир гап бўлдим, дегандек қаради. Шунини кутган Пайғамов темирни қизигида босди:

— Ўзбошимчалик билан атторнинг қутисиди йўқ бир номаъқулчилик қилиб қўйди. Бизлар раис Жасур Маҳмудов билан келишиб, болага жабр бўлмасин деб, уни расмийлаштириб юбордик. Буни партия ташкилотига маълум қилиб қўйишни ўзимнинг хизмат бурчим, қолаверса коммунистик виждоним деб биламан. — Бўри Пайғамов бармоқларини бир-бирдан ўтказиб букканда бўғинлари қисирлади. У оғир монологни айтиб бўлган актёрдек енгил тин олди. — Бунда, тўғри, энг биринчи айбдор менман. У пойтахтда сон-санокда йўқ, дайдиб юрганида раҳмим келиб олиб келган эдим. Уссин, қанотини ёзсин деб инон-ихтиёрни ўз қўлига бериб қўйдим. Шаҳарда деҳқончилик, ишлаб чиқариш муаммоларидан бегоналашиб кетган экан. Ўзи бўлса гўрга-я, коллективга ҳам доғ тушириб қўйди, — у ранжигандек афтини буриштирди. — Менинг фисқу фужурларга тобим йўқ, Шундай бўлса ҳам айти, гердаиб кетди. Истеъдоди тариқча-ю, аммо димоғи филниқича!

— Сиз билан ҳамкорликда ёзган нарсаси дуруст эди-ку? Ашир ака ҳам истеъдодли йигит, девди?!

— Ўзинг туғмай ул бўлмас, сотиб олган қул бўлмас... экан, — Бўри Пайғамов энди бармоқларини асабийроқ букиб, қаттиқ қисирлатди. «Бақироқни қаерда учратибди? Келган эканми?...» У мақол билан гапиришни ёқтирар, бу билан фахрланарди ҳам. Ҳолбуки, ҳадеб мақол ишлатавериш — мяннинг муҳофаза қобилиятини эмас, эринчоқлигини кўрсатади. Ўз фикрини ифодалаш учун янги ибора, сўз топиш ўрнига, уни тайёр мақол қолипларига солади. Пайғамов обком секретарининг таъқибли қарашлари олдида жим туролмади. Жим турса секретарь ичидагини кўриб қоладигандек туюлди. Шу сабабли гап-сўзлар ғарамини қалаштириб ташлаб, ўзини унинг панасида асрамоқчи бўлди.

— ...Ўзи қаернинг дони мўл бўлса, ўша ернинг товуғи бўладиган хилдан экан. Илм кишисига бу ярашмайди! Маркс айтган, илмнинг кенг, равон йўли йўқ, деб. Қаноат билан заҳмат чекиб ишламаса бу йўлда бирон нарсага эришиб бўлмайди. Бизлар эканмиз, содданинг соддаси. Она юртим — олтин бешигим, деб чанг-чунг, заҳар-заққум ютиб юрадиган. — Ўз гапига ўзи маҳлиё бўлиб, Пайғамов секретарнинг зимдан кўз ташлаганини сезмади. — Унақалар барака қочган жойда бир кун ҳам туролмади. Шу масалада Сизнинг олдингиздан бир ўтай девдим. Кейин, яна майда-чуйда гаплар чувалашиб юрмасин. Ўзиям институтда меҳмондай юрибди.

Секретарь деҳқон фарзанди, қишлоқ одами. У «меҳмон» сўзини тушунди: деҳқонлар қисир қолиб, қиш бўйи бир тийин фойда бермай, фақат еб-ичадиغان сигир, совлиқни шундай дейишади. У йигит ҳам институтда фойда бермай, гапни чувалаштириб юргани учун Бўри Мавлонович чидолмай келган экан, деган хаёл борди:

— Майли, — деди кўнгли бир оз ғашланиб. — Бировни мажбуран ишлатиб бўлмайди хоҳиши бўлмаса.

Пайғамовга шу сўз керак эди.

У обком котиби ҳузуридан спектаклда мураккаб ролни ижро этган артистдай ҳориб-чарчаб чиқди. Юзаки қараганда унинг ошиғи олчи, пичоғи мой устида тургандай. Аслида қийин, жуда қийин эди унга. Ҳаётининг ҳар бир кунда у чиндан ҳам қатта-кичик «асар» тўкиб, уни

сахналаштириб, ўзи ижро этиб келаётган эди. Гоҳо бир кунда икки-уч марта «сахна» да кўринишга тўғри келади. Бу сахналар унинг фойдасига ҳал бўлса ҳам юракка юк. Жуда-жуда ҳориб кетди. Обком олдидаги майдонда кутиб турган машинасининг орқа ўриндигига ҳорғин ўтираркан, гапиришга ҳам мажоли келмай «ҳайда» дегандай шофери орқасига бир туртди.

* * *

Бўри Пайғамов Нусратбекни ишдан бўшатмади. Ҳайдамади. Конкурс ўтказиб «йиқитмади». Жуда усталлик билан ора йўлда қолдирди: чор томонинг қибла, бошинг оққан томонга кетавер!

Очиқ партия мажлиси ҳам эмас, тажрибалар якуни муҳокама этиладиган «кичик кенгаш»га қўйди. Директор билан олдиндан келишиб олишган бўлса керак, биринчи бўлиб Даллолов сўзга чиқди:

— Бўлимда кейинги пайтларда аҳвол оғирлашиб кетди. Интизом бўш. Лабораториялар, гарчи дирекция ҳамма шароитни муҳайё қилиб қўйган бўлса ҳам, жиҳозланмаган. Айтишга уят, тажриба ўтказиш учун гоҳо колба топилмайди-я! Битта лампочка нима деган нарса, коридор неча ойдан буён қоронғи. Кечирасиз, ўртоқлар, машинистканинг-ку, умуман ёнига яқинлашиб бўлмайди. Доим банд. Институт эмас, редакция бўлиб қолди бу жой! Қачон қараманг, қанақадир мақолалар ёзиш билан банд. Тажриба участкасига бориб келай десанг, шофер «Нусрат акам у ёққа бормоқчи, бу ёққа бормоқчи». Парникнинг ойналари синиб ётибди, — Даллолов илмий ишлар ҳақида лом-мим демади, қўлтигида яшириб юрган «тошларини» Нусратбекка отиб-отиб, директорга садоқатини билдирди. — Айтган билан адо бўлмайди, тартибсизликларни. Нонни ҳалоллаб енг-да, ўртоқ! Қачонгача Бўри Мавлоновичга боқиманда бўлиб юрасиз?!

Нусратбек индамай ўтираверди: чунки Даллолов эътироз билдиришга арзийдиган бирон-аниқ гап айтгани йўқ. Айтганлари ҳам асосан хўжалик ишлари мудир ва комендантга тегишли гаплар. Агар комендант бу йиғилишда иштирок этаётган бўлса, у эҳтимол шуни ҳам айтмасди.

— Яна кўнглингизга олманг, — у ўтирган ўрнида Нусратбекка ўгирилди. Залда ўтирганлардан ҳеч бири билмайдиган махфий сирни биладиган, лекин андиша қилгандек илжайди: — Биз ҳақиқатни юз-хотир қилмай айтадиганлар хилиданмиз.

Нусратбек ўрнидан турганда нима ҳам дейди? Коридордаги электрлампочканинг куйиб қолгани ҳам ростдир, чунки кечаси қоровуллик қиладиган Даллолов буни яхшироқ билади. Машинистканинг кун бўйи директорнинг ёзув-чизувлари билан банд бўлиб ўтириши ҳам рост. У Бўри Пайғамовнинг ишини қилиб ўтирганда оддий ходимлар тугул Нусратбек олиб борган шошилич ҳисоботларни ҳам дераза раҳига намойишкорона ташлаб қўяди.

Бўри Пайғамов қўлида йўғон қизил қалам, олдидаги қоғозларга тикилганча ўтирибди. Бақалоқнинг нутқидан кейин мажлис бир оз жонлангандек бўлди. Дориланган майдон ҳақидаги масала бир четда қолиб (филиалда кўпчиликни ишчи-техник, молия-хўжалик ходимлари ташкил этмайдими), моддий-маиший масалаларга, арз-додга ўтиб кетишди. Буни сезган Шодмонқулнинг қаншаридаги кўзойнаги ялт-юлт этиб, ўрнидан туриб луқма ташлади:

— Бевосита асосий масала устида бўлсин гап. Ахир! Биз...

— Ўтиринг! — Бўри Пайғамов унга ўткир тикилди. — Халақит берманг. Истасангиз сизга ҳам сўз берамиз.

Бўри Пайғамовнинг жиянларидан бири қўл кўтариб, ўрнидан турди. У ҳам тоғасига ўхшаб педагогика институтининг биология-география факультетида сирдан ўқир эди. Маош бериладиган кунлари ойда бир ёки икки марта институт коридори, ёки лаборатория йўлагида сояси кўриниб қолар, бошқа пайт тоғасининг юмушлари, уй ишлари

билан банд бўларди. Узининг эски «Москвич»и бор. Институтга қарашли бўш ерларда деҳқончилик қилиб олган ҳосилни район маркази, шаҳарда пуллаб келарди. У институтда кичик илмий ходим саналиб, маош олиб юрар экан. Буни Нусратбек ҳозир билди. Йигитча қизариб-бўзариб, одамларнинг кўзига қаролмай, кафтига йўталиб қўйиб, Нусратбекни ёшларга ёрдам бермасликда айблади: «Ўзлари билан ўзлари овора. Мана, мен икки йилдан бери шу жойнинг тупроғини ялаб юрибман. Бир оғиз, ишларинг нечук, аҳволинг қалай, деб сўрамадилар», — у ерга қараганча бориб жойига ўтирди.

«Вой, муттаҳам-эй!» — Нусратбекнинг иликлари зирқираб кетди. Лекин у бир нарсани аниқ пайқади: уни «танқид» қилаётганларнинг ҳаммаси ўз кучига ишонмаган, Пайғамовни соя тортиб юрган хушомадгўйлар. Фикр-мулоҳазали, мустақил ходимлар сўзга чиқмади, чиқмоқчи бўлганларни Пайғамов «Вақт қисқа» деб қайириб ташлади, «Оддий одамлар ҳам гапирсин, пастдан бўладиган танқид бўғилмасин», деди.

Қабулхона котибаси тирноқлари лакланган узун бармоқлари билан машҳур блокнотини варақлаб, ўрнидан чўзилиб турди. Варақдаги ёзувни дона-дона ўқиди:

— Биз, ёшлар Нусратбек акадан ўрناق олишимиз керак эди. Лекин у киши, ярашш-майдиган ишлар қилиб юрибдилар. — Котибанинг кўкка бўялган қовоқлари, ҳар бири тикондай ажралиб турган сунъий киприклари пирпиради. У бир нарсани қидираётгандек атрофга кўз югуртирди. — Хотин-қизлар билан ҳазиллашиб бўлмайди ҳозир!

Йигилишдан кейин ходимлар бир зумда жой-жойига тарқалиб кетишди. Нусратбек кабинетига кириб, ҳали жойига ўтиришга улгурмаган эди, орқасидан котиба югуриб борди:

— Директорнинг олдиларига кирар экансиз.

— Хўп, — деди Нусратбек унга самимий табассум билан, — мендан уялманг. Биламан, сизнинг айбингиз йўқ. Сиздан директорингиз тўти ўрнида фойдаланди, холос.

Котиба бу гапга тушунмадими, хафа бўлиш ўрнига чехраси очилиб кетди, Нусратбекка миннатдорлик билан қаради.

Директор бармоғининг учгинасида буйруқни ушлаб турган экан. Нусратбекнинг олдига ҳазар қилгандай ташлади.

— Менинг айбим нима? — Нусратбек буйруқни олмади. — Айбимни бўйнимга қўйиб беринг аввал.

Бўри Пайғамов Нусратбекка бир пашшадай, истаса ҳозир бармоғи билан эзиб ташлайдиган пашшадай қаради:

— Мени ҳар ким билан дийдиёлашиб ўтиришга вақтим йўқ. Чайналмай, пешанангизни гармон қилмай айтинг-айтадиганни. Қарорда ҳаммаси равшан битилган. Керак бўлса олиб ўқинг яна бир карра!

Иккови ҳам жим бўлиб қолишди.

— Мен истеъдодинг... — Пайғамов сансираб туриб тилини тийди, жанжал чиқишидан ҳайиқди. — ...изни кадрлардим, ўзингизни ҳурмат қилардим, — у афсуслангандай столни чертди. — Лекин гишт энди қолипдан кўчди. Биргина сизни деб соғлом, иноқ, ишчан коллективнинг баҳридан ўтолмайман, коллективнинг фикрига қарши боролмайман. Сизни деб Ашир акадай тажрибакорнинг паттасини берувдим-а, аттанг. Янглишган эканман!

— Бир-икки лаганбардор — «коллектив» бўлмайди. Ҳали ҳам кеч...

— Кеч. Кеч, ука, — Пайғамов қабулхона, йўлакда ходимлар юргани учун иложи борича мулоим гапиришга тиришди. — Сиз ўзингиз ўтган кўприкларни ўзингиз қайтмайдиган қилиб куйдириб юбордингиз.

Нусратбек Пайғамовнинг зуғумига бардош беролмади. Ана, қочиб кетяпти. На бирор янгилик яратди, на мансаб, на обрў, на дўсти, на эртаги қора кунга йиғиб қўйган пули бор! Қўп-қуруқ кетяпти. Ҳолисанинг, болаларининг олдига нима деб боради? Яна қайси идоранинг

эшигини бориб тақиллатади? Унга ким ҳам иш бераман деб кўзи учиб турибди? «Меҳнат дафтари» ҳам доғли. Узининг ҳақлигини исботлаш ўрнига қочиб кетяпти. Елкасида айб, ҳақорат кўтариб, текис ерда туртиниб кетяпти. У қора дермантин қопланган эшикка яқинлашганда, орқадан ғолибона овоз эшитилди:

— Нусратжон, турмушда ақл, истеъдоднинг ўзи кифоя қилмайди. Йигирманчи аср мулојим, мағрур одамларнинг асри эмас, темир асри, асаб асри бу. Яшашни ҳам билиш керак, — Пайғамов Нусратбекни яна бир марта синаб кўраётган эди: бирон жойга дов тикиб борадими ёки шу кўйи кетаверадими? Ёки инсофга келиб, бўйин эгадими? — Мағрур, киссасида бир мири йўқ-ку, ҳалоллиги билан кериладиган валломат дон-Кихотнинг замони ўтиб кетган аллақачон. Сузонғич ҳўкиз ё бўйини синдиради, ёки кушхонага тушади.

Нусратбек кураклари, елкаси билан Бўри Пайғамовнинг таъқибли тикилиб турганини сезди, шу кўйи гапларини эшитди-да, кейин орқасига бурилди:

— Кўрамиз ҳали ким олдин кушхонага тушаркин?

— Йўқ, сиз сузонғич ҳўкиз ҳам эмассиз, шунчаки аммамнинг бузоғи! — Пайғамов Нусратбекнинг довдираб қолганини сезиб, масҳара қилди, ҳатто ҳиринглаб кулди ҳам. — Маҳмадана, қайсарнинг орқаси доим ана шундай яра, яғир бўлади!

«У нима деяпти? Сени эшакдай дўппослаб, яғир қилиб ишлатдим демоқчими? Шундай деяётган бўлса, у ҳақ! Минг марта ҳақ!»

Бўри Пайғамов селектор тугмасини босди. Қотибанинг «лаббай» дегани эшитилди.

— Ҳалиги тайёрми?

— Тайёр, Бўри Мавлонович.

Нусратбек кабинетдан чиқиши билан қабулхонада кутиб турган кассир ведомостни унинг олдига қўйди:

— Мана, имзо чекиб, олинг расчётингизни. Уйни ҳам топширар экансиз.

Кассир унинг олдига яна бир ведомость қўйди.

— Бу нима?

— Мукофот, — кассир Нусратбекнинг юзига ғалати кулиб қаради.

Нусратбек ведомостдаги «1 с. 87 т. ва 64 т.» рақамларига кўзи тушди, аммо уларнинг нималигини билмади. Елкасини қисиб, титраган бармоқлари билан ихтиёрсиз равишда имзо чекиб берди: «Маош ёки мукофотлардан қолиб кетган тийинлар бўлса керак».

Нусратбек ташқарига чиққач хўрлиги келди. Узоқ-узоқларга, ҳаёт икки карра иккидай содда, одамлари бир-бирига дўст, биродар, гўдакдай соф жойларга бош олиб кетгиси келди. Бироқ бу орзуси унга кулгили туюлиб, уялиб кетди. «Темир асри». Ҳаёт мураккаб, одамлар гўдак эмас, ҳамма жойда кураш, талаш бор. «Валломатлар даври ўтиб кетган». Олижаноблик билан олчоқлик, ҳақиқат билан ёлғон, валломатлик билан макр-хийла, ҳалол билан ҳаром ёнма-ён. Тараққиёт эса, ана шу зиддиятларнинг курашидан иборат!

39.

Куз оёқлаб қолиб, қолдан тойган-у, лекин ўз ўрнини ҳали қишга бўшатиб бермаган. Унинг чала ишлари кўплигини сезган қаттиққўл киши ҳам негадир шошилмай турарди. Дарё ва каналларнинг суви пасайиб, тиниқлашган. Очилиб қолган нишоб қирғоқларда тол, жийдаларнинг яланғоч сарғиш томирлари, ипакдай сув ўтлари кўзга ташланади. Саратонда кўздан узоқлашиб кетган Ҳисор чўққилари оқариб, шаҳар, қишлоқларга яқинлашиб қолгандай. Йўлларда, эгатларда, томларда талх ҳидли қизғиш-сарик ҳазонлар шувиллаб учади. Йўловчиларнинг кийимларидан ғўзапоя, куядори, ҳазон ҳиди келади. Ҳомиладор булутларнинг намхўш этагидан, қишлашга қолган қушларнинг қанотидан ҳам қор ҳиди, чанг-ғуборларни босиб, киши

руҳини тиниқлаштирувчи намгарчилик ҳиди таралади. Тоғлардан эниб келаётган сурув-сурув қўйларнинг жунида, ҳу, пайкал ўртасида кимсасиз ҳувиллаган шийпон бўғотлари, дала четида қолиб кетган культиваторнинг тигида қиров йилтиллади. Дарё ва каналларнинг ёқаси қайта яшилланиб, бедапоярлар қора кўрпа бўлган.

Нусратбек ариқдан сакраб бедапояга ўтди. Энгашиб бир тутам йўнғичқа юлди. Ҳалқасимон тўқ яшил япроқларга тикилди: бу нозиқ, зумрад япроқлар қорбўрон, ҳашарот, ҳатто заҳарли дорилардан ҳам кўрқмайди, ўсаверади, ёзда ҳам, қишда ҳам ерни тозалаб, унга қайта куч-қувват бағишлайди. Бутун мавжудотнинг маскани, ризқ-рўзи бўлмиш шу тупроқда ўсиб-унади, ундан шарбат эмади, лекин ҳолдан тойдирмайди, қайтага шу тупроқни яшартиради. Ҳатто қуёш ҳам нур ва тафтини шу яшил майсалардан олаётгандай.

— Аёз ҳам урмайди буни! — Нусратбек онасининг сўзларини эслаб, меҳр ва ҳавас билан кафтида эзгилаб ҳидлади. Ундан тупроқ, қуёш, қиров, чириган хазонлар яна... Аҳмад-бригадир, Хола, Холиса, Гулхайри ҳиди уфургандай бўлди. Руҳи ёришди. Ишдан ҳайдалгани, Маҳмудов, Пайғамовнинг кирдикорлари хафа бўлишга арзимайдиган икир-чикирдай туюлди.

Нусратбек бу ерга нима учун келиб қолганини эсламоқчи бўлди. Ҳа, уни бу ерга эски хотиралар судраб қелган эди. У Гулхайри билан илк висол кечасини шу ерда ўтказган. Одам оғир дамларда беихтиёр хушнуд онларини эслайди. Бу унга куч, таскин беради... Эти ёқимли жимирлаб кетди. Унақа кечалар инсон қаётида бир марта содир бўлади, бошқа қайтарилмас балки. Узоқ умр кўриб, шундай кечалардан бенасиб кетадиганлар ҳам кўп бу дунёда. Юлдуздай чақнаган шахло кўзлари, кенг пешона, бўйнида тўзғиб, кўпириб турган хушбўй сочлар, атлас қўйлақ ичида тўлганган олов бадан, қайноқ бўсалар...

Шийпон томида нимадир шиқирлади. Юраги шув этиб кетди: шийпон атрофида биров юргандай эди. Йўқ, шиқирлаган — ҳовуз бўйидаги толнинг шийпон шиферига тегиб турган қуруқ шохи, елпинган — полиз ўртасида қолиб кетган «қўриқчи»нинг ёғочга кийдирилган жулдур чопони... экан. Нусратбек чуқур сўлиш олди: у Гулхайри билан бу жойда яна бир учрашишни қўмсади. Саратонда бошланган севгиси билан қиш бўсағасида хайрлашарди. Гулхайрисиз бу далалар совуқ, фэйзсиз, ҳувиллаб қолгандай. Нусратбек Гулхайрининг қоронғи тунда, боғ ёнидан ўтаётганда жуфт бўлиб учган уккилар шарпасига қараб айтган сўзларини эслади: «Булар қандай эркин, ҳур, бахтли. Кўнгли истаган нарсани қилади, хоҳлаган жойига учади. Одамларнинг қаноти йўқ. Қаноти йўғ-у, бунинг устига ўзларини ҳар хил одоб, урф, ор, уят, ҳаё деган нарсалар билан оёқ-қўлларини, ҳатто юракларини ўраб-чирмаб ташлашган. Ҳатто хаёлий қанот — севгиларини ҳам. Одам бўлиш қийин, жуда-жуда қийин-эй!»

«Қийин». Нусратбек яна бир тутам беда юлиб олди. Ариқдан ўтиб йўлга чиқди. Болалигида қанча-қанча йўлларни пиёда босганларини эслади. Уғли билан баҳорда юрган қир йўлидан шахдам кетабошлади. «Қийин». Ҳозир Нусратбекка бир ҳамдард, ҳеч бўлмаса ичидаги гапларни индамай эшитадиган бир жуфт қулоқ керак эди.

Аҳмад-бригадир Нусратбекни янги дарвоза бўсағасида кўриши биланоқ аҳвол-руҳиясини тушунди: «Эрта, индин деб пайсалга солиб, боролмадим. Ана, ўзи келди. Яна пиёда... «Нусратбекни совуқ, захроқ меҳмонхонага бошлаб кирди. Кўрпачаларни қоқиб, қайта тўшади. Пойгакдаги чўян печканинг кулини тортиб, ўрик шохлари ва ғўзапоя қалаб, ўт туташтирди. Хонага аччиқ тутун ёйилди. Аҳмад-бригадир печка эшикчасига эгилиб, пуфлади. Ешланиб, ачишаётган кўзларини бармоқлари билан артди.

— Ғўзапоя ҳали ҳўл. Газ қувури қишлоғимиз ёнидан ўтиб кетган... Бизларга ҳам навбат тегиб қолар.

Печка ичидаги ўтин чарс-чурс этди, ғўзапоядан вишиллаб кўпик оқиб, кейин гуруллаб ёниб кетди. Хона тез исий бошлади.

Аҳмад-бригадир эшикка чиқди. Бош фарзандининг номини айтиб чақирди; дастурхон олиб келинглари деди. Қайтиб кириб, печка олдида чордана қуриб ўтирди. Қўлларини очди:

— Қани, тани-соғлиқ, хотиржамлик бўлсин, — юзига фотиҳа тортди. Нусратбекка ўткир қаради. — Хуш келибсан. Тинч-омон юрибсанми, жиян?

— Яхши, — Нусратбек кўзини яширди. — Ўзларингиз тинч-омонми?

— Шукр, — Аҳмад-бригадир енги калта майка, узун ички иштон кийиб олган «қирғий қоровули»нинг қўлидан дастурхон олиб ёзди, чойнакни печка устига қўйди. Бола хурсанд, Нусратбекка салом берди. Отаси уни уришди: — дарров кийиб олдингми? Бу шимнинг ичидан кийиладиган иштон, бефаросат. Қишлоқилигинга борасан-да! Ана, тоғанг кулиб кетади. Тўхта! — Аҳмад-бригадир бошқа пайт сурингирмай-нетмай қўшниларни айттириб юборарди. Бугун Нусратбекнинг раёйига қараб, ундан сўради: — Қўшниларни чақиртирайми?

— Йўқ, ўзимиз гурунглашиб ўтирамыз.

— Бор, ишингни қилавер, — Аҳмад-бригадир пойгакда кутиб турган ўғлига жавоб бериб юборди. — Кийимни алмаштир.

Жимгина чой ичдилар. Аҳмад-бригадир бўлар-бўлмас гапларни айтиб, Нусратбекнинг фикрини чалғитишни истамади, унинг ичидагани тезроқ билиб олиш учун жим ўтирди. Нусратбек эса нимадан гап бошлашни билмасди. У ҳаётда сирини бировга айтиб ўрганмаган, тақдирдан нолимаган. Ҳар кимнинг ўзига яраша ташвиши бор, сенинг дод-ҳасратингни эшитишга орзуманд бўлиб ўтиргани йўқ.

Аҳмад-бригадир хомуш ўтирган Нусратбекнинг озиб-тўзган ранг-рўйига, хиёл кўкарган қовоқларига қараб:

— Хитроқ кўринасан, жиян? — деди.

— Ҳа, — Нусратбек чуқур хўрсинди.

— Зарари йўқ, жон омон бўлса қолган ҳаммаси ўз ўрнини топиб, тўғри бўлиб кетаверади. — Аҳмад-бригадир чойнак устига сочиқ ёпди. — Ҳаво совиди, чой ҳам одамни безовта қилади. — Жиянининг чойга ҳуши йўқлигидан қорни очлигини сизди. Ташқарига чиқиб овқат буюриб кирди. — Кеча шудгорни тамомлаб, бригадага зиёфат қилиб бердик. Бир оз ичувдим. Меъёрини билмаймиз-да, уйқуни ҳам мазаси бўлмади. Шунданми, баданим уюшгандай. Сен ҳам?..

— Йўқ, — Нусратбек бош-чайқади. Аҳмад-бригадирнинг «бир оз»и унга маълум.

— Нима бўлди бўлмаса, ишингдан чатоқлик чиқдими?

— Ишни топширдим.

— Топширдинг?!

— Аҳмад тоға! — Нусратбек ялт этиб Аҳмад-бригадирнинг кўзига тикилди, иш, нохуш воқеаларни эслагиси келмади. — Сиз бировни севганмисиз ҳеч?

Шундай дейишга деб, ўзи изза тортди, жим бўлиб қолди. Бу саволи одобсизликдай туюлди. Лекин ҳаётидаги асосий нарса шу бўлиб турибди ҳозир. Уни ушлаб турган, бу ерга етаклаб келган нарса ҳам шу. Бу муаммо олдида иш, диссертация, янги навлар нима деган нарса экан! Ҳар бир сўз ташқарига чиқишдан олдин Нусратбекнинг ўпкасига, томоғига тикилди, кекирдагини ёндирди. Кейин тил устидан сирғаниб лабига етгунча тишларига ҳам тўқ-тўқ урилгандай бўлди. Кап-катта киши, уй-рўзгор, бола-чақали одам қиз билан муносабатларини Аҳмад-бригадирдай одамга айтиб ўтирса!

Аҳмад-бригадирнинг юраги тўлқинланиб, кўзлари ёлқинланди-да, сўнг хомуш тортди. Дастурхонга узоқ тикилиб, ўйланиб турди:

— Э-э, ишқ қолдими бизларда, жиян. Гулнинг ҳидини сезмаганимга ҳам чорак аср бўлди-ёв. Ишқ дегани бир тушдай. Мени ҳам қақшатган бир вақт... Сен ҳалигини?..

— Ҳа.

— Соғ-омон юрибдими ўзи? — Аҳмад-бригадирнинг қошлари кўтарилди.

— Юрибди.

— Соғ юрган бўлса яхши, — Аҳмад-бригадир ҳовуридан тушди: у қиз ўзини бирон нарса қилиб қўйганмикан деб хавотирланган эди. — Соғ бўлса иложи топилади. Бу дунёда ўлимдан бошқа ҳамма нарсанинг иложи бор. — Аҳмад-бригадир тирсагини дўлаболишга тираб, ўзидан бошқа ҳеч ким кўролмайдиган нарсаларни кўраётгандек вассажуфт шифтга тикилиб ётди. — Ораларингда бирон гап бўлмаганмиди?

Нусратбек индамади. Аҳмад-бригадир шифтга тикилиб ётганча яна сўради:

— Қўрғони бутунми, деяпман?

Нусратбек бундай «очиқ» саволни кутмаган эди, қизарди. Нима десин? «Бутун» деса ҳам Аҳмад тоға ёш эркак ва аёлнинг шунча ой ёнма-ён тинч юришганига бари бир ишонмасди. Аҳмад-бригадир бу сукунатни ўзича тушунди:

— Ана шуниси чатоқ, — бош чайқаб қўйди у. Туриб чордона қуриб ўтирди. Махсиси устидан оёқларини уқалади. — Қиз бола кўзини сузиб келса, ҳазиллашиш мумкин, бундан нарига ўтилса, увол бўлади. Лекин қиз мойиллик билдирганда ҳам эркак ўзини тутиши, паст кетмаслиги керак. Эркак шунинг учун ҳам эркак! Эркак ҳушёр бўлмаса, қиз-жувон йигитнинг бағрига кириб, иссиқ нафасини туйса эриб, ўзини унутиб қўяди, оқибатини ўйлолмай қолади. Шунинг учун қонун ҳам аёллар томонида... Агар, шу жувон билан бўламан десанг, оила, бола-чақангдан узилиб, бирон ёққа кетасан энди...

— Қаёққа кетаман?! — Нусратбек Аҳмад-бригадирнинг бе-шафқатлигидан саросимага тушди.

— Э! Эркакнинг йўриғи осон. Оёғи етган жойга сиғади, иш ҳам топади. Энди бу ҳолда илгариги жойда ишлолмайсан. Болаларингнинг олдига ҳам боролмайсан. Бу турмуш — турмуш бўлмайди.

— Билиб турибман, бўлмайди. Нима қилай бўлмаса?

— Қиз билан орани очиқ қил, очиқча гаплаш, болаларингга раҳм қил. Ушалардан яқинроқ одамнинг йўқ бу дунёда. Ушалар учун яшайсан бундан буёғига. Ушалар бахтли бўлса, сен ҳам бахтли.

— Айтишга осон бу...

— Осон эмас, жуда қийин сангаям. Жувонгаям қийин. Эркак билан аёл бир дон олишгандан кейин бир-бирини сира унутолмайди. Лекин бошқа чораси йўқ-да. Кўзингни шарт юмиб, бир кессанг, юрагинг қон бўлиб қийналасан, кейин энгиллашасан. Шундаям юрагингнинг бир четида ямоқ қолади, вақти-вақти билан сирқирайди.

— Бундан ҳам кўнгил узолмайман. Келинингиз олдида ҳам гуноҳқорман. Шунча йиллар бирга яшаб, ундан бирон ёмонлик кўрмадим. Кейин бу олдимдан чиқиб қолди-ю, уйқудан уйғондим. Ҳаётим янгидан бошланди. — Нусратбек ичида қайнаб ётганларини сўз билан ифода қилолмаётганини сезиб хўрсинди. — У мени сеҳрлаб қўйди.

— Жигарингдан қаттиқ урган экан, жиян, — Аҳмад-бригадир Нусратбекнинг изтиробларини тушунди. — Мен ҳам бу ўтда бир қовурилганман. Биламан, жиян. Ишқ дегани оғир савдо, бедаво дард.

Тоға-жиянга ҳозир четдан қараган, гапларига қулоқ солган киши соч-соқолига оқ оралаб, юзларига ажин тўр солган бу кишиларнинг ақл-ҳуши жойидалигига сира ишонмасди.

— Сан кулма гапимга! Бу ёруғ дунё фақат мен учун яратилгандай эди ўшанда.

— Кулаётганим йўқ, — ўзини тушунадиган бундай ҳамдард топганидан қувонган Нусратбек томоғига тикилиб келган ёнғоқдай суюқликни қулт этказиб ютди. Бу дўлвор, тўпори одамнинг юраги жуда юмшқоқлигини ҳис этди. У катта оғасидек меҳрибон, дўст, ҳамдард бўлиб кўнглига кирди: «Худди ўзгинамдай». Аҳмад-бригадирнинг юрагида пахта, рўзғор ташвишларидан ташқари шундай

дaрд, нoзик туйгулар қайнаб ётганини Нусратбек сира хаёлига келтирмаган эди. — Худди мандай бўлган экансиз!

Аҳмад-бригадир хўрсинди. Буни Нусратбек сезди: қизик, киши бир аёл билан шунча йил бир ёстикқа бош қўйиб, уй-рўзгор қуриб, бола-чақа, ҳатто неваралар кўриб ҳам унутолмас экан-да, биринчи севгисини? Аҳмад-бригадир Нусратбекка оғир дардга чалинган кишидек ачиниб термилди. Бу Нусратбекнинг аъзойи баданини титратиб юборди.

— Айтайми? — Аҳмад-бригадир ундан кўзини узмади, — бу нима билан тугайди?

— Нима билан? — Нусратбек ўзини қийнаб юрган саволларга бир йўла нажот топадигандек унинг оғзини пойлади.

— Тугамайди! — Аҳмад-бригадир махсисининг соғисига «шап»урди. Йўқ, бу савдо тугамайди. Қийналасан, хуржинингни осиб, бўйинтуруғингни тортиб кетаверасан, лекин бари бир унутолмайсан.

— Таскин берганингизми бу менга?

— Гапнинг пўсткалласини айтдим-да, жиян. — Ташқарида оёқ дупурини эшитиб у жим бўлиб қолди. Эшикдан кирган ўғлининг кўлидан қатта сопол товоқни олиб, дастурхонга қўйди. Ўғлига тайинлади: — Турп, қатиқ олиб ке. — Белбоғига осилган қиндан пичоқ олиб, гўштни тўғради. — Бу жуда эски... Сен бу дардга чалинганларнинг биринчиси ҳам эмассан, охиргиси ҳам. Мен бу савдо бошимга тушгунча Лайли-Мажнун, Тохир-Зухро, Юсуф-Зулайҳоларни одамлар тўқиган афсона деб юардим. Кейин тушундим, бўлган гаплар экан ҳаммаси. Ҳалиям бахшиси кифтини келтириб айтолмаган, шиғирга сололмаган ўшаларди ўхшатиб.

Бола бир тақсимчада қирилган турп, бир косада қатиқ келтириб, дастурхонга қўйди:

— Помидор йўқ экан.

Ўғли чиқиб кетгач, Аҳмад-бригадир Нусратбекка ўгирилди:

— Тобинг қалай, ошдан олдин бир пиёладан оламизми?

— Майли, — деб юборганини Нусратбек сезмай қолди.

Аҳмад-бригадир шкафдан «Экстра»ни олиб, икки пиёлага тўлдириб қуйди:

— Қани ол, саломатликка, — ўнг қўли билан пиёлани уриштириб, бўш қўли билан қайиши тўқасини бўшатиб қўйди.

«Боплаб далда берди!» Нусратбек бош чайқаб қўйиб, пиёлани шахт билан бўшатди.

— Икки кишидан шу қолса уят бўлар, ке, — Аҳмад-бригадир қолган арақни пиёлаларга қуйди. — Бу сабилди ўтган қишдан буён оғзимга олганим йўқ эди ўзи. Энди санжоб бўлиб, бир оз қўллар бўшади. Кеча бошловдик. Энди уланиб кетаверади. Майли, ёзда пахта силлани қуришиб юборди. Энди ўзимизди ҳам бари сугорайлик «пушта қорайди» қилиб, — шишани гирдихонага думалатиб ташлади.

Ичдилар. Уй исидими, ичкиликнинг таъсирими, зиғир мойли паловнинг кучими ёки ҳалиги гапларданми, тоға ва жияннинг юзлари қизариб, бўйинлари терлаб, кўзлари ялтирай бошлади.

Хона ғира-шира қоронғи бўлиб қолган эди. Аҳмад-бригадир туриб, электрни ёқди. Ойнаванд шкаф тоқчасида турган эски «Урал»га «Гиря» қартасини (пластинка) қўйиб келиб, болишга ёнбошлади. Нусратбек сафарда бўлганида Аҳмад-бригадир уникига борган. Холиса керак эмас, дейишига қарамай, «Ригонда» олиб бериб, ўрнига шу «Урал»ни олиб келган эди. Бу приёмник деҳқонбоп, жуда мустақкам ясалган, пишиқ. Товуши унча тиниқ бўлмаса-да, жуда кучли, тўйларда қўйилса бутун қишлоққа эшитилади. Аҳмад-бригадирга шуниси ёқиб қолган эди. Гугуртчўп билан нотекис, синиқ тишларини кавлаб, чой ичди.

Нусратбек кўзларини юмиб ётди. Холисани, болаларини эслади. Уй тўйларига ҳамкасбларини меҳмонга чақирганини, Аҳмад-бригадир-

нинг кўрпачада ухлаб қолганини, сутдай ваннахонада беда ҳиди анқигани...

Аҳмад-бригадир «Гиря»ни қайта қўйиб келиб, ўрнига ёнбошлади. Нусратбекнинг изтироблари Аҳмад-бригадирнинг юраги тубида мудраб ётган хотира дардларини қайта кўзгади: у пайтлар хипча, ўспирин Аҳмаджон, отасидан қолган шу боғда, бир уй-дахлизда онаси билан яшарди. Аслида у Нусрат билан қариндош ҳам эмас, ҳамқишлоқ. Қишлоқдаги бир тўйда чакаги тинмагур ходима мома яп-янги калишини йўқотди. Аҳмаджонга даъво қилди: «Шундан бошқа олмайди!» Нусратбекнинг онаси Аҳмаджоннинг тарафини олди: «Кўрмай-билмай ёш йигитчани ўғри тутманг-э, гуноҳга ботасиз!» «Қани бўлмаса, яп-янги калишим?» Қидиришиб, тоқ жўякдан топишди. Ит олиб кетган экан: бир пойи ғажилган. Шу-шу, Нусратбекнинг онаси Аҳмаджонга хола, Нусратбек эса унга жиян бўлиб қолди. Ингичка, қотма, ўрта бўй, бутун тани пай, мўйлови энди сабза ураётган Аҳмаджон ўт-олов, ерга урса кўкка сачрайдиган той. Еттинчидан кейин мактабга хуши бўлмай, дала ишларига қатнаб юрди. Мола босди. Ягана, чопиқ қилди. Пахта терди, ғўзапою кюди. Кечда эшакда ўтин, ўт ташиб, мош боқди, рўзгор тебратди. Ун олти ёшида Адолат исмли қизга иштиб, тушиб қолди. Унинг орқасидан чопиб, қариндошларидан дўқ эшитиб, мушт еб, бурни қонаб, баъзи кечалари ўт, ўтинсиз ярим тунда кўйлаклари йиртилиб, қизил қонига беланиб келарди. Онаси уни уришарди:

— Уй-жойингнинг тайини йўқ, ҳали ўзингни боқолмайсан-ку, қандай қилиб хотин уддалайсан, сен тирмизак?!

Ушанда олам камалак нурлари билан безанган, майсалар шивирлаган, гуллар табассум қилган; қушлар ғазалхон, энг яхши «қўшиқлар»ини Аҳмаджонга куйлади. Онасининг ўғитлари, ҳамқишлоқларининг танбехларига келганда эса кўзи кўр, қулоғи қар. Димоғига Адолат сочларининг ҳиди ўрнашиб қолган, дунёда ундан бошқа маҳбуба йўқ. Қуёшнинг нури ҳам, ой жамоли ҳам Адолатдан, ўшанинг висолидан.

«Хуши бошидан учган ўғлидан» она бир кулиб, бир хавотирланиб юрганда Нусратбекнинг бутун қишлоқ «мулло Ая» деб ҳурмат қиладиган онаси маслаҳат берди:

— Энди бу тойни йўлдан қайириб ололмайсиз. Бирон касофатга учрамай туриб, яхшиси, бошини иккита, оёғини тўртта қилиб кўяқолинг. Иккови ҳам ёш нарса, бир-бирини севиб турмуш қурса уларга етадиган одам бўлмайди ҳали, кўрасиз.

Она бу маслаҳатни кекса, кўпни кўрганларга солиб кўрганда улар ҳам маъқул топишди. Қизниқига совчилар юбориб, нон ушатиб келишди. Бу бутун қишлоққа овоза бўлди. Адолатнинг шодлиги оламга сирмайди. Унинг ёниқ муҳаббати, бахтига ҳатто янгаси рашк қилди:

— Ҳа, ёқмай қолгур. Ушани отини эшитсанг терак япроғидай титрайсанки!

Шунда кутилмаганда Аҳмаджоннинг онаси айниди:

— Йўқ! Адолни келин қилмайман!

— Нима жин урди яна сизни? — совчиликка бирга бориб келган кўшнилари уни ўртага олишди. — Бизни ўзингиз совчиликка олиб борган эдингиз-ку?

— Тўғри, бордим. Келин қиламан ўша хонадондан. Адолни эмас, синглисини.

— Иби, ўлай, Адол бадном бўлиб қолади-ку? — лабларини тишлашди совчиликка борган аёллар. — Нима фарқи бор, ахир Аҳмаджон Адолга кўнгил қўйган-ку?

— Адол ҳам тўнғич, ўғлим ҳам. Мен биламан, тўнғичлар бир-бири билан асло мураса қилолмайди.

Ўғли оғиз очмоқчи бўлганда, она уни жеркиб ташлади:

— Уят бўлади! Сен аралашма аёлларнинг ишларига. Агар ўшани

олсанг сани ҳам, уни ҳам юзига қарамайман бир умр! Берган оқ сутимга рози бўлмайман! — онаси қаттиқ кетди.

Қуда томон, у деди — бу деди, охири кўниб, ўзлари тўй-томоша билан кичик қизларини Аҳмаджонга беришди. Аҳмаджон лом-мим деёлмай, нафаси ичига тушганча қолаверди.

Адолат бу оғир зарбани кўтаролмай, куйиб-ёнди, охири бетоб бўлиб ётиб қолди.

Олдин, бу кампирга бир бало бўлган, деб ҳайрон қолиб юрганлар янги оиладаги осойишталик, саранжом-сарипталикни, қайнана-келиннинг иноқ бир-бирига меҳрибонлигини кўриб, бу аёл бир нарсани биларкан, деб тан беришди. Келин-куёв гоҳо гиди-биди қилиб қолишганда ҳам она орага тушиб, муросага келтириб қўярди. Аҳмаджон янги уй қурди, мол-ҳолни кўпайтирди, звено бошлиғи бўлди. Она ўглининг уй-рўзғор тутишидан мамнун эди. Лекин Аҳмаджон гоҳо дастурхон ёнида, чорбоғда ёлғиз ишлаётганида хаёлга чўмиб, ўзи сезмаган ҳолда дардли хўрсиниб қўярди. Она-да, буни сезмайди дейсизми! Доно, мулоҳазали, бир оз тажангроқ она ёлғиз нуридийдасининг юрагига чўккан бу мунг учун ўзи айбдорлигини сезади. Лекин нима қилсин? Келинининг гумонаси бор. У ёқда Адолат касалга чалиниб қолган. Қани энди йўли топилса-ю, опа-сингилни кундош қилиб, ўглининг қўйнига солиб қўйса. Аҳмаджоннинг кўзига кўзи тушганда онаси юзини тескари ўгириб, намланган киприкларини рўмолча билан секин артиб қўярди.

Аҳмаджон бегона, катта, зерикарли даражада равон йўлга тушиб олди. Хоҳласа ҳам, хоҳламаса ҳам шу йўлдан юриши, умрининг охиригача юриши керак. Яна нима керак унга? Уй-жой, иши бўлса. Қорни тўқ, эғни бут. Ёнида ёстиқдоши. Яна... Унинг ҳаёт чорраҳаларидан Адолат ғойиб бўлди-ю, бу чорраҳалар жуда-жуда зерикарли, куй ва қўшиқсиз бўлиб қолди. Юрагига ваҳима тушди: наҳотки умрини воҳасрато билан ўтказса?! Шунда у хотинсиз яшаш мумкин-ку, муҳаббатсиз яшаб бўлмаслигин тушунди. Ишдан ҳам, рўзғордан ҳам кўнгли совиди. Бу орада биринчи фарзанд дунёга келди. Ҳаётида кичкина чироқча милтиллади, лекин у ҳам хуфтон кўнглини ёритолмади. Энди у яшай олмайди, ўлолмайди ҳам. Ер билан осмон орасида беқарор шамол каби нотинч ўтадигандай туюлди қолган умри ўзига. Шундан кейин Аҳмаджон бирон нарса билан андармон бўлиб, юрагидаги ҳасратни нутиш учун отга ружу қилди. Икки ёшли қорабайир сотиб олиб боқди. Парвариш қилди. Ўзи унга эгар солиб минди. Бора-бора отга шундай кўникиб қолдики, ишдан қайтиши билан отхонага киради. Қорабайир тўқ, сувланган, ёл ва думлари таралган, руҳи тетик бўлса Аҳмаджон ҳам тўқ, тетик, кайфи чоғ. Отни чанг-чунг босган, охури қуруқ бўлса, Аҳмаджон ҳам оч, хит. Хотини, бола-чақа, рўзғорига қарагиси келмайди. Отнинг жиловидан ушлаб сойга етаклаб кетади. Чўмилтиради, ёлларини тарайди, ўт ўриб беради, думини кузайди, ярим тунда уст-боши шалаббо ҳолда уйига қайтиб келади. Хотини қорабайирга рашк қилиб, қайнарасига зорланади:

— Отдан бошқа нарсани кўрмайди-ла, ўйламайди-ла.

— Сабр қил, болам, — ўглининг аҳволи-руҳиясини тушуниб юрган она келинини юпатиб, муросага чақиради. — Ҳар кимнинг бир нарсага ишқи тушади. Эркакларнинг ўзи ҳаммасиям шунақа.

От кундан-кун чўзилиб, егилиб, чиройи очилиб борар, тўёқлари теккан кесакдан ҳам ўт чақнарди. Устига минсанг супада ўтиргандай ҳеч йиқилишни ўйламайсан. У ёқ-бу ёққа борсанг, гўё қанот пайдо қиласан, ёнингда паҳлавон оға-ининг, вафодор ёр садоқатли дўстинг ҳамроҳ бўлиб юргандай ҳеч кимдан ҳайиқмайсан, кўнглинг тўқ. Бу вақтга келиб Аҳмаджон ўзи ҳам анча егилиб, вазминлашиб, бригадага бошлиқ бўлиб қолган эди.

Аҳмад-бригадир ўзи улоқ чопмаса ҳам бу теваарак-атрофдаги улоқли тўйларнинг биронтасидан қолмасди. Ҳосил йиғиштириб олиниб, ерлар шудғордан чиққанда унинг курорти — улоқ бошланиб

кетеди. Биринчи қор тушиб, ерлар оқарганда помуклик чорвадор тўйга айтиб келди:

— Бор, бир ҳафта тўй берамиз. Серкаларди боқиб қўйиббиз, улоққа ташлайбиз.

Аҳмад-бригадир Помукда бир ҳафта меҳмон бўлди. Унга саруполар кийдириб, жуда иззат-икром қилишди. Чорвадорлар яхшиликни унутишмайди: киш қаттиқ келиб, ерда уч ярим ой қор ётган йили Аҳмад-бригадир ем-хашак сўраб келган помуклик чорвадорларга ўзи молларига ғамлаган хашакларини араваларига орттириб, бериб юборган эди. Ушандан буён улар билан қалин дўст тутиниб қолган эди. Улоқ чопиб, хуморидан чиқиб қайтмоқчи бўлди. Қорабайири чавандозларга жуда ёқиб қолибди. Така-ёвмут отларидан иккитасини беришмоқчи бўлганда ҳам алишмади. Зиёфатни еб, шомга яқин йўлга чиқди.

Ойдин кеча. Қулоқ-думи кесилган чўпон итлари от изидан анча ергача вовиллаб, эргашиб бориб, кейин орқаларига қайтишди. Унгирларда қор уюмлари оқариб ётибди. От ўзи йўл танлаб, йўргалаб боряпти. Арақ ичиб, барра гўшт, тандир кабобдан тўйиб еган Аҳмад-бригадирнинг қизиган қулоқ-чаккасига изгирин хуш ёқади.

Помук қирлари ортда қолди. Муғлонга яқинлашаётганда от бошини кўтариб, қулоқларини чимирди. Сувлиқни безовта чайнаб, бурун катаклари керилиб, пишқирди. Безовта тун қаъридан машъум улич эшитилди. Аҳмад-бригадир кайфи баланд бўлганлигидан баданин сескантирувчи бу даҳшатли товушни ҳам, қорабайирнинг кишнашидаги хавотирни ҳам сезмади. Жиловни силкитиб, отнинг биқинига этигининг тумшуғи билан туртиб бораверди. Яна бир қир ошиб, тепаликка чиққанда, от таққа тўхтади. Аҳмад-бригадир олдинга қалқиб кетиб, отнинг нам, совуқ ёлига иссиқ юзи тегди. Бошидаги қоракўл телпаги учиб кетди. Тепаликда катта бир қашқир ойга тумшуғини чўзганча улиб турарди. Аҳмад-бригадир телпагини олиш учун бир оёғини узангидан узаётганда от депсиниб, олдинги оёқларини кўтариб, тик бўлди. Шу пайт Аҳмад-бригадир жиловни зарб билан тортди. От мувозанатини йўқотиб, ўмгаги билан ерга урилди. Остидаги қор тўзиди. Бурун катакларидан ҳовур чўзилиб, сапчиб турди. Шаталоқ отиб чопиб кетди. Йўқ, узун бўйинини турнадай чўзиб учиб кетди. Боши Аҳмаджондан ярим метр баландда. Ёллари ёйилган. Туёқларидан учган муз, лой беш-олти метр орқага бориб тушади. Аҳмад-бригадир жон-жаҳди билан жиловни тортиб, отнинг бошини эгарга теккудек буриб тортса ҳам қорабайир йўлидан қайтмади. Шу югурганча Консой адирида оқариб турган уч ўтов олдига бориб тўхтади. Юган лабини йиртиб, жағини айириб юборган, танини кўпик босиб кетган. Юрагининг гурс-гурс урганни Аҳмад-бригадир узангида турган оёқлари, тиззалари билан сезиб турибди. От дупурига итлар вовиллаб, ўртадаги ўтовдан тулки телпакли эркак томоқ қириб чиқди. От жиловидан ушлаб, Аҳмад-бригадирни эгардан туширди. Отнинг оёғини тушовлаб, олдига бир боғ беда ташлаб қўйди. Аҳмад-бригадирни ўтовга бошлаб кирди. У ерда ҳеч ким йўқ. Пилик-чироқ наमतни зўрға ёритарди. Аҳмад-бригадир бир пиёла илиқ чой ичиб ухлаб қолди. Мезбон унинг устига пўстин ташлаб қўйди.

Тонгда туришди. Ёндаги ўтовдан мезбон бўғирсоқ, иссиқ чой келтирди. Нонуштадан кейин мезбон Аҳмад-бригадирнинг отини тушовдан бўшатиб келди. Қорабайир хомуш, ялтироқ жунлари хиралашган, баданининг гоҳ у-гоҳ бу жойи пашша қўнгандай титрарди. Жағининг йиртилиб, яра бўлиб кетган четларида қон қорайиб, қотиб қолган. Қалтираган оёқларида зўрға турибди. Аҳмад-бригадирнинг юраги уюшиб кетди.

— Жаҳси от экан, аттанг... — деди мезбон Аҳмад-бригадирга жиловни бериб. — Я кўзиккен, ё курактери арасина желттеккен. Одам бўлатин сияғи жўқ...

Аҳмад-бригадир отининг пешонасини силади. Қорабайир ярим

юмуқ кўзларини очмади, эгасига қарамади ҳам. Улар от изини қора қилиб, бўри учраган тепаликка боришди. Аҳмад-бригадирнинг телпаги тўнтарилиб қолган, ичи-гирдини қиров қоплаган экан. Олиб, қоқди. Унгача мезбон тепаликни айланиб, бу атрофда қорабайирдан бошқа яна тўрт кашқирнинг изи борлигини аниқлади. Меҳмонига уни худо бир асраб қолганини, кашқирлардан оти қутқариб қолганлигини билдирди. Аҳмад-бригадир мезбон берган тулки телпакни ечиб, ўзиникини киймоқчи бўлаётганини кўриб, уни қайтарди:

— Ечма, кийиб кетабер. Ўзингдикине жандардинг нафаси теккен. Уни кийсанг, от, малдар, сенден ҳуркиб қошади.

Аҳмад-бригадир мезбон билан ака-укадек хайрлашиб, йўлга тушди.

У уйига қайтгач, оти ўнгламаслигини сезиб турса-да, кўп парвариш қилди. Охурида гулбеда, тўрвасида арпа, сули канда бўлмади. Қишда қудуқнинг илиқ сувини ичирди, ёзда сойдан суғорди. От чиндан ҳам «хароб бўлган» экан.

Шу-шу, Аҳмад-бригадирнинг қовоғи яна осилди. Хотинининг эса чиройи очилди.

Она ўғлининг кўзларида эски мунгни кўриб, хавотирланди: энди нима бўлади?!

Аҳмад-бригадир ҳуда-беҳудага нос отиб яна Адолатни эслай бошлади. Адолат уларнинг тўйидан кейин анча ётиб, касалдан тузалгач, уни узоқ бир шаҳарга эрга бериб юборишган. Ҳозир қандай юрганикин? Бир бевафо, номарднинг ўтига ҳам куяйми деб, уни юрагидан чиқариб юборган ҳамдир? Чиқариб юборган бўлса-ку, яхши-я... Чиқаролмаган бўлса қийин! Шу кунларинг бирида қишлоқ четидаги Зах ариқ қирғоғида чодир тутиб ўтирган лўлилардан бири бедана тутиб келди:

— Аю, олинг. Тезотар!

Бекорчиликка эрмак деб олиб қолди. Тўрқовоқ қилди. Дон, сув берди. Тонгда сайраганида ҳузурланиб, қулоқ солди. Адолат хаёлидан кўтарила бошлади. Ут ўраётганда эшак қурти, чигиртка тутиб гугурт қутига солиб қўяди. Беданаларга беради. Бир ой ўтар-ўтмас туппа-тузук беданавоз бўлди-қўйди. Супа олдига узун фарғаралар ўрнатди. Тўрқовоқлар сони йигирматага етди. Келин яна хафа, қайнанага зорланади:

— Кап-катта одам, қушлар билан оворалар!

— Майли, келинжон. У ҳам худонинг маҳлуқи. Савоб бўлади... Сенга ҳам қарайди, уларга ҳам.

Баҳорда лўли яна битта бедана тутиб келди. Жуда серхуруш чиқди. Аҳмад-бригадир уни тарикқа тухумнинг саригини аралаштириб бериб боқди. Овози жуда ўткир, қўшни қишлоқларга ҳам эшитилади. Ишдан чарчаб қайтиб келганига қарамай унга дон, сув бериб, устига икки қават хўл ёпиқ ташлаб, фарғарага кўтариб қўяди. Сайрашига қулоқ солганча ухлаб қолади.

Ойдин кеча эди. Тун ярмида тўрқовоқ қаттиқ силкинди. Бедана «пат-пат» уринди. Мушқудан хавотирланиб юрган Аҳмад-бригадир ҳовлиқиб уйғонди. Фарғара силкиниб, бир нарса тўп этиб тушди. Аҳмад-бригадир ирғиб ўрнидан турди. Кампахта кўрпани кўтариб бориб, супа пастида қоратошдай дўппайиб турган бедананинг устига ташлади. Бедана чоти орасидан ўрмалаб ўтиб, «пир-р» этганча тикка тўлин ой томон учди-кетди. Аҳмад-бригадирнинг юраги қорабайирни ўтов олдида кўргандагидай уюшиб, қўлидаги кўрпа эрга тушиб кетди. Шу кўйи осмонга тикилиб тураверди. Супа четида ётган хотинининг товуши эшитилди:

— Бўлди, келинг бу ёққа энди! Бола-чақаларингиз омон бўлсин.

Аҳмад-бригадир кўрпани олиб супага ташлади. Беданаларнинг ҳаммасини тўрқовоқ, қафаслари билан йиғиштириб, бедазорга олиб кетди. Нос отиб, атрофда эркин юрган беданаларнинг «вақ-ваққа», «пит-пилдик»ларига қулоқ солиб ётди. Тўйиб эшитди. Кейин ўрнидан

туриб, дандон пичоғи билан тўрларни бирин-кетин тилиб-тилиб ташлади. Тўрқовоққа урилиб бирининг боши кал, бирининг кўзи кўр, қулоғи кар бўлиб, эркинликни қўмсаган беданалар типирчилаб, жон ҳолатда патир-путур учабошлашди. Парвозни унутиб, семириб кетганлари йўрғалаганча бедазорга кириб кетишди.

Тонг бўзараетганда йигирмата йиртик, пачоқ тўрқовоқни тандир ёнига ташлаб, нон ясаётган хотинининг олдига кирди:

— Парранда мол эмас экан. Минггаси бир бўлиб бир бедовнинг ўрнини босолмайди. Энди меҳр қўйиб, ўрганганинда кайфингни учириб, учиб кетади ё ўлиб қолади. Патир ёп, хотин, шу тўрқовоқларнинг ҳаммасини ёқиб!

Ўт ўриб келганида дастурхонга иссиқ нон, мойли патирлар ёпиб қўйилганди. Сутчойга тўграб, еди.

— Жониворнинг энг яхшиси қўй билан сигир экан, — Аҳмад-бригадир ўзининг ачишган юрагига тасалли бериш, кўнглига сизиб кираётган хомушликни қувиш учун гапирабошлади. — Қозигига мол боғланган хонадонга барака энаркан. Парранда йўлиқса — барака ҳам учаркан. Ана, энди бу палакатдан ҳам қутулдик. Сигир яхши-ю, боқиш қийинлашиб кетяпти. Қишлоқдаги молларга разм солсанг, кўпининг қовурғаси саналиб, тўрва осадиган бўлиб қолган. Елинлари халта, унақа молга ман чидаб қараб туролмайман. Жой қолмаяпти мол хайдайдиган.

— Шунча одамлар боқишяпти, — хотини беданалардан қутулганига хурсанд бўлди. — Бизлар ҳам бир иложини қилармиз. Бирон мошин шулуха олиб берсангиз...

— Э, уни отини тутма! Савдогарни қўлига ўтган у ҳам! Ўзи бир танга, ташвиши минг танга: раисга қўл қўйдир, районга ялиниб бор... Майли, сигир десанг, сигир-да!

Шундай қилиб, ҳовлиларида сигир-бузоқ пайдо бўлди. Болаларининг оғизлари оқарди.

Орадан йиллар ўтди. Болалар катта бўлганлари сайин ташвишлари ҳам каттариб бораверди. Мана, тўнғичига совчи ҳам келибди.

Хотини маслаҳат сўраб кирганида у:

— Мен билмайман, энамдан сўра! — деди.

Она ўғлига солди:

— Отаси билади, келинжон. Отаси нима деса, унинг гапи вожиш. Хотини яна келди:

— Энангиз, сиз нима десангиз ўша бўлади, деяптилар.

— Шундоқми? — Аҳмад-бригадир хотинига аламли тикилди. — Эшит бўлмаса: қизинг билан гаплаш. Кўнгил қўйгани бўлса гадоми, шоҳми — бари бир ўшанга тегсин. Остонаси тиллодан, ўзи Юсуфдан чиройли бўлса ҳамкўнгилсизига берма. Билдингми?

Келин бу гапни қайнарасига бориб айтди. Она типирчилаб қолди; билдики, ўгли онасининг қилмишидан ҳамон армонда юрган экан. Юрак бағри хун бўлди, лекин буни келинига сездирмади:

— Эркак эркак ўрнида ўтирсин! Рўмол хўллаш ярашмайди уларга... Майли, келинжон, эрингиз айтганини қилинг.

Лекин она дунёдан армон билан кетди: у қилмишини ўгли кечирмаганини, кечиролмаганини биларди...

Аҳмад-бригадир ўрнидан туриб, печкага тараша ташлади. Хириллаб, игначи бўш чизикда товушсиз айланиб ётган «Урал»га «Ушшоқ»ни қўйди. Товушини пастроқ қилиб, жойига бориб ўтирди.

— Бу ишда биров бировга маслаҳат бериши кийин, жиан. Ишқ-муҳаббат дегани бир марта келади, у ҳам ёшликда. Қирқ-элликка кириб, дон олишиб юрадиганларни ман бузуқи, деб тушунаман. Кейингиси мушукнинг «мов»га келганидай гап. Қиз-аёл, йигит-эркак бўлиб, оила қуриб, бола чақали бўлганидан кейингиси ишқ бўлса ҳам, зўраки ишқ. Яна ким билади, дейсан? — Аҳмад-бригадир кўнглидагини айтолмаганини, айтолмаётганини ўзи сезиб турарди. Нусратбекка ҳам далда бериш ўрнига бошини айлантирди қайтага. Шунинг учун

ўзидан жаҳли чиқди. — Дунё кенг. Одамлар ҳар хил. Бировга ишқ болалигида, бировга ўттиз-қирқ ёшида ҳам келар... Ёзда, ҳатто тирамақда гуллайдиган дарахтлар ҳам бор-ку? Юрагинг буюрганини қил, лекигин ноинсофлик кўчасига кирма сира. Кейин умр бўйи пушаймон бўлиб юрасан.

Бу сўзларнинг ҳар бири Нусратбекка қамчидай қаттиқ ботди. Миясининг тарқлари очилиб кетгандай ҳушёр тортди.

— Шундоқ, фалакди гардиши бу, жиян, — эски дарди янгиланган Аҳмад-бригадир хомуш тортиб, махсисини уқалади. — Биров куйлаб, биров йиғлаб ўтади. Лекин иш масаласида шошмасанг бўларди.

40.

Институт филиали партия ташкилотининг секретари совет идораларида кўп йиллар ишлаган, сиртдан қараганда қўрс, камгап, камсуқум ўрта бўй киши. Илмий даражаси йўқ, (олимликни даъво ҳам қилмаса керак) бепарво одамга ўхшайди. Лекин яхши гапни ҳам, ёмон гапни ҳам диққат билан эшитади. Нусратбекдан индамай аъзолик ҳақини олиб, билетига қўл қўйди-да, штамп босди. Бадфеъл афт-ангори яна тундлашди:

— Сиз шошманг, буйруқни олмай яхши қилибсиз, — бошини кўтариб, шишинқираган қовоқлари остидан Нусратбекка хўмрайди. Қуруқ, расмиятчи кўринган бу одамнинг товуши ёқимлигина экан. — Обком котиби сизни сўраган эди, бир киринг ёнига. Ҳисобдан чиқиш бўлса, қочиб кетмайди.

— Ҳамма ишларим ҳал бўлган-ку?! — Нусратбек тоқатсизлик билан қўлларини ишқалади. — Мени бекорга овора қилманг. Уйни ҳам бўшатишим керак. «Мен ўтиб келган кўприкларнинг ҳаммаси ёнган» энди...

Нусратбек бировнинг гапларини айтаётганини партком секретари тушундимми-йўқми, лекин яна қовоғини солди.

— Йўқ, бир асосий кўприк қолган ҳали: партиявий масалангиз кўрилмади, — Нусратбекнинг гап қайтармоқчи бўлаётганини сезиб, танбеҳ берди: — Ўзингиздан катта бир нарса деяётганда қулоқ солинг. Нега аввал менга бир оғиз айтмадингиз?

— Нима дейман? — Нусратбек ҳали умрида бирон жойга бировдан нолиб бормаган эди. — Мени ҳимоя қилинглар, дейманми?!

— Неча йиллик умрингиз сарфланган иш тақдири ҳал бўлаётганда бундай ўжарлик мардлик ҳам эмас, ҳалоллик ҳам. Буни лоқайдлик дейилади, адолатсизликка эрк бериб қўйиш, дейилади. Жонимнинг ҳузури деб курашдан қочиш, дейилади!

Нусратбек ҳайрон қолди: бу қандай одам ўзи? Чалғитмаяптими? Ё самимиймикан сўзи?

— Нима қилай, таёқ кўтариб бориб бошига урайми?!

Секретарнинг юзи баттар бужмайди, аммо товуши илиқлашди:

— Ходимларда, замона зўрники экан, деган нотўғри тушунча қолмаслиги керак. Гуноҳингиз бўлса жазоингизни оласиз. Бўлмаса...

— Бошимни силайсизларми? — деди Нусратбек аламзадалик билан.

— Бошингиз силашга арзийдимми-йўқми, кўрамиз, — секретарнинг товуши ўзгармади. — Уй масаласига келсак, қаҳат эмас, тураверинг. Жуда қўймай ҳайдашса, меникида бўш хона, айвон бор, ҳеч тортинманг, — у столидаги календардан бир варағини йиртиб олди-да, телефон номерини ёзиб берди. Нусратбек бу обком секретарининг телефони эканини билиб, шошқалоқлик қилиб, қизишиб кетганидан изза тортди:

— Қачон учрашай?

— Истаган пайтингиз. Фақат, бориш олдидан шу номерга қўнғироқ қилинг. Иши бошидан ошиб ётган одам. Вақтини билиб боринг.

* *
*

Нусратбек беғалва, баҳаво кабинетда рўпарасида ўтирган ёш, қотма, асли агроном бўлиб, райкомнинг биринчи котиблигидан обкомга кўтарилган котибга ҳавас билан қаради. «Мендан ёш, лекин ўзини тутишини қаранг. Бунақалар ўзи онадан раҳбар бўлиб туғилса керак». Обком котиби катта қора кўзлари билан Нусратбекка ўткир тикилиб гап очди:

— Обкомнинг комиссияси институт ишларини ўрганапти. Бир йўла сизнинг масалангизни ҳам кўради. Ҳамкасб эканмиз. Сиз қайси йилларда агрономлик қилгансиз?

Нусратбек, бу нимага керак, дегандек ҳайрон бўлди-ю, «Катта бир нарсани сўрагандан кейин жавоб бериш керак», айтди.

— Қайси зонада?

— Насафнинг қуйи чўл зонасида.

— Яхши, — котиб ўйланиб, столдаги солнома варағига нимадир ёзди. — Сиз текшириш бир ёқли бўлганча областдан ҳеч ёққа жилмай турунг.

— Паттамни қўлимга беришган-ку?! — Нусратбек аро йўлида қолди: қолса — андармон бўладиган иши йўқ, ходимларнинг кўзига хунук кўринади, кетса — айб ўзида экан, кўрқиб қочди, дейишади. Нусратбекни кузатиб турган котиб унинг аҳволини сезд.

— Сизга ташаббуссиз, фаолиятсиз, деб айб қўйишибди. Нечта хайфсан олгансиз?

— Ҳеч...

— Раҳматнома, мукофот-чи?

— Беш-олтита бор шекилли.

— Гап шу, — котиб ўрнидан турди. Узун бўйли, бели йигитлардай хипча, елкалари кенг экан. Нусратбекнинг қўлини қаттиқ қисди. Нусратбек ҳаётнинг оғир дамларида, қалтис жойлардан ўтаётганда бундай қўлга суянган киши доғда қолмаслигини, йиқилмаслигини ҳис этди.

* *
*

Ашир ака архивлардан об-ҳаво маълумотларини кўтариб, директорнинг монографиясида келтирилган кузатувларни йилма-йил, ойма-ой, кунма-кун солиштириб чиқибди. Дов-дарахтларнинг уйғониши, гуллаб, барг ёзиши, ҳашаротларнинг уруғ қўйиб, тарқалиши Нусратбекнинг агроном бўлиб ишлаган йиллари ва Насафнинг қуйи чўл зонасидаги ўша йиллардаги об-ҳавога тўғри келади. У йиллар Бўри Пайғамов олий партия мақтабида ўқишда бўлган. Котиб бу ҳужжатларни чоғиштириб кўриб, бир хулосага келгач, Нусратбекнинг фаолиятига оид ҳужжатларни синчиклаб кўра бошлади:

«Нусратбек Дехқонов. Насаф вилоятининг Файзиобод қишлоғида агрономлик қилган. Кейин қишлоқ хўжалик иқтисодий илмий-тадқиқот институтида ишлаганида ҳам раҳматнома олган, пул мукофоти билан тақдирланган».

Институт директори Бўри Пайғамов имзоси билан тасдиқланган буйруқлардан:

«№ 11. 30 сентябрь. 197... й. Биология лабораториясида тажрибаларни яхши йўлга қўйгани ва институтнинг қолхоздаги тажриба майдонида ҳашаротларга қарши курашда биологик усулни самарали қўллаганлиги учун катта илмий ходим Дехқонов Н. га раҳматнома эълон қилинсин».

«№ 24. 18 апрель. 197...й. Лабораторияда фойдали кушандаларни урчитиш юзасидан ўзига топширилган вазифани юқори савияда

бажаргани учун лаборатория мудире Деҳқонов Н... миқдорида пул билан мукофотлансин».

«№ 41. 20 октябрь. 197... й. Институтнинг дашт зонасидаги тажриба майдонида қишлоқ хўжалик зараркундаларига қарши курашда биологик усулни тўла жорий этгани ва ғўзанинг барги табиий равишда тўкиладиган навини муваффақиятли синовдан ўтказгани учун Деҳқонов Нусрат ва колхоз бригадире Дўланов Аҳмаджонга раҳматнома эълон қилинсин ва улар биттадан «Электрон» рангли телевизор билан мукофотлансин».

Институт ходимларининг лаборатория анализларини муҳокама қилишга бағишланган йиғилишидан:

Доцент Даллолов: Лаборатория анализларидан келиб чиқадиган хулоса шуки, Деҳқонов илмий ишга мутлақо лаёқатсиз. Пуч ёнғоқ. Ҳисоботида ҳам илмий тартиб сақланмаган, енгил-елпи мақолага ўхшайди. Бўри акам уни илм йўлига тортаман деб кўп куч сарфладилар. — Котиб бу сатрларни ўқиётганда институт йиғилишларидан бирида қатнашганда сўзга чиққан қизил юзли кандидатни — бақалоқ кишини кўз олдига келтирди. — Мавзу бериб, бирга мақола ёзиб, шунча уриндилар ҳам ундан бирон нарса чиқмади. Бунинг устига устак ахлоқи ҳам совет олими деган юксак номга (олим дейишимнинг маъноси илмий унвони бўлмаса ҳам илмий-тадқиқот институтида ишлаяпти) доғ туширади. Мен ўртоқлардан шуларни ҳисобга олиб, Деҳқонов ҳақида бир хулосага келиш, институтнинг умумий манфаатлари, фан ривожини йўлида фойдали қарорга келишларни сўрардим.

Пардаев (доцент, кимё лабораторияси мудире): Мен Деҳқонов билан бирга ишлайдиган ўртоқларнинг гапларини эшитиб ўтириб шундай хулосага келдим: бўлимда илмий ишлар самарадорлигини ошириш, соғлом ижодий муҳит яратиш, фанни ҳаётга яқинлаштириш учун у ерга нуфузли, илмий унвони бор, ташкилотчи кишини қўйиш керак. Эҳтимол, мен келтирган бу далиллар, Деҳқоновнинг ўз ўрнига нолойиқ дейишга асос бўлолмас. Агар... Деҳқоновнинг мустақил илмий иш олиб боришга лаёқати йўқлиги учун шу пайтгача диссертация ёқлай олмаганини, ахлоқий томонларини ҳисобга оладиган бўлсак, ўртоқ Даллоловнинг фикрларига қўшилишга тўғри келади.

Пайғамов Б. М. (Институт филиалининг директори): Афсуски, фактлар қайсар, ўртоқларнинг фикрларига қўшилишга мажбурмиз. Иш манфаатлари шуни тақозо этади. Деҳқонов ҳақиқатдан ҳам ҳаётдан, амалиётдан узоқлашиб, орқада қолиб кетган. Деҳқонларимизнинг ташвишларини билмайди, изланишлари ҳозирги кун талабларига жавоб берамайди. Ахлоқий томонларини айтиб ўтирмайман, у ўзи алоҳида масала...

«Буйруқ № 33, 3 декабрь. 197... й.

... Деҳқонов Н. 47-статья КЗОТнинг «В» моддасига биноан вазифасидан бўшатилинсин. Унга икки ҳафталик маоши миқдорида ҳақ тўлансин.

Институт директори:
Пайғамов Б. М.».

Деҳқоновнинг журналларда босилган илмий мақолаларига олимлардан институт адресига келган хатлардан:

«Сизнинг журналда аширқония замбуруғига оид мақолангизни ўқидик. Бу янгилик биология фанига қўшилган катта ҳисса бўлиши билан бирга амалиётда ҳозироқ катта наф келтиряпти...

Сурхонлик олимлар...»

«... Деҳқоновнинг барги табиий равишда тўкиладиган ғўза навини синашдаги кузатувларида фан учун жуда қимматли янгиликлар бор. Бу — муаллифнинг қомусий билими, заҳматкашлиги, илмий салоҳиятини кўрсатиб турибди.

ФА мухбир аъзоси У. У...»

Юқорида келтирилган ҳужжатларнинг ўзидек Деҳқоновга қўйилган айблар, унинг бўшатилиши асосизлигини кўрсатиб турибди. № 33 буйруқ ва «йигилиш қарори» Деҳқоновни тезроқ бу институтдан қувиш учун шошмашошарлик билан кўрилган «тадбирлар» эканлиги аён. Пайғамов монографиясининг Нусратбек шу ердалигида тарқалишидан ҳайиқиб, шундай қилган бўлиши керак.

Шундай қилиб Деҳқонов пуч эмас, унга қўйилган айблар (унинг ахлоқий жиҳатларини, Г. исмли аёл билан муносабатларини мен яхши билмайман) пуч бўлиб чиқяпти. Деҳқоновнинг айрим ходимлар ва директор билан муомаласига келсак, у чиндан ҳам кескинроқ. Лаганбардор, хушомадгўйларни ёқтирмай, қайириб ташлаган. Масалан, у ходимлар билан гурунглашиб ўтирганда ҳазил-чин қилиб Даллоловни «Сиз илм хизматкори эмас, қоровули» деганини ўз қулоғим билан эшитганман. Даллолов чиндан ҳам бир неча штатга, шу жумладан қоровуллик, фаррошлик, боғбонликни хотини, болалари номига расмийлаштириб, маошини олиб ётибди. Бу ҳазил, табиийки, Даллоловга ёқмаган. Деҳқонов билан директор ўртасидаги муносабат чигаллашиб, Пайғамов Деҳқоновнинг «остига сув қуймоқчи» бўлаётганини сезгач, Даллолов биринчи бўлиб унга «мироблик» қилган, йигилишда ҳеч бир далилсиз уни «пуч», «лаёқатсиз» деб чиққан.

«Монография ҳақида фикрларимни алоҳида баён этган эдим. Агар батафсилроқ маълумотлар зарур бўлса тайёрлаб бераман

Яна бир нарсани таъкидлаб ўтишни лозим топдим: инсон кадр-қиймати масаласи. Пайғамов Бўриной ҳам кесак эмас, кўкрагида ўти бор. Шу ўтни сочадиям. Лекин бировнинг декчаси қайнасин деб сочмайди, орқасидан етиб келаётганининг оёғини куйдиришга сочади. Пайғамов бир одамни ёмон кўриб қолса ёки у билан манфаати тўқнаш келса, ўша одамни ғажиб ташламагунча кўнгли танчимади. Масалан, мен ишдан бўшаётганимда № 99-буйруқ билан 3 сўм 20 тийин мукофот берган эди. Бунинг маъносини Даллолов ходимларга кулиб айтиб берган экан, кейин эшитиб қолдим: 99 — бу мен, мияси айниб, бир кам юз бўлиб қолган чол, деган маънони билдирар экан. 3 сўм 20 тийин эса, ҳақиқат учун курашиб, эвазига бир шиша ароқни қўлтиқлаб кетди, дегани экан. Деҳқоновга ҳам шундай «марҳамат» кўрсатиб, аёл кишининг жияги ва сийнабанди баҳоси миқдориде «мукофот» чиқариб берибди...» Бу сатрларни ўқиётганда котибнинг қони қайнаб кетди. Муштларини иягига тираб, ўйланиб қолди: «Бу шахснигина эмас, Совет давлатини, унинг олижаноб, инсонпарвар қонун-қоидаларини ҳақорат қилиш, мукофотни... ҳақорат, таҳқирга айлантириш-ку?! Бу мукофотлар гул, буюм бўлиб меҳнаткашнинг ҳаётини безамайди, юрагига заҳарли ханжар бўлиб санчилади! Бу ҳар қандай ҳашарот, оқпалакдан ҳам хавфли, оқпалак гўзани чиритиб сарғайтирса, бу одамларни сўлитади! Еки Ашир ака алам устида бўёқларни қуюқлаштириб юборганмикин?!» — Гарчи бу гаплар оғизга олишга арзимайдиган, бачкана гаплар бўлса-да, Пайғамовнинг қандай шахслигини, ўзига керак бўлмаётган қолган ходимнинг кадр-қимматини поймол этиш, иззат нафисга тегиш, хўрлаш учун шундай пасткашликлардан ҳам қайтмаслигини билдириш учун эслатиб ўтдим.

Институтнинг собиқ илмий ходими, халқ назорати комитетининг штатсиз инспектори —
Ҳаққулов Ашир».

Пайғамов безовта, қуш уйқу бўлиб қолган, бошидан пашша гингиллаб ўтса ҳам сапчиб уйғонади. Қайнарасининг маслаҳати билан катта бир ҳисори қўйни Хўжа Жаҳро йўлига қурбонликка олиб қўйган

эди. Бугун уйига қўнғироқ қилиб, шоферига ўшани элтиб беришни буюрди.

Художўйлар камайиб, зиёратгоҳга кўп вақтдан буён назр-ниёз тушмай қолган эди, Шофер билан қайнана шайхни ахтариб, кўп сарсон бўлиб, охири уни қишлоқ магазинидан топишди. Юзлари қип-қизил, бақувват одам экан. Машинага ўтириб, зиёратгоҳга қайтиб келишаётганда, одамларнинг даҳрий бўлиб кетишгандан нолиди, Шу сабабли турмуш тебратиш учун магазинда қоровуллик қилаётганини айтди. Чорбоғда машинадан тушиб, ҳовуз бўйидаги узун, кўк мрамртош олдига боришди. Илгари кўк йўталга чалинган болаларга шу мрамртош тош устидан сув қуйиб ичиришарди. «Буларнинг йўтали йўқ, нимага келишган экан?» Шайх шоферга разм солди: «Бу янги мошин сотиб олган ёки аварий қилган!»

— Бир зўр дуо бор. Сизга ёзиб берай. Тумор қилиб, мошинни рўлига осиб қўйсангиз, ёмон кўзлардан асрайди, ўзизга ҳам, мошинга ҳам ҳеч зиён-заҳмат етмайди.

Шофер мийиғида кулиб, кампирга ишора қилди.

— Куёвимга дуо қилиб берсангиз, деб келувдик, — кампир секин гап бошлади, Шофер машина юкхонасидан қўйни олиб келгани кетди. Кампир дадилланиб, товушини баландлатди. — Ҳасадгўй, қитмир душманлари кўп. Худойим омадини бериб, ниятига етказиб, рақибларининг қўлини қисқа қилиб қўйса...

Машина. Шофер. Катта қўй. Кампирнинг турқиға қараб шайх тузоққа катта ўлжа ўз оёғи билан келиб илашганини тушунди:

— Майли, — у шофер етаклаб келаётган қўйнинг эти, думбасига қараб қанча гўшт-ёғи борини чамалаб қўйди. — Кечаси даҳага кириб кўп меҳнат қилишим керак, душманлари кўп баттол кўриниб кетди кўзимга.

Кампир желагининг енгига шимариб қўйилган битта қизил ўн сўмликни олиб берди:

— Қизимга ҳам худойим тирноқ ато этсин, дуо қилинг.

Шайхнинг ғаламислиги тутиб кетди:

— Шу расмли қизилидан яна иккита беринг, — деди кампирга. — Дуонинг энг зўрини ўқиб, куёвингизнинг душманларини васвас қилиб бу юртдан чиқариб юбораман, қўл-оёғини кишанлаб!..

— Йўғ-э! — деди кампир қўрқиб. Пулга қизганганидан эмас, чин кўнгилдан айтди. Балки унинг Нусратбекнинг болаларига раҳми келгандир ёки ҳали ҳам кичик қизини унга унаштиришга илинжи бордир? — соғ-омон бўлсаям куёвимнинг кўзидан қурисин... ўзига-зиён-заҳмат етмасин.

Шайх кампирнинг иккиланиб қолганини сизди:

— Мен дам солиб қўйдим-ку? Малоикаларим йўлга чиқишувди. Энди уларни ҳам дуо ўқиб қайтаришим керак. Йигирма сўм берасиз, — деди у гўё кампир устига оғир юк ортгандай қайсарлик билан.

* * *

Нусратбекнинг бу ердан оёғи узилиб, гаплар бости-бости бўлгунча панароқда туриш учун Пайғамов дарё қирғоғидаги тинчгина, озода област стационарига бориб ётди, Шу ердан район, институт, шаҳардаги гапларга қулоқ тутаяди, ўзгаришларни кузатади, кўргани келганларнинг оғзини пойлайди. Ҳар кун икки марта овқат, мева-чева келтирадиган шоферига ҳам: «Бирон гап бўлса менга етказ» деб қўйган. Жим. Ҳеч бир янгилик йўқ, осойишталик. Бу осойишталик уни баттар безовта қилади, ваҳимага солади. Кўзга кўринмас бир хавф у турган заминни остидан кавлаб, сассиз яқинлашиб келаётгандай.

Авлиёга қурбонлик берганига ҳам икки ҳафта бўлди. Хаёли қайси кўчаларга кириб чиқмади бу икки ҳафтада. Ҳатто бундан ўттиз-қирқ йил аввалги воқеаларни ҳам эслади.

Кўчадаги тупроққа оёқ босиб бўлмади, куйдиради. Арик, ҳовузларнинг ости ҳам тарс-тарс ёрилган. Колхозга ажратилган бир қулок сув қишлоқ оралатмай, дала ариғидан фақат пахтазорларга оқизилади. Қишлоқда учта қудуқ бор. Иккитасининг суви шўр. Лекин молга бўлаверади. Кир ювишга ишлатилади, Ширинқудуқнинг атрофи эса доим гавжум. Бўриной оғзига дока ўралган сопол кўзани билагига осиб, биқинига қўйганча ширинқудуққа борди. Ўсмирлар узун арқонни қулочкашлаб тортиб, чол-кампириларнинг идишларини тўлдириб беришяпти. Қудуқ атрофидаги кўлмакчаларда арилар лойга ёпишиб сув ичишяпти. Сувсаган қушлар қудуқ ёнидаги қайрағочга қўниб, тезроқ кетинглар, дегандай зорланиб чуғурлашади. Мана Бўрининг навбати етди. Кўзасини сувга тўлдирди. Энди оёғини кўлобга тикиб ҳўлласа, қизиб ётган тупроқ куйдирилмайди. У шундай қилди. Чап ёнига энгашганча кўзани кўтариб, пилдираб чорбоққа жўнади.

Шомда отаси ҳориб-чарчаб келди. Эшакни чорбоғдаги беҳи тагига боғлаб, айвонга келиб ўтирди:

— Бир жом сув олиб бер, отажон.

Бўриной чорси гишт устида «терлаб» турган сопол кўзадан катта мис жомда сув олиб келди. Отаси бир ҳўплаб, оғзини чайқаб ташлади-да, кейин отдай симириб, ҳузурланиб ичди.

— Илойим, сувдай сероб бўлгин, — жомни ёнига қўйиб, қўлининг орқаси билан лабларини артди. — Ширинқудуқ суви ўзи ширин, буни устига ўғлинг олиб келса, асал бўлиб кетаркан-а!

Отанинг бу мақтовидан оғзининг таноби қочган Бўриной ишшайиб онасига қаради. Она дастёр ўғлидан ҳам, ўғлини эркалаб меҳнатга рағбатлантираётган эридан ҳам мамнун бўлиб, бир нима дейиш учун лабини жуфтлаганда, дарвозахона йўлагида дўпир-дўпир оёқ саслари эшитилди. Ота бошини кўтариб, қулоқ солди. «Эшакнинг арқони ечилиб кетдимикан?» Йўқ, ҳаял ўтмай, салом йўқ-алик йўқ, икки милиционер кириб келди:

— Мавлон-биргад сизми?

— Ҳа, мен... — ота ажабланди.

— Юринг бизлар билан.

— Нима гап ўзи?

— Юринг, ўшоқда биласиз!

Гапни кўпайтириб, ўғли, хотинини кўрқитмаслик учун Мавлон ака хунук илжайиб, ўрнидан турди. Бўриной билан онасининг оғзи очилиб қолди. Оёқ товушлари тиниб, дарвоза ёпилгач, сават ёнида деворга қапишиб турган опаси йиғлаб, чопқиллаб келганча онасининг бағрига ташланди.

— Қўрқма, қўрқма, болам, — деди онаси титраган бармоқлари билан унинг юз ва сочларини силаб. — Ёмон одамлар, Мавлон раисди ўрнига ўтармиш, деган бўҳтон тарқатишибди. Ушани касри бу. Хали-замон қайтиб келадилар даданг.

Дунёдаги ҳамма одамлар ота-онасидек меҳрибон, ғамхўр, хуш-фёъл деб юрган Бўриной шу куни онасининг тилидан биринчи марта «ёмон одамлар» сўзини эшитди. «Ёмон одамлар... қанақа бўларкан улар?» Негадир, Бўринойнинг кичик юрагига катта ваҳима тушди, ҳимоясизлик ваҳимаси. У ҳам ҳозир бир юпанч, эркалатувчи қўлларга жуда-жуда муҳтож эди. У ҳам бориб онасининг пинжига тикилса уят бўлади. У ўғил бола, «отажон», ўғил бола мард, қўрқмас бўлиши керак! У қулт этиб ютиниб, кўзларини она ва опасидан яшириб, чорбоққа чиқиб кетди.

Эртаси куни қишлоқда: «Мавлон халқ душмани экан», деган шумхабар тарқалди. Колхозга райкомбобо келган. Раис уни эргаштириб, Мавлонди даласига олиб борибди. Пайкални бир четдаги

ғўзаларни сизгир еб юрган экаң. Беш-олти эгатдаги нишоб жойларни сув босибди. Жаҳли чиққан райкомбобо раисдан:

— Мавлон қаерда? — деб сўрабди.

— Уйига кетгандир.

— Одамлар урушда жон олиб, жон бериб ётганда, бу фирибгар ҳар бир чигити ёвга ўқ бўлиб, бир фашистди ёстигини қуритадиган пахтани кўллаиб, молга едириб қўйибди! Бу халқ душманининг иши! деб юборибди жаҳл устида.

Орадан яна бир кун ўтгач янги хабар тарқалди:

— Мавлон, қамоқда бекор нонхўрлик қилиб ётгунча урушга кетаман, дебди.

— Хумор-келинди говмиш сизирини раис кушхонага топшириб юбортирибди, ғўзани еган экан.

— Ахир эри урушга кетиб, норасида бола, мункиллаган қайнатаси билан қолган эди-я. Танбеҳ бер, жарима сол, ур, сўк, бева-бечоранинг бола-чақаси оғзидан сут, мойни юлиб оласанми, ноинсоф!

— Ғўдак билан чолга қийин, уларнинг ризқини қийиш одамгарчиликдан эмас...

«Мавлон-биргад» шу кетганча дом-дараксиз. Жангда бирон иш кўрсатиб кейин хабар бераман, деганми, ёки бошқа сабаби борми, қаҳратон қиш бошланди ҳам, ундан дарак бўлмади. Ҳар кун тонг бўзармасдан янги бригадир келиб, дарвозани таёқ билан қарсиллатиб уради:

— Хой, ариқ қазишга-ёвв!!

— Хой, яхоб беришга, шўр ювишга чиқинглар-ов!!

— Ғўнг ташишга-ёвв!!

— Далага-ё, далага!!!

Етиб еганга Боботоғ ҳам чидамасмиш. Қозикдан қор кетгунча она-болалар қолган-қутган ғаллани ёрғучоқда тортиб, унга ошқовоқ аралаштириб нон ёпиб, тежаб-тергаб наврўзга етиб олишди. Тонгда дарвозани қимдир тақиллатди:

— Мавлон-о, Мавлон!!

«Хой-хой» ламасдан, эрининг отини тутиб чақирганидан, дарвозани таёқ билан эмас, қамчи билан урганидан она раис келганини дарров пайқади. Бригадир келганда, она «ҳозир» деб қўярди-да, нонушта қиларди. Бугун шошиб дарвозага чиқди. Отасининг номини эшитган Бўривой кўрқа-писа унга эргашди.

— Ўғлинг ҳам қўшга чиқсин! — Раис узангига оёғини маҳкам тираб, остида типирчилаётган саманнинг жиловини тортиб турарди. — Текин нон тамом энди!

— Ахир у ғўдак-ку ҳали? Хўкиз шохлаб, майиб қилиб қўйса...

— Оёғини кесиб, бешикка сол-а, болангни! Мундайлар «полк ўғли» бўлиб душманди қийратиб, нишон олиб юришибди ҳозир урушда! Ана, Хуморга ёрдამчи бўлади, ўша қарайди, бўри емайди Бўрингни!

«Полк ўғли», «нишон» сўзларидан Бўривойнинг кўнгли бир оз кўтарилиб, танидаги титроқ йўқолди. Она ҳам ўғлининг меҳнаткаш, меҳрибон мурувватли Хумор-келин билан ишлашини эшитиб, кўнгли тинчиди...

Ер ҳам кучни, эркакларнинг аччиқ терини ёқтиради. Аёллар ва болалар ихтиёрида қолган экинзорлар чуқур, яхши ишланмаганидан ёввойилашиб, ҳаммаёқни шўра, ғумай, сувўт, тикан босиб кетган.

— Омоч суришаётганда илдишларни ҳам териб ташлашсин. Бўлмася ҳеч бирининг ишини инобатга олма! — деб буйруқ берган раис бош табелчига. — Томирларни пайкалдан чиқариб, ёқишсин!

Хўкизлар юрган йўлида бўйнини чўзиб, шўра, ғумай кавшайди. Уларнинг уруғи юмшоқ тупроққа сочилиб қолади.

Қишлоқ ва далада чиябўри, тулки ҳам кўпайган. Куппа-кундузи Бўрижондан, ҳатто Хумор-келиндан ҳам ҳайиқмай ўқариққача келиб, нима қилаяпсанлар, дегандай бақрайиб қараб туришади.

— Оч-да, — Хумор-келин чиябўрилардан кўзини узмай, қўлига

илашган томирларни юлиб отади. — Одамдан ҳайиқмайдиган бўлиб кетишган. Безрайиб туришини қара! Кесак от-чи, қочадими?

Бўривой кесак отади. Чиябўрилар орқага бурилиб кетишди. Фурсатдан фойдаланиб ҳўкизлар аллақачон ётиб олишган эди.

— Белимда бел қолмади! — Хумор-келин биқинларини ушлаб ерга чўзилади. — Бўривой, кел белимни босиб қўй.

Бўривой фил терисидай дағаллашиб кетган чанг оёқларига қараб тортиниб туради: қандай қилиб шу оёқлари билан бу гўзал аёлнинг белини босади?

— Ке, ке! — Хумор келин тирсагини ерга тираб, унинг қўлидан тортади. Бўривой кучли, етилган жувон устига бир оёғини қўяди. Димоғини тер, сут ва яна аллақандай нотаниш ҳид қитиқлаб, аъзойи бадани ёқимли бўшашиб, қулоқлари ғувуллайди.

Хумор-келин Бўривойнинг оёғи остида бир қучоқ бўлиб ётади.

— Қушдан ҳам енгилсан-а. Қаттиқ-қаттиқ бос, ҳа-а, икки оёқлаб! Қўрқма, синмайди белим, поччанг сандан беш-олти баробар юкли эди, ўшани кўтарган бу, ахир. Ҳа-а, сонларимни ҳам. Барака топ, яша...

Улар баланд, баҳор булутлари изғиб юрган осмонга тикилиб ётишибди. Қўёшнинг зар беланчақларига мушздай бўлиб осилиб олган жўр тинмай вижирлайди. Намтупроқ Бўривойнинг ҳорғин танасига хуш ёқади. Қулоғидаги ғовур тиниб, киприклари сал илинган экан, яқин-орадан от пишқиргани, туёқ дупури эшитилди. Бўривой қўрқиб кўзини йириб очди-да, бошини кўтарди. Йигирма қадамча нарида қамчи ўйнатиб келаётган раисни кўрди. Онасининг сўзлари эсига тушди. «Раис Хумор-келинга ёмон илашибди. Бечорани ҳол-жонига тинч қўйса бўларди».

— Қани, белларинг синдими? — Раис узангидан оёғини узиб, чалқанча ётган Хумор-келинга суқланиб қаради.

Бўривой салпиб ўрнидан турди. Хумор-келин раиснинг ўзини ҳам, гапини ҳам назар-писанд қилмай ётаверди.

— Сен-чи? — Раиснинг кўзлари ангишвонага солиб қўйилган лойқа муздай хунук ялтиради. Юпқа лаби пирпираб, қовоқлари учабошлади. Орик, қорамтир юзига ярашмаган тақасимон мўйловининг учлари чаён думидай гажакланди. Хумор-келиннинг устига энгашиб, қамчи билан елкасидан туртди: — Сен мочагар курортга келганмисан?! Кейин Бўривойга юзланди: — Сан, ҳўкизларга қара!

— Борма, шу ерда тур, Бўрижон, — Хумор-келин секин ўрнидан туриб, қадди-қоматини кўз-кўз қилгандай ёқимли киришди. Суяклари шиқирлаб кетди. Раисга тик қаради. — Ким «мочагар»? Сен ҳезалак, бўлмасанг эркаклар қаторида урушда бўлардинг ҳозир.

Раиснинг нафаси ичига тушиб, кейин хотидан ари чақиб олгандек қақшаб кетди. У нимадандир хит, тажанг бўлиб келган, Хумор-келиннинг бу гапи, қилиқларига чидолмади:

— Остимда ётиб кўргандай гапирасан-а, мана!.. — у қулочкашлаб Хумор-келиннинг елкасига шилтиллабтиб бир қамчи туширди. Қўлини яна кўтарди-ю, урмади, улгурмади. Хумор-келиннинг бўйни, юзлари янги ҳайдалган пайкалдай жигарранг тус олиб, қулоқлари лов-лов ёнди. Катта қора кўзларида ўт чақнаб, узун киприклари, ҳар бири ўқдек, раиснинг башарасига қадалди. Мушукдек чаққонлик билан раисга чанг солди:

— Ким, ким ётмаган... Номард, қўрқаяпсанми, мункир келяпсанми? Тоняпсанми энди, аблаҳ!

Раиснинг пешонаси, юзи аралаш иягигача қизил қалам билан чизик тортилгандек қизарди-ю, тирқираб қон чиқди. У яктаги устидан боғланган қийиқчасини ечиб, жизиллаб турган юзига босди.

— Сен палакатнинг қитиғингни босиб қўймасам! — деб бостириб келаётган эди. Хумор-келин ерда ётган қамчини олди-да, мушукдай эпчиллик билан сакраб отга минди, жиловни ушлаб, қамчи босди-да, уни чоптириб кетди. Раис турган жойида миқ этолмай қолди. Кейин

ердан бағрини узолмай ётган ҳўкизларга, тиши ерга санчилган омовча, дағ-дағ титраётган Бўривойга қаради:

— Аскарларга осон, бир командири, битта милтиғи бор, холос, — деди Бўривойдан уялгандай. — Сен нимага томошабин бўлиб турибсан? Бор, ишла! Пиланни бажармай қайтманглар! — отлик келган раис изига пиёда қайтди.

Бўривой эринчоқ ҳўкизларни ишлатолмай, омовч олдида хуноб бўлиб ўтирганида Хумор-келин қайтиб келди:

— Яхши бўлди, ўғлимни эмизишга қандай бориб келаман, деб ғам босиб ўтирган эдим. Қани, тур. Қолган жойни ҳайдаб қўймасак, у аэроил жонимизни олади!

...Отаси кетгандан буён ташвиш, иш, иш. Бари бир қорни оч. Эғнида жулдур кўйлак, иштон. Оёқяланг. Қўш ҳайдайди. Ўзи эккан ғалласи ўзига тегмай юмронқозиқларнинг инини кавлайди. Ўт, ўтин ташвиши. Шўра ўради, сомон ташийди, сигир боқади. Куз: пахта теради, қиш тунлари кўсак чувийди. Онасига ҳам, опасига ҳам ҳеч тиним йўқ. Кичкина бир қоринни тўйғазиш шунча мушкулми?

Уруш тугади. Кўплар қайтди. Аммо унинг отаси қайтмади. Кичиклигидан бир нарса унга қуёшдай аён: қишлоқда ким от минса шу зўр — раисдан тортиб, бригадиргача от минади. У ҳам отни орзу қилди. «Зўр отинг бўлмаса оёғости бўласан» деган ақида уйғонди миясида. Уруш тугаб, турмуш бир оз изига туша бошлагач, тенгдошларининг шаҳарга ўқишга кетаётганларини кўрган Бўривой ўқиш — отга етишиш учун энг керакли босқич эканини ҳис этди-да, онасининг норозилигига ҳам қарамай шаҳарга кетди. Қишлоқ хўжалик техникумида ўқий бошлади. Техникум ёнидаги бир бева аёлникида ижарада туриб, унинг ўтинини ёрди, сувини ташиди, томини куради. Бўривойнинг «қўл-оёқли»лиги уй бекасига, уй бекасининг балоғатга етаётган катта қизи — Малоҳатхонга ёқиб қолди. Шунда онаси қаза қилди. Уй бекаси худди яқин қариндошидай Бўривой билан қишлоққа бориб, расм-русмларни ўтказиб қайтди. Кейин техникумни битириб, Бўривой шу хонадонда ичкуёв бўлиб қолди. Иш, институтда сиртдан ўқиш. Қайнанаси Бўривойга жуда меҳрибон. Қўшнилари «куёвингиз жуда уддабурро», деб мақташаверса, «куёв эмас, ўғлим-а», дейди. Шаҳар ижроия комитети участка қуришга жой ажратиб бераётганида қайнананинг маслаҳати билан ер олиб, уй-жой қурди.

...Энди, шунча машаққатлардан кейин умр бўйи интилиб минган «от»идан тушиб қолса... Бўри Пайғамов тақдир тангаси қайси томони билан тушишини кутиб турадиганлар хилидан эмас. Бас, ҳаракат қилиш керак! Юраги қовурғалари орасидан чиқиб кетаётгандек дукиллаб урди. Мана, кўнглининг бир четини хижил қилиб турган қурбонликни ҳам берди. Лекин ҳамон сукунат, юраги безовта. Чидолмади. Эрталаб нонушта қилиб, табиблар кўригидан ўтгач, бош врач хузурига кирди:

— Мен шаҳарга бориб келмоқчиман, катталар сўрашибди, — деди.

«Катталар»нинг кимлигини айтмади. Янгиликлардан огоҳ бўлмоқчи, монографияси тўғрисида фикр эшитмоқчи, агар шароит тўғри келса, рухсат сўраб курортга кетиш учун обкомнинг қишлоқ хўжалигига мутасадди котиби олдига кирмоқчи эди. У ўзини илмфанга даъвогар деб билса ҳам, қишлоқ хўжалигига яқинроқ тутар эди. Катталар маслаҳат сўраб иш қилганларни ёқтиришади.

— Ишлар санжоб бўлди, — деди у қишлоқ хўжалик бўлимига кириб. — Энди тўй-томоша, ремонтлар бизсиз ҳам ўтаверади! — Бўри Пайғамов котибнинг кайфиятини билиш ниятида унга зимдан разм солиб давом этди: — бизларди ҳашаротлар энди баҳоргача ер ости, қавак, пўстлоқлар орасида иссиқ кунларни кутиб ётаверади. Лабораториялар, иссиқхоналар ишлаб турибди. Рухсат берсангиз, асабларни бир «ремонт» қилдириб келсамми, девдим.

— Майли. Рисолангизни ўқидим, яхши кузатувлари бор экан, — котиб бошини кўтариб, Бўри Пайғамовга синчков қаради. — Асабларга

нима бўлган? — у деразанинг очик дарчаси остига бориб, сигарета тутатди. Дарчадан кирган салқин ҳаво тутунни юлқиб, ташқарига тортди. Котиб бир қўли билан томоғини қисиб турган бўйинбоғини бўшатиброқ қўйди. Далада эркин кийиниб юришга ўрганган бу одамга танасига қолипдай мослаб тикилган кийимлари ноқулай эди. У бирон йиғилиш ёки қабул бўлмаса ҳам дала кийимида юарди.

— Бир тиррақи бузоқ бутун подани булғатади, дейдилар... Сизга айтган ўша Деҳқонов бутун коллективни асабийлаштириб, қонини бузди. Бир иш топширсам, ихтиро, кашфиёт мусиқадай индивидуал тарзда яратилади дейди. Коллективни чиппакка чиқарпти. — У истеҳзоли кулди. Бу билан котибни савол беришга ундамоқчи, баҳонада ичидагиларни тўкиб солмоқчи эди. — Нодонни сийласанг, чориғи билан тўрга чиқади. Илмий ходим деб сузонғич ҳўкиз олиб келган эканмиз.

Котиб сигарета қолдиғини кулдонга ташлаб, ўрнига бориб ўтирди:

— Бу нима деганнингиз?

Бўри Пайғамов қайнсинглисидан ҳам хавфсираб юрар, бирон гап қўзғалса унинг Нусратбек томонга оғиб кетишига шубҳаланмасди:

— Деҳқонов бир қизнинг, аниқроғи қайнсинглимининг бошини айлантириб қўйибди. Ҳали кўзи очилмаган қиз бола эс-ҳушини йўқотиб, уни севиб қолганмиш. Муҳаббатнинг кўзи кўр, қулоғи қар. Шўрлик телбадай бўлиб қолибди. Уни уришдим. Деҳқоновга танбех бердим. Энди иккови ҳам менга ола қараб юрибди. Коллектив катта, уларни бошини қовуштириб, давлат ишини бажараман деб қон бўлиб кетасан-да.

Бозорчи хотинларнинг миш-мишларига ўхшаш бу ғийбатлар котибга ёқмади. Индамай ўтирса Пайғамовнинг майда гаплари кўпга ўхшайди. У «ёзма ахборот»даги «мукофотлар»га унча ишонмаган эди. Энди Нусратбекка берилган «мукофот» шу қизга чиндан ҳам сийнабанд олиб бериш маъносида чиқарилганини фаҳмлади. «Наҳотки, эрта-индин фан доктори бўладиган одам, обрўли бир илмий муассасанинг бошлиғи шунчалик паст кетса?!» Котиб Ашир акани эзма, зиқна, кеқчи, заҳилроқ одам, шу сабабли «ахборот»да қора бўёқларни қуюқлаштириб, Пайғамовга аламини тўккан бўлса керак деб юрган эди. Йўқ, Ашир ака қизишиб кетгандан эмас, аламига чидай олмагандан ҳақиқатни ёзган экан. Зардаси қайнай бошлаган котиб Пайғамовни яна бир синамоқчи бўлди:

— Ҳаққулов деган киши ишлармиди сизларда? — котиб Пайғамовга яна тикилиб турди.

— Ҳа, Ашир ака-да. Уни фамилияси Ҳаққулов. Пенсияга иззатикром билан узагганмиз, — Пайғамов кўрсаткич бармоғини чаккасига қўйиб, бурғидек айлантирди. Масҳараомуз кулганида юқори лаби ваҳшиёна кўтарилиб, ичга эгилган ўткир, текис тишлари кўринди. — Шойир бўлиб қолувди!

Котибнинг ранги билинар-билинмас оқарди: «Бунинг иззатикромни одамни пичоқсиз чавоқлаш экан-да?! Ашир аканинг «ахборот»идаги ҳамма гаплар рост экан!» Пайғамов унга жуда даҳшатли кўриниб кетди. Котиб агрономлик пайтида табиатда бир хил кип-қизил, чиройли қўнғизчаларни кузатган. Хонқизига ўхшаш, аммо жуда ваҳший. Хонқизлар тўплаган нарсаларнинг тозасини ейди. Бирон хавфни сезса кўз очиб юмгунча бурчак-бурчакка ғойиб бўлади. Бунақалар ўша қўнғиздай чиройли, яхши яшашга жуда ўч. Есаю едирмаса, кийсаю кийдирмаса. Узларини ҳаммадан ақлли, уddaбурро, «ҳаётни, яшашни» биладиган, доно санашади. Уларга бу дунёда кийимнинг асили, қўйнинг қовурғаси, машина, ҳашаматли уйдан муқаддасроқ нарса йўқ. Ашир акадай ҳақини едириб юрган инсофли, содда, диёнатли кишилар уларнинг тушунчаси бўйича «лақма», «овсар», «шойир!». Котибнинг қошлари чимирилиб, қийиқ кўзлари қисилди:

— Ичадими? Суҳбат мавзуи ўзи истаган ўзандан оқиб бораётгани-

дан хурсанд бўлган Бўри Пайғамов котибнинг қиёфасидаги ўзгаришни сезмади.

— Ичганда қандоқ! — Бўри Пайғамов янада лаззатланиб, ваҳшиёна кулди. — Ҳарорати доим «40»!

Котиб унинг ёшини ҳурмат қилиб, қўққисдан савол беришга истиҳола қилиб турган эди. Бунақа одамга андиша, ҳурмат хайф:

— Бўри Мавлонович! — суҳбатдошининг рафторини кузатиб турган котиб унга қаттиқ тикилди. — Сиз олий партия мактабида қайси йиллар ўқигансиз?

Бўри Пайғамовнинг ҳали ҳузурланиб кулганида кўз четлари, ёноғида ҳосил бўлган майда ажинлар текисланди.

— Обком ўзи юборган эди мани ўқишга...

— Биладан. Шунинг учун сўраяпман-да.

Бўри Пайғамов ўқиган йилларини, қийинчиликлар, қизиқ воқеаларни айта бошлади. Котиб унинг хотираларини бўлди:

— Монографияда келтирилган кузатувлар, об-ҳаво сиз ўқишда бўлган йилларни кига тўғри келаркан!

Бўри Пайғамов қайнарасидан ҳам, Хўжа Жаҳрога юборган қурбонлик қўйдан ҳам хафа бўлиб кетди.

— Мен илмий ишимда йилларни аниқ кўрсатганман...

— Тўғри, кўрсатгансиз! Лекин йил рақамини ўзгартирган билан об-ҳаво ўзгармайди-да?!

Бўри Пайғамовни совуқ тер босиб, нафаси ичига тушиб кетди. У масаланинг бундай тус олишини хаёлига ҳам келтирмаган эди. Нафас олиши тезлашди.

41.

Пайғамов колхоз боғида ош дамлатиб, Нусратбекка машина юборди, лекин машинаси бўш қайтди.

— Нима қилаяпти? — Пайғамов шоферига, шу ишни ҳам уддалолмадингми, дегандек зил қаради.

— Китоб ўқиб ётибди.

— Уша китоб сабилдан зерикмаганини!.. Бир ўзимми?

— Ҳа. Қорни тўқ... егиси келмасмиш.

— Емаса захарни есин! Ке ўзинг, — Бўри Пайғамов шоферига биринчи марта ўзи билан дастурхондан овқатланишига ижозат берди.

Эртаси куни шомда Бўри Пайғамов уч шиша арман коньяги, дудланган қази, қизил, қора балиқ уруғи, бир қути шоколад солинган катта портфель кўтариб Нусратбекнинг хонасига иккинчи марта кириб борди:

— Мумкинми?

Нусратбек одоб юзасидан ўрнидан турди. Ўзбекнинг одати: хунхўр душмани келса ҳам бўсагадан қайтармайди.

Пайғамов стол китоблар билан банд бўлгани учун портфельни полга қўйди. Пальто ва шляпасини михга илди.

Нусратбек чой дамлаб келиб, чойнак қўйишга столнинг бир четидан жой очди. Бўри Пайғамов:

— Ҳаммадан қолиб кетади бу мол-дунё, бошқа нарсалар ҳам. Ҳатто Искандар Зулқарнайндай одам икки қўли бўм-бўш кетган экан бу дунёдан! — деди-да, ўз уйида юргандай кўрсатишга тиришиб ва стол устини бўшатиб, портфелидагиларни олиб қўя бошлади. Бир шиша коньякни Нусратбекка узатиб:

— Қуйинг! — деди.

— Мен ичмайман, — деди у бош чайқаб.

Бўри Пайғамов ўзи косагулилик қилди:

— Ичасиз! Ман билан ичасиз, мард бўлсаиз. Ман сизни биладан, олижаноб, ҳар қандай майда гаплардан устун турадиган, кек сақламайдиган йигитсиз. Йигитларнинг султонисиз!

— Ичмайман!

Пайғамов пиёласини шишага уриштириб, ёлғиз ичди. Кўз милклари қизарди.

— Ичманг. Сиз ичманг. Ғолиб киши шундай, ичмаса ҳам сармаст бўлади, — сочларини бармоқлари билан тараган эди, аксига ҳурпайиб қолди. — Мана, биз ичамиз. Сизнинг соғлигингиз учун ҳам! Чунки сиздай соддадил одамларни яхши кўраман...

— Йўқ, — Нусратбек унинг гапини бўлди. — Ўз кучига ишонмаган лаганбардор, қўрқоқ, кетингиздан эргашиб юрадиганларни яхши кўрасиз. Ашир акадай содда одамларни ёмон кўрасиз, чунки улар сизнинг ич-ичингизни кўриб туради, содда бўлсаям.

— Ке, қўй ўша гиналарни, Нусратжон! Сен истеъдодли, билимдон йигитсан, ёшсан. Мен бадбахтнинг ёшим оғиб қолган, бир тирноққа зор.. — Бўри Пайғамов ҳиқиллаб йиғлаб юборди. — Кўнглимга яқин биронта дўстим ҳам йўқ. Ҳаётдаги бирдан-бир илинжим, овунчоғим — иш... — у иккинчи шишани очиб, яна қуйиб ичди. Кўз ёшлари катта, гўштор бурнининг икки ёнидан оқиб, лабларини ювди.

Нусратбек Пайғамовнинг афтига кўзи тушганда раҳми келди-ю, кейин ўша ўриқни қоқиб олиб, онасини масхаралаган қўшнилари эсига тушди-ю, нафрати ортди. «Бундақалар инсофга келмайди, бадтар худбинлашади! Эзгулик тупроғи ширқум, сурбетларнинг авж олишига қулай иссиқхона!»

— ...Бир марта олижаноблик қилсанг ҳеч нарса йўқотмайсан. Хоҳла пул, хоҳла машина олиб бераман, — унинг машина олиб беришга чиндан ҳам қурби етарди. Оиласи омонат, агар хотини ажрашса уй-жой, мол-мулк тенг бўлишини билар, шу сабабли омонат кассада пул сақларди. — Хоҳласанг тўй харажатларини бўйнимга олиб, чорбоғи, машинаси билан Гулхайрини қўйнингга солиб қўяман...

— Бўлди! — Нусратбек тутаяқиб, ўрнидан турди. — Ҳозир чиқиб кетинг!

Пайғамов ноилож ўрнидан қўзғалди. Унинг учун бу ердан қуруқ чиқиб кетиш ўлим билан баробар эди. Ялинмоқчими ёки бўғмоқчи бўлдими, Нусратбекнинг ёқасига ёпишди. Нусратбек кўкрагидан итариб юборганиди, полга ўтириб қолди. Ешлигида хор-зорликни кўп кўрган Бўри Пайғамов яна ўша, «ботқоққа тушиб қолишдан» жуда қўрқарди. У озмунча хўрликлар кўрдими бу даражага кўтарилиб олиш учун! Қанчадан-қанчаларни оғзига урмади! Қанчадан-қанчаларни чалиб йиқитиб, тешиб, босиб ўтмади. Энди ўзини ҳам... у пешонасини деворга тўкиллаб урди, ҳиқ-ҳиқ йиғлади, бошига муштлади. Кейин ўрнидан довдираб турди. Коньяк қуйиб ичди. Бу пиёладаги ичимлик уни анча хушёр тортиргандек қарашлари бирдан равшанлашди. Юзларидаги шунча йиллар ниқоб бўлиб келган зиёлиёна юмшоқлик пардаси йиртилиб, жағ пайлари, ёноқлари қизариб бўртди. Важоҳати ҳосилга кирган экинни куяётган деҳқондек қўрқинчли, дағал тус олди:

— Менинг хонумоним сенинг қўлингга, бошқа нажоткорим йўқ, — Бўри Пайғамов киссасидан Нусратбек номига ёзилган янги «Меҳнат дафтарчаси»ни олиб қўйди. — Эскисини ёқиб юбор. У билан бирга менинг қабоҳатларим ҳам қуйиб кетсин. Хоҳласанг, кўмилган ариқларни қайта очиб, қиёматлик ака-ука тутинайлик. Сен ҳам мендай ёлғиз экансан. — У бу сўзларни сидқидилдан айтаётган эди. Лекин бу гап Нусратбекнинг кўнглини юмшатиш ўрнига, нафратини оширди.

— Ака деб бўлдим, — деди у чўрт кесиб. — Энди менга сиздай ака керак эмас!

— Менга керак. Майли, даъвонгдан кечмасанг ҳам майли. Менга сендай ҳалол ука керак, ўшанда, балки ўзгариб, бошқа одам бўлиб қолармидим...

У уч шишани бир ўзи бўшатди. Полда ётиб қолди. Нусратбек унинг устига кўрпа ёпди. «Ўлиб қолмасайди?» деб хавотирланиб, ҳар замонда нафас олишига қулоқ солиб қўярди.

Тонг гира-ширасида дераза ортида кимдир дардли минғирлаётга-

нини эшитиб, Нусратбек сесканиб уйғонди. Пайғамов Тождорнинг ини бор дарахт остида, ариқ бўйидаги ажриқда чордана қуриб ўтирар, ёнида комендантнинг лайчаси. У лайчанинг бошини силаб, узук-юлук сўзланади. Ит қулоқ солаётгандай жим турар, ҳар замонда унинг гапларини маъқуллагандай ғингшиб қўярди...

— Ақллигинам, меҳрибоним... — Бўри Пайғамовнинг товушида алам сезилиб турибди. — Мени тушунадиган бирдан-бир жонивор...

Нусратбекнинг эти жимирлаб кетди: сиртдан қараганда шундай омадли, нуқссиз кўринадиган оила қандай бахтсиз! Шундай удда-бурро, бадавлат, ғайратли Пайғамов ёлғиз, чорасиз. Нусратбек унга нисбатан бағритошлик қилганини сездди. Газхонага кириб, тез-тез ювиниб чой қўйиб юборди-да, уни нонуштага чақиргани ташқарига чиқди. Бўри Пайғамов Нусратбекка қарамади. Унинг одам зотига ишончи қолмаган эди.

42.

Пайғамов шофери ва қабулхона секретарига отпускаи бериб юборди. Катта кабинет ва қабулхона ижрочилари тарқаб кетган саҳнадай бўшаб қолди. Бўри Пайғамовнинг ҳар бир сўзини буйруқ, тавсия, ҳужжатларга айлантириб турадиган ёзув машинкаси, телефонлар ҳам, одамлар қанча мулоҳазага бориб, истиҳола билан тортиниб очадиган дермантинли эшик ҳам бирдан ўз салобатини йўқотиб қўйди. Кассир олиб келган конвертни олиб, ведомостга қўл қўйган Пайғамов хотинини эргаштириб асабларини «ремонт» қилгани Қора денгизнинг шўр сувларида чўмилгани курортга кетди.

У кетиши билан эртаси кунлик обком институтнинг пойтахтдаги раҳбарлари билан келишиб, Нусратбекни илмий унвони бўлмаса ҳам, филиал директорининг ўринбосари лавозимига тавсия этибди, деган гап тарқалди. «Унвони йўқ! У шу ерда қоладиган бўлса, ариза бериб бўшаб кетаман!» деб Пайғамовга ўз «садоқати»ни билдириб, кеккайиб юрган илмий ходимларжим бўлиб, лаборатория, тажриба майдонларига шўнғиб кетишди: ҳозир ким кўп маош олади? Кандидат, доцент! Бундай тинч, ёғли жой қаерда тайёр турибди?

Нусратбек эса кулбасида китоб ўқиб ўтирганида жигарранг янги «Волга» зинапоя тумшугига тақалиб тўхтади. Унинг кулбасига биринчи марта ва биринчи бўлиб бир кўзи «тафтишчи» раис Жасур Маҳмудов табриклагани келди:

— ...Қўчқор бўлур қўзининг пешонаси дўнг бўлади. Бандаси хом сут эмган-да, кечирасиз. Мен Пайғамовнинг гапига кириб, бир алдандим, алданганда ҳам ёмон алдандим. Сизни хафа қилиб қўйдим. Бу хатони, насиб бўлса, тузатамиз... Ёнида паст бўйли, қорачадан келган, жиккаккина йигит ҳам бор. Унинг оёғидаги ичи жунили ботинкадан тортиб, шимининг киссалари ҳам, қимматбаҳо жун камзулида ҳам мисранг занжирсимон ёпқич тутилган эди. Ўрта бармоғида кўзсиз катта тилло узук. Бошида қундуз телпак. «Нусратбек уни савдога яқинроқ бўлса керак», деб кўнглидан ўтказди.

— Уғлимиз агрономликка ўқиган. Бош оғриғи қўзғаб, ишлолмади. Вақтинча район матлубот жамияти базасида ёрдамлашиб юрувди. Энди унга ўзингиз устозлик қилиб, паноҳингизга оласиз. Гўшти ҳам сизники, суяғи ҳам.

Нусратбек йигитга тикилиб қаради: «Пай-ку! Гўшти ҳам, суяғи ҳам пай бўлиб кетган бунинг! Отасидай юлдузни бенарвон урадиганга ўхшайди. Раис ўғлини ўшандай «ёғли» жойдан нима мақсадда институтга етаклаб келибди?»

— Менинг ўзим ишдан ҳайдалиб турибман-ку? Иш беришганда ҳам бу ерда қоламанми-йўқми, номаълум. Кейин, бунақа масалалар билан Бўри Мавлоновичнинг ўзи шуғулланади.

— Энди сиз ўзингизни директор деб билаверинг! — Маҳмудовнинг синчков боқадиган «тафтишчи» кўзи ҳам илиқлашди. — Маошиям

керакмас. Кўзи пишиб, иш ўрганса бас. Пайғамовни энди номини атаманг. Сиззи олдида бетим шувит бўлди унинг гапига кириб.

Нусратбекнинг хаёлига эса эрта куз, кўча чангитиб тўй олиб ўтган машиналар, дориланган пайкаллар, эгатда кўзини оқ парда қоплаб ётган Тождор... келди. Нафаси бўғилаётгандек бу одамдан қандай қилиб тезроқ қутулишни ўйлади. Раис бунга ўзича тушунди. «Тафтишчи» Нусратбекка тикилиб, кулгучи кўзи хонани кузатабошлади:

— Биз бировлардан қарздор бўлиб қоладиганлар хилидан эмасмиз. Бу тор жойда, — у хонанинг юпқа тахталари ораси очилиб қолган полига, жиҳозсиз, оҳаклари сарғайиб қолган деворига, газета тутиб қўйилган деразасига қаради, — тикилиб ўтирасизми? Сизнинг илмий ишларингизга яхши, олимона шароит керак. Ана, истасангиз, институтнинг биқинида колхознинг данғиллама коттежи бор. Газ, ҳаммом, телефон, телевизор, биллиард, оқ плита қопланган ҳовузигача тап-тайёр. Ҳаёт ўтиб кетади, ука, ёшлик ҳам. Ўйнаб-кулганингиз қолади. — Раис ўглининг олдида бу гапларни ҳеч қимтинмай, бемалол айтди, ота-бола орасида ўзаро иззат тушунчаси аҳамиятини йўқотган бўлса керак, миқ этмай ўтирибди. — Истасангиз, оилангизни кўчиртириб келинг. Бўлмаса... — У Нусратбекнинг хафга бўлиб тайсаллашидан ҳайикдими тилининг учгинасига келган исми ютиб юборди. Нусратбек ундан мамнун бўлгандек енгил хўрсинди: ўзи учун азиз бўлиб қолган исми Маҳмудовнинг оғзидан эшитишни сира-сира истамасди, — хоҳласангиз ёш келин билан турасиз, шароитни яратиб берамиз. Ўзимиззи одамсиз энди!

«Вой, иблис-эй! Пулнинг, мансабнинг сояси бўлиб, мураса қилиб, қуртдай семириб юравер, демоқчи-я! Эътиқод, алам, изтиробларингни юрагининг тубига ташла, иложи бўлса унут-да, биз айтгандай яшайвер. Ҳеч ким уят қилмайди, бурдингни болта кесмайди, бошингда ёнғоқ ҳам чақилмайди, виждонинг қарахт бўлиб ётса ўзинг ҳам тинч, биз ҳам, демоқчи-я!» Нусратбек янги келганида боғда бу раиснинг меҳмони бўлганини, ўшанда Пайғамов қадаҳ кўтариб, «Олингу олдиманг», деганини эслади. «Ўзимизники», «Олингу олдиманг!» бу иблиснинг фотиҳа — шиори экан-да, бу?!» Нусратбек Маҳмудовнинг сурбетлигига чидаб туролмади:

— «Сизни одам» из бўлсам, виждон қаерда қолади унда?

— «Виждон-виждон!». Виждон деганлари қуруқ гап, ука. Виждон — одамларнинг ниқоби!

«Мен ҳам, Ашир ака ҳам чучварани хом санаб юрган эканмиз. Далаларни мусалфа қилиш учун, аввало, одамларни тозалаш керак. Ашир ака «хашаротга кучим етади-ю, одамга келганда нотавонман», деган эди. Бу иш Нусратбекнинг қўлидан келармикан?

— Мен рост айтяпман, ҳали ишимнинг тайини йўқ. Бу мишмишларга ишонманг. Пайғамовдан алданганингиздай, яна мендан ҳам алданиб қолманг.

— Мен қатикни пуфлаб ичишга ўрганган одамман.

Маҳмудов қабиҳ ниятларини очиқчасига гапирётгани учунми, Нусратбекнинг унга нисбатан бўлган нафрати сусайгандай эди:

— Бу укамизнинг масаласи бўлса, — Нусратбек йигитга қаради, — сердаромад ишини ташлаб буёққа келса, машаққат, қаноат талаб қиладиган илм қийнаб қўймасмикан?

Маҳмудов Нусратбекнинг шамасини дарров англади:

— У ёғига ишингиз бўлмасин, ўзим... — Ҳа, Маҳмудов даҳшатли фалсафасини рўй-рост айтгани учун Нусратбекка ёқди. Жуда қабоҳат бўлса ҳам, ҳақ ёлғондан ёқимли. «Бўри Пайғамов Аҳмад тоғадан туғилган йилини «мушукми», деб сўраган эди. Йўқ, мана шу одам чинакам мушук экан. Қандай ташласангиз ҳам ерга оёғи билан тушади! Ҳей, табиат, шунақа маҳлуқларга икки оғиз, икки қорин ато этмаганинг учун, сенга минг раҳмат. Бўлмаса улар қорақуртдек ўз нафсини босиш учун авлод-аждодларини ҳам ютиб юборарди». Маҳмудов ва ўғли бу хонадондаги нурни, ҳавони сўриб олгандек,

Нусратбекнинг нафаси сиқилди. Маҳмудовнинг лаблари сабзи еяётган қуённики каби тез-тез қимирлар, унинг гаплари ҳам Нусратбекнинг қулоғига гоҳ яқинлашиб келгандек қаттиқ, гоҳ узоқлашиб кетгандек узуқ-юлуқ эшитиларди:

— ...Хаёт — пойга, уқам... Эгарда маҳкам турмасанг, қувламасанг...

Нусратбекнинг юраги беҳуд бўлиб, тоза ҳаво олиш учун ота-болани дим хонада қолдириб, ташқарига чиқди. «Волга»нинг ёнидан деворга қапишиб, эҳтиётлик билан уй орқасига ўтди. Уқариқ бўйида қўлларини қўлтиғига тиққанча осуда далага, сервиқор қорли тоғларга, ўз бағрида янги баҳорни ҳомила қилаётган пайкалларга тикилиб турди. Майсаларнинг қор остидан чиқиб турган соф яшил учлари кўзни қамаштиради. Қор ҳам оқ эмас, рангли камалакдай жилвагар. Нусратбекнинг руҳи бир оз ёришиб, қор остида гуркураб ўсаётган майсаларни, дарахтларни безайдиган яшил япроқларни, шохлардаги гуж-гуж ҳосилни кўраётгандай, гулу чечаклар хандасини эшитаётгандай бўлди. Бу замин, аждодлар хокига қоришган бу муқаддас тупроқ бағрига тушган қора япроқларни ҳам, латта-лутта, занглаган темир-терсақларни ҳам, бошидан сочилган заҳар-заққумларни ҳам сабр-тоқат билан эринмасдан эритиб, тозалаб, ундан оппоқ пахта, буғдой, тўрфа хил ноз-неъматлар бунёд этиб, «Яфроғин ифаг-у, чечак баргини бол»га айлантираверади. Онда-сонда чириб ётган қора япроқлар, ҳашаротлар бу буюк тупроқнинг баҳорга борадиган йўлини тўсолмайди.

Нусратбек оёғи остидаги меҳнаткаш заминнинг ўз қонунига биноан айланиб турганини, теграсида буюк Вақт, Давр оқими шиддат билан оқаётганини сезиб турибди. Гоҳо Нусратбекнинг кўзига зулмат, соялар жуда баҳайбат, ваҳимали кўриниб, нурни, яшил майсаларни ютиб юборадигандек туюларди. Аслида улар ғариб, мўрт, илдизсиз, беқарор экан.

Орқадан Маҳмудовнинг мулоим товуши эшитилди:

— Нусратжон, сизлар яратаётган ҳалиги замбуруғми, кушандами бор-ку, ўшалар ҳамма зараркунанда ҳашаротларни қириб, тамомлаганидан кейин ўзлари нимани ейишади?

Нусратбек ичида: «Сени!» — деб кулиб қўйди.

43.

Нусратбек кундузи ухласа ўзини шундай ланж ҳис қилади. Шу сабабли бекорчиларга хос эринчоқлик билан ўрнидан туриб, соқолини олди. Ювинди, ваннадаги тошойна олдида туриб, сочларини қаттиқ-қаттиқ таради: кечагина ҳаммомга борганига қарамай, боши кичишяпти... бу асабдан бўлса керак. Жемпери устидан костюм, ёмғирпўшини кийди. Илгари у Гулхайри билан учрашувга бораётганида нима кийишни ўйламасди. Бугун... бугун унга муҳим гап айтмоқчи. Эҳтимол, бу уларнинг охирги пинҳона учрашувлари бўлар. Телпакни кияйми, киймайми, деб ўйланиб қолди: бу сунъий «қундуз» телпак уни бачканароқ кўрсатади. Директор кийиб юрган ондатра телпакдан бўлса эди. Майли, шуниси ҳам бўлаверади «пуч», «ишсиз» одамга! Ҳаво иссиқ бўлганими, кўча бўм-бўш. Орқасига бир қараб қўйди-да, қадамни тезлатди. Ана, ғўзапоялари йиғиштирилиб, шудгорланган қарталар. У асфальт йўлдан шағал тўкилган дала йўлига қайрилди. Орқасидан биров шипиллаб келаётганга ўхшади. Одимини секинлатса, шарпа ҳам секинлашади. Тўхтаб, орқасига қараса — ҳеч ким йўқ. Эргашиб келаётган ўз оёғи экан.

Узоқдан шийпоннинг кулранг шиферларига кўзи тушиши билан вужудини яна ёқимли ҳаяжон, титроқ чулғаб, юрагида сеҳрли қуй уйғонди. «Аҳмад-бригадирнинг бола-чақали одамда севги бўлмайди дегани ёлғон». Қўлларини ёмғирпўш киссасига тикиб, яланғоч

дарахтлар орасида оқариб кўринган дала шийпонига тикилганча бораверди: «Келганмикан?»

Яқинлашганида бир соя ажралди.. Ҳа, шийпондан ажралди-ю, қиз қиёфасига кириб, Нусратбекнинг истиқболига қушдай енгил учиб кела бошлади. Икки қадам нарида тўхтади. Иссиқ тивит рўмоли бўйнига тушган. Қора сочлари силлиқ таралган, эғнида ўзиникидай оч-жигарранг ёмғирпўш, оёғида пошнаси каучукли туфли.

— Гулхайри, нега бундай енгил кийиндинг? — Нусратбекнинг юраги дук-дук уриб, унга қўллари чўзди.

— Оҳ-ҳ, — Гулхайри қўлни олмай, ўзини Нусратбекнинг оғушига ташлади, — ёниб кетяпман.

Чиндан ҳам Гулхайрининг тани оловдай. Тез юрганиданми, ҳаяжонданми ёки иситмаси борми — нам пешонаси Нусратбекнинг лабларига иссиқ тегди. Нусратбек унинг хушбўй, силлиқ сочларини силади, бўйнига тушган рўмолини бошига кўтариб қўйди. — Мени қаттиқ-қаттиқ ўпинг, охирги марта, — деди шивирлаб Гулхайри.

Нусратбекнинг эти жимирлади:

— Нега охирги марта?

— Юрагим сезяпти. Сиз кетасиз. — Гулхайри бошини кўтариб, нам кўзлари билан Нусратбекка хавотирли термилди.

— Сен оқила, покиза, мен... — Нусратбек ўғлининг бошида изтироб чекиб ўтирганида Гулхайрига хаёлан сотқинлик қилиб, муҳаббатини хўрлаганини айтмоқчи бўлди-ю, тили галдираб қолди.

— Йўқ, жоним, — Гулхайри кутилмаган бир вазминлик билан унинг кўзига тик боқди. — Бу ҳаёт. Баҳорда бутун мавжудот уйғонади, гуллайди, ҳосил тугади. Ишқ ҳам инсон умрининг баҳори. Уни сиз ҳам, мен ҳам тўхтатолмасдик. Ушлаб туриш керак ҳам эмас. Сизни биринчи кўришдаёқ севган эдим. Томирларимга бир оташ тутатиб, эс-хушимни, ихтиёримни илоҳий куйдай сеҳрлаб қўйган эди.

Нусратбек бағридан чиқарса Гулхайри музлаб қоладигандек маҳкам қучоқлади.

— Келиб-келиб мен ношудга ишқинг тушгани..

— Сиз ҳалолсиз. Ҳалол одамнинг кўнгли юмшоқ, юраги тоза бўлади. Бировга ёмонлик қилолмайсиз. Софдил, каттакон боладай ўзингиз ҳимояга муҳтожсиз. — Гулхайрининг кўзлари қоронғида жавдирар эди. — Йўқ, бу ношудлик эмас...

— Жуда мақтаб юбординг-ку, — Нусратбек чиндан ҳам ўнғайсизланди. Уғлини ургандан чеккан азоблари, иситмалаб ётганидаги азиятлари, иккиланишлари, онтларини эслаб, ич-ичидан уялди. — Мени сиртимга қараб мақтама, жоним. Мен шундай хоинманки.. — Гулхайрига узоқ, ғалати қараб турди. — Сен менга севган кўзларинг билан қараб, менда аслида йўқ, лекин ўзинг истаган, хоҳлаган сифат, фазилатларни ҳам қўшиб айтяпсан.

Гулхайри бу гапларни ҳазил деб тушунди.

— Майли, сиз менинг учун ўхшаши йўқ одамсиз.

Нусратбек кулди. Унинг сочларидан ўпди.

— Оддий кўз билан қарасанг, мен сенинг бир тукингга ҳам арзимамайман, — Нусратбек Гулхайрини қучганича ғира-шира бўшлиққа тикилади. Теваракни енгил туман қоплаган. Ёмғир, қор, шудгор, чириётган хазонлар ҳиди. Совуқ. Дарахтлар яланғоч. Ҳу, наридаги чорбоғнинг паҳса деворлари кўриниб, ҳувиллаб қолган. Дарахт учларига қўнган қарғалар қиш чилласини яқинлаштирмоқчидек, «қор ёғ-қор ёғ-қор ёғ» лайди. Уларнинг «қор-қор»и Гулхайрининг қулоғига кирмайди, Нусратбекнинг тиззаларини ялаб ўтаётган изғирин ҳам Гулхайрининг нафис пайпоқларидан ўтмайди:

— Сиз, мен ўйлаган одам эмас экансиз, Шунисига ҳам шукр.

«Энди тушунди гапларимга», Нусратбекни ҳижолат ўртади.

— Ростини айтайми? — Гулхайрининг кўзлари ёшга тўлди. — Мен ёвуз... Сизни ўзимга боғлаб оламан, деган ниятда эдим. Ўша биринчи кўришимдаёқ, бу одам уйдан безиб келган бу ёққа деб

ўйлагандим. Ўзимники қилиб олмоқчи эдим. Ёмон одам бўлсангиз боғлаб олардим ҳам!

— Олдинг-ку, яна нима...

— Йўк, — Гулхайрининг кўзлари чўғланган кўмирдек яшнаб, киприкларига тутун илашгандай бўлди. — Мен бўйимга яраша бўй бичмоқчи эдим. Насиб этмаган экан. Майли, — у ҳиқиллаб йиғлади. — Мен шу қуриб кетгур диссертация учун домлам билан қуруқ гап бўлиб, бекордан-бекорга бадном бўлиб қолдим. Ешим ўтиб... сизни ҳам ўзимдай... Сиз бари бир хотинингиз, болаларингизга хиёнат қилиб мен билан яшолмайсиз. Биламан, покиза одамсиз. Бераҳм, нопок бўлганингизда бошқа гап эди. Бирга юрганимизда ҳам хаёлингиз ўшаларда, унутолмайсиз. Бунақада турмуш турмуш бўлмайди. — Гулхайри Нусратбекнинг кўкрагига бошини қўйганча ўксиб-ўксиб йиғлади. «Бу турмуш-турмуш бўлмайди!» Аҳмад тоға ҳам шундай деганди.»

Гулхайри рўмолча билан юз-кўзини артди. Анчадан кейин яна тилга кирди:

— Сиз ҳеч нарсани ўйламанг. Сиздан минг-минг розиман. Сиз билан ўтказган хушнуд онларим бутун бир умрга татийди. Умидли кунларни эслаб, хаёлингиз билан яшайман энди... Эр киши хоҳиш, туйғуларини ошкор билдирса — бу мардлик, фазилат саналади. Хотин-қизлар эса ҳаёсиз, деб баҳоланади. Сиз ҳам мени — Гулхайрининг ўпкаси яна тўлди. Бош эгиб турган Нусратбекнинг чаккасидан ўпди. — Сочларингизни ҳам оқартириб юбордим.

«Бунча олижаноб, мард бу қиз. Менга осилиш, сочларини юлиш, беобрў қилиш ўрнига, сиз ҳеч нарсани ўйламанг» деб таскин беради.»

— ...Билмадим, — Гулхайри томоғига тикилган кўз ёшни култ этказиб ютди, киприклари яна намланди. — Ўзим пиширган ошни ўзим ичаман. Бирон ёққа бош олиб кетаман, бошқа кўрмайсиз мени энди.

— Йўк, ундай дема. Истасанг, бирон ёққа бирга бош олиб кетамиз, — Нусратбекнинг бу сўзлари ўзига ҳам ишончсиз эшитилди. Қизнинг намиққан елкаларидан қучди.

— Кераймас, — Гулхайри унинг лабларига бармоқларини босди. Киприкларида ҳалқаланиб турган томчилар юзига тўкилди. Айтдимку, ўзим пиширган ош деб! Агар мен учун сизни айблайдиган бўлишса, мен ҳеч нарсдан қайтмайман, бораман керакли жойларнинг ҳаммасига! Сиз ҳам бўш келманг энди. У мевали дарахтга тош отди, мевасини олиб, еб кўрди, энди умуртқасини букиб, синдирмоқчи. Бўш келсангиз, оч қашқирдай ғажиб ташлайди. Зўр келсангиз итдай думини қисиб жилпанглайди.

— Одамларга ҳайронман: ёмонлик қилиш учун шунча вақт, асаб сарфлашади. Шу вақт ичида ахир шу қўллар билан яхшилик қилиш ҳам келади-ку?

— Чил бериш, йиқилганни турғизиб қўйишдан босиб ўтиш осонроқ-да, ёмон учун!

Нусратбек Ашир ака ўқиб ўтирган китоб, унинг саволларини эслади. Кейин ўшандай китобни диванда оёқларини чалиштириб ўтирган Бўри Пайғамовнинг қўлида ҳам кўрган эди. «Докторлик иши экан-да» Нусратбек калаванинг учини топгандек, Пайғамовнинг тўнини тескари кийиб олишининг сабабини тушунаётгандек эди. Лекин энди унга ўз кундаликларининг ҳам, Бўри Пайғамов монографиясининг ҳам ҳеч қизиғи йўк. Чунки ундай ёзув-чизувларнинг қанча-қанчаси кутубхона, архивларда қанг босиб, сичқонларга ем бўлиб ётибди. Ким ўқийди уларни? Ўзига керакли нарсани билади деҳқон. Шунча майдонларда минг йиллардан буён экин ўстириб, тупроқни, яшил япроқларни не-не бало-қазолардан омон асраб келаётган, элни боқиб, кийинтираётган деҳқонга энди биз қошиқ ушлашни ўргатамизми? Табиатнинг мўъжизалари, қора япроқлар орасида қолиб, қуёшга

Тождор, интилган хонқизи, жонини жабборга берибполопонларини боққан Гулхайрининг севгиси йўлидаги бу фидойилиги олдида Нусратбекнинг ишлари, тажрибалари майда, бачкана туюлди, Маҳмудовнинг баднафслиги, Бўри Пайғамовнинг пасткашликлари инсон номига доғ туширадиган лўттибозликдай кўринди. Ҳақиқат деб ёниб юрган Ашир аканинг ҳақиқати ҳам аслида майда. Хола, Аҳмад-бригадир ҳақ! Гулхайри, Тождор билан Малика, хонқизи ҳақ. Улар ҳаётда яшил япроқлардай очиқ яшайдилар, меҳнат қиладилар. Нусратбек: «Катта мақсад, мазмун, интилиш, ҳаёт мазмуни нима экан?» Бу оддий ҳаётда оддий одамлардай яшаш, меҳнат қилиш ва меҳнат нонига қаноат қилиш!

Гулхайри Нусратбекнинг пинжигга тикилиб, жим турибди. Тинчидими? Тақдирига тан бериб, ҳовуридан тушдими? Ёки ҳали одамзод ўйлаб охирига етолмаган энг аламли ўйларини ўйлаптимми? Нусратбекни яна Гулхайрининг тақдири изтиробга солабошлади: «Нима қилай? Нима қилса Гулхайри севгиси эвазига жабр кўрмайди?» Нусратбекнинг одам бўлиб қолиш-қолмаслиги шу саволга топадиган жавобига боғлиқ эди.

Ҳали товонида пружинаси бордай сакраб-учиб келган Гулхайри энди изтироблар юкидан боши ҳам, ҳорғин, сассиз узоқлашиб борарди. Нусратбек назарида қалбига унинг меҳр риштаси қаттиқ боғлангану ҳозир тортилиб, тобора таранглашиб, шартга узилиб кетишидан кўрқар, беадад, бетаскин бир алам уни бўғар эди. Нима қилсин?

Вужудини қудратли, ёниқ бир куч чулғаб олди. Мўлжаллаган манзилени равшан кўргандек бўлди. «Нозик, нафис майсалар қуёшни кўриш учун харсанглари, асфальтни ёриб чиқади. Инсон ҳаётда инсон бўлиб яшаши учун ҳам курашиши керак!»

Ногоҳ кўнглидан қайсидир қўшиқнинг бир сатри ўтди:

Ҳеч кима маълум эмас ҳоли паришоним менинг...

1971—77
Тошкент — Қарши.

КЕЛАЖАКНИ ОЛДИНДАН КҮРИШ

Болгар халқининг буюк фарзанди Димитров номидаги мукофотга атоқли болгар адабиётшуноси Георги Цанев ва ёзувчи Генчо Стаевлар ҳам сазовор бўлишди. Г. Стаевнинг бугунги болгар насрининг энг ёрқин намунаси дея баҳоланган ва мукофот берилган асари «Олтиннинг қиммати» номли қиссасидир. Бу қисса болгар халқининг ўтмишдаги миллий кураши — 1876 йилдаги Апрель қўзғолони мавзусида ёзилган. Адиб «Септември» журналига берган интервьюсида ўз асарининг моҳияти тўғрисида жумладан шундай деди: «Ўтмишни ўрганмоқ ва у ҳақда асар битмоқ келажакни олдиндан кўриш демакдир...»

Эътибор
Охунова,

Ўзбекистон Ленин комсомоли
мукофотининг лауреати

Арғимчоғим,
сени кўмсадим

Сунбула

Сокин кечаларда соч тарар анҳор,
Юрагимга оқиб кирар салқини.
Туни билан шудринг хўплар бедазор,
Субҳидамда олтин кузнинг талқини.

Қаногларига куз шарпасин боғлаб,
Дарахтларни елпиб ўтади еллар.
Булутлар кўкда қўр тўкиб, ёнбошлаб,
Хайратдай шовуллаб қуйилар селлар.

Мудроқ майсаларнинг юзини ювиб,
Шитирлаб қолар боғ устида ёмғир.
Чевараси учун кўрпача қавиб,
Бувижон куз тунин бедор ўтказур.

Саҳар салқинига тўш қўяр чоғи,
Тарс ёрилар ақиқ анор боғларда.
Анор ичра ял-ял ёзнинг ҳовури,
Лағча чўғ каби ёнар бутоғларда.

Ой баркаш келтирар ҳусайниларга,
Ток япроқлари нурда олачалпоқ.
Еғду узум терар боғда... Гулхайриларга
Сунбула кийдирибди қора қалпоқ.

Дарахтлар кўринар менга дуркунроқ,
Нигоҳим олмурут тўла саватда.
Бугун гул фаслидан кўра тўкинроқ —
Сунбула — тўй фасли кезар табиатда.

Арғимчоғим, сени қўмсадим

Юлдузларга айланар кўзларимнинг чўғлари,
Бағрим менинг боғларда ёнаётган гул, ифор.
Арғимчоғим қайдасан, қайда олов чоғларим,
Боғ четида турарсан... қўнибди чангу ғубор.

Келолмадим қошингга, аллаладим боламни,
Чорлаб кетди юмушлар, дарёлардай кўчалар.
Бир умр қўмсаб ўтдим сен бор турфа оламни,
Хайлларим ардоқлаб оқарганда кечалар.

Юлдузларга айланди кўзларимнинг чўғлари,
Бағрим менинг боғларда ёнаётган гул, ифор.
Арғимчоқ учаётгир қизчаларим — шўхларим,
Хайл эмас, армонлар бошлаб келди-интизор.

Далаларнинг бағрига таралдилар тумандай,
Гўдакнинг кўз ёшидай тўкилдилар дувиллаб.
Болалик қолди тилла қўнғиз қуеган чаманда,
У қурган лой қасрлар қолаверди хувуллаб.

Юрагимни йўрғаклаб соларман беланчакка,
Аллалаб ширин тушга айланган чоғларимни.
Ҳар сафар нигоҳ ташлаб гўдакка, келинчакка,
Едимга олгайдирман, сен бор гулбоғларимни.

Арғимчоғим, қайдасан, болалигим жаҳони,
Орзум қуш, қанотим зил, етиб келдим учгали.
Кутганмидинг бир этак ўғил-қизли онани,
Бағрингни оч, ёшлигим, келдим сени қучгали.

Тавоф

Қани ул, гўдакнинг тушидай содда,
Дарёдай югурик, учқур саманим.
Қани ул, райҳоннинг баргидай сада,
Ешлик деб аталган гулшаним маним?

Юрак биринчи бор бежороқ урди,
Биринчи бор балки санчди бир нима.
Дер эдим — сочдаги оқ нарса нурдир,
Биринчи бор қалқди беозор кемам.

Умримнинг кемаси сузар дарёда,
Мен сени эсладим сайҳон соҳилим.
Сендан-да йироқлаб боргум дунёда,
Сени-да орзулаб, қаддим ё қилиб.

Сени тавоф этдим, бошимни эгдим,
Барингдан тутмоққа йўқ менинг ҳаддим.
Мен-сенинг фуқаройинг, бугун энди
Манзили кўп узоқ армонга банда.

Гул фаслига йўллар излаб, водариғ,
Қоп-қора сочларим гулдай узилди.
Нурли кечалардан ором ахтариб,
Киприкларим оғир, нелар тизилди.

Еруғ ёдгор — сурат турар деворда,
Жамалак сочлардай эврилди йиллар.
Нигоҳлар баҳорда, қадамлар қорда,
Сўнгсизликка олиб чиқар бу йўллар.

Оила

Оилада эр кишини осмон, дегим келади,
Ойга ўхшатгим келар орастадил хотинни.

Эр уйга келганида гўё бегим келади,
Жиловидан олингиз миниб келган отини.

Осмони кенг-мўл бўлган уйнинг мамлакатада,
Ой ҳам тўлиб яшайди ёғдусини таратиб.

Нури жаҳон айланар кенгликларнинг бағрида,
Инсон учун ризқу рўз-тун ва кунни яратиб.

Осмон юксак бўлса гар, ой гардуни баландда,
Кўк беғубор... ой кўзга ярақлаб ташланади.

Лекин, ой минг нур сочиб, ёғдулар таратса-да,
Оила карвонини эр — осмон бошқаради.

Ўргилай

(Увайсий суратига боқиб)

Мухтарам устоз, бу тонг гултоғлаб, ўргилай,
Гулгуну дилшодлигимни эътирофлаб, ўргилай.

Назмингиз ҳар сатрида офтобу зулмат тенгма-тенг,
Ашқингиз дарёйи Сир, дарёни боғлаб, ўргилай.

Мен забун, маҳзунлигингиздан сира ор этмадим,
Ул қаро тун ичра Сизни нур-чироғлаб, ўргилай.

Ўлтирарсиз ўй паришон, соч паришон, қалбда оҳ,
Ул паришон сочларингиз мен тароғлаб, ўргилай.

Шунчалар зукко эдингиз, даштда қолган ташнадил,
Сиз букун эл фахри, мен кўксимни тоғлаб, ўргилай.

Сиз эмас ҳоли жигархун, Сиз эмас бехонумон,
Халқингиз тўй бошлади Сизни сўроғлаб, ўргилай.

Сиз Жаҳон отин эдингиз, лек жаҳон нурига зор,
Эътибор топди сўзингиз дилни чоғлаб, ўргилай!

Баъзан шундай бўлади...

Баъзан шундай бўлади,
Риёкорга кулиб боқади омад.
Орзунинг ўрнини армон олади,
Идрок эмас, иш кўрганда нард.

Баъзан шундай бўлади,
Жилғаларга сув элтади дарёлар.
Лочин настлаб, кўлмакларда юради,
Яшнаб ўсар алаф деган рўёлар.

Баъзан шундай бўлади,
Андишада турар ақли донишлар.
Нодон тили гапни-гапга улайди,
Машғалман, дер бир лаҳзалик ёнишлар.

Баъзан шундай бўлади,
Лафзни япроқдай тўнар шамоллар.
Ишонч осмонидан нелар қулайди,
Селлар каби оқизади саволлар.

Баъзан шундай бўлади,
Умр — томчи... узилади киприкдан.
Мангуликлар лаҳза ичра қолади,
Карвон эмас, дарвиш ўтар кўприкдан.

Баъзан шундай бўлади,
Чигит ойлаб захга берар кўкрагин.
Ғумай эса осонгина унади,
Бўлмаса ҳам ҳеч нарсага кераги.

Баъзан шундай бўлади,
Умр бўйи сажда қилган оллоҳинг
Кўз ўнгингда шайтонга қул бўлади,
Ва айтарки, бу ҳам сенинг гуноҳинг.

Баъзан шундай бўлади...

Юлдузлар тўкилар

Сенга чопар юбордим, хаёл деган тулпордин,
Миллиард шаму чироғин ёритиб турди осмон.
Нигоҳингни топгандайман чарақлаган ҳулкардин,
Шул ёғдуга умр бўйи термилмоққа розиман.

Алқадими осмон мени... бошимдан юлдуз тўкди,
Этагимга тўлиб кетди лаълилардан боброқлар.
Саболар олиб учдилар изгироб деган юкни,
Юраккинам бу дам энди севинчини ардоқлар.

Боғим узра тўкилган ул юлдузларни тергайман,
Бошинг узра севинчига сепайин сен келганда.
Остонада ярим ойдаи мен таъзимда тургайман,
Сен кел, қуёш бека бўлиб нуруни элаганда.

Икки қуёш баб-баробар кириб келсин эшикдан,
Икки нурли пояндозни тўшаб пешвоз чиқайин.
Энг мўътабар туйғулардан тугилувчи қўшиқда
Айтсин юрак зорини, созлаб меҳр деган найин.

Мен борарман

Мен борарман ёшлигим ўтган гузарни ахтариб,
Етти иқлим ичра бир битган ғазални ахтариб,
Қайда ул тўптошларим қолган кўчам, айтинг менга,
Сажда айлай бир умр кўнгилтусарни ахтариб.

Дил ёнар — ёдимга солгай лолаларнинг гулхани,
Навбахор боди — саболардай етакларди мени,
Қайда ул фонуси ой, юлдуз чаманлар маскани,
Жон берай топсам агар мен, ул зуҳални ахтариб.

Томчи-томчи кўз ёшим — юлдуз тўқилган кечалар,
Мушқу анбар ичра қолди завқу шодон лаҳзалар,
Бу кўнгил умид ила уйқуда ёзгай гунчалар,
Осмон топди чақиндек, селдек чопарни ахтариб.

Чархи кажраф, шошмагил, термилайин мен ёзима,
Енган ул қалбимни сўзлай, дардкашим — қоғозима,
Сиз, кузак барги, шивирлаб, солмангиз дарз созима,
Тўсмангиз, орзум борар шомда сахарни ахтариб.

Хазонрез

Дарахтлар ёнябдимми... боғ оловранг ичрадир,
Уша томонга шошар шивирлашиб саболар.
Гулхан учқунларидек япроқларга учрадим,
Новдалар кўзида ёш... хазонрез, дер садолар.

Боғлар тугёнда чоғи... барглар дув ёғайтир,
Барг ёғса, заъфарон денг беҳишт аталган боғни.
Кузнинг қўшиғин тинглаш эмиш менга ҳам тақдир,
Мен ҳам киярман бир кун у келтирган зарбофни.

Зарбоф қиймоқ ҳам бахтдир, ҳосил йиғса ниҳоллар,
Олтин тўй кимга насиб, кимларга бенасибдир.
Хазонрез кўрмасин ҳеч гулга кирмаган боғлар,
Оловранг ичра ёнмоқ ўзи балки жозибдир.

Боғимга куз келмоқда ўйнаб тилло хивичин,
Уни шоширган еллар, сизга пешвоз борарман.
Ана у, ўйнар олов, ялтиллагиб қиличтин,
Мен ёнсам қаламимнинг гулханида ёнарман.

Ҳолим сўрмасанг

Сокин хаёллар тўзир, нигоҳлар ҳам мунтазир,
Агар сен бир бора ҳолим сўрмасанг.
Ишончларимга нотинч гумон ҳукмин ўтказур,
Агар сен бир бора ҳолим сўрмасанг.

Қалам ҳам бир сўз демас, оддий чўнга айланар,
Дил уйига шубҳалар ҳоқон бўлиб сайланар,
Унинг занжири ила садпоралик бойланар,
Агар сен бир бора ҳолим сўрмасанг.

Мовий кўкни безашиб учар турна — элчилар,
Ер-ёр айтиб келмоқда баҳор олиб совчилар,
Мен не дейин, киприқда қатор турса томчилар,
Агар сен бир бора ҳолим сўрмасанг.

Баҳорий нил чўп билан қизлар тортар сурмасин,
Тахмонлардан олишар атлас кўйлак-бурмасин,
Ох, кўрқаман, даврада шивир-шивир юрмасин,
Агар сен бир бора ҳолим сўрмасанг.

Лолаларнинг гулхани ёнаётир ловиллаб,
Тоғлар қори ҳам оқар дарё бўлиб шовиллаб,

Менинг дилим кулбадай қолаверар ҳувиллаб,
Агар сен бир бора ҳолим сўрмасанг.

Она ер ҳам дафтарин варақлайди бирма-бир,
Ҳижоларин санайди у шоир-кўҳна бағир,
Маҳзун кунларни санаб юрарман топмай тадбир,
Агар сен бир бора ҳолим сўрмасанг.

Баҳор-да... гулдирак ҳам суронларин солади,
Хаёлимда осмон ҳам чирмандасин чалади,
Юрагимда ўт бўлиб — кўкда чақин ёнади,
Агар сен бир бора ҳолим сўрмасанг.

Осмон қуйиб беради селобини — ашқини,
Анҳорлар энтикади сифмай сувлар тошқини,
Юраккинам бошлайди, энди аста рашқини,
Агар сен бир бора ҳолим сўрмасанг.

Бундай севмайдилар

(Қизлар дафтарига)

Ардоғимда менинг майин бир хаёл,
Юракнинг тўрида, тубида эди.
Ажаб, нечун бир бор бермабман савол,
Нечун кеч бўлганда ўйладим энди?!

Юрагим тубида асрадим кимё,
Кимёликда турар ўша ноёбим,
Оғир кемаларни кўтарган дарё,
Не тонг, нотинч тўлқинларнинг ошёни.

Юрагим тубида ўсади чинор,
Илдизлари бирдир вужудим билан.
Чинорни суғурмоқ жуда ҳам душвор,
Ўт олиши мумкин ногоҳ учқундан.

Учқунларда ёнмоқ одагим эмас,
Мен гулхан ёқаман қалбим ўтидан.
Бу гулханда ёниб битар хору хас,
Лекин дурум омон қолгай оташдан.

Чинордай ёқмангиз, бу — севги ахир,
Дур каби эҳтиёт этмоқни билинг.
Бу — севги, бу — виждон, бу — юрак-бағир,
Дилингизнинг туб-тубига яширинг.

Ёлғизлик

Еш эди, сунбулдай эди сочлари,
Ой-у юлдузларда бўлди нигоҳи.
Бировга кўнглини сира очмади,
Ҳеч кимнинг бўлмади пушти-паноҳи.

Тахтиравонларни қурди ўзига,
Келтирди кўзгуга жаҳон ойнагин.
Фақат ўзи кўринарди кўзига,
Кийиб-ечиб юраверди бойлигин.

Ииллар ўтиб, йўл етди интиҳого,
У на она, на бор иссиқроқ рўзгор.

Энди ёлборарди ёлғиз худога;
«Тангрим, яна қандай кулфатларинг бор?»

Чеккада турарди кўнглида фиғон,
Жаҳон-ойна ичра ёлғиз бир кампир.
Бир кимса йўқлаши энди дарғумон —
Елғизликдан бўлак насиба йўқдир.

Ешлиги ўтди-я, «роҳатижонда»,
Кексаликда қўлга олди асони.
Асо бўлгач, ер бўлмаса ёмон-да,
Осмонмас, замин кўтарар инсонни.

Бонг

(Янги йил кечасида)

Ўн икки... бонг урар умр, соатлар,
Соатми бу қалбнинг оҳи, жаранги.
Балки бу изтироб ё саодатлар,
Балки маҳзунликлар келтирар янги.

Бонг урган соатми, йўқ, юрак асли,
Тугёним дарёдир сўнгсиз... оқаман.
Ўзга ҳамроҳ йўқдир ҳайратдан яхши,
У гулхан... индамай дилим ёқаман.

Бир ҳикмат учқунлаб келар қошимга,
Ўзгаси қилади хайр-хўшини.
Тарози келтирар, оҳ, бардошимга,
Тулпор ҳам берар, бўшмикин тизгини?

Тулпорни мингину асло қистама,
Унинг қанотлари ўзи учқурдир.
У елар хоҳ иста, хоҳи истама,
Хушёр бўл, тонг отди ва тез кеч кирди.

Асрай бил қишда ҳам яшил кўкламни,
Меҳрингдан тиклай ол асрий кўрғонлар.
Тулпоринг туёғи неки кин, ғамни
Учирсин мисоли чангу тўзонлар.

Сен яша, юлдузни санаб кафтингда,
Саховат эҳсонни кутмагин, ярат.
Қаҳратон гул очсин юрак тафтингда,
Андуҳ бағридаги инсонни яйрат.

Бир ҳикмат — хотира эрур, англадим,
Ўзгаси келажак, ўтмадим ҳали.
Бирида билмадим — уйқу танладим,
Ўзгаси бўлсайди умрим зарҳали.

Ўн икки... бонг урар умр, соатлар,
Соатми бу қалбнинг оҳи, жаранги.
Балки бу изтироб ё саодатлар,
Балки маҳзунликлар келтирар янги...

БИРИНЧИ ОПЕРАЦИЯ

(«Шам» номли қиссадан парча)

— Сиз келдингиз-у, ташвишларимиз ортди, — деди қоғоз титаркан бош врач.

«Мендан ранжияптими?..» Уктам Хидиров Зарифа Махмудовнага синчковлик билан бир қараб қўйди. Аммо унинг чеҳрасида илиқ табассум жилваланганини кўриб, хотиржам тортди. Бош врач Хидировнинг илк ташвишларидан мамнун эди.

— Эрназаровга қараманг, — давом этди Махмудова. — Узингиз ғайрат қилинг. Операцияларни энди ўзимизда қиладиган бўлайлик.

— Албатта! — Хидиров бош ирғади. — Энди вақти келгандир.

Гулсунойни операция ҳамшираси қилиб тайинлашди. Авваллари қайси ҳамшира навбатчи бўлса, ўша жарроҳнинг ёнида турарди. Мана энди операция қилиш учун хоналар ҳам егарли, жарроҳлар ҳам бор, лекин ҳамон операция қилишмасди. Хидировнинг вужудида эса аллақачонлардан буён илк операция ташвиши юрарди. Қанақасига дуч келишини ўйлаганда, юраги ҳапқириб кетарди. Ахир, биринчи операция бошловчи хирургга қанот ҳам бериши ёки, аксинча, қанотини анча вақтгача қайириб ҳам қўйиши мумкин-да. Ҳаяжонли ўша дамларни у энтикиб кутарди.

Куз ҳам оёқлаб қолган. Қош қорайган... булутли ҳаво кишида дилгир ўйлар кўзгайди.

Бола чинқиригидан Хидиров сергакланди. Кўп ўтмай, касалхона дарвозасида бола опичлаб олган киши кўринди.

У касалларни қабул қилиш хонасига шошилди. Етти-саккиз ёшлардаги бола қорнини чангаллаб, инграб типирчиларди. Соқолига оқ оралаган, елкалари кенг киши эса «Нурматжон, Нурматжон» дея унга гирдикапалак бўларди.

Беморга яқин келиб:

— Исминг нима? — сўради Хидиров.

— Нурмат... — жавоб берди бола.

— Қани, ечин-чи, Нурматвой, — деди Хидиров беморга синчков боқаркан.

Нурмат эғнидаги яктагини, сўнгра чит кўйлагини еча бошлади. Бобоси унга ёрдамлашди.

— Мана бу қаравотга ёт-чи, Нурматвой, — Хидиров тахта қаравотни кўрсатди. Бола қаравотга секин чўзилиб ётди.

— Оғрийдими? — Хидиров боланинг киндиги тагини секин босиб, силади.

— Ҳм...

— Энди-чи?

— Жуда оғрияпти...

— Тилингни кўрсат-чи, — Хидиров боланинг иягидан ушлаб, секин пастга босди.

— Шамоллашдан санчяптимикин-а? — деди боядан бери боланинг хатти-ҳаракатини қузатиб турган терапевт врач Ҳафиза Сагитовна.

— Йўқ, бу кўричак! — деди Хидиров ишонч билан.

«Мана, синов куни ҳам етиб келди.» Хидиров фавқулодда ўзини бардам ва тетик ҳис этди...

У шай бўлиб хонага кирганда, бемор операция столида ётарди. Иод, оғриқни сездирмай қарахт қиладиган уколлардан кейин наштар ишга тушди — иссиқ қон тизиллаб оқиб кетди.

Шу маҳал Гулсуной «Вой» деб юборди. Гандираклаб чайқала бошлаганда, уни Ҳафиза опа қўлтиғидан суяб қолди.

«Эй, операция ҳамширасининг аҳволи шу бўлса...» Хидиров операцияни бир зумга тўхтатди... Гулсунойни ташқарига олиб чиқишди, ўрнини эса Ҳафиза Сагитовна эгаллади.

Қундуз ҳам ўйчан ва ташвишли қиёфада бир нуқтага тикилиб турарди.

— Қисқич, қисқич! — деди Хидиров. Ҳафиза Сагитовна эса жарроҳ айтган ҳар бир нарсани дарров унинг қўлига тутқазишга уринарди.

Ниҳоят, Хидиров мўлжаллаган жойни бармоқлари билан пайпаслаб топди. «Қани кўричак?!» У бир лаҳза анграйиб туриб қолди. «Еки бошқа бирон жойда яшириниб ётибдимикин?..» Хидиров жигар тагини, атрофини, ичакларни кўздан кечирди. Бироқ кўричак кўринмасди.

— Ҳеч нарсани кўрмаяпман, — деди зорланиб Хидиров. Хона чароғон эди. Лекин Хидировнинг кўзлари тиниб, қулоғи қаттиқ шангилларди. Бир лаҳза кўзларини юмиб, хомуш тик турди. «Қани у лаънати кўричак?..» Унинг йўғон ичакнинг орқагинасида писиб ётишини у ҳали пайқаганича йўқ эди. Бироқ бу мутлақо соғлом кўричак эди.

«Расво бўлдим». Юрагининг аллақасери игна санчилгандек чимиллаб кетди. Шу топда у операция столида ётган боланинг тақдирини ҳам, ўзининг биринчи операцияси муваффақиятини ҳам ўйларди.

У қора терга ботди. Қундуз эса гоҳ-гоҳ Хидировнинг тер тепчиган пешонасини артиб қўяр, бундан у баттар ҳижолат чекарди.

— Томировнинг уриши... — деди Ҳафиза Сагитовна секин. Беморнинг аҳволи оғирлигини унинг ҳансираб нафас олишидан ҳам сезса бўларди. Натижасиз имиллашлари давом этаверса, иш расво бўлади-ган. Хидиров тиг тортган жойини қайтадан тикди. Қарийб бир ярим соатга чўзилган операция, ҳа, унинг биринчи операцияси ана шундай тугади.

— Мана, қутулдинг, — деди кулимсирашга уриниб Хидиров. — Энди яхши бўлиб кетасан.

Бобомурод Даминов Қашқадарё область, Қамаш районидagi Дўстберди қишлоғида камбағал деҳқон оиласида туғилди. Меҳнат фаолиятини деҳқончилик ишлари билан бошлади. Совет Армияси сафида хизмат қилди, Самарқанд Давлат университетининг тарих факультетида, КПСС Марказий Комитети ҳузуридаги партия олий мактабида таҳсил кўрди.

Шундан сўнг Бобомурод Даминов партия ва совет органларида масъул вазифаларда ишлади. Айни пайтда бадиий ижод билан шуғулланди. Унинг долзарб мавзуларда ёзган «Томир», «Тугалланмаган портрет», «Бобо деҳқон», «Момо ер», «Рухсора» каби қисса, ҳикоя ва очерклар тўпламлари нашр этилди.

Истеъдодининг янги қирралари очилиб бораётган Бобомурод Даминов 70 ёшга тўлди. Биз меҳнаткаш адабни қутлуг ёш билан табриклар, унга ижодий ғайрат, сиҳат-саломатлик тилаймиз.

Редакция.

«Э, нималар деяпман ўзи...» Қилғилиқни қилиб қўйиб, сиполик қилаётганидан Хидировнинг ўзига ўзи гаши келди. У бемор бошидан жилмай нафас олишини, юрак уришини қайта-қайта текширар, дамодам қон босимини аниқларди. Энди Гулсуной ҳам ўзини тутиб олиб, жарроҳнинг топшириғини бажаришга мунтазир бўлиб турарди.

Шу тун ёш жарроҳ беморнинг бошида мижжа қоқмай тонг оттирди.

— Ҳа, бунча? — палатага ногаҳон Нозлия кириб келди. — Дом-дарагингиз йўқ?..

«Мана, кўриб турибсан-ку», дегандек Хидиров беморга ишора қилди. Гапиришга ҳам ҳуши йўқ эди.

У фақат учинчи кечасигина уйга борди. Тўғриси, уни Нозлия «Бир балога йўлиқиб қолманг, тагин», деб койиб уйга олиб кетганди.

Уша кунлари радио Совет мамлакатада дунёда биринчи бўлиб Ернинг сунъий йўлдоши фазога учирилгани ҳақида кетма-кет хабар бермоқда эди. Бутун инсониятни ларзага солган бу қувончли воқеа унга татимаган, шундай кунларда ҳам ғамгин эди.

Тун. Хидировнинг юраги ғаш. Шу топда Нозлиянинг мириқиб ухлашига ҳам, касбига ҳам унинг ҳаваси келиб кетди.

«Касб эмас экан бу жарроҳлик дегани. Қайтиб қўлимга наштар олмаганим бўлсин». Хидиров тўшагидан сирғалиб чиқиб, яна касалхонага йўл олди. Тунда секин одим ташлар, кўз ўнгида эса домласи Муҳаммади Ҳамидович гавдаланар эди... Ушанда домласи кари-дорнинг нариги бошида, операция хонаси ёнида безовталаниб юриб турарди. У ҳеч кимга қарамас, гап ҳам қотмасди. Қовоғини уюб олганидан кичик кўзлари аранг кўринар, бутун вазоҳати қўрқинчли, ваҳимали эди. Совун ва спирт билан ювилавериб дағаллашиб қолган қўллари эса асабий титрарди. Шогирдлари ва ҳамширалар оёқ учида юришиб, уни четлаб ўтишади. Талабалари узун коридорнинг ҳар жой-ҳар жойида ҳадиксираб, тўп-тўп бўлиб туришибди. Коридорнинг бир бурчагида эса нигоҳини бир нуқтадан олмаганича мункайган кампир чўнқайиб ўтирибди. Хидиров уни таниди. Ушанда Муҳаммади Ҳамидовичнинг эшиги қия очиқ қолган кабинетидан аёл кишининг аянчли овози эшитиларди:

«— Болаларингизни ҳузурини кўринг, профессор, гўдайкинамни ўзингиз аппаратса қилинг».

«— Мен энди кексايиб қолдим, қўлларим ҳам энди дағал, бир оз титроғи ҳам бор, — сал бўғиқ, вазмин таниш овоз эшитилди. Бу профессор Муҳаммади Ҳамидович Амиров эди. — Сиз тапвишлашманг. Аслида гап номда ҳам, унвонда ҳам эмас. Шундай шогирдларим борки, кези келса, улар менинг ўзимга ҳам қандай операция қилишни ўргатиб қўйишади».

«— Йўқ, йўқ, ундай деманг, — аёл қатъий эътироз билдирди. — Сиз — пирсиз, пирни йўриғи бошқа, шогирдни йўриғи бошқа. Сизни худойимнинг ўзи қўллаб туради».

«— Хотиржам бўлинг, операцияда ўзим ҳам қатнашман».

«— Йўқ, йўқ! Бошқага ишонмайман. Ўз қўлингиз билан аппаратса қиласиз, худони назари тушган қўлларингиз билан аппаратса қиласиз. Сизни қўлингиз енгиллигини эшитмаган одам борми? Энди йўқ деманг, дардингизни олай, профессор. Дадаси раҳматликни-ку урушга жўнатиб, фақат «қорахати»ни кўрдим. Акагинаси шўрлик урушдан бир оёгидан ажраб қайтди. Бор-йўғи тўрт ойгина кун кўрди. Туну кун зор қақшаб ўтирганимда, гўдаккинам қора тунимни ёритиб эшикдан кириб келди. Илоҳим ёритгани чин бўлсин, асраб қолинг ёлғизимни. Бор-йўғи шугина-я, профессор, бўлгани шугина-я...»

«— Қўйинг, йиғламанг, — кампирнинг гапини бўлди Муҳаммади Ҳамидович. — Майли, ўғлингизни ўзим операция қиламан».

Аёлнинг илтижосидан Хидировнинг ҳам эти жимирлаб, дили алланечук бўлиб кетди. Профессорнинг ўзи операция қилишга рози бўлганидан аёл қувониб йиғларди.

«Хаётини албатта сақлаб қоламиз», дея қолса нима бўларди шу топда». Хидировнинг мясидан ана шундай фикр ўтган эди ўшанда.

Йўқ, домла бундай демади. Жарроҳ оғир операцияга киришаркан, тантанали ваъдалардан ўзини тийиб тургани маъқул. У шунга амал қилди.

Кўп ўтмай, эшикдан бели букчайган озғингина кампир кўринди. У гўё мўъжазгина вужудда неча-неча йилларнинг армонини кўтариб келаётгандай эди... У профессорнинг операцияга шай бўлиб турганини кўриб, ич-ичидан севинди.

Профессор кампирга берган ваъдасининг устидан чиқиш ҳақида ўйлар, шунинг учун ҳам жуда безовта эди. Ниҳоят, коридорда ғилдиракли аравача кўринди. Унда билакларининг пайлари, мушаклари бўртиб чиққан, қирқ ёшлар чамасидаги киши ётарди. Беморнинг юзи, кўзларининг оқларигача сарғайган. У қуёв цехининг донгдор устаси эди. Жангда ўнг биқинига кириб қолган металл парчаси — осколка ноҳосдан азоб бера бошлаган ва қонни заҳарлашга ўтган эди. Беморнинг аҳволи жиддийлигини профессор аллақачон англаган, лекин кампирнинг «Сиз — пирсиз» деб ёлворилари унинг қулоғи остида ҳамон жаранглар эди...

Беморни операция хонасига олиб киришди. Муҳаммади Ҳамидович секин арава изидан юрди. Талабалари ҳам оёқ учиде операция хонасига қараб йўналдилар. Домла операция столи ёнига келиб, бир лаҳза жим турди. У энди боягина қўллари асабий титраётган сержаҳл кишига асло ўхшамасди. Ўзини бутунлай қўлга олишга улғурганди. Кичик кўзлари беморга шафқат ва меҳр билан боқарди. Бу — сеҳрли нигоҳ эди. Ана шу нурли нигоҳ ҳозир гўё унинг ўзини ҳам бир неча йилга ёшартиб қўйганди. Атрофида имога маҳтал туришган ассистентлари ва ҳамширалари билан илиқ муомала қиларди. Назарида, операция хонасидегилар шу маҳал жуда нозик қўшчаларга айланиб қолишганди-ю, энди уларни бирон қўпол ҳаракати билан чўчитиб юборишидан ҳайқарди.

Операция аллақачон бошланган. Унинг жингала сочини бекитиб турган оқ қалпоғи шогирдлари қуршовида гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмасди. Хидиров эса бемор узра энгашган домласининг энг нозик ҳаракатларигача синчков кузатмоқда эди. Анестезиологлар домланинг «бошладик» ишорасини кўрган заҳоти ўз ишларини бажаришиб, энди қомат ростлаб сергак туришарди. Бемор эса сассизгина қараётган эди. Жарроҳ асбоблари бирин-кетин алмаштирилиб турибди. Домланинг бўғиқ овози зўрға эшитилади. Аммо бу қадрдон чехра энди анча ёришган ёноқларига қон тепиб, қизариб кетган, қўллари эса чаққон ҳаракат қилар эди.

Хидиров гоҳи-гоҳида мийиғида жилмайиб қўярди. Назарида, Муҳаммади Ҳамидович айни замонда ўз ролини завқ-шавқ ва эҳтирос билан бажарётган артистларга ўхшаб кетарди. Уни артистларга ўхшатаётганидан ўзининг ҳам кулгиси қистарди. Шунингдек, домланинг моҳир, сеҳрли қўлларининг жозибали ҳаракати Хидировни мафтун қилиб қўйганди.

Ўшанда Хидиров домласининг операцияни қандай тугатганини ҳам сезмай қолди. Фақат «тампон», «дренаж» деган сўзлари эсида. «Эҳ, жарроҳ бўлганингга яраша шунақа жарроҳ бўлсанг». Ана шундай тотли энтикканди ўша дамларда у. Қани ўша орзулари?! Мана энди, биринчи, мустақил операцияга эришган чоғда... «Охири нима билан тугаркин», деб бош эгиб ўтирибди.

Ёш жарроҳ беморнинг нафас олишини кузатиб, кўк томирларини силаб-силаб палатадан чиқиб, навбатчи хонасига бурилди. Гулсуной нималарнидир ёзиб-чизиб ўтирар, Қундуз эса диванда ғужанак бўлиб ухлаб ётарди.

Навбатчи врач Эрназаров эса Зарифа опанинг кабинетига мизғимоқда эди.

— Қалай, Нурмат дурустми? — Хидиров ҳамширага сўз қотди.

— Дуруст, — деди Гулсуной. — Энди хавф ўтди, чамамда.

Қундуз чўчиб уйғонди. Олазарақ кўзлари билан гоҳ Хидировга, гоҳ Гулсунойга тикилди. Ниҳоят, сакраб дивандан тушди. Узун киприкларини пирпиратди. Оҳу кўзлари «Кечиринг мени» деб турибди. Хидиров унга «ухлайверсанг-чи», деб бош ирғаб қўйди. Қундуз эса ийманибгина кулумсиради.

Хидиров Гулсуной билан бирга Нурмат ётган палатага борди. Ухлашга ухлади-ю, алаҳсираяпти. Отаси эса мижжа қоқмай бошида ўтирарди. У секин беморнинг билагини ушлади, қон томирларининг уриши ҳамон бир меъёрда эмас эди. Кейин у нафас олишини кузатди.

Ниҳоят, ташвишли кунлар ҳам ортда қолди. Нурмат тез дармонга кирди, унга ўн кундан кейин уйга жавоб беришди. Отаси хайрлашиш олдидан: «Шу табаррук қўлларингиз ҳеч дард кўрмасин», деб Хидировнинг қўлларини қайта-қайта қисиб ташаккур айтди.

«Асли бу қўлларни уриб синдириш керак эди». Хидиров эса изтироб чекиб, кўзларини қаерга яширишни билмайди. Ўринсиз ташаккурдан у қаттиқ ҳижолатда эди.

Хидиров анчагача наштарни қўлига олмай қўйди. Зарифа опа аввал бошда «Ҳеч ким онадан жарроҳ бўлиб туғилмайди», деб далда бериб кўрди. Йўқ, бўлмади. Ниҳоят, у пўписага ўтди. Бироқ пўписалар ҳам қор қилмади.

Хидиров бош врач кабинетидан чиқиб, навбатчи хонасида кафтини пешонасига тираб ўтирарди. Врачларнинг малакасини ошириш курсига кетиб, терапевт бўлиб олиш йўлларини изларди. Ҳа, «Тошбулоқни елкаминг чуқури кўрсин», деб жўнаб қолмоқчи. Лекин, лекин... Нозлияни қандай кўндирса экан?..

Шу аснода эшик очилиб, Зарифа Маҳмудовна кўринди. Ёнида ўрта бўй, лўпигина, келишган жувон.

— Танишинг, Дилбар Очиловна, — деди бош врач мулоим кулумсираб. — Сизнинг янги операция ҳамширангиз.

Хидиров бир лаҳза анграйиб туриб қолди: бир вақтлар шаҳардан Тошбулоққа тушаётганда, унга ҳамроҳ бўлган кўхликкина жувон қаршисида турарди. Ушанда Йўлчиев ўз машинаси кабинасини шу жувон учун бўшатиб, ўзи кузовга чиққанди.

Уша учрашув Дилбарнинг ҳам эсига тушди шекилли, Хидиров билан кўришаркан, жилмайиб қўйди.

Дастлабки кунларда Дилбар касалхона ходимларининг тилидан тушмади. Дарҳол эри, боласи борлигини ҳам билиб олишибди. Зарифа опа уни биринчи куниёқ Қундузникига жойлаб қўйганди.

— Операция учун ҳамма шароит бўлса-ю, қўшниларга ялиниб юрсак... — Зарифа Маҳмудовна гўё ўз-ўзига гапирётгандай эди.

Хидиров индамади. Бундай пайтда жим ўтиргани маъқул. Шу кунларда Зарифа опанинг қанчалик тажанг бўлиб юрганини билади-ку, ахир. Жарроҳ топилса, уни терапияга ўтказиши ҳам мумкин. Лекин жарроҳ йўқ. Эрназаровдан бир иш чиқмаслигини эса яхши билади.

Кимдир эшикни ошиғич тақиллатди. Хидиров деразадан мўралалда: баланд бўйли, қотмагина бир аёл типирчилаб турарди.

— Нима гап? — Эшикни очиб сўради Хидиров.

— Тез бўлинг, б-бола... — энтикди аёл. Бу — Қундуз эди.

— Кечаси ҳам тинчлик беришмайди! — Нозлия ётган куйи кўрпа остидан тўнғиллади.

Хидиров бир лаҳза хомуш тик туриб қолди, кейин изига қайтиб, шошилинч кийина бошлади. Чақириндимми, албатта, бориши керак эди. «Лекин, бари бир, наштарни қўлимга олмайман».

Нозлия ҳам тўшакдан туриб, дераза оша ташқарига қаради.

— Сизни кўрмаса куни ўтармиди бу... — Нозлиянинг оғзидан одобсиз сўз чиқиб кетди. — Ярим тунда изгиб юришига бало борми?..

— Борай-чи, қани, нима гап, — Хидиров эшикка йўналди ва Қундузнинг олдига тушиб, касалхонага ошиқди...

Тун. Хеч нарсани кўриб бўлмасди. Қундуз эса дурсиллаганча, Хидировга аранг етиб юрарди. Уйдан узоқлашганда, Хидиров эшикнинг ўзига таниш ғирчиллаган овозини эшитди. Нозлия ташқарига чиқиб, эрининг изидан қараб қолганди. «Ўзи оғироёқ бўлсаям, қилдан қийиқ қидиришга бунчалар ўч-а?»

Касалхонага етиб келишганда, коридор шифтида кичкина чироқ милтиллар, қайси бир палатадан «Вой, оёққинам-эй» деб зорланган товуш келарди. Хидиров тўғри касалларни қабул қилиш хонасига кирди. Эшик ёнида гўзал бир аёл энгини тишлаб, безовта кўзларини Хидировдан олмай, «умидим сизда», дегандай қараб турарди. Соқоли оппоқ, пешонасидаги ажинлари қуюқ, озгин чол чақалоқни тиззасига олиб, секин бош ирғарди. Чақалоққа тикилган ғамгин, маъюс кўзлари ёшланган эди.

Ҳафиза Сагитовна билан Дилбар эса аллақачон муолажа қилишга тайёр туришарди. Хонага сукунат чўккан эди. Ҳамма унинг ҳукмини кутарди.

Бўғма томоғига чанг солган бола бўғилиб, қорайиб кетган, унинг ҳаёти қил устида турарди. Зудлик билан операция қилиб, томоғига трахеостомик найчани ўтказиш керак эди.

— Трахеостомик найча борми? — сўради Хидиров.

— Йўқ, — жавоб берди Дилбар. Хидировнинг юраги увушиб кетди. Ахир, ҳар бир дақиқа олтиндан қиммат-а.

«Ана, холос. Болани трахеостомик найчасиз сақлаб бўлмайди-ку, ахир!» Хидировнинг пешонасидан совуқ тер чиқиб кетди. Кейин боланинг оғзини катта очиб, томоғини кўрди, кекирдагини секин силади.

«Яхшиси, чолни чўчитсам. Ҳозир операция қиламан деб шайлана-версам. Борди-ю, у кўнмаса... Унда мени айбдор санашмайди». Хидировнинг хаёлидан ўтган илк фикр шу бўлди.

— Ҳозир операция қиламан! — деди у билакларини шимариб жиддий.

— Бу бола бизники эмас, сеники! — чол кўз ёшларини қадоқ боғлаган кафти билан артиб, болани Хидировнинг қўлига берди. — Нима қилсанг, ихтиёр ўзингда, болам, сени эгамнинг ўзи қўлласин.

«Ана, холос... — Хидировнинг аъзойи бадани музлаб кетди. — Иложим қанча...» У ҳайкалдек жойида қотиб қолганди. Кўзларида ҳайрат ва таажжуб ифодаси.

— Ҳозир операцияга тайёрлайман, — Дилбар болани Хидировнинг қўлидан олиб, аввал ювинтирди, сўнг операция хонасига кўтариб борди. Фақат шундан кейингина Хидиров уйқудан уйғонгандай сергакланди.

«Энди болани операция қилишга тўғри келади...» Хидиров Дилбарнинг изидан жўнади. Бундан ўзга чора йўқ эди.

— Бемор операцияга тайёр!..

У бу ташвишли даъватдан: «Тез бўла қолинг, агар шошилмасак бой бериб қўямиз», деган маънони уқди.

У операция столига яқин келганда, тиззалари титрай бошлаганини сездди. Боланинг бадани буткул қорайиб кетган, қаттиқ типирчиларди.

«Нимадан бошласам?...» Боланинг ҳарсиллаб ҳар бир нафас олишининг ўзи ғанимат эканини яхши англаб турса-да, Хидиров имилларди. Атайлаб эмас, албатта, у ишни нимадан бошлашини билмай гаранг эди.

— Боланинг мазаси... — Дилбар чайналди. Унинг нима демоқчилиги ўз-ўзидан маълум эди.

«Бундай операцияларда, наркоз берилмайди-ку». Хидиров ҳамон имилларди. Боланинг эса нафаси узилай-узилай деб қолди. Хидиров наркоз беришга журъат этолмас, бундай ҳолларда наркоз бериш хатарли эканини аллақандай ички бир туйғу билан сезиб турарди. Фақат новокаин билан иш қилиш эса... Бунинг ҳам хатарли томони бор: укол қилинган жой шишиб кетиб, мўлжалдан янглиштириши,

биронга қон томирини кесиб қўйса, иш чаппасига кетиши ҳам мумкин эди.

— Уктам ака, шошилиш керак, ахир, сиз... — деди Дилбар яна бетоқат бўлиб.

Дилбарнинг қистови унинг иззат-нафсига бир оз тегди. Лекин, бари бир, ҳамширанинг ҳақлигини ўзи пайқаб турарди.

— Новокаин! — деди Хидиров ниҳоят жиддий ва Дилбар узатган игнани беморнинг бўйин терисига секин санчди: бемор ҳеч нарсани сезмай, чала ўликдай қимир этмай ётарди. Новокаинга ҳожат ҳам йўқ экан. Асаблари ҳеч нимани сезмай қўйибди. Демак, сўнгги дақиқалар ҳаммасини ҳал қилади.

— Наштар!! — деди Хидиров қарийб бақириб.

Наштар кекирдикнинг нақ ўртасига ботиб борарди. Шу пайт «тиз-з» этиб наштар теварагидан қон фаввора бўлиб, Хидировнинг юзига сачради...

— Кўзимга қон чапланди, — зорланди Хидиров. Қундуз ҳадаҳа Хидировнинг кўзлари ва юзларини артиб қўйди. Бола наштар ўйган жойдан ҳансираб, энтикиб нафас ола бошлади. Тахта бўлиб ётган боланинг рангига аста-секин қон югурди. Энди у қўл-оёқларини қимирлатиб, чинқиришга ўтди. Бу — нафас ола бошлаганининг каромати эди.

Трахеостомик найча бўлмаганидан жарроҳ ингичка резина найчани кекирдикка тикиб қўйди. Тунда операцияни тугатиб, Бахтиёрни (боланинг исми шунақа эди) палатага олишди. Нафас олишлари бир маромда, қон томирларининг зарби ҳам жойида эди. Хидиров тин олди. Бу унинг илк ғалабаси, врач бўлиб ишлаётганидан бери туйган биринчи қувончи. У палатадан шахдам одимлар билан чиқиб, секин диванга чўкди. Бироқ узоқ ўтиролмади. Ярим соатлар ўтгач, яна Бахтиёрнинг ёнига борди. У нафас олишга оларди-ю, негадир чирарди. Буни у операциядан кейинги беҳолликка йўйди. Бўйни ҳам озроқ шишинқираган эди. Хидиров бундан ҳеч қандай таҳликага тушмади. «Операциядан кейин ўрни шишади-да», деб ўйлади. Изига қайтиб яна диванга чўзилди. Кеча касалхонада навбатчи бўлиб ухламаганди. Уни мудроқ босди. Қанча ухлаганини билмайди. Бир вақт уйғонса, тонг ёришиб қолибди.

Дарҳол Бахтиёрнинг ёнига шшилди ва уни кўрган заҳоти капалаги учди. Боланинг бўйни, кўкраги, қорни, оёқларигача таранг шиш эди. «Яна нима бало бўлди?..»

Чол билан онаси мунғайибгина бошида ўтиришарди. Дераза ёнида турган Дилбар билан Қундуз эса паришон кўринарди.

— Хўш, нега мени уйғотмадинглар?! — Хидиров Дилбарга жаҳл билан тикилди. Дилбар жим, Қундуз эса йиғлаб юборай деб турарди.

— Ҳозир уйғотмоқчи эдик, — деди ниҳоят Дилбар. — Кўзим илашиб...

— Ухлайдиган пайтни жуда топибсизлар-да, — деди зарда билан Хидиров, Шундай деди-ю, хаёлидан «ўзинг-чи?» деган фикр чақиндай ўтди.

Яхши ҳамки, нимадан шишганини Хидиров дарҳол англади: — Наштар ўтган жойдаги тери сал юқорига силжиб, найчага маҳкам ёпишган, натижада эт билан тери ораси кенгайиб, ўпкадан келаётган ҳаво ўша ораликдан ўзига йўл топган...

Бахтиёрни яна операция столига олишди. Энди Хидиров учун терини эт билан зичлаб қўшиб тикиб ташлашдан бошқа чора қолмаганди. Ҳеч бўлмаса тери тагига ҳаво кетмай туриши учун шундай қилиш керак эди. Трахеостомик найчасиз эса боланинг ҳаётини сақлаб қолиб бўлмасди. Қандай бўлмасин, уни топиш керак эди. Хидиров Дилбарни Учтутга чоптирди.

Яшил мовут пальтосини Дилбар ҳам қишда, ҳам эрта баҳорда киярди. Илиқ баҳор нафаси димоққа урар, лайлак қор эса ерга тушиб-тушмай эриб борарди.

Дилбар йўлда машина кутарди. Кўп ўтмай, бахтига юк машинаси дуч келиб қолди. Қўл кўтариб, уни тўхтатди. Кабинани бир чол банд қилган экан, сакраб кузовга чиқди. Машина тез елиб борарди. Кўп ўтмай, лайлак қор ёмғир билан алмашди. Ёмғир аралаш шамол Дилбарнинг кўксига шиддат билан урилиб, уни кузовдан юлқиб отгудай эди.

Дилбар найчани Учтутдан топди. Бор-йўғи биттагина беришди. Лекин шунга ҳам шукрона айтди. Чунки у ўзларида ҳам азиз экан-да... Дилбарнинг қайтиши, оғирроқ кўчди: яёв ҳам юрди, отга ҳам мингашди. Охири, бахти чопиб, «Виллис»га дуч келди. Шофёр Дилбарни касалхонагача олиб келиб қўйди.

Дилбар операция хонасига ҳансираб кириб келганида, дераза ёнида ўтирган Қундузнинг елкалари силкиниб-силкиниб тушар, Хидиров эса столга энгашганча, қимир этмай турарди. У Дилбарга кўзи тушган ҳамона чехраси бир оз ёришди-ю, дарров ишга тушди. Найчани боланинг бўғзига осонликча жойлади. Бемор эркин нафас ола бошлади. Кўп ўтмай, бола кўзларини ҳам очди..

Чолнинг елкалари учиб пихиллаши ва ёшгина сулув аёлнинг «Қўлингиз дард кўрмасин, дўхтур ака», деб кўзларидан шашқатор ёш оқишини кўриб, Хидировнинг ҳам томоғига қаттиқ бир нима тикилгандай бўлди.

У Бахтиёрни ўлим чангалидан қутқариб қолганига энди тамоман ишонди, юраги қувончдан тўлиб-тошди. Ўзининг ҳам, касбининг ҳам одамлар учун кераклигини биринчи марта теран англади.

Адл туш чоғи... Врачлар хонада чой ичиб ўтиришибди. Ҳамманинг тилида — Хидировнинг илк муваффақияти. Негадир, Эрназаровнинг табиати хуфтон. У гапга аралашмайди, қовоғи солиқ. Нозлия эса Хидировни эмас, гўё унинг ўзини мақташаётгандай мамнун. Хидиров аҳён-аҳён Дилбарга кўз қири билан қараб қўяр, «операция вақтидаги аҳволимни айтиб қўймасин-да», деб ташвишланар эди.

Йўк, Дилбар сир бермади. Аксинча, «қўллари жуда енгил экан», деб роса мақтади.

Дилбарнинг сўзларидан Хидиров ўнғайсизланар, унга гоҳ-гоҳ гинали боқиб қўярди. Ҳамшира мақтовни меъеридан сал ошириб юбораётган эди.

Дилбарнинг мақташлари-ю, Хидировнинг унга гинали боқишларини кўриб, Нозлиянинг чехрасига бирдан соя тушди. У энди гоҳ эрига, гоҳ Дилбарга аллақандай шубҳа, гумон билан боқарди. Хидиров хотинидаги бу ўзгаришни дарҳол сезган бўлса-да, кўпчилик ҳузурида «Ўзи нима гап?» деб сўраёлмади. Шу кўйи миқ этмай туравериш ҳам ўзига хуш ёқмасди. У ўрнидан туриб, коридорга йўналди. Кейин Бахтиёр ётган палатага кирди.

— Кечирасиз, исмингиз нима? — Хидиров аввал Бахтиёрнинг чарақлаган кўзларига қараб қўйди, сўнг унинг онасига сўз қотди.

— Гулнора, — аёл ийманибгина кулумсиди. Табассум бу кўҳлик аёлнинг чехрасини яна очиб юборди. Чол эса деразага суянганича мудрарди.

— Бува кимингиз бўлади?

— Қайнатам.

— Отаси қаерда?

— Армияда.

«Ёшгина нарсага қийин бўбди-да...» Хидиров кўнглидан шу фикрни ўтказиб, хонадан ташқарига секин йўл олди. Лекин ҳарорати кўтарилганини сездди. Бошида бир оз оғриғи ҳам бор эди. Энди унда уйга бориб ҳордиқ чиқариш истаги туғилди. Енгил-елпи овқатланиб, дори-дармон ичса-ю, бир мириқиб ухласа... Нозлия, негадир, уни паришон ва маъюс, ҳолда қарши олди.

— Чехрангиз бир оз... — гап қотди хотинига у.

— Ўзим, шундай... — деди унча хушламай Нозлия.

— Толиққандирсиз? — яна қизикди эри.

— Ҳадеб ишшайавераркансиз-да, — бирдан Нозлиянинг кўзларида ўт чақнади.

— Кимга?

— Билмайсизми кимгалигини? — синовчан кўзи билан эрига тикилди. — Дилбарга-да, кимга бўларди?

— Беҳуда гапларни қўйинг, — деди муросага бориб Хидиров. — Чой-пой қўйиб юборинг.

— Чой дамлаб бергандир ўшанингиз! — Нозлиянинг лаблари асабий титради.

— Майли, сиз айтганча бўлақолсин: чойини ичиб келдим. Энди кўнглингиз жойига тушдими?

Нозлия бошқа индамади. Эр-хотин ўртасидаги биринчи жиддий тўқнашув шундай тугади.

Хидиров столда совиб қолган чойдан ичиб, бир бурда нон тамадди қилди. Иштаҳаси ҳам бўғилган эди. У хобхонага кириб, каравотга чўзилди. Ўзини нечоғлик бепарво ва осойишталикка солмасин, ухлай олмади. Асаблари ғоят таранглашган, бўғинлари ҳам зир-зир қақшар, танаси чўяндай оғир эди.

Шу алфозда у узоқ ётди. Кўзига аста-секин уйқу илашди... Алоқ-чалок тушлар кўриб, одадагидек эрта тонгда уйғонди. Ҳар қалай, ўзини бир оз енгил сизди. Енида бошини кўрнага ўраб ётган Нозлияга кўзи тушди. У ўрнидан оҳиста туриб, ювинди, апил-тапил кийиниб, касалхонага йўл олди. Йўл-йўлакай чойхонада нонушта қилди. Кейин касалхонага бориб, Бахтиёрни кўрди, найчанинг охирини кифти билан бекитиб, Бахтиёрнинг нафас маромини кузатди: у сал энтикиб нафас оларди. «Демак, найчани олишга ҳали эртароқ».

Кунлар бирин-кетин ўтиб борарди... Хидировнинг касали бир неча кунга чўзилди. У кўрпа-тўшак қилиб ётмади. Дори ичиб, тумовни оёқда ўтказиб юбормоқчи бўлди. Нозлия — оғироёқ: юзларига сепкил тушиб, бир оз тўлишди.

Орадан бир ҳафта ўтгач, Бахтиёрнинг нафас олиши ўрнига тушди. Ўша кундаёқ Хидиров трахеостомик найчани беморнинг томоғидан олиб ташлади. Хидировнинг елкасидан оғир юк тушгандай бўлди. Энди бемор хавф-хатардан қутулган эди. У уйига қайтди ва эртасига ўрнидан турулмади. Демак, Бахтиёрнинг ташвишли аҳволини ўйлаб, оёқда аранг юрган экан-да.

Энди унинг тумови кучайди, иситмаси кўтарилди, ўпкаси яллиғлангани ҳам маълум бўлди. Дориларни вақти-вақтида ичиб турди. Бир неча марта жикқа терлади. Лекин уйқудан ором ололмай, ҳамон алаҳсирарди, бошида ҳар хил хаёллар, кишини толиқтирадиган хаёллар чарх урар, бўлиб ўтган воқеалар кўз ўнгидан бир-бир ўтар эди: Мана, домласи Муҳаммади Ҳамидович саволга ўтиб, ундан ўпкалаяпти.

«Нега кафедралда қолмадинг? Қолганингда, сен тентакни мен уч йилда фан кандидати қилардим». — «Жавоб беришса келардим». — «Каттанг ким?» — «Зарифа Маҳмудовна». — «Ҳа, ўша пучуқ қизми? Айт, жавоб берсин! Жавоб бермаса қулоғидан чўзаман!»

Энди унинг хаёлида талабалик йиллари, жумладан, доим озода кийиниб юрадиган, лекция ўқиганида ҳеч вақт ёзган конспектига қарамайдиган ўрта бўй, қотма, чехрасидан ҳаминша нур ёғилиб турадиган фан кандидати, доцент Ўлмас Аҳмедович ўтди. У домланинг севишли «тентак»ларидан бири эди. Уни раҳбарлик лавозимига кўтаришганда, домла бундан аччиқланиб, Марказий Комитетга арз қилиб ҳам Ўлмас Аҳмедовични ўз кафедрасида сақлаб қололмаганиди. «Бу тентакни нега министрликка олишади, а? — чапанчасига қўл силтарди Муҳаммади Ҳамидович. — Ахир, шундан бошқаси қуриб кетганмиди? Нима, юмшоқ креслода ўтириб олиб имзо чекиш қийин бўлганими? Ақл-фаросати бори эплайверади-да. Лекин, ҳар ким ҳам ахши хирург бўлиб кўрсин-чи! Эҳ, эссиз, жарроҳлиги увол бўлди-я!

Энди унинг нажоткор бармоқлари қалам ушлашдан бошқа нарсага ярамайди. Қўша-қўша телефонлардан бирини олиб, «Эшитаман», «Топшираман», «Ўйлаб кўраман...» дан нарига ўтмайди...»

Хидиров тушга ўхшаш хаёллар қанотида учиб юрар, гоҳо эса ўзи билан ўзи гаплашарди.

«Озгина касал бўлсам бўпман-да. Тавба, нега энди Нозлия ҳадеб чой ичкизаверади? Зарифа опа нега бизникига бунча қатнайдиган бўлиб қолди? Авваллари ҳеч келмасди-ку! Э, юзимни сийпалаб ўпган паҳмоқ соқолли ким бўлдийкин? Э, Қалқон отами?.. Ҳа, ҳа, эсладим. Майли, ҳаммаси келса ҳам Гулсуной билан Дилбар келишмаса эди. Нуқул игна санчишиб, озор беришади. Э, бизникида паҳмоқ соқолли жиккаккина чол нима қилиб юрибди? Тушимми ё алаҳсираяпманми? Енимда ҳиқиллаётган ким ўзи?.. Ешгина аёл-а? Эҳ-ҳа, бу Бахтиёрнинг онаси Гулнора-ку! Тавба, Бахтиёр тузалди-ку, нега йиғлаяпти а? Анави бурчакда таажжуб билан қараб турган болатой ким? Бахтиёр эмасми? Ҳа, худди ўзи!.. Йе, бошимни силаётган ким экан? Епирай, бу оташ лаблар Нозлияникими? Бунча ҳадеб ўпавермаса! Йўқ, бу бошқа! Эмасам ким бўлди у? Кимсан деяпман? Дилбар? Қундуз?.. Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас!..»

Хидировнинг тушим деганлари қисман ҳушига ҳам тўғри келарди. Чунки оғир бетоблигида унинг уйдан одам узилмади. Қалқон ота ҳам, Бахтиёр ва унинг онаси Гулнора ҳам икки-уч кун Хидировнинг уйда бўлишди. Улар Бахтиёрни касалхонадан уйга олиб қайтишга Зарифа опани аранг кўндиришган эди. Қайтиш олдидан Хидировникига кириб келишди. Халоскор врачнинг хасталиги уларни ташвишга солиб қўйганди. Гулсуной, Дилбар, Ҳафиза Сагитовна, Қундуз ҳам навбати билан Хидировнинг ҳолидан хабардор бўлиб туришди. Баъзан кундузлари ҳам ёнида Қундузни навбатчи қилиб қолдиришди.

«Қўли дағал, лаблари оташ ким?!..»

Хидиров бош врачнинг сўзларини тинглаб, мамнун кулумсираб кўярди. Кабинетда иккаласи эди. У тинглаб туриб хаёлга толганди: «Мени энгашиб ўпган ўша оташ лаблар, дағал қўллар кимники бўлса? Дилбар... Йўқ, унинг қўллари юмшоққина. Балки бу тентак Қундузча... Йўқ, йўқ, бундай бўлиши мумкин эмас! Йўқ, мумкин эмас!..»

Бахт бир келса, қўша-қўша бўлиб келади, деган гапда жон бор. Ўша кунлари Хидиров ҳам Бахтиёрнинг ҳаётини сақлаб қола олди, ҳам ўзи касални енгиб оёққа турди. Худди ўша кунларнинг бирида у ўғилли ҳам бўлди. Қуванч устига қувонч.

ЎЗУВЧИЛИК МЕҲНАТИ

Лев Толстой кундаликларида қайд этилганидек, ёзувчи ниҳоятда интизомли бўлиши — умрининг бир сониясини ҳам беҳуда ўтказмай, қизгин ижод қила билиши лозим. Ҳар бир адиб бир йилда қиладиган ишларини режалаштириб олмоғи керак. Иилнинг ҳар бир ойи, ҳар бир кунда бажараладиган ижодий меҳнат пухта режалаштирилса, унга қатъий амал қилинса ҳар бир ёзувчининг фаолияти унумли ва қадрли бўлиши шубҳасиздир. Уз умри давомида қарийб юз жилдлик нодир ва жаҳоншумул асарлар ярата олган буюк Лев Толстойнинг ижодиёти, иш услуби бунга яққол далолатдир.

Қамчибек Кенжа

* * *

Баҳор бўлиб қалбингга кирдим,
Гулга чалғиб, сезмадинг мени.
Кириб бордим саратондай жим,
Хароратим бездирди сени.

Куздай кирсам энтикиб, тўлиб,
Маъюс тортиб, хаёлга толдинг.
Кирган эдим оппоқ қиш бўлиб,
Оппоқ тунга бурканиб олдинг.

* * *

Биз электр симларига ўхшаймиз жуда:
Биргаликда ёқамиз муҳаббат чироғини.
Лекин, тегиб кетсак
мабодо бир-бировга,
Куямиз,
Куйдирамиз,
Сўндирамиз ёлқинни.

* * *

Висолсиз севгидан, ўзимдан қочиб,
Гуллар овулар, деб кирдим боғларга.
Шовқинсиз кенгликлар, адирлар ошиб,
Талпиндим, бағри сокин тоғларга.

Тўлқинлар руҳимни аллаласин, деб
Дарёнинг қўйнига отдим ўзимни,

Таъқибли нигоҳлар тарк айласин, деб
Хаёлга эрк бериб, юмдим кўзимни.

Тушимми, ўнгимми — сўнг сапчиб тушдим,
Унутгандай гўё умид, тилакни.
Туманми ё хаёл ичида кўрдим
Таъна-ла термилган бир жуфт юракни.

Мукаррама Муродова

Оқ тўлқинлар

Денгиз — тубсиз,
Денгиз — ҳудудсиз,
Ҳайрон ер ва кўк орасида.
Еру кўкка сизмаган денгиз
Томар кўзим пиёласига.

Сув юзига тошар табассум,
Манглайда қуёш ярқирар.
Уни менга бергали шу зум
Чопиб келар оппоқ тўлқинлар.

Фидойилар

Ай Петри бағрида антиқа бозор:
Сулувроқ бўлишга интилар барча.
Хушбичим шаклини кўзлаб барг ёзар
Ўрмонни тўлдирган зайтун, тоғарча.

Сайёҳга от бўлмиш — кема хизмати,
Тош — елкан, айиққа айланиб қолмиш.
Қелганлар кўнглини овлаш қисматин
Ҳаттоки, тоғлар ҳам бўйнига олмиш...

Йигитлар

(Баъзи курортчи йигитларга ҳазил)

Диёрдан, дилдордан олисда
Ейилиб кетибсиз, йигитлар.
Айтайин бир аччиқ, ҳолис гап.
Тойилиб кетибсиз, йигитлар.

Минг қиздан бирини саралаб
Чиниққан севгингиз қайларда?
Қай таннос учраса... вожаб,
Тиниққан дидингиз қайларда?

Тергашга ҳаққим йўқ, ҳар киши
Виждони айтганин қилади.
Нимагадир, кўнглим ачишиб,
Бунга ғашим, орим келади!

Илҳақдир, бир нигор йўл пойлаб
Сўлитиб ўсмасин, у ёқда.
Беқасам тўнингиз гоҳ ҳидлаб —
Қўяди ўзи ҳам сезмасдан...

Далил

Денгиз соҳилидан қувроқ бир сайёҳ
Юртига бир шиша сув олиб қайтар.
Денгизни кўрмаган кишиларга (оҳ)
Ҳойнаҳой, «Мана шу — денгиз,» деб айтар...

Сайёр

* * *

Илллар ойдаи ўтмоқда тезоб,
Ойлар кунни қувгани-қувган.
Бекор, бенаф ўтгани азоб,
Чўкиб кетган тош каби сувга.
Из қолдирмай ўтса гар куним,
Гўё нураётган туюлар
Лаҳзалардан иборат умрим,
Ташвишларим юкдай уюлар.
Кун йўқотсам,
Дўст йўқотгандай,
Ҳасратимдан чиқади тутун.

Оғир/дарддан беҳол қотгандай,
Зирқирайди вужудим бутун.
Кунлар ўтиб гоҳи беунум,
Умр ортда қолгани сари.
Капалакдай билмасдан кўним,
Интиламан, у қочар нари.
Утсин дейман ҳар куним токи
Юзи ёруғ, кўнгли тўқ бўлиб.
Ўксимасин қоқилиб ёки
Йўл ярмида қолмасин туриб.

* * *

Қўл кирини ювади совун,
Ювса кетар ҳатто қора мой.
Қўнса баъзан чанг ёки кукун,
Бир бор чайсанг кетар, ҳойнаҳой.

Ювса кетар сочлардаги гард,
Лойин ювсанг, қўл тоза, оппоқ.
Лекин сувда ювилмас бир дард —
Кўнгилдаги доғ.

* * *

Исминг гул бўлгани-чун,
Гулни хуш кўрдим;
Гул сўзин эшитсам титраб кетаман.
Ажаб, тушимга ҳам яна гул кирди,
Демак, дийдорингга етаман.
Турфа хил гулларнинг ҳиди ва ранги,
Лекин ҳаммаси ҳам сени эслатар.
Тонгнинг қанотида сочилган атри,
Кун бўйи борлиққа нашида тутар.
Гул, дейман, гул кўриб қувонганим ҳақ,
Ва унинг бўйини дилга жойлайман.
Йўл юраман, фақат ўшанга илҳақ,
Тиконин санчса-да, озор чекмайман.
Унинг яшнашини тилайман доим,
Ҳуснидан ранг олсин нари-нарилар.
Бироқ рашким келиб титрайди қалбим,
Қўнганини кўрсам асаларилар...

Муҳаммадҷон Ҳайдаров

* * *

Жуда оддий эди сен туғилган кун,
Қуёш ботар эди, тонглар отарди.
Беланчагинг узра эркалаб, бутун
Бахтинг ухлатиб, бахтинг уйғотарди.

Жуда оддий эди сен севилган кун,
Бахтинг қуёш бўлиб порлади яна.

Ва муҳаббат бўлди эътиқод сен-чун,
Бошинг узра вафо бўлди парвона.

Жуда оддий бўлди сўнгги кунинг ҳам,
Худди ҳар галгидек кулиб тонг отди.

Қуёш қўқда қалқиб турди-ю, бир дам,
Кейин тоғ ортига ўртаниб ботди.

Манзара

Юлдузлар музларда кўрар аксини,
Ерга тўшалди осмоннинг кашфи:
Бўроннинг қўшиғи — чилла талқини,
Ойнага чизади қаҳратон расмин.

Ҳайрат

Умид дарёсига кетмоқда чўкиб,
Тўлқинлар қаърида ожиз қайиқча.
Танти табиат бир қарам кўрсатиб,
Ногоҳ қалқиб чиқди олтин балиқча.

«Садағанг бўлайин, қутқаргин мени,
Чўкиб бормоқдаман манзилга етмай».
«Майли, қутқариб қоламан сени,
Воз кеч орзулардан бемаҳал ўтмай.

Ахир дунё аро лоқайд ва беғам,
Даврон суриб ўтган бахтлилар бисёр.
Шу қисқа умрда нечун бунча ғам,
Нечун қурашларда чекмоқлик озор?»

Сукунат ичида узоқ жим туриб,
Тўлқинлар қаърига чўқди қайиқча.
Дунё ишларига ҳайрон, лол бўлиб,
Тек қотиб қолганди олтин балиқча.

Гулистон Матёқубова

* * *

Сўқмоқлар, сиз, мени тонг чоғи
Далаларга бошланг ётаклаб.
Унда яшнар орзулар боғи,
Ҳар ғўза нур йиғар ётаклаб.

Далалар устида оқарган,
Тонг ранглари жуда ёрқиндир
Ва мени бағрига чақирган
Далалар қуёшга яқиндир.

* * *

«Бувижоним, билагузугинг
Тиллақоши бежирим бунча.
Нега у сандиқнинг безаги,
Қўлларингга тақмайсан нега?!»

«Қўй, қўявер, эй болажоним,
Бир вақтлари таққанман уни.
Уни ечиб қўйганман, жоним, —
Бобонг жангдан қайтмаган куни».

* * *

«Ким бор, кампир, яйловдаги қўйлар ёнида,
Бугун анча тузукдайман, кетсамми ўзим?»
Кекса чўпон хасталиги чиқиб ёдидан,
Узун қирлар орқасига қадалар кўзи.
...Чолнинг маънос чехрасида нур ўйнар бирдан,
Кампир кулиб, чолига бир янгилик айтар:
«Кечагина, мен шаҳарда ўқийман, деган
Ўғлинг бугун сурув билан ўтовга қайтар».

Тўрткўл.

Бир сўз

Ҳаёт бир текисмас, бу шундоқ аён,
Гоҳ қувноқ ва гоҳо бўласан хафа.
Яхшини учратсанг яйраб бегумон,
Емон дуч келганда чекасан жафо.

Гоҳо бир сўз дилни яйратса агар,
Гоҳо бир сўз қалбга ташлагай соя.
Кўнгил мулкин обод қилинг, одамлар,
Бир оғиз яхши сўз унга кифоя!

Қониқмаслик ҳақида

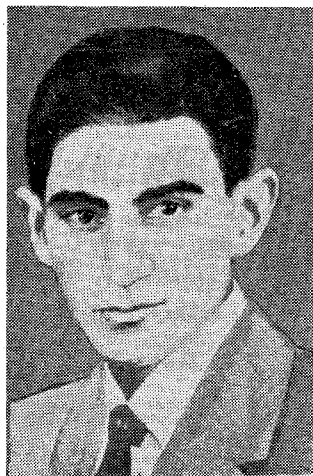
Орзулар мўл, калбимда пинҳон,
Оқ қоғозга тўкилганча йўқ.
Мўғжалари бағрида ниҳон —
Ғунча янглиғ очилганча йўқ.

Куйланмаган ҳали қўшиғим,
Сўйланмаган дилдаги ният.
Йўл инсонни чорлагай доим,
Қониқтирмас муваффақият.

Қониқмаслик, бу-ғўзал туйғу
Орзуларга беради қанот.
Қалблар ундан айритушдими,
Совуқ нарсага айланар ҳаёт.

ЖАҲОН ТАРАҚҚИЙПАРВАР АДАБИЕТИДАН

Франтс
Кафка

ЭВРИЛИШ

Бир куни эрталаб беҳаловат уйқудан уйғонган Грегор Замза ўзининг баҳайбат ҳашаротга айланиб қолганини кўрди. У чалқанча ётар, елкасини совутдай суяк қоплаган эди. Бошини кўтарган эди, қорнида пайдо бўлган суяксимон тангачаларга кўзи тушди. Кўрпа дўппайган жигарранг қорнидан сирғалиб ерга тушай-тушай деб турарди. Танасига нисбатан аянчли даражада кичик оёқлари кўз олдида тинмай питирларди.

— «Менга нима бўлди ўзи?», — деб ўйлади у. Ахир, бу туш эмас-ку. Уша қадрдон хона. Тор бўлса ҳам одам яшайдиган хона, уша тўрт девор. Столда ҳар хил газмоллардан қирқиб олинган намуналар сочилиб ётар эди. (Грегор Замза коммивояжер эди). Столнинг тепасида тилла суви юритилган ромда яқиндагина ўзи журналдан қирқиб олган портрет осилиб турарди. Унда мўйна шляпа билан горжетка кийган қадди равон хоним ўтирар ва қирқма энгга тикилган қўлини чўзиб турарди.

Грегор ташқарига қаради. Тунд ҳаво, дераза тоқчасидаги тунукага урилаётган ёмғир томчилари кайфиятини баттар тушириб юборди. «Яна жиндай ухласам яхши бўларди. Ҳар хил бемаъни нарсаларни унутиш керак», деб ўйлади у. Аммо энди ухлаш осон эмас эди. У доим ўнг ёнбошини босиб ётишга кўниккан, аммо ҳозирги аҳволда ёнбошга ўгирилиш амримаҳол эди. Грегор қанча уринмасин, яна чалқанчасига ағдарилиб тушаверди. Тинимсиз типирчилаётган оёқчаларини кўрмаслик учун кўзини юмиб, ёнбошига ётмоқ учун яна бир уриниб кўрди. Бутун кучини тўплаб, ҳаракат қилди — бўлмади. Ниҳоят, ўнг биқинида ўзига нотаниш бир оғриқни, сўниқ симиллаётган оғриқни сизди-ю, ҳаракатдан тўхтади.

— «Оҳ, парвардигор! — деб ўйлади у, — нега бу даҳзама касбни танладим ўзи! Ҳар куни чоп-чоп, югур-югур. Ҳар куни қаергадир жўнаш керак. Борадиган шаҳарда иш жойингдагидан ҳам кўпроқ ташвиш, бу ҳам етмаганидай, йўл азобию поездлар жадвалини ўйлашнинг керак, доимий оч-наҳорликка чидамоғинг лозим. Яна ҳар хил нотаниш одамлар билан носамимий суҳбатлашишга, битимлар тузишга мажбурлигингни айтмайсанми! Жин урсин ҳаммасини!» Грегорнинг бирдан қорни қичиша бошлади. Бошини кўтариш ўнгай бўлиши учун ётган жойида каравот панжараси томон силжиди, қичиётган жойни топиб, оёқларининг бири билан қашламоқчи эди, аммо шу заҳотиёқ оёғини тортиб олди, чунки баданига сал тегилса, Грегор безгак тутгандай қалтирай бошларди.

У яна аввалги ҳолатига тушиб ётди. «Ҳар куни саҳарлаб тураверсанг жинни бўлиб қолиш ҳеч гап эмас, — деб ўйлади у, — одам тўйиб ухлаши керак. Бошқа гумашталар канизакларга ўхшаб яшайди. Масалан, мен буюртмаларни кўчириб ёзиш учун меҳмонхонага қайтганимда, бу жаноблар эндигина нонуштага ўтирган бўлади. Мен ҳам уларга тақдид қилгудай бўлсам, хўжайин шу куниеқ ишдан ҳайдайди. Ким билади, балки бу мен учун яхши бўлармиди. Агар ота-онамни ўйлаб, ўзимни тиймаганимда, аллақачон ариза ёзиб ишдан бўшардим-да, хўжайиннинг ёнига бориб, кимлигини юзига шартта айтар эдим. Ана шунда у ўз чўққисидан гурсуллаб тушарди. Хўжайиннинг ғалати одати

бор: идора — унинг чўққиси. У ўша чўққидан туриб хизматчилар билан мулоқот қилади. Бунинг устига кўлоғи қар, гап тушунтирмоқ учун албатта унга яқин келиш — лаънати идорага бориш шарт. Ҳар қалай, ноумид шайтон: хўжайиндан ота-онамининг қарзини узама-да, бунга беш-олти йил керак, холос, — айтганимни қиламан. Ана ўшанда биз у билан ҳисоблашамиз. Ҳозирча бу ҳақда ўйламай ўриндан туриш керак, поезд соат бешда жўнайди.»

У сандиқ устида чиқиллаётган соатга қаради. «Э худо!» деб юборди ичида Грегор: соат олти ярим эди. Йўқ, йигирмата кам олти... Соат миллари бамайлихотир яна олдинга силжимоқда эди. Наҳотки, жирингламаган бўлса? У роппа-роса тўртда жиринглаши керак эди, шубҳасиз жиринглаган ҳам. Аммо хонадаги мебелни титратиб юборишга қодир бу шовқиндан ўйғонмагани қизиқ. У нотинч, балки шунинг учун қаттиқ ухлаган. Энди нима қилиш керак? Навбатдаги поезд соат етида жўнайди. Унга улгуриш лозим. Ҳали газмол намуналари жойлаштирилмаган, устига-устак Грегорнинг таъби хира, ўрнидан туришга ҳафсаласи йўқ. У поездга улгурган тақдирда ҳам хўжайиндан сўкиш эшитади: савдо уйининг ходими — соат бешда кетадиган поездни қузатадиган навбатчи — Грегорнинг кечикканини хўжайинга аллақачон етказган. Бу бефаросат ва продасиз одам — хўжайиннинг ўнг қўли. Тобим қочиб қолди, деса-чи? Йўқ, бу ноқулай — шубҳа туғдириши мумкин, чунки Грегор беш йил хизмат мобайнида бирор марта ҳам касал бўлган эмас. Агар тоби қочиб қолса, хўжайин дарров касса беморхонасининг врачини судраб келади. Ота-онасига Грегорни кўрсатиб, врачнинг фикрини, «Дунёда касал одам йўқ, лекин ҳамма меҳнатдан қочади», деган фикрини рўқач қилиб, ҳеч кимнинг оғзини очирмайди. Ахир, Грегор бугунги аҳволида ўзича ҳақ-ку... Фақат шунча ухласа ҳам уйқуга тўймаганига қайрон эди. Шуниси бўлмаганда, Грегор ўзини деярли яхши ҳис қилар, ҳатто ўлгудек оч эди.

У ётган жойидан туришга юраги бетламай, шуларни ўйлар экан, соат чорак кам еттига занг урди, кимдир эшикни секин тақиллатди.

— Грегор, — (чақирган оңаси эди), — соат чорак кам етти бўлди, жўнашинг керак эди-ку?

Бу меҳрибон овоз! Лекин Грегор ўз жавобидан — бўғзидан чиққан ғалати товушлардан кўрқиб кетди. Гарчи бу ўз овози бўлса-да, унга қандайдир зоҳирий товуш — хаста бир чийиллаш қўшилиб, айтган сўзлари фақат бир лаҳзагина равшан эшитилди-ю, сўнг маъносини англаш қийинлашди. Эшитган кимса ўз қўлоғига ишонмай қоларди. Грегор онасига нима гаплигини батафсил тушунтирмоқчи бўлди, аммо аҳволининг танглигини эслаб, қисқагина:

— Ҳа, ҳа, раҳмат, она. Ҳозир тураман — деди.

Егоч эшик орқасида унинг овози ўзгариб қолганлигини онаси англамади шекилли, унинг хотиржам узоқлашаётган қадам товушлари эшитилди. Лекин бу қисқа суҳбат қолган оила аъзоларининг диққатини жалб этди. Грегорнинг ҳали ҳам кетмаганлиги уларни таажжубга солди, отаси ён эшиклардан бирини секин, аммо мушти билан уриб:

— Грегор! Грегор! — деб қичқирди. — Нима гап ўзи?

Бошқа эшик ортидан Грегорнинг онаси оҳиста:

— Грегор, тобинг қочдими? Ердан керак эмасми? — деди ачиниб.

Грегор: «Ҳозир чиқаман!» деб жавоб қайтарди. Бу икки сўзни айтаётиб, уларнинг ҳар бирини алоҳида, аниқ равшан талаффуз қилишга тиришди. Буни қарангки, отаси бамайлихотир изига қайтиб, нонуштага ўтирди. Фақат онаси ҳамон эшик ортида шивирларди:

— Грегор, эшикни оч, очақол, ўғлим!

Аммо Грегор очишни хаёлига ҳам келтирмасди, ҳар хил меҳмонхоналарда тунайвериб, доим эшикни занжирлаб ётишга одатланганини эсладию ичида хурсанд бўлди.

Йўқ. У аввал ўрнидан туриб, қийиниши керак. Кейин бир гап бўлар. Чунки Грегорга аён бўлдики, каравотда ётганда бошга бирор тузук фикр келмайди. У илгари ҳам бугунгига ўхшаш ҳолат бошидан ўтганини эслади: масалан, гоҳида, ноўнғай ётганиданми, танасида қандайдир оғриқ сезарди-ю, аммо ўрнидан турган заҳоти оғриқ йўқолар, Грегор бунинг тасаввур ўйини эканлигини тушунар эди. Грегор ҳозир ҳам бугунги рўенинг тумандай тарқалиб кетишини қизиқувчанлик билан кутиб ётарди. Овозининг ўзгариб қолгани эса — гумашталарнинг ҳаммасига хос касалликдан далолат — шамоллаш оқибати, бунга шубҳа йўқ.

Кўрпадан чиқиб унчалик қийин бўлмади: Грегор қорнини сал шиширган эди, кўрпадан ўзи сирғалиб полга тушди. Ишнинг қийини олдинда: негаки, Грегорнинг танаси япасқи ва ҳаддан ташқари катта: суяниб туриш учун унга қўл керак; аммо қўл ўрнида саноксиз заиф оёқчалар тартибсиз типирчилар, Грегор уларни мутлақ бошқара олмас эди. Айтайлик, у оёқларидан бирини букмоқчи бўлса оёқ унга бўйсунмай чўзилар, бир амаллаб уни букишга мажбур қилса, қолганлари худди озодликка чиққандай, тинимсиз типирчилаб бошлар эди. «Зудлик билан ўриндан туриш керак!», деди ичида Грегор.

Дастлаб у гавдасининг пастки қисмини тўшакдан озод қилмоқчи бўлди (дарвоқе, гавдасининг бу бўлагини ҳали кўрмаган, тасаввур ҳам қилолмас эди). Лекин бу жойининг ниҳоятда камҳаракат эканлигини сезди. Хуллас, иш жуда секин борарди. Шунда унинг жаҳли чиқиб, бор кучи билан олдинга ташланди, аммо мўлжални нотўғри олди шекилли, гавдасининг пастки қисми каравот симларига тегиб, қаттиқ оғриди, Грегор билдики, гавдасининг ана шу бўлаги — энг нозик жой экан.

Шу боис Грегор аввал ўзининг бош томони билан ерга тушишга уриниб, бошини каравот четига бура бошлади. Бу иш унча қийин бўлмади. Катта ва оғир бўлишига карамай, гавда ҳам бошнинг изидан силжий бошлади. Ниҳоят боши каравотдан осилиб

қолганда Грегор қўрқиб кетди, чунки йиқилиб тушса, боши лат емасдан қолмас эди. Хушдан кетиши мумкин эмас, айниқса, ҳозир мумкин эмас. Ҳозирча ўрнида ётгани маъқул.

Аммо у нафасини ростлаб, аввалги ҳолатига қайтганда, гужгон ўйнаётган оёқларини кўриб, уларни тартибга келтиролмай овора бўлганида, Грегор каравотдан иложи борича тезроқ тушиш лозимлигини, ҳамма нарсани қурбон қилиб бўлсаям, бу ўриндан тезроқ кутулиш кераклигини англади. Шу билан бирга қизиққонликдан фойда йўқлигини, ҳаммасини пухта ўйлаб кўриш зарурлигини ҳам эсдан чиқармасди. Грегор кўзларини йириб деразага қаради. Аммо кўчанинг нариги бетини ҳам кўриб бўлмайдиган туманда кўнгилга таскин берувчи бирор нарсани илгаш амримаҳол эди. «Аллақачон соат етти бўлди, — деб ўйлади Грегор соат занг урганда, — соат етти, туман бўлса ҳалигача таркагани йўқ. Грегор бир лаҳза жим ётди, гўё бу жимлик уни табиий борлиққа қайтаришини кутгандай, сокин нафас олиб ётди. «Нима қилиб бўлса ҳам, соат еттидан ўн бешта ўтмай, бу лаънати каравотни тарк этмоқ зарур. Айтгандай, шу орада мени сўраб келишлари ҳам мумкин. Ахир, идорада иш соат еттидан олдин бошланади-ку!» Грегор бутун танасини ишга солиб, бир маромда чайқалганча каравотдан тушишга унади. Агар шу алфозда ерга йиқилса-ю, бошини кўтариб қолишга улгурса, балки боши лат емас. У елкаси тошбақа косасидай қаттиқ эканлигини билар, гилам устига тушса, ҳеч нарса бўлмайди, деб ўйларди. Уни йиқилган пайтида чиқадиغان шовқин, гурсуллаган товуш кўпроқ ташвишлантирар эди. Негаки, уйдагилар бу шовқинни эшитиб, қўрқиб кетмаса ҳам, ҳарқолда анча безовта бўлади. Лекин, начора, бошқа илож йўқ.

Грегор чайқала-чайқала каравот чеккасига келди. Гавдасининг деярли ярми полга осилиб турарди. Унинг ҳаракати машаққатли меҳнатдан кўра, кўпроқ ўйинга ўхшарди. Грегор каравотда осилиб турар экан, «Ҳозир менга ёрдам берса иш анча осон кўчарди», деб ўйлади. Иккита кучли одам — у отаси билан хизматкор қизни назарда тутди — бўлса бас: улар Грегорнинг дўнг елкасидан кўтариб ерга туширишса, кейин Грегор қорнига ағдарилаётганида кўз-қулоқ бўлиб туришса кифоя: шунда Грегорнинг мўъжаз оёқчалари ҳам қандайдир моҳият касб этармиди. Йўқ, йўқ, ҳатто эшик очиб бўлса ҳам Грегор ҳеч кимни ёрдамга чақирмайди. Бу фикрдан — аҳволининг аянчлигига қарамай — ичида кулиб қўйди.

Грегор типирчилай-типирчилай каравот четига келиб қолди, зўрға мувозанат сақлаб, энди ағдарилмоқчи эди, дафъатан кўча эшигидаги кўнғирок жиринглади. «Фирмадан одам келди», деб ўйлади Грегор, кейин нафасини ичига ютиб, тик қотди. Оёқлари бўлса, аксинча, аввалгидан ҳам тезроқ типирчилай бошлади. Атроф сув қўйғандек жимиб қолди. «Эшикни очмасалар керак», деди ичида Грегор телба бир умид билан. Аммо хизматкор қизнинг одатдаги дадил қадами эшитилди — бориб эшикни очди. Грегор, бўсағаданоқ салом бериб келган одамни дарров таниди: идора бошқарувчиси. Арзимас бир қусур ҳам ёмон шубҳа уйғотадиган бу идорада ишлаш наҳотки Грегорнинг мангалайига ёзилган бўлса? Ахир бу идора хизматчиларининг ҳаммаси ҳам фирибгар эмас-ку, улар орасида ўз касбига содиқ, ҳалол одам ҳам бор-ку, агар бу одам ишдан бир-икки соат кечиккан бўлса-ю, виждони қийналиб, тўшақдан туролмай ётса, нима қилибди? Наҳотки хабар олиш учун бирор шогирдини юбориш мумкин бўлмаса? Наҳотки бошқарувчининг ўзи келиб, ишга бормаган одамнинг жиноятини текшириш фақат унинг — бошқарувчининг қўлидан келиши мумкинлигини беғуноҳ оила аъзолари олдида намоёиш қилиши шарт бўлса? Грегор бир қарорга келганидан эмас, балки бошида айланаётган шундай фикрлардан жунбишга тушди ва бир юлқиниб, ерга ағанади. Зарб қаттиқ бўлса-да, Грегор гиламга йиқилганиданми ёки елкаси у ўйлагандан кўра қулай, қайишувчан бўлганиданми, товуш бўғиқ чиқди...

Йигирманчи аср Фарбий Европа ёзувчилари ичида деярли бир юлдуз остида туғилган учта носир бор. Биз «вақт — одамдир», деган ҳикматни эсласак, қуйидаги саналар яқинлиги бизни таажжублантирмайди:

*австрия ёзувчиси Роберт Музил — 1880,
инглиз ёзувчиси Жеймс Жойс — 1882,*

австрия ёзувчиси Франтс Кафка — 1883 йилда дунёга келдилар. Жеймс Жойс машҳур «Уллис» романини 1922 йилда тугатди. Худди шу йили Франтс Кафка ўзининг «Қўрғон» романини тамомлади. Унинг ўлимидан саккиз йил кейин Роберт Музил «Қиёфасиз одам» романининг биринчи жилдини ёзди, ва ўз авлодининг дунёқарашига яқун ясагандай бўлди. Гарчи Музил ижодкор сифатида, шаклий йўналиш жиҳатидан юқоридаги иккала ёзувчидан фарқ қилса ҳам, «Қиёфасиз одам» — ўша давр модернистлари тасвирлаган қаҳрамон ҳаётининг давоми эди. Аниқроғи, Музил улар тасвирлаган қаҳрамон исмини сарлавҳага олиб чиқди.

— Бир нима тушиб кетди шекилли, — деди бошқарувчи чап томондаги хонадан. Грегор бошқарувчини ўзининг аҳволида тасаввур қилиб кўрди: бугунги юз берган воқеа бошқарувчининг бошига ҳам тушиши мумкин-ку. Аммо Грегорнинг фикрларини инкор қилгандай, бошқарувчи қўшни хонада локланган этикларини ғирчиллатиб шиддат билан бир неча қадам ташлади. Унг ёнидаги хонадан, Грегорни огоҳлантиришга уриниб, онаси шивирлади:

— Грегор, бошқарувчи келди.

— Биаламан, — деди Грегор аста: у овозини онаси эшитадиган қилиб кўтаришга журъат этмади.

— Грегор, — деди отаси чап ёндаги хонада туриб, — жаноб бошқарувчи келди. У нега эрталабки поездга кетмаганлигини сўраяпти. Нима деб жавоб беришни билмаяпми. Айтгандай, у сен билан ўзи гаплашмоқчи. Шунинг учун, илтимос, эшикни оч. Жаноб бошқарувчи хонадаги тартибсизликни кўриб, маъзур тутар, деб ўйлайман.

— Яхши ётиб турдингизми, жаноб Замза? — деб мулоим гап қистирди бошқарувчи.

— Унинг тоби қочган, — деди онаси бошқарувчига (шу пайт отаси Грегорга гапираётган эди), — менга ишонинг, жаноб бошқарувчи, унинг тоби йўқ. Бўлмаса, Грегор поездга кечикармиди! Ахир, болагина, фақат фирмани ўйлайди, мен ҳатто ундан ҳафа бўламан: кечқурунлари ҳеч ёққа чиқмайди, мана, шаҳарда саккиз кун бўлиб, уйдан чиқмай ўтирди. Столга кўксини бериб, жимгина газета ўқийди ёки поездлар жадвалини кўради... Биргина эрмаги — ёғоч қирқиш: масалан, икки оқшом ичида бинойидеккина ром ясади, мана, Грегор эшикни очсин, ўзингиз кўрасиз, қараб кўз тўймайди. Аммо сизнинг ташрифингиздан мен бахтиёрман, жаноб бошлиқ; Грегор ўзи ўжар, эрталаб ўзи бўйнига олмаган бўлса-да, мен биаламан — тоби йўқ.

— Ҳозир чиқаман, — деди Грегор ҳар бир сўзни чўзиб, салмоқ билан: у ўз нутқига диққат қилиб, қимир этмай ётарди.

— Сизга бошқа гапим йўқ, бекам, — деди бошқарувчи, — Грегорнинг касали унча хавфли бўлмаса керак, деб умид қиламиз. Ҳарҳолда шуни айтиб қўйишим керакки, биз коммерсантлар савдо манфаати учун баъзан енгил-елпи хасталикларга бардош бериб, ишни давом эттиришимизга тўғри келади.

— Энди жаноб бошлиқ хонангга кирса бўладими? — деб сўради сабри тугаган отаси ва эшикни тақиллатди.

— Йўқ, — деди Грегор.

Чап ёндаги хонага жимлик чўкди. Унг тарафдаги хонада синглисининг йиғлагани эшитилди.

Нега синглиси хонадан чиқмаяпти? Ҳали кийиниб улгурмагандир. Балки ўрнидан ҳам турмаган бўлса керак. Лекин нега у йиғлайди? Чунки Грегор ҳамон ётибди, чунки у бошқарувчини хонасига киритмаяпти, чунки Грегор бу қилиғи билан ишдан бутунлай маҳрум бўлиши ҳеч гап эмас. Шундай экан, хўжайин ота-онасига эски талабларни қўйиб, яна оиласини таъқиб қила бошлайди. Лекин ҳали умид бор-ку. Грегор шу ерда оиласини ташлаб кетгани йўқ, ташлаб кетмоқчи ҳам эмас. Тўғри, у ҳозир гиламда ётибди, шу аҳволини кўрса, ҳеч ким «Бошқарувчи хонангга кирсин», деб тикилинч қилмаган бўлар эди. Сал илтифотсизлик учун дарров ишдан ҳайдашмас ахир, бу гуноҳни ювишга кейинроқ бир баҳона топилар. Ҳозир мени тинч қўйсалар яхши бўларди. Йиғи-сиғию илтимослар билан бош қотирмай тинч қўйсалар, жуда яхши бўларди, деб ўйлади Грегор. — Лекин «Буёғи нима бўлади?» деган даҳшатли савол уйдагиларни кийнар, шуни ҳисобга олиб, уларни кечириш мумкин эди.

— Жаноб Замза, — дея хитоб қилди бошқарувчи овозини бир парда кўтариб, — нима

Кафканинг «Муҳокама» романидаги Иосиф К. — жамият янчиб ташлаган, ўз қиёфасини йўқотаётган шахсдир. У ўзига қўйилган айбни билмайди, лекин жазога тайёр. Унга «Сен гуноҳкорсан» дейишади ва у ўз гуноҳига ишона бошлайди.

Бу жамият, биринчи галда, энг фидойи, энг софдил кишиларни йўқ қилади. «Эврилиш» ҳикоясидаги Грегор Замза — ўшалардан бири. Аммо бу одамни йўқ қилган жамиятнинг ўзи ҳам, уни бошқараётганлар ҳам озод эмас. Франте рассом Гросс чизган (капиталист ва ишчи тасвирланган) суратни танқид қилаётиб, шундай дейди: «Семиз одам қашшоқ одам устидан фақат муайян тузум доирасидагина ҳукм юргизади. Лекин семиз одам — тузум эмас. У ҳатто хўжайин эмас. Аксинча — унинг ҳам қўллари занжирланган: капитализм — бу қарамлик системасидир, қарамлик тайдан-ичга ва ичдан-ташга, тепадан-настга ва настдан-тепага чирмаб ташлангандир».

Франте Кафка асарларидаги изтироб — ўша занжирга чулганган кишилар изтиробидир. Инграётган, оҳ тортаётган одамлар ва умуман Одам изтиробидир.

Таржимон

гап ўзи? Эшикни қулфлаб олиб, фақат «Ҳа» ва «Йўқ» дейсиз, ота-онанингизни беҳуда қийнайсиз? Ужарлик билан хизмат бурчингиздан бўйин товлайсиз — буни шунчаки эслатиб қўйяпман — нима гап ўзи? Мен ота-онанинг номидан, хўжайинингиз номидан гапиряпман, илтимос қилардимки, зудлик билан бизга тушунтиринг — нима гап? Мен сизга ҳайрон қоляпман. Сизни беозор, мулоҳазали йигит, деб юрардим, сиз бўлса, энди билсак, янги қилиқ чиқарибсиз. Тўғри, эрталаб хўжайин сизга топширилган инкасанинг ўрнида эмаслиги ишга келмай қолганингизга сабаб бўлган деб тахмин қилгандай гапирувди. Мен унинг шубҳаси ўринсиз эканлигини айтмоқчи эдим, аммо бу ўжарлигинингизни кўриб, сизни ҳимоя қилиш истаги йўқолиб борапти менда. Буни фақат ўзингизга айтмоқчи эдим, аммо сиз бу ерда бекорга менинг вақтимни олганингиздан кейин, бу гапни ота-онанингиздан яшириб ўтиришнинг ҳожати йўқ, деб ўйлайман. Ишдаги муваффақиятларингиз ҳам кейинги пайтда қаноатланарли бўлмапти: тўғри, ҳозир савдода катта шартномалар тузиш учун қулай фаёл эмас, буни тан оламиз, аммо умуман шартнома тузиш мумкин бўлмаган фаёл йўқ, жаноб Замза, бўлмайди ҳам!

— Ахир, жаноб бошқарувчи! — деб юборди Грегор ўзини тутолмай ва ҳаяжондан ҳаммасини унутиб, гапирди кетди: — Мен ҳозир эшикни очаман, дарров очаман. Сал тобим қочиб, бошим айланяпти, ўрнимдан туролмаяпман. Лекин ҳозироқ кўрпадан чиқаман, мана чиқяпман, бир зум сабр қилинг! Ҳарқолда, аҳволим яхши эмас, лекин анча тузалиб қолгандайман. Нима жин урди мени! Кеча кечқурун сопа-соғ эдим, ишонмасангиз, ота-онандан сўранг. Йўқ, тўғрироғи, кеча ниманидир сезгандай бўлудим. Эҳ, нега бундан фирмани огоҳлантирмадим! Лекин ўрнимдан турсам, хасталик ўтиб кетади, деб умид қиларкан-да киши. Жаноб бошқарувчи! Ота-онамга шифат қилинг! Ахир менга юкланаётган бу айбларда асос йўқ-ку: менга бу ҳақда ўзингиз ҳеч нарса демагансиз-ку. Сиз ҳали мен жўнатган сўнгги буюртмаларни кўрмаган бўлсангиз керак. Ҳозир анча ўзимга келиб қолдим, соат саккиздаги поездда жўнайман. Мени кутиб, овора бўлманг, жаноб бошқарувчи, фирмага ўзим етиб бораман, марҳамат қилиб хўжайинга шундай денг, унга бўлган ҳурматимни етказинг!

Грегор нима деяётганини ўзи ҳам англамай, шоша-пиша гапирар экан, сандиқ томон силжий бошлади. Каравотда чайқалиб, анча машинани олгани қўл келди чамаси, у сандиққа тезда яқинлашиб, унга тирмашиб ўрнимдан туришга ҳаракат қилди. Грегор чиндан ҳам эшикни очмоқчи, чиндан ҳам бошқарувчи билан гаплашмоқчи эди: лекин уни кўриб, одамлар нима дер экан? Мабодо улар кўрқиб кетишса, иш масъулияти Грегордан соқит қилинади, шунда у хотиржам бўлиши мумкин. Агар уни ҳеч нарса бўлмагандай кутиб олишса-чи? Бу тақдирда ҳам ташвишга ўрин йўқ, чунки Грегор кийиниб, соат саккиздаги поездга бемалол улгуради. Грегор сандиққа тирмашар экан, бир неча марта сирғалиб кетди, ниҳоят қаттиқ бир силтанди-да, тикка туриб олди. Гавдасининг пастки қисмида кучли оғриқ пайдо бўлди, аммо Грегор бунга эътибор бермади. Кейин Грегор яқинида турган курси суянчигига ташланди: оёқлари билан унга маҳкам ёпишиб олди. У ўз танасини бўйсундириб, бир лаҳза жим қолди: ташқарида бошқарувчи тилга кирган эди.

— Унинг бирор сўзига тушундингизми? — деб сўз қотди бошқарувчи ота-онасига, — у бизни калака қиялпти, чамамда?

— Худо ёрлақасин сизни! — деди онаси кўз ёш қилиб. — Балки у оғир касалдир, биз бўлса уни баттар қийнаяпмиз. Грета! Грета! — деб қичқирди сўнгга онаси.

— Ойи?! — жавоб қайтарди синглиси ён хонадан.

— Зудлик билан врачга хабар бер. Грегор касал. Тез врачни чақир. Грегорнинг овозини эшитдингми?

Шу пайт бошқарувчи онанинг чинқириғига нисбатан ҳайратланарли даражада секин:

— Бу — ҳайвоннинг овози, — деди.

— Анна! Анна! — деб қичқира бошлади отаси ошхона томонга қараб ва қарс урди, — тезда чилангарни чақириб келинг!

Хизматкор қиз билан Грегорнинг синглиси (у қачон кийиниб улгурди экан?) — икки қизнинг юбкаларини шитирлатганча даҳлига чопиб чиққани-ю, кейин кўча эшиги очилгани эшитилди. Аммо қайта ёпилгани эшитилмади. Балки у бахтсизлик рўй берган хонадонлардаги эшик каби ланг очиб қолгандир.

Ҳар қалай, Грегорнинг кўнгли сал ўрнига тушди. Тўғри, унинг гапини ташқаридагилар англамас, лекин ўзи тушунарди. Ҳатто қулоғи кўниқиб қолди шекилли, илгаридан ҳам яхшироқ тушунарди. Уйдагилар Грегорга бир бало бўлганини сизди, унга ёрдам бермоққа бел боғлашди. Дастлабки берилган буйруқлардаги қатъийлик Грегорга ижобий таъсир кўради. У ўзини яна одамлар қаторида ҳис қилди, врач билан чилангардан мўъжиза кутди. Муқаррар суҳбатда нутқ оқсаб қолмаслиги учун у аввал йўталиб кўрди. Фақат секин йўталди. Ким билади, бу товуш ҳам одам йўталига ўхшамаслиги мумкин-да.

Грегор курсини ушлаб, эшик томон оҳиста силжий бошлади. Кейин курсини қўйиб юборди-да, эшикка ташланиб бутун гавдаси билан унга қапишди-қолди (панжаларида ёпишқоқ бир нарса бор эди). Бу машаққатдан сўнг жиндай нафасини ростлади. Кейин қулфдаги калитни оғзи билан бурай бошлади. Эвоҳ, унинг тишлари ҳам йўққа ўхшайди — калитни нима билан бурайди энди? Хайрият, жағи ниҳоятда мустаҳкам экан. Метин жағлар калитни айлантирди. Оғзидан алақандай кўнғиртоб суюқлик оқиб, аввал калитга, кейин полга томди, аммо Грегор ҳозир ўз соғлигини ўйламас эди.

— Қулоқ солинглар, — деди бошқарувчи қўшни хонада, — у калитни бураяпти.

Бу гап Грегорга мадад берди: қанийди ҳозир ҳаммаси жўр бўлиб: «Ҳа, Грегор, кучлироқ бура! Кучингни аяма, Грегор!», дея қичқирса. Ҳамма ўзининг ҳаракатларини жоникиб кузатаётганини тасаввур қилган Грегор калитга телбаларча ёпишди. Калит

аста-секин буралаверди. Ниҳоят, қулф ширқ этиб очилди, Грегор ҳушига келди. У нафасини ростлаб, ичида: «Демак, чилангарнинг ёрдамсиз ҳам ўзим уддаладим», деди-да, бошини эшик тутқичига қўйди.

Эшик очилди. Лекин Грегор ҳамон эшикка қапишиб тургани учун ташқаридагиларга кўринмас эди. Грегор аввал эшикнинг биринчи табақасидан аҳтиёт бўлиб ўтмоғи лозим, йўқса нақ бўсағага ағанаб тушиши ҳеч гап эмас. Шу пайт кутилмаганда бошқарувчининг «Ох!» деган нидоси эшитилди. Кейин унинг ўзи кўринди. У эшикка ҳаммадан яқинроқ турар, айна чоқда ҳайратдан ланг очилган оғзига қўлини босиб, гўё даҳшатли бир куч итараётгандай ортига тисланмоқда эди. Онаси — бошқарувчининг тортинмайди ҳам — сочлари паришон, турмакланмаган, қўлларини қовуштириб, отасига боқди. Кейин Грегорга қараб икки одим босдию гуппа йиқилди: юбкаси чодирдай кўтарилиб кетгани учун юзи кўринмасди. Отаси бўлса Грегорни хонасига ҳайдаб кириштишга шайлангандай муштини қисди. Сўнгра гарангсиганча меҳмонхонага кўз югуртирди, қўллари билан юзини бекитиб, бирдан ҳўнграб юборди. Унинг қудратли елкалари силкиниб-силкиниб тушарди.

Грегор меҳмонхонага ўтмай, эшик табақасига суянганича турар, шу сабаб унинг қийшайган бошию гавдасининг ярми кўринарди, холос. Шу орада кун ҳам ёришиб, кўчанинг нариги бетигаги узун иморатнинг бир бўлаги яққол кўрина бошлади. Деразалари одамнинг юрагини сиқиб юборадиган даражада бир хил жойлашган бу бино касалхона эди. Ёмғир ҳамон ёғар, лекин энди томчилари йирик-йирик гўё ҳар бири алоҳида мустақил равишда ерга тушарди. Грегор столга кўз югуртирди. Дастурхонда нонуштага тайёрланган идиш-товоқ кўп эди. Зеро, Грегорнинг отаси учун нонушта куннинг муҳим маросимларидан ҳисобланар, бунга газета ўқиш ҳам кирар, бу жараён соатлаб давом этар эди. Рўпарадаги деворга Грегорнинг ҳарбийда тушган сурати осилган. Суратда ёш лейтенант қилич сопига қўлини қўйиб, парвойфалак жилмаяр ва ўз қадди-қоматига, мундирига томошабиндан иззат талаб қилар эди.

— Мана, мен, — деди Грегор ўзидан бошқа ҳамма саросимага тушганини пайқаб, — ҳозироқ кийиниб, газмол намуналарини жойлайману жўнайман. Сизлар менинг жўнашимни истайсизларми, ахир? Мана, жаноб бошқарувчи, кўриб турибсиз, мен мутлақо қайсар эмасман, мен жон деб ишлайман, ишлаяпман ҳам: тўрри, йўл азоби ёмон, аммо мен йўлсиз, сафарсиз яшай олармидим? Қаерга кетяпсиз, жаноб бошқарувчи! Идорагами? Ундай бўлса, нима гаплигини айтиб берарсиз уларга? Ваъзан одам ишлашга қурби етмай қолади, лекин худди шундай пайтда унинг аввалги хизматларини ҳисобга олиб, кечирилса, у албатта яна ҳам яхшироқ меҳнат қилади, деб хулоса чиқариш мумкин-ку. Ўзингизга маълум, хўжайин менга кўп яхшиликлар қилган. Унинг олдида қарздорман. Қолаверса, ота-онамга қарашим керак. Бошимга кулфат тушди, лекин бундан қутулиб чиқаман. Фақат сиз ўлганнинг устига тепган қилманг. Фирмада ёнимни олинг, илтимос. Гумашталарни ҳеч ким яхши кўрмайди, биламан. Улар яхши пул ишлаб, роҳат-фароғатда кун кечиради, деб ўйлайди одамлар. Лекин сиз, жаноб бошқарувчи, идорадаги бошқа ходимларга нисбатан ҳақиқатни яхшироқ биласиз. Савдо гумаштаси ҳаётининг нима эканини сиз ҳатто хўжайиндан ҳам — гап ўртада қолсин — хизматчи ҳақида ёмон фикрга борадиган хўжайиндан ҳам яхшироқ биласиз. Савдо гумаштаси бир йил муттасил сафарда юриб, фисқу фасод ёки асоссиз айблар қурбони бўлиши мумкинлигини ҳам биласиз. Гумашта бу хил ҳужумлардан ўзини ҳимоя қилолмайди, чунки ҳеч нарсани билмайди, фақат сафардан чарчаб қайтгандагина ҳаммасига тушунади, сабабсиз оқибат захрини ўз танасида синаб кўради. Жаноб бошқарувчи, кетманг! Жиндай бўлса-да бир оғиз сўз билан менинг ҳақлигимни маъқулланг!

Лекин бошқарувчи, Грегор гапга тушган заҳотиёқ, тескари ўтирилиб олган, лабини галати чўччайтириб, тинмай учаётган елкаси оша Грегорга қарар ва секин, ниҳоятда секин, гўё сирли бир тақиқ уни хонадан чиқишга қўймаётгандай ундан узоқлашар эди. Бошқарувчи даҳлизга етганида оёғини кескин кўтарди. Буни кўрган одам бошқарувчи оёғини куйдириб олди, деб ўйлаши мумкин эди. Ниҳоят, у бўсағадан ҳатлаб, худди жаннатга чиққандай қўлларини олдинга, зинапоя томон чўзди.

Бошқарувчи шу кайфиятда кетса фирмада шусиз ҳам ўзи қил устида турган обрўсига баттар пугтур етишини Грегор яхши биларди. Ота-онаси бунга тушунмас, улар ўғлини фирмада муқим ўрнашган, деб ўйлар, бугунги ҳодиса эса уларни тамомила довдиратиб қўйган эди. Лекин Грегорда довдирашдан асар ҳам йўқ эди. Бошқарувчини тўхтатиш керак, уни аврамоқ лозим, ишонтириш, тинчлантириш зарур, токи у Грегорга ён боссин; ахир, бутун оиланинг ҳам, Грегорнинг ҳам келажаги шунга боғлиқ! Эҳ, синглиси кетиб қолди-да! Ақлли қиз у — ҳали Грегорнинг ўзи ҳам фалокатни сезмай, бемалол ётганида, синглиси йиғлай бошлаган эди. Шубҳа йўқки, бошқарувчи аёлларни хуш кўради. У синглисига қайишарди. Қиз кўча эшигини ёпиб қўярди-да, илтижо қилиб бошқарувчининг кўнглини қўрқувдан фориг этарди. Афсус, синглиси кетиб қолди. Энди Грегорнинг ўзи ҳаракат қилиши керак. Грегор нутқининг тушунарсиз эканлигини ҳам унутиб, оёқларининг қандай юришидан беҳабар, эшик табақасини қўйиб юборди-да, бошқарувчи томон (у кулгўли алфозда, зинапоя панжараларига маҳкам ёпишганча қотиб турарди) ўрмалади, лекин кутилмаганда заиф бир қичқирдию юзубан йиқилди. Йиқилди-ю, шу заҳоти эрталабдан бери биринчи марта ўнғайлик сездди. Негаки, оёқчалари остида қаттиқ ер бор ва бу оёқчалар (ичида қувонди) унга бўйсунар, ҳатто Грегорни хоҳлаган жойга элтиш учун ўзлари ҳаракат қилар эди. Аммо Грегор эшикни қўйиб юборгач, мувозанатини йўқотиб, онасининг пойига йиқилар экан, паришон ўтирган она ўрнидан сапчиб туриб, қўлларини керганча, бармоқларини чангак қилиб, чинқирди: «Ёрдам беринг! Худо хайрингизни берсин, ёрдам беринглар!» Шундай деди-ю, гўё Грегорнинг юзини яхшироқ кўрмоқчи бўлгандай энгашиди, аммо кўришга улгурмай, яна

ортага тисарилди. Она беихтиёр орқасидаги ясатиб қўйилган столга ўтириб қолди, ағдарилиб кетган идишдан гиламга қаҳва тўкилаётганини мутлақо сезмади.

— Ойи, ойижон! — деб секин шивирлади Грегор ва пастдан онасига қаради.

Бошқарувчи, бир зум ҳушини йўқотган бўлса ҳам, гиламга оқаётган қаҳвани кўриб, тоқати тоқ бўлди, оғзини каппа-каппа очиб, нафас олди. Буни кўрган она ўтирган жойидан сакраб тушди-да, бир чинқириб, ёрдамга етиб келган ота кўксига йиқилди. Аммо уларни ўйлаб ўтиришга Грегорнинг вақти йўқ эди, чунки бошқарувчи аллақачон зинага қадам қўйган ва панжарага иягини тираб, Грегорга сўнгги бор қараётган эди. Грегор жон ҳолатда унинг орқасидан ўрмалади. Лекин бошқарувчи ниманидир сездн шекилли узун зинапоядан икки-уч хатладию ғойиб бўлди. Фақат пастдан унинг «Фу!» деган товуши эшитилди. Афсуски, бошқарувчининг кетиб қолгани шу пайтгача хотиржам турган отасининг жаҳлини чиқарди. У ўнг қўлига бошқарувчи эсидан чиқариб қолдирган (у пальто билан шляпасини ҳам унутган эди) ҳассани, чап қўлига газетани олиб силкитганча, Грегорни ўз хонасига ҳайдай бошлади. Грегорнинг илтижолари унга кор қилмас, бу илтижоларни тушунмас ҳам эди: бошини чайқаб қанча ялинмасин, отаси қаттиқроқ ер тепинар эди. Онаси, ҳаво салқин бўлишига қарамай, очиқ дераза олдида, қўллари билан юзини бекитганча, қотиб турарди. Кўча билан зинапо майдончаси оралигида елвизак пайдо бўлди. Столда газеталар шитирлади. Бир неча қоғоз полда сирғалиб уча бошлади. Ота бўлса, ҳамон ёввойи одамлардай ғалати пишқириб, ўғлига ҳамла қилар, аммо Грегор ҳали орқасига тисланишни ўрганмагани учун, ниҳоятда секин силжир эди. Агар у ўнгарилиб олса, дарров хонасига кирган бўларди. Лекин бу имиллашда отасининг ғазаби баттар қўзиб, унинг қўлидаги ҳасса Грегорнинг ё боши, ё елкасига тушиши ва ҳаёти хавф остида қолиши мумкин эди. Бу ҳолда эса Грегор ўзининг қайси йўналишда кетаётганини билмасди ва шунинг учун у тезда бир қарорга келди: отасига қўрқа-писа қараб, хона тарафга қайрила бошлади. Отаси унга халақит бермай, унинг ҳаракатини маъқуллагандай бўлди, ҳатто ҳасса учи билан ўғлига ёрдам беришга тутинди. Отаси ғазабдан илондай вишилламас, Грегор бунчалик довдирамас эди. Бу вишиллашни эшитиб, Грегор сал бўлмаса хатога йўл қўймоқчи эди-ю, лекин дарров ўзини ўнглади. Бир амаллаб бошини ётоғи томон бурганида, ҳаддан ташқари кенглигида, танаси эшикка сиғмаслиги маълум бўлди. Отаси ғазабдан эшикнинг иккинчи табақасини очиб, Грегорни ўтказиш мумкинлигини ҳам унутган эди. Унинг фикри-зиқри Грегорни тезроқ, иложи борича тезроқ хонасига ҳайдаш. Албатта у Грегорнинг тикка туриб хонага кириш учун тайёргарлик кўришига асло рози бўлмас эди. Гўё Грегорнинг олдида ҳеч қандай тўсиқ йўқдай, отаси унга янада қаттиқроқ бақирди. Кейин шовқин кучайиб, бақираётган фақат отаси эмаслигини, вазият баттар оғирлашганини пайқаган Грегор, нима бўлса бўлди, дея ўзини эшикка урди-ю, гавдасининг бир томони кўтарилиб, остонада кўндаланг туриб қолди. Ярадор бикинидан оқ эшикка хунук доғлар суркалди. У эшикка қаттиқ тикилиб қолди, ёнбошдаги оёқчалари ҳавода осылганча заиф типирчилар, пастдагилари эса полга қапишган эди. Шу пайт отаси унинг кетидан зарб билан тепди, бу нажот тепкисидан қонга беланган Грегор хонасига учиб кирди. Отаси эшикни ҳасса билан ёпди. Ниҳоят, сукунат тушди.

II

Грегор ғира-шира қоронғи тушганда беҳушликка ўхшаш оғир бир уйқудан уйғонди. Уни безовта қилмасалар, салдан кейин ўзи уйғонарди, аммо кимнингдир енгил қадами ва даҳлиз эшигининг оҳиста ёпилгани Грегорни эртароқ уйғотиб юборди. У етарли ухлаб, яхши дам олди.

Шифтга ва жавоннинг тепа қисмига кўчадаги электр чироқларидан нур тушиб турса ҳам, паст — Грегор ётган жой қоп-қоронғи эди. Грегор эндигина қадрига етган оёқчалари билан пайпаслашиб эшик томон ўрмалади. Уни уйдаги воқеанинг давоми қизиқтирарди. Лекин Грегорнинг чап бикини узун чандикқа ўхшаб, ёқимсиз санчар ва оёқлари кўплигига қарамай, чинакамига оқсоқланар эди. Хайриятки, эрталабки можарода Грегорнинг фақат битта оёғи яраланган, ҳозир у полда жонсиз судралар эди.

Грегор эшикка етганда нега бу ёққа ўрмалаганини тушунди: уни қизиқувчанлик эмас, балки овқат ҳиди безовта қилган эди. Нақ бўсага тагида оқ нон тўғралган сут тўла чаноқ турарди. У қувончдан чапак чалиб юборишига сал қолди, чунки иштаҳаси эрталабкидан ҳам яхшироқ эди. У, вақтни бой бермай бошини сутга тикди, аммо шу ондаёқ таъби хира бўлиб, бошини кўтарди. Негаки, ярадор бикини қаттиқ оғриб, унга халақит берарди. Иккинчидан, Грегор овқатланаётганда вужуди қалтираб, узлуксиз пишиллашга маҳкум эди. Бу ҳам етмагандай, доим хуш кўрадиган ичимлиги (синглиси буни биларди) сут ҳам ҳозир мазасиз туюлди. Грегор чаноқдан ирганиб юз ўгирди-да, хона ўртасига ўрмалаб кетди.

У эшик тиркишидан меҳмонхона чироғи ёниб турганини кўрди. Ҳамма уйда бўлса ҳам, тик этган овоз чиқмасди. Грегор қоронғиликка тикилганча, «Менинг оилам шунақа тинч, осойишта кун кечирар экан-да!», деб ўйлади. Ота-онаси билан синглиси учун шундай ажойиб уйда, ажойиб ҳаёт кечириш имкониятини қаттан одам ўзи эканлигини ўйлаб, Грегорнинг кўкси ғурурга тўлди. Агар бугун шу фароғат шу тўқчилик илдиизига болта урилган бўлса-чи? Бу фикрдан қочиш мақсадида Грегор оёқларининг чигилини ёзган бўлиб, хонада у ёқдан бу ёққа ўрмалай бошлади.

Бутун оқшом мобайнида эшик фақат бир марта очилди-ю, дарров ёпилди: чамаси кимдир кирмоқчи бўлди, аммо кўрқди. Грегор бу журъатсиз одамнинг кимлигини билмоқчи бўлиб, меҳмонхона эшиги олдида узоқ, аммо беҳуда кутди. Эшик қайта очилмади. Эрталаб Грегор қамалиб олганида ҳамма унинг ёнига кириш учун тиришган эди. Энди эса эшикни Грегорнинг ўзи очганига қарамай, ён эшиклар ҳам кун бўйи очик

турганига, калит уларнинг қўлида бўлишига қарамай, ҳеч ким Грегорнинг ёнига кирмасди.

Тун оққанда меҳмонхона чироғи ўчди, маълум бўлдики, ота-онаси ҳам, синглиси ҳам шу пайтгача ухламаган экан. Улар оёқ учида юриб, ўз ётоқларига тарқалишди. Мана энди Грегор ўз ҳаётини янги изга солиш ҳақида бафуржа ўйласа бўлади. Лекин бу шифти баланд, бўм-бўш хона унда қўрқув уйғотар, бунинг сабабини Грегор мутлақо тушунмас эди. Ахир, бу хонада Грегор роппа-роса беш йил яшаган.

У беихтиёр диван тагига кира бошлади. Диван елкасини босиб турса ҳам, бошини кўтариш ноқулай бўлса ҳам Грегор ўзини жуда яхши сизди. Фақат гавдасининг кенглиги сабабли диван остига бутунлай киролмаганидан афсусланди.

У тун бўйи гоҳ мудраб, гоҳ очликдан уйғониб кетар, гоҳ тузалиб кетишига яширин умид сезар эди. Буларнинг ҳаммаси Грегорни бир фикрга олиб келди: унинг ҳозирги аҳволи оилага оғир тушди, энди у фақат сабр-тоқат билан, фаросат билан улар чеккан азиятни бартараф қилишга интиломоғи керак.

Эрта тонгда Грегор бу қарорини синаб кўриши учун имконият туғилди: синглиси ярим яланғоч ҳолда қўрқа-писа эшикни очди. У аввалига Грегорни пайқамади (Е парвардигор, қаерда бўлиши мумкин — ахир учиб кетмагандир?!) Кейин уни диван тагида кўриб бирдан сесканиб кетиб, эшикни ёпди. Аммо ўз қилмишидан уялиб, эшикни қайта очди-да, худди оғир касалга ёки етти ёт бегонага яқинлашгандай, Грегорга қараб оҳиста юрди. Грегор диван остидан бошини чиқариб, синглисини кузата бошлади. Сутни ичолмаганини билармикан? Қорни тўқлигидан эмас, сўт ёқмагани учун ичмаганини билиб, бошқа егулик опкелмасмикан? У диван остидан чиқиб, синглисининг оёқларига ташлангиси, ундан тузукроқ овқат сўраб, ёлборгиси келди, бироқ қизнинг фаросати етиб, ўзидан билмаса, Грегор очдан ўлса ўлардики, унга бу ҳақда ишора қилмасди.

Лекин сут тўла чанокни кўриб, таажжубланган қиз дарров опкелар экан, деб ўзича фол оча бошлади. Лекин минг ўйлаганда ҳам, бу меҳрибон қизнинг нима опкелишини тасаввур қилолмасди. Грегор ёққанини тахлаб ейиши учун қиз бир неча хил овқат келтирди-да эски газета устига териб қўйди: чириган сабзавот, устига қайла ёпишиб қолган суяклар, жиндак майиз, озгина бодом, кечагина Грегор бурнини жийирган сасиган пишлоқ, бир бўлак қаттиқ нон, бир бўлак ёғ сурилган нон бор эди. Қиз кеча сут солинган чанокқа сув тўлдириб келди. (Бу идиш кечадан бошлаб Грегор учун ажратилган эди). Грегор ўзининг ёнида овқат емаслигини фаҳмлаб, қиз хонадан чиқди, акасининг ёлғиз қолганини билдириш учун эшикни ташқаридан қулфлади. Овқат томон ўрмаларкан, Грегорнинг оёқлари бири-иккинчисидан чаққонроқ ҳаракат қила бошлади. Яралари ҳам тузалиб қолганга ўхшарди, юришига ҳеч нарса ҳалал бермасди. У таажжуб ичра бундан бир ой муқаддам бармоғини кесиб олгани ва бу жароҳат яқингача оғриб юргангани эслади. «Наҳотки оғриқни сезмайдиган бўлиб қолдим», деб ўйлади у ва биринчи галда пишлоққа ташланди. (Пिशлоқ уни кўпроқ жалб этарди). Кейин кетма-кет сабзавот билан қайлани ея бошлади. Кўзлари лаззатдан ёшланди. Янги овқат ҳиди унга ёқмас, шунинг учун Грегор чирик қарам ва суякларни четга алоҳида ажратиб олиб еяр эди... Синглиси «Энди жойингга қириб ёт», дегандай эшик калитини буради. Овқатлини бўлиб жойида мудраб ётган Грегор калитнинг шиқирлаганини эшитиб, дарров диван тагига кирди. Синглиси хонада узоқ турмади, лекин шу қисқа вақт ичида қорни пишиб кетган Грегор диван тагида жуда қўйналди, нафаси қисди. У бўғилиб, ёнгикиб, бақрайган кўзлари билан синглисини кузатарди. Қиз Грегордан қолган сарқитларнигина эмас, балки у тегмаган ёғли оқ нонни ҳам супуриб челака ташлади-да, челақ оғзини тахтача билан ёпиб, кўтариб кетди. Грегор шу заҳотиёқ ётган жойидан чиқиб, қисилган қорнига эрк берди.

Бахтсизлик рўй берган куни чақирилган врач билан чилангарни нима баҳона топиб қайтариб юборишганини Грегор ҳалигача билмасди. Грегор ҳамманинг гап-сўзини тушунар, лекин унинг гапларини ҳеч ким, ҳатто синглиси ҳам тушунмасди. Фақат бир неча кундан кейин, Грегорга анча кўниккандан сўнг — гарчи, тўла бўлмаса ҳам — синглиси акасини унча-мунча тушунадиган бўлди. Масалан, Грегор овқатни охиригача еса, қиз «Овқат унга ёқибди», деб қўяр ёки аксинча овқат қолиб кетса — «Яна емабди», дея овозида маҳзунлик сезиларди. Чиндан ҳам Грегор сўнгги пайтларда овқатни кам ерди.

Баъзан у бирор янгилик эшитиш умидида қўшни хоналардаги суҳбатни тинглар, қайси эшикдан овоз чиқса, ўша ёққа чопар ва бутун вужуди билан эшикка ёпишиб, қулоқ соларди. Дастлабки пайтларда Грегорнинг номи тилга олинмаган ёки пинҳоний эслатиб ўтилмаган бирор суҳбат бўлмади. Икки кун давомида улар дастурхон устида ҳам, овқатдан кейин ҳам «Энди нима қиламиз» қабилида узоқ маслаҳатлашдилар. Бу маслаҳатда доим оила аъзоларининг ҳаммаси қатнашар, ҳеч ким ёлғиз қолишни истамас, шунингдек бирданига ҳаммаси уйни ташлаб кетолмас ҳам эди. Дарвоқе, воқеа юз берган куннинг эртасигаёқ хизматкор қиз Грегорнинг онаси олдида тиз чўкиб, уни хизматдан озод қилишларини сўради. У чорак соатдан кейин хайрлашар экан, зор йиғлаб, кетишга рухсат берган оилага миннатдорчилик билдирди.

Шундан кейин овқат қилиш онаси билан синглиси зиммасига тушди. Овқат қилиш унчалик қийин иш эмас эди, чунки ҳеч ким иштаха билан овқат емасди. Грегор уларнинг бир-бирини «Олинг, олинг», деб овқат ейишга ундашларини, «Раҳмат, қорним тўқ», дея баҳона қилишларини тез-тез эшитадиган бўлди. Ҳатто пиво ҳам ичмай қўйишди: отасидан «Пиво ичасми?» деб сўрашса, «Ҳа» ё «Йўқ» деган садо чиқмасди. Бир куни қиз отасини оғир шубҳалардан халос этиш учун «Ҳозир фарош аёл бориб пиво олиб келади», деган эди, дегани қатъий «Йўқ» жавобини берди, шу-шу қайтиб бу ҳақда ортиқ гап бўлмади.

Отаси ўша воқеа юз берган куниёқ онаси билан синглисига оиланинг бугунги моддий аҳволи қандай, уни эртага нима кутяпти ҳаммасини тушунтирган эди. У аҳён-аҳёнда ўзининг кичик сандиқчасини (беш йил аввал синган корхонадан ёдгор) очар ва бирор ёндафтарчами, расмий тилхатни топиб, кўра бошларди. Очилиб ёпилганда кулфдан чиққан товуш Грегор хонанишин бўлганидан буён эшитган ягона таскин эди. Грегор отаси юритган корхонадан ҳеч нарса қолмади, деб ўйлар, қолган бўлса ҳам бу ҳақда отаси унга гапирмаган, у эса сўрамаган эди. У пайтларда Грегорнинг ягона мақсади инқирозга учраган оилани тез оёққа қўйиб, ҳаммани азобдан кутқариш бўлган. Шу боис, Грегор жонини жабборга бериб ишлади, қисқа вақт ичида оддий хизматчиликдан савдо гумаштаси лавозимига кўтарилди, унинг маоши кўп, ишдаги ҳар бир муваффақияти эса ширинкома шаклида нақд пулга айланиб, оилада пайдо бўлар ва оиланинг ҳар бир аъзоси ўзини бахтли ҳисоблар эди. Яхши кунлар эди у кунлар. Грегор кейин ҳам оилани боқишга етарли пул топган бўлса-да, ўша ажойиб кунлар тақрорланмади. Бунга Грегорнинг ўзи ҳам, оила аъзолари ҳам кўникиб қолди, аммо уйдагилар Грегордан пул олар экан, аввалгидай қувномас ва унга аввалгидай илиқ муносабатда бўлолмас эди. Фақат синглиси Грегорга яқинлигича қолди. Грегор бу қизнинг — ўзидан фарқли ўлароқ — музикани севишини, туппа-тузук скрипка чалишини билар ва уни келаси йил — катта чиқимга қарамай — консерваторияга жойлайман, деган яширин умиди бор эди. Лекин бу унинг қатъий мақсади эканини Грегор рождество арафасида тантанали равишда эълон қиламан, деган хаёлда эди.

Эшикка қапишиб, тикка турган Грегорнинг бошида шунга ўхшаган беҳуда фикрлар айланарди. Умумий чарчоқ оқибатида у бир зум ҳушини йўқотиб, ташқаридаги гапларни эшитмай қолар ва боши эшикка урилганда, дарров ўзини ўнглаб олишга мажбур бўлар, чунки салгина товуш қўшини хонадагиларни гапдан тўхтатарди. «Яна нима бало қилипти у?» дерди отаси эшикка қараб. Ва бир оздан кейин суҳбат давом этарди.

Ниҳоят, Грегор шуни билдики, оила зиммасига тушган бу машаққатларга қарамай, озгина бойлик қолган экан, миқдори ҳам озми-кўпми кўтарилаётган экан: яна Грегор олиб келган маошларнинг у ўзига бир неча гулден олиб қоларди, холос) ҳаммаси ишлатилмаган бўлиб, бу ҳам кичик жамғармани ташкил этар экан. Грегор кутилмаган бу тежамкорлик ва уддабуронликка қойил қолиб бошини силкитди. Тўғри, Грегор ўша ортиқча пул билан отасининг қарзини узиб, ишдан кетиш ҳуқуқини оларди, лекин энди, отаси бу пулни ўз билангича ишлатгани маъқул.

Аммо жамғарма оила учун камлик қилади: бир йил, нари борса, икки йилга етиши мумкин. Демак, бу пулларни сарфламай, қора кунга сақлаш керак, яшаш учун эса пул топишга, меҳнат қилишга тўғри келади. Отаси соғлом бўлса ҳам, қари одам. Беш йилдирки, ишламайди, ўз кучига унчалик ишонмайди. Бу беш йил унинг серташвиш ва омадсиз ҳаётида биринчи таътил эди, шу беш йил мобайнида у анча бўшашиб, кўрнадан зўрға турадиган бўлди. Балки онаси, бўғма касалига мубтало бўлган онаси, бир кун юрса, икки кун деразаларни очиб ташлаб, кушеткада ҳансираб ётадиган онаси ишлаши керакдир? Балки синглиси, ўн етти ёшли гўдак, яхши кийимга ўч, чошгоҳгача ухлашга одатланган, оиланинг майда-чуйдасига қарашса қарашиб, қарашмаса, кичик зиё-фатларда скрипка чалишга одатланган синглиси пул топар? Қўшини хонада пул хусусида гап кетар экан, уят-изтиробдан танаси ловиллаётган Грегор эшикни қўйиб юборар ва ўзини чарм диванга ташларди.

У кечалари ўша диванда ётиб, бир лаҳза ҳам ухламай, тун бўйи диван чармини тимдалаб чиқарди. Ёки бир амаллаб креслони дераза ёнига сурарди-да, дераза токчасига тирмашар, ойнага юзини босиб кўчага узоқ қарарди. Лекин бу уриниш ҳам беҳуда, аввалги озодлик туйғуси каби, хотирот каби заиф эди. Зеро Грегорнинг кўзлари кун сайин хиралашар, ҳатто авваллари у лаънатлайдиган касалхона биносини ҳам кўролмай қолганди. Агар у Шарлоттештрассе кўчасида яшаётганини аниқ билмасайди, Грегор деразадан кулранг осмон ва кулранг ер бир-бирига қўшилган сахрога қараялман, деб ўйлаган бўларди. Лекин хонани тозалашга келган фаросатли сингли креслонинг дераза ёнида турганини кўриб, уни жойидан қўзғатмади, ҳатто акасига кўчани кузатиш ўнғай бўлиши учун деразанинг бир табақасини очиб қўядиган бўлди.

Грегор синглиси билан гаплашиш иложини топиб, қилган яхшиликлари учун раҳмат айтолмайди, унинг марҳаматларини виждон азобисиз қабул қилиши мумкин эди. Аммо бунга имкон йўқлигидан Грегор қаттиқ қийналарди. Ҳарҳолда, синглиси юз берган фожиани иложи борица енгиллатишга уринар, вақт ўтган сайин Грегор ҳам ўз аҳволига кўникиб борар эди. Шунга қарамай, синглиси ҳар гал хонага кирганда Грегор таҳликага тушарди. Қиз унинг хонасини бошқаларга кўрсатмасликка интилса ҳам, кейинги пайтларда хонага кириб, эшикни очиб қолдирар ва тез деразани очарди-да, совуқ бўлишига қарамай, ромга суяниб турар, нафаси қисилгандай чуқур-чуқур нафас олар эди. Синглиси Грегорни кунда икки марта кўрқитарди: у хонага кирганда, Грегор диван тагида қалт-қалт титраб, агар қиз деразани очмай, мен билан бир хонада туришга чидай олса эди, мен ундан шунчалик қўрқмаган бўлардим, деб ўйларди.

Грегор ҳашаротга айланганига бир ойча ўтиб, синглиси унинг турқиға анча кўниккандай бўлди. Лекин бир куни одаддагидан сал эртароқ келган қиз деразага тикилиб турган Грегорни кўриб, хонага кирмадигина эмас, балки даҳшат ичида ортга тисланди ва эшикни қарсиллатиб ёлди. Дераза эшикка яқинлигидан Грегор кираётган одамга халақит бериши табиий эди. Аммо четдан қараганда Грегор худди синглисини тишлаб олиш учун писиб тургандай кўринарди. Албатта, Грегор дарров диван тагига кирди, аммо синглиси бир неча соат унинг хонасига қадам босмади. Фақат тушга яқин қиз хавфсирабгина эшикни очди. Грегор шўрлик синглисининг ҳалигача кўниқолмагани, диван остидан чиқиб турган ярим танани кўриб, ура қочмаслик учун қиз иродасини ишга солиши кераклигини яхши биларди. Грегор синглисини бу қўрқинчи манзарадан халос

этмоқ учун чойшабни дивандан осилтириб — бу ишга тўрт соат кетди — ўз устига шундай ёддики, синглиси энгашса ҳам уни кўролмас эди. Агар қиз акасидан аўрқамаса, яширинишнинг ҳожати йўқ деб ҳисобласа, чойшабни йиғиштириб қўяверсин. Ахир, Грегор буни ўзи учун қилмади-ку. Лекин сингил чойшаба тегмади. Ҳатто Грегор чойшаб четини кўтариб қараганда, синглисининг миннатдор нигоҳини кўргандай бўлди.

Дастлабки икки ҳафтада ота билан она Грегорнинг хонасига киришга журъат қилмаган эдилар. Лекин аввалари ота-она назарида ношуд қиз ҳисобланган, кўп сўкиш эшитадиган синглисини ота ҳам, она ҳам энди тез-тез мақтаб қўядиган бўлдилар. Қиз Грегорнинг хонасини йиғиштираётган пайтда ота-она эшик олдида туришар ва у чиққан заҳоти хонанинг кўринишидан тортиб, Грегорнинг нима еганигача, ўзини қандай тутгани-ю, тузалишига умид қилса бўладими, йўқми — ҳаммасини суриштира бошларди. Ҳар қалай, Грегорни кўриш истаги онада эртaroқ пайдо бўлди. Лекин ота ва қиз уни ҳар хил баҳоналар билан йўлдан қайтармоқчи бўлдилар; буни эшитиб турган Грегор уларнинг фикрини маъқуллади. Бир неча кун ўтгач, кўриш истаги кучайиб онани куч билан ушлаб турадиган бўлишди.

Грегор ота-онасини ўйлаб кундуз кунлари деразага тирмашмасди. Аммо бу катакдай хона полида ҳадеб судралавериш унинг жонига тегди. Кечаю кундуз кимирламай ётиш ундан баттар. Ҳатто овқат ҳам унга ёқмай қолган эди. Шунинг учун Грегор ўзини овутириб, шифт ва деворда ўрмалаб юрадиган бўлди. Айниқса, шифтда осилиб туриш унга ёқиб қолди. Бу усул полда судралишдан фарқ қилиб, Грегор эркин нафас олар, танаси ажиб бир паршонликда солланар экан, роҳатдан гоҳо ўзини унутиб, полга шалоплаб йиқилганда, бунга ўзи ҳам ҳайрон қолар эди. Лекин у тезда гавдасини идора қилишга ўрганди. Энди қанча баланддан йиқилмасин, ўзига зиён етказмасди. Синглиси Грегорнинг янги машғулот топганини дарров сезди (у ўрмалаган жойда елимсимон суоқлик қоларди) ва акасининг бемалол ўрмалаши учун хонадаги мебелни — сандиқ ва ёзув столини — ташқарига чиқаришга қарор қилди. Лекин бу ишни ёлғиз ўзи бажаролмасди. Янги ёлланган ўн олти яшар хизматкор қизнинг ёрдам бериши ҳам гумон (у кўрққанидан ошхона эшигини доим ичидан қулфлаб олар, фақат овқат пайтидагина очарди). У онасини қақаришга ҳам журъат этмади. Шунинг учун сингил онаси йўқлигидан фойдаланиб, онасини таклиф қилди. Она аввалига ҳаяжон ичида нималардир деб ўғлининг ётоғи томон кела бошлади, аммо эшикка яқинлашганда бирдан жим бўлди. Грегор шоша-пиша чойшаб орғига беркинди. Чойшаб табиий, худди биров ташлаб қўйгандай, табиий осилиб турарди. Лекин Грегор бу сафар унинг четини кўтариб қарамади. У онаси келганидан хурсанд эди, аммо — ҳозирча — уни кўриш имкониятидан воз кечди.

— Киравер, у кўринмаяпти, — деди сингил ва онасини етаклаб кирди. Грегор бу заифларнинг оғир сандиқни ўрнидан кўзгатишга уринганини эшитди. Синглиси Грета онанинг «Қўй, майиб бўласан» дейишига қарамай, ишнинг оғир қисмини ўзи бажараётганини ҳам билиб турди. Улар чорак соат куйманиб, ҳеч нарса қилолмагандан сўнг, онаси: сандиқ ўз жойида тургани маъқул, деди. Биринчидан, деди онаси, сандиқ оғир, отасининг ёрдасисиз уларнинг кучи етмайди, иккинчидан, сандиқ хона ўртасида турмас, Грегорга баттар халал беради. Кейин, мебелни чиқариб қўйсақ, Грегор кўнглига олмасмикан? Менимча, деб давом этди онаси, Грегор хафа бўлади, масалан, менга шип-шийдан девор ёмон таъсир қилади: демак, Грегорга ҳам ёқмаслиги табиий, қолаверса, Грегор бу мебелга кўниккан, агар уни олиб қўйсақ, Грегор бўм-бўш хонада ўзини ташландиқ ҳис қилмайдими?

— Ахир, — деб яқун ясади она (у Грегорнинг яширинган жойини билмаса ҳам, унинг одам тилига тушунмаслигига қаттиқ ишонса ҳам, шунчалик секин гапирардики, гоҳо Грегорга товушини эшитиришдан ҳам қўрқарди), — ахир, биз мебелни олиб қўйишимиз Грегорнинг тузалишига ишонмай, уни бераҳмларча ўз ҳолига ташлаганимизни билдирмайдими? Менимча, хонани қандай бўлса, шундай қолдирган маъқул, токи Грегор ўз ҳолига қайтганда, хонанинг аввалгидай турганини кўриб, бу кунларни эсидан чиқарсин.

Онасининг гапларини тинглар экан, Грегор ўзини аксинча — бўм-бўш хонада яхши ҳис қилишини эслади. Бу ғалати эҳтиёж одамлар билан бевосита алоқа қилмай ақли пароканда бўлганидан келиб чиққандир, деб ўйлади Грегор. — Наҳотки, мерос мебеллар билан безатилган бу шинам хона қоронғи ғорга айланишини Грегор истаса? Тўғри, бўш хона унинг ўрмалашига қулай, аммо у ҳувиллаган деворлар ичида ўзининг инсоний ўғмишини бутунлай унутиши мумкин. Агар ҳозир уни онасининг гаплари ҳушига келтирмаганда, у анча-мунча нарсани қақиқатан ҳам унутаётган эди. Йўқ, ҳаммаси ўз ўрнида қолсин. Хонадаги мебел унинг дардига даъво бўлади, майли, ўрмалашига халал берсин, бари бир бу ҳам фойдали — маънисиз, шунчаки ўрмалашнинг нима кераги бор.

Аммо синглиси бошқача фикрда эди. У Грегор аҳволининг билимдони сифатида унга тегишли масалалар бўйича фақат ўзи гапирарди. Ҳозир ҳам онасининг маслаҳатини рад қилиб, наинки сандиқ, дивандан бошқа (диван Грегорга чиндан зарур эди) ҳамма нарсани ташқарига олиб чиқишни талаб қилди. Бу қилиқ синглисининг кейинги кунларда қилган ўжарлиги ёки такаббурлигидан эмасди. Йўқ, у Грегорнинг ўрмалаши учун жой кераклигини, қолаверса, Грегор мебелдан мутлақо фойдаланмаслигини кўриб турарди. Балки бу Грета ёшидаги қизларга хос қизиққонлиқдир. Нима бўлса ҳам, Грета акасига янада яхшироқ хизмат қиламан деб унинг аҳволини баттар оғирлаштираётганини ўзи билмасди. Зеро хона бўм-бўш бўлиб, унда Грегордан бошқа ҳеч ким бўлса, бунақа жойга Гретадан ўзга одам қадам босолмасди.

Бу фикр Гретанинг иззаф-нафсини алқар ва шу сабаб онасининг маслаҳатига кўнмади. Онаси бу хонада ўзини беғона ҳис қилиб, кўрқа-писа Гретага ёрдам бера бошлади. Майли,

сандиқни опкетишсин, аммо ёзув столи қолиши керак, деб ўйлади Грегор. Она ва қиз, икковлон хансираб, сандиқни зўрға қўшни хонага ўтказганда, Грегор диван тагидан бошини чиқарди. У аҳтиёткорлик билан, мулоимлик билан бу қалтис ишга аралашмоқчи эди. Аммо, бахтга қарши, Гретани нариги хонада қолдириб, онаси қайтиб келди. У Грегорни кўрса касал бўлиб қолиши ҳеч гап эмасди, шунинг учун Грегор дарҳол тисланиб, диван тагига қира бошлади ва осилиб турган чойнаб ҳаракатга келди. Бу онасининг диққатини жалб этди, у такка тўхтади-да, бир зум қотиб қолди, кейин нариги хонага чиқди.

Грегор уйда давом этаётган шовқинни тинглаб, шунчаки нарсалар ўрнини алмаштиришяпти, деб қанча ўйламасин, бу икки аёлнинг тинимсиз қадамлари, шивирлашларию мебелнинг полда сирғалишлари — Грегорга катта ағдар-тўнгар бўлиб туюларди. У боши ва оёқларини танасига, танасини полга қапиштирганча, дир-дир титраб ётаркан, бу шовқинга узоқ чидай олмаслигини англади. Улар Грегорнинг ётоғини шипшийдам қилиб, унга азиз бўлган барча нарсани тортиб олмоқда эдилар. Дурадгорлик ускуналари солинган сандиқчани аллақачон олиб чиқишди. Энди столи, оёғи чириган полга кириб кетган ёзув столини юлқий бошладилар. Бу столда Грегор дарс қиларди. Савдо билим юртида, ҳатто хўжалик ўқув юртида таълим олаётган даврида ҳам шу столда дарс тайёрлаган. Бунга эслаб, Грегор аёлларни ҳам, уларнинг қилаётган ҳимматини ҳам унутди, (улар чарчагандан ниҳоятда жим ишлар, фақат оёқ товущлари эшитиларди). Грегор диван остидан отилиб чиқди. Бу пайт аёллар қўшни хонада ёзув столига суяниб, нафас ростлардилар. Грегор биринчи навбатда қайси нарсани қутқариш кераклигини билмай, кўзи деворда қолган якко аяғона портрет — мўйначали хоним расмига тушди ва деворга тирмашди. Урмалаб бориб, портретни танаси билан бекитди. Бу тўртбурчак ромнинг муздай шишаси уни қорнига осилиб, роҳат бағишларди. Ҳарҳолда Грегор бу суратни, ўз танаси билан бекитган бу портретни ҳеч ким тортиб олмаса керак. У бошини буриб, мехмонхона томонга қаради.

Аёллар озгина дам олиб, дарров қайтишди: Грета онасини дярли суяб келар эди.

— Энди нимани оламиз? — деди Грета ва... кўзи деворда осилиб турган Грегорнинг кўзига тушди. Агар Грета ёлғиз бўлса, кўрқувдан ўзини тугулмаган бўларди, аммо ҳозир ўзини тутди, титраб-қақшаб, онаси томон энгашди, унинг Грегорни кўриб қолишини истамай, нима гапирганини ҳам билмади.

— Бир минутга нариги хонага чиқмаймизми, а? — деди у.

Грегор синглизининг мақсадини тушунди: у онасини хавфсиз жойга ўтқазиб, Грегорни девордан ҳайдамоқчи. Майли, уриниб кўрсин, қўлидан келармикан. Грегор портретнинг устида турибди — уни ҳеч кимга бермайди. Синглизининг юзига ёпишса-ёпишадикки, бермайди.

Аммо Гретанинг овозидаги титроқ онани сергаклантирди ва у қизидан чекилиб, деворда баҳайбат, кўнғир ҳашаротни кўрди. Бу Грегор эканлиги хаёлига келмасданоқ бор кучи билан «Ох, худойим-эй!» деб чинқирди-ю, заиф қўлларини ёйганча диванга ўтириб қолди.

— Хап саними, Грегор! — деб ўшқирди кўзлари олайган Грета ва акасига мушт ўқталди. Бу сўзлар ҳашаротга айлангандан бери биринчи марта бевосита Грегорга қаратилган сўзлар эди. Грета онасини ҳушига келтирадиган дори излаб, қўшни хонага чопди. Грегор ҳам (портретни сақлаб қолишга ҳали вақт бор эди) онасига ёрдам беришни истади. Лекин у портретга қаттиқ ёпишган эканми, оёқларини ундан зўрға узди ва пастга тушиб, қўшни хонага ўтди. Бир пайтлардагидай у синглизига маслаҳат бермоқчи эди, аммо ҳозир унинг орқасида ялпайиб туришдан бошқа ҳеч нарсага ярамади. Ҳар хил шишаларни олиб, саралаётган қиз, ортида турган Грегорни кўрдида, кўрқаканидан бир пишани тушириб юборди, Шиша чил-чил синди ва унинг парчаси Грегорни яралади, юзига аччиқ дори сачради. Грета ҳаялламай, қолган шишаларни олдию онаси ёнига югурди. Хонага кириб, оёғи билан эшикни ёпди. Грегор энди онасидан, унинг айби билан ўлишга сал қолган онасидан узоқда. Аслида, у эшикни очмаслиги керак эди. Грета бўлса онасини ёлғиз қолдириб бекор қилди. Грегорнинг анди қутишдан бошқа иложи йўқ. У минг пушаймон билан изгиробга чидай олмай, деворларга, мебель ва шифтга тирмаша бошлади. У шундай тез ўрмаладикки, боши айланиб, катта столнинг қоқ ўртасига шалоқлаб йиқилди.

Грегор бир лаҳза мадорсиз ётди. Атроф жимжит эди. Бу сукунат яхшилик аломатидай туюларди. Лекин бирдан кўнғироқ жириглади. Хизматкор қиз ошхонани бекитиб олгани учун эшикни Грета очишга тўғри келди.

Келган отаси эди.

— Нима бўлди? — деб сўради у кирган заҳоти (ота Гретанинг афт-ангорини кўриб, ҳаммасини тушунган эди). Қиз бўғиқ овоз билан нимадир деди: кейин отанинг пишжига тикилди.

— Онам ҳушидан кетиб қолди, аммо ҳозир дуруст. Фақат Грегор хонадан чиқиб кетди.

— Ўзим ҳам шуни кутгандим, — деди ота, — мен сизларга доим огоҳлантирганман, аммо сиз, аёллар қулоқ солмайсизлар.

Гретанинг бу қисқа ахборотини ёмон тушунган отаси Грегор куч ишлатди деган фикрга бориши аён эди. Отасига бу тушунмовчиликни англатиш учун Грегорда на фурсат, на имконият бор эди. Шу боис, ҳеч бўлмаса вазиятни енгилаштириш мақсадида, Грегор ўз ётоғи ёшиги ёнига бориб, унга қапишганча тураверди. Шубҳа йўқки, отаси бунга кўриб, Грегорнинг ўз хонасига киришга тайёр эканлигини тушунади ва уни ҳайдаб ўтирмай, эшикни очса бас, — Грегор дарров ғойиб бўлади.

Лекин ота кайфияти бу нозикликларни фаҳмлаш даражасида яхши эмасди. «Ҳа-а-а!» — деди у қира солиб. Унинг овозидаги адоват дярли қувонч оҳангида эди. Грегор эшикдан бошини кўтариб, отаси томон қаради. У отасини ҳеч бунақа кўраман, деб ўйламаган эди. Тўғри, Грегорнинг уйда бўлаётган янгиликларни аввалгидай кузатиб юриш имкони йўқ ва энди бирор ўзгариш бўлар экан, бунга ҳайрон қолиш ҳам кераги йўқ эди. Лекин, бари бир, наҳотки мана шу одам — унинг отаси бўлса?! Грегор сахарда ишга жўнаётганда ўрнидан туролмай, холсиз ётадиган одам шу бўлса, Грегор ҳафтада бир марта уйига қайтар экан, уни

қўриб, қувончини қўл кўтариб билдиргучи, халатга бурканганча креслодан туролмай ўтирадиган одам шу бўлса?! Яқинба ёки байрам кунлари, онда-сонда бўладиган сайрларда эски пальтосини сўнгги тугмасигача қадаб, қўлидаги ҳассани олдинга ситтаб ташлаганча, Грегор билан онасининг ўртасида зўрга юрадиган, Грегордан ҳам, онасидан ҳам секинроқ қадам ташлайдиган, бир гапни айтмоқчи бўлса, атрофидагилар унга энгашсин деб, ҳар сафар тўхтайдиган чол — мана шу бўлса?! Йўқ, у ҳозир қадди-қоматини тиклаб олган, банк мирзалари кийгучи кўк мундир гавдасига чипша ёпишган, баланд ёқа узра ҳайбатли ияги туртиб чиққан, қора кўзлари ўсиқ қошлари остида ялтираб турган, илгари тартибсиз сочилиб ётгучи оқ сочлари энди ҳафсала билан таралиб, ялтиллаётган бир киши эди. У қайсидир банкнинг зарҳал тамғаси тақилган фуражкасини хонанинг нариги чеккасига — диванга улоқтирди. Мундирнинг кенг узун этагини қайирди-да, қўлларини чўнтагига тикиди ва башараси газабдан қийшайиб, Грегор томонга юрди. У чамаси нима қилишини ўзи ҳам билмасди. Аммо ота оёғини шундай баланд кўтардики, Грегор унинг пошнаси нақадар катта эканлигидан хайратланди. Грегор имиллаб ўтирмади, чунки отасининг Грегорга нисбатан яғона тўғри муносабат — қаттиққўлликдир, деб ҳисоблашнини яхши биларди. Буни янги ҳаёти бошланган кунгидек билди. Шу сабаб, у отасидан шафқат кутмай, қоча бошлади: отаси тўхтаса у ҳам тўхтади, отаси чопса, у ўрмалади. Шу алфозда улар хонани бир неча марта айландилар. Уларнинг ҳаракати секинлигидан бу таъкибга ҳам ўхшамасди. Шуни ҳисобга олиб, Грегор вақтинча девор ёки шифтга тирмашишдан ўзини тийди. Қолаверса, шифтда ўрмалаш отасига чидаб бўлмас беорлик бўлиб туюлиши мумкин. Аммо Грегор хонада югуришга ҳам зўрга бардош бераётганини сезди. Негаки, отаси бир қадам ташласа, у кичик оёқчалари билан жуда кўп ҳаракат қилишга мажбур, бунинг устига нафас олиши тобора қийинлашарди. Грегорнинг ўпкаси аввалдан касал эди. У оёқларини судраб олар экан, кўзини базўр очиб, сўнгги кучини тўплади ва жон-жаҳди билан югурмоқчи бўлди. Грегор эси пастлигидан, қутулишнинг бошқа йўли, масалан, девор ёки ўйма нақш берилган, ўткир қирралари кўп мебелга тирмашиш мумкинлигини ҳам ўйламади. Шу пайт тепадан нимадир «тўп» этиб тушди-ю, Грегорнинг олдида юмалай бошлади. Бу олма эди. Унинг изидан иккинчиси юмалади. Грегор даҳшатдан қотиб қолди: югуришидан маъни йўқ, чунки отаси уни бомбардимон қилишга қарор қилган эди. У столда турган вазадаги бор-йўқ олмани чўнтагига тикиб, яхши мўлжалга олмай ҳам, Грегорга отар эди. Олмалар электрлангандай, бири иккинчисига тўқнаш келаверарди. Ниҳоят, улардан биттаси Грегорга сал тегди-ю, зиён етказмади, аммо навбатдаги олма унинг елкасига кириб кетди. Грегор турган жойидан нари кетса, бу кучли оғриқ йўқоладигандай, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлди. Афсуски, қимир этмади. У худди полга миклангандай шалпайиб ётарди. Яна бир оздан кейин секин хушдан кета бошлади. У фақат ўз ётағининг эшиги очилгани, алланима деб қичқираётган синглисининг гапини бўлиб, онаси отилиб чиққанини (онаси ҳамон ички кўйлақда, уни боя беҳушлигида нафаси қисмаслиги учун кизи ечинтирган эди) ва унинг кийиб улгурмаган юбкасини оёғига ўралаштирганча эри қучоғига ташланганини кўрдию ўзини йўқотди. Худди шу лаҳзада онаси отасидан Грегорни ўлдимаслиқни илтижо қилаётган эди.

III

Олиб ташлашга ҳеч кимнинг журъати етмаган олма Грегор елкасида бир сабоқ сифатида қолди. Бу оғир жароҳатдан Грегор бир ой давомида азобланиб яшади. Лекин бу яра ҳатто отасига ҳам ўз бурчини эслатиб қўйди чамаси, аянчли ва жирканч қиёфасидан қатъи назар Грегор олма аъзоси эканлигини, унга душманга қарагандай муносабатда бўлиши инсофдан эмаслиги ва нафратни босиб, чидаш, фақат чидаш кераклигини отаси ҳам тушунди.

Жароҳатнинг оғирлигидан Грегор аввалги ҳаракатчанлигини йўқотгани табиий эди. У қари инвалидларга ўхшаб, хонанинг нариги чеккасига икки-уч минутда зўрга етиб борарди. Деворга тирмашиш эса хаёлига ҳам келмасди. Лекин иккинчи томондан, унинг ўйлашга яхши бўлди, чунки энди кечқурунлари меҳмонхона эшиги доим очиқ турар ва Грегор қоронғида ётганча, ҳамманинг кўзидан пинҳон, дастурхон теварагидаги ўз қариндошларини кузатар, уларнинг зоҳирий ижозатидан фойдаланиб, суҳбатларини эшитишга ҳақиқат бор — яъни у нисбатан янгича яшай бошлаган эди.

Тўғри, бу суҳбатлар ўша ўтган кунлардагидай, Грегор бегона шаҳар меҳмонхонасида нам ўриндиққа ўзини ташлаб, ёлғизликда соғинтирадиган суҳбатларга ўхшамас эди. Йўқ, улар жуда кам гапиришарди. Отаси кечки овқатини еб, креслода ўтирганча ухлаб қоларди. Она ва қиз бир-биридан жимлик талаб қилиб, лом-мим дейишмасди. Она дўкон буюртмасини бажариб оқ матодан нимадир тикар, сотувчи бўлиб ишга кирган синглиси — кейинроқ яхши ишга жойлашиш мақсадида — стенография ва француз тили билан шуғулланарди. Поҳо отаси уйғониб кетиб, гўё ухламагандай, онасига «Бунча узоқ тикмасанг!» деб лўқма ташлар ва яна ухлаб қоларди. Буни кўрган она ва қиз бир-бирига жилмайиб қўядилар.

Отаси ғалати бир қайсарлик билан иш мундирини уйда ҳам ечмас эди: халати кийилмай, илмоқда осилиб турар, у бўлса худди ҳозир бошлиқнинг овози эшитиладую ўрнидан сапчиб турадигандай, креслода мудрарди. Оқибатда шундай ҳам эскирган бу мундир, она ва қизнинг қилган ҳаракатларига қарамай, ўз кўринишини бутунлай йўқотган эди. Ҳамма жойи доғ, аммо тугмачалари доим ялтираб турадиган бу мундирни Грегор кечқурунлари узоқ томоша қиларди. Чол бу мундирда, ноқулай бўлса ҳам, хотиржам ухларди.

Соат ўнга занг урганда онаси чолни секин уйғотиб, ўрнига ётқизмоқчи бўларди. Негаки, унга-кресло ўнғай бўлса ҳам, тонг соат олтида турмоқ учун тўйиб ухлаш зарур эди. Лекин отаси мирзалик вазифасига ўтгандан бери қайсар бўлиб қолган ва шу туфайли ҳар гал креслодан қаравотга ўтказиш учун уйғотсалар, у қайта ухлаб қолиб, ҳаммани ҳалак қиларди. Она унинг енгидан тортиб, қулоғига ширин гаплар айтар, ҳатто Грета ҳам машғулотини ташлаб, онасига ёрдам берарди. Ниҳоят, иккови чолни қўлтигидан кўтаришганда, чол гоҳ

хотини, гоҳ қизига қараб «Мана, ҳаёт, мана, қариган кунимда роҳат», дея ғўлдирарди. Ва уларга суяниб, гавдасини идора қилолмайдиган одамдай оҳиста ўрнидан турар, ўз хонаси эшигига етганда, боши билан уларга «Қўяверинглар, ўзим бораман», деб имо қилар эди. Қиз отасига жой тўшаш учун шошар, она бўлса тикувини бугунча тўхтатарди.

Оғир меҳнатдан силласи қуриб, зўриққан бу оилада Грегордан хабар олишга деярли ҳеч кимнинг вақти йўқ эди. Рўзгорга зарур ҳаражат миқдори кун сайин камаярди. Шу боис, хизматкор қизнинг жавобини беришга тўғри келди. Оғир ишларни бажариш учун оқ сочли йўғон, суякдор бир хотин келадиган бўлди. Қолган юмушларни, тикув-бичув билан бир қаторда, онасининг ўзи қиларди. Грегор бир кун кечқурун уйдагиларнинг қаердандир пайдо бўлган пул ҳақидаги гапни эшитиб, ҳатто байрамда тақиладиган қимматбаҳо нарсалар ҳам сотилганини билди. Айниқса, оила аъзолари квартиранинг катталигидан кўп нолирдилар. Моддий аҳволинг танглиги кичикроқ уйни ижарага олишни тақозо этар, аммо Грегорни кўчириш муаммо эди. Грегор кўчишга халал бераётган нарса фақат ўзи эмаслигини яхши биларди, чунки уни ҳаёт кириб турадиган кунга қутига солиб, бемажол бўлириш мумкин. Йўқ, оилага халақит бераётган нарса — ҳеч кимнинг бошига тушмаган бу фалокат негандир айнан Замзалар оиласини танлагани ҳақидаги даҳшатли фикр ва ноумидлик эди. Бу оиланинг ҳар бир аъзоси, киборлар камбағалдан не талаб қилса, шунини бажармоққа мажбум эди: отаси банк хизматчиларига нонушта ташир, онаси бировларнинг чойшабини тикишга ўзини фидо қилар, синглиси харидорлар ҳуқми билан дўконга чопар эди — хуллас, улар бошқа ишга қурбн етмай, кечга яқин сулайиб қолардилар. Грегорнинг елкасидаги яра ҳам дошқача оғрий бошлади. Кечқурунлари она билан қиз болни ёқизгандан сўнг ўз ишларини дарров тўхтатар ва ёнма-ён бир-бирининг пинжига кириб ўтирарканлар, она Грегор ётган хона эшигига имо қиларди, «Грета, анави эшикни ёпиб қўй», дердию Грегор яна зулматда қоларди. Кейин она билан қиз кўзёш тўкар, ниҳоят кўзлари қақраб, бир нуқтага тикилганча лол ўтирардилар.

Грегор кундуз ҳам, кечаси ҳам ухламасди. У баъзан ҳозир эшик очилса, бас — оила ташвишини яна ўз зиммамга оламак, деб ўйларди. Унинг онгида — узоқ танаффусдан кейин — яна бошлиқ ва коммивояжерлар пайдо бўлди, яна шоғир болалар, тентак фаррош, бошқа фирмада хизмат қилувчи икки-уч оғайниси, қай бир вилоят меҳмонхонасидаги хизматкор қиз — истараси иссиқ бир мавжудот, оний хотира ва шляпалар сотиладиган дўконнинг кассири — чиройлигина аёл (Грегор анчагача унинг кўнглини овлаб юрган эди). — ҳаммаси аралаш-қуралаш, нотаниш унутилган одамлар қўшилиб, яхлит бир манзара ҳосил қилди. Лекин улар ҳам Грегор ва унинг оиласига ёрдам беролмас, шунинг учун Грегор уларни унутса хурсанд бўларди.

Кейин у яна оиласини ўйламай қўяр, ҳатто унга яхши қарашмаётганини эслаб газаблалар эди. Нима ейишни тасаввур қилмай туриб, омборхонага тушишга ўзича қасд қилар, оч бўлмаса-да, ўз хиссасини олиш ҳақида ўйлар эди. Кейинги пайтда ишга кетишдан олдин эрталаб ёки пешинда синглиси Грегорга ёқса-ёқмаса, биров овқатни оёғи билан суриб хонага киритадиган бўлди. Кечқурун эса бу овқатни ейилдими-йўқми, қарамай, супуриб ташларди. Грегорнинг хонасини тозалашга синглиси энди кўп вақт йўқотмасди. Хонани қалин чанг босган, ахлат ўйилиб ётар, деворларга узун-узун доғлар чапланган эди. Дастлаб, Грегор қизга дакки бериш мақсадида, энг ифлос бурчакка бошини тикиб ётди. Аммо у ҳафталаб ётса ҳам, синглиси бу бурчакка тегмаган бўларди. Қиз бу ахлатларни акасидан яхшироқ кўриб турар, фақат артишни истамас эди. Шунга қарамай, у ўзини Грегорнинг ётоғига қарайдиган ягона одам, деб санар ва бу ҳуқуқни доим химоя қилар эди. Бир кун, нима бўлди-ю, онаси катта тоғорада сув келтириб, Грегорнинг хонасини бошдан-оёқ ювди (Нам Грегорга ёқмас, шунинг учун у диванда чўзилганча, қарахт ётарди) ва қизидан балога қолди: Грета кечқурун хонадаги ўзгаришни сезди-да, меҳмонхонага чопиб чиқди, онасининг ялинишига қарамай фарёд кўтарди. Бу йиғидан чўчиб кетган онаси креслодан турди ва нима қиларини билмай, қотиб қолди. Кейин ота ўнг тарафдан, қизи чап ёндан онага қичқирганча Грегорнинг хонасига қараш Греганинг иши эканлиги уқтира бошладилар. Онаси ҳаяжондан гарангсиган болни хонасига олиб кетишга ҳаракат қилди. Грета бўлса йиғидан қалтираб, кичик қўллари билан столни муштларди. Грегор, ўз навбатида бу манзарани кўришга тоқати йўқ, эшикни очик қолдирганларидан газабланиб, тинмай вишилар эди.

Ҳарқолда, сингли ишдан чарчаб келиб, Грегорга аввалгидай қарамаса ҳам, онаси унинг ўрнини босолмаса ҳам, Грегор бутунлай ўз ҳолига ташлаб қўйилмади. Энди хизматкор хотиннинг навбати келган эди. Бу қари бева, бақувват гавдаси туфайли узоқ яшаган ва умри бўйи бу фожиядан ҳам беш баттарини кўрган бева, Грегордан унчалик ирганмасди. У бир кун шунчаки — қизиқиб эмас — Грегорнинг эшигини очди-ю, полда ётган баҳайбат ҳашаротни кўриб, таажжубланди ва қорнига қўлларини қўйганча тўхтаб қолди, Грегор бўлса уни ҳеч ким қувмаса ҳам, бирдан югура бошлади. Ушандан бери хизматкор хотин ҳар кун эрталаб ёки кечқурун Грегорнинг эшигини очиб қарайдиган бўлди. Ҳатто у Грегорни ўзича ёрқалаб чақирарди ҳам: «Бу ёққа кел-чи, гўнқўнғиз, бу ёққа кел!» ёки «Мана-ви кўнғизчани қаранг, қани бери кел!», деб эрмак қиларди. Лекин Грегор унга мутлақо жавоб бермас, гўё хонада ҳеч ким йўқдай, ўрнидан кимир этмасди. Грегорни ҳуда-беҳудага безовта қилиш ўрнига бу хотинга хонани йиғиштиришни буюрсалар бўларди! Бир кун эрталаб — даразага ёмғир томчилари урилаб, баҳор кириб қолганга ўхшарди — хизматкор хотин одаддаги сафсатасини бошлаган эди, Грегор қаттиқ газабланиб, ҳужум қилишга тайёрлангандай, бемажол бир ҳаракат билан, секин хизматкор хотин томон бурилди. У бўлса қўрқиб ўрнига эшик ёнида турган стулни даст кўтардию оғзини очганча туриб қолди. Грегор бу стул унинг елкасига зарб билан тушмагунча хизматкор хотин оғзини ёпмаслигини дарров тушунди ва яна ортига ўгирилиб, аввалги ҳолатига қайтди. «Демак, бошқа ҳамла қилиш йўқ», деди хизматкор хотин хотиржамлик билан стулни ерга қўйди.

Грегор анчадан бери овқат эмас эди. Фақат унга қўйилган ейимлик ёнидан ўтаётиб, эрмак учун оғзига бир парча солар ва бу парчани бир неча соат оғзида олиб юрар, кейин туфлаб ташларди. Дастлаб, у хонанинг кўриниши иштаҳани бўғди, деб ўйлади. Лекин у хонадаги ўзгаришга тез кўникиб олди-ку: уйда ортиқча туюлган нарсаларнинг ҳаммасини унинг хонасига тиқишди. Бунақа ашқол-дашқоллар кейинги пайтда яна қўпайди, чунки оила уйнинг бир хонасига учта кишини ижарага қўйди. Ижарачиларнинг учаласи ҳам серсоқол — бунини Грегор эшик тирқишидан кўрди — ниҳоятда талабчан кишилар эди. Улар фақат ўз хонасида эмас, балки бутун уйда, айниқса ошхонада тартиб бўлишини қаттиқ талаб қилардилар. Улар зарур мебелни ўзлари билан олиб келишган эди. Шу сабаб, уйда ортиқча, сотишга яроқсиз, ташлаб юборишга ҳам кўз қиймайдиган анчагина нарса пайдо бўлди. Булар ҳаммаси Грегорнинг хонасига жойланди. Кул ташлайдиган қути ҳам, ахлат солинадиган идиш ҳам унинг хонасида эди. Ҳатто вақтинча кераксиз туюлган ҳар бир нарсани хизматкор хотин Грегорнинг хонасига улоқтирар эди. Балки хизматкор хотин бу нарсаларни кейин олиб чиқаман, деб ўйлагандир, аммо қачонлардир улоқтирилган матоҳ шундайлигича ётаверар ва Грегор бу ашқол-дашқол оралаб ўрмалар экан, баъзиларини кўзатиб қўйишга мажбур бўларди. Лекин бора-бора бу саяҳат Грегорга ёқиб қолди. Гарчи саяҳатдан сўнг Грегор ўлгудай чарчаб, узоқ вақт бемажол ётса ҳам, унинг ягона эрмаги шу эди.

Ижарачилар кечки овқатни баъзан уйда, кенг меҳмонхонада қилсалар-да, меҳмонхона эшиги берк бўларди. Грегор бундан хафа бўлмас эди, чунки эшик очик қолган оқшомларда ҳам унинг кузатишга мадори йўқ, қоронғи бурчакка тикилиб ётаверар ва уйдагилар унга эътибор қилишмасди. Лекин бир куни хизматкор хотин меҳмонхона эшигини ярим очик қолдирди. Ижарачилар келиб, чироқ ёнди, аммо эшикни ҳеч ким ёпмади. Ижарачилар столнинг нариги томонига — илгари Грегор, ота ва онаси ўтирадиган жойга ўтирдилар, салфеткани ёзиб, қўлларига санчқи билан қошиқ олишди. Шу пайт гўшт тўла товоқни кўтариб онаси, унинг изидан картошка уюлган иккинчи товоқни кўтариб синглиси кириб келди. Овқатдан қуюқ буғ кўтарилди. Ижарачилар олдига қўйилган тарелкалар узра гўё овқатни текшираётгандай энгашилди. Уртада ўтиргани, ичида обрўлироғи шекилли, гўштни бошқа идишга олмай, кеса бошлади. У гўшт яхши қайнатилмаган бўлса, ошхонага қайтариб юбормоқчидай эди гўё. Лекин у норозилик билдирмади. Бунини кузатиб турган она ва қиз бир-бирларига қарашди-да, жимлайиб қўйишди.

Уй эгалари ошхонада овқатланардилар. Лекин отаси ошхонага қирмай, аввал ижарачилар ёнига келди, фуражкасини қўлига олиб, ҳаммага таъзим қилган бўлди. Ижарачилар ҳам ўрнидан туриб, гўлдираб қўйишди. Кейин улар ёлғиз қолишди ва овқатини жим ёя бошладилар. Бу овқат маросимидаги ҳар хил шовқин ичида гўшт чайнаётган тишлар товуши алоҳида эшитилгани Грегорга галати туюлди. «Овқат емоқ учун тиш керак. Бусиз, жағ қанча кучли бўлмасин, ҳеч нарсага ярамайди», деб ўйлади Грегор. «Ахир менинг иштаҳам яхши-ку, — деди ичида ёзириб Грегор, — фақат бунақа овқатга тобим йўқ. Лекин анавиларнинг ейишига қара, мен бўлса ўлиб кетаялман!»

Уша куни кечқурун ошхонадан скрипка товуши эшитилди. Грегор бу товушини касал бўлгандан бери биринчи марта эшитиши эди. Ижарачилар овқатланиб бўлишган эди. Уртада ўтиргани газета олиб, унинг ичидаги саҳифаларини ўртоқларига чўзди ва учовлон креслога чалқайганча, мутолаа қила бошладилар. Скрипка товуши чиққан заҳоти, улар ўрнидан туриб, оёқ учида ошхона эшигига бордилар ва жим қулоқ сола бошладилар. Лекин ошхонада ўтирганлар бунини сезди шекилли, отасининг овози чиқди:

— Балки жанобларига скрипка товуши ёқмас? Уни ҳозирок тўхтатиш мумкин...

— Йўқ, аксинча, — деди ўртадаги ижарачи, — хоним бизнинг хонага ўтиб чалсалар янада хурсанд бўлардик, бизнинг хона, ҳарқолда, анча қулай...

— О, марҳамат! — дея хитоб қилди отаси, гўё скрипкани ўзи чалаётгандай.

Ижарачилар меҳмонхонага қайтиб, кула бошладилар. Бир оздан сўнг чол нота қўядиган курсини кўтариб, онаси — қўлида нота, синглиси скрипкани олиб кириб келдилар. Грета бамайлихотир чалишга тайёрлана бошлади. Ота билан она илгари ҳеч кимни ижарага қўймагани сабабли, тажрибасизлик қилиб, ижарачиларга ортиқча илтифот этар, ҳатто ўз курсиларига ўтиришга ҳам журъат қилишмасди. Чол ўнг қўлини мундирининг тугмачалари орасига тиққанча, эшикка суяниб турар, она бўлса ижарачилардан бири шунчаки таклиф қилган стулга ўтирмай, бир бурчакда бегонасираб турарди.

Грета чала бошлади. Ота ва она унинг қўл ҳаракатини диққат билан кузатдилар. Куйга берилган Грегор одатдагидан кўра олдинроқ ўрмалади ва унинг боши деярли меҳмонхонага чиқиб турарди. Грегор сўнгги пайтларда одамларга эътибор қилмай қўйганини сезди-ю, бунга таажубланмади. Аввал одамларга бўлган бу эътибори билан — фаросати билан фахрланарди. Энди-чи, ҳеч қачон ҳозиргидай кўримсиз бўлмаган Грегор ҳатто одамлардан яширинишни ҳам истамасди: унинг елкаси ва биқинига ҳар хил иплар, овқат қолдиқлари ёпишган, ҳамма жойини чанг босган эди. Аммо энди ҳар куни гиламга чалқанча тушиб, ўзини товалашга Грегорнинг ҳафсаласи йўқ, айни пайтда ўз турқиға нисбатан шунчалар лоқайд эдики, ҳеч иккиланмай меҳмонхонанинг ялтираб турган полида ўрмалай бошлади.

Лекин унга ҳеч ким эътибор қилмади. Ота-ониси бутунлай куйга берилиб кетган, ижарачилар эса шим чўнтагига қўл тикиб, нота қўйилган курси ёнида турардилар. Уларнинг нотага тикилиб тургани синглисига халақит берарди. Бунини сезишган ижарачилар шивирлашиб, дераза ёнига ўтдилар. Чол ҳаммасини бесаранжом кузатарди. Ижарачиларнинг яхши куй эшитамиз-деган умиди пучга чиққандай, бу томоша уларнинг жонига теккандай, фақат одоб юзасидан жим тургандай эди улар. Айниқса, оғзи-бурнидан паға-паға чиқаётган тамаки тутуни уларнинг асабийлашганини шундай кўрсатиб турарди. Грета бўлса, ниҳоятда яхши чаларди. У бошини хиёл қийшайтириб,

нота белгиларига диққат билан, айна пайтда маҳзун қарарди. Грегор яна олдинроқ силжиди. Синглисининг кўзига қараш учун бошини ерга қўйди; мусиқа унга шунчалик таъсир қилар экан, наҳотки у одам эмас, ҳайвон бўлса? Грегор ховир гаройиб бир озиққа яқин қолгандай, номаълум бир лаззатга етадигандай энтиқди. У синглисининг ёнига бориб этагидан тортишга қатъий қарор қилди: токи, қиз Грегорнинг хонасига кириб чалсин, токи у Грегордан бошқа бу ерда ҳеч ким мусиқани қадрлай олмаслигини тушунсин. У Грегорнинг хонасига кирса бас, Грегор токи тирик экан, уни бошқаларга бермайди. Майли, Грегорнинг жирканч қиёфаси ниҳоят ўз вазифасини бажарсин. у хонага кирмоқчи бўлган ҳар бир кимсани ўз башараси билан даҳшатга солади, синглисини ҳимоя қилиб, барча эшиклар ёнида пайдо бўлади. Лекин синглиси унинг ёнида ўз истаги билан қолиши керак. Майли, у Грегор билан диванда ўтирсин, унга энгашиб қулоқ солсин, шунда Грегор агар бошига фалокат тушмаганида Гретани консерваторияга жойлаштирмоқчи бўлгани ва бу ҳақда рождестводан олдин (рождество ҳам ўтиб кетган эди) ҳеч кимнинг эътирозини тингламай, эълон қилмоқчи бўлганини тушунтиради. Буни эшитиб синглиси қувонч ва аламдан йиғлайди. Грегор бўлса унинг елкасига тирмашиб, очик бўйнидан — хизматга киргандан бери на рўмол, на ёқа кўрган очик бўйнидан ўпади.

— Жаноб Замза! — деб бақирди ўртадаги ижарачи ва ортик гапирмай, бармогини бигиз қилиб, судралаётган Грегорни кўрсатди. Скрипканинг овози тинди. Ўртадаги ижарачи ўртоқларига қараб тиржайди, бошини ликиллатди ва яна Грегорга қаради. Отаси Грегорни ҳайдашдан аввал ижарачиларни тинчлантирмоқ зарур деб ўйлади шекилли. Аммо ижарачилар хотиржам, ҳатто уларни мусикадан кўра Грегор кўпроқ қизиқтиради. Бари бир чол қўлларини ёзганча, гавдаси билан Грегорни яшириб, ижарачилар ёнига борди ва уларни ўз хонасига чекинтира бошлади. Чолнинг бу қилигиданми ёки Грегордай қўшни борлигидан хабардор қилмаганлари учунми, ижарачиларнинг жаҳли чиқди. Улар чолдан, бу нима дегандай, изоҳ талаб қилдилар, лекин чол сиқуви остида аста-секин ортга чекина бошладилар. Шу орада чалишни тўхтатган синглиси ўзига кела бошлади; у ҳамон чалишни давом эттираётгандай скрипка ва камончани ушлаб, нотадан кўз узмай бир зум қотиб турди, кейин сесканиб тушди-да, қўлидаги асобини ҳали ҳам бурчақда шумшайиб ўтирган, дами қисиб зўрға нафас олаётган онанинг тиззасига қўйди ва қўшни хонага чопиб кирди. Бу хонага ижарачилар ҳам тисланиб келар эди, лекин синглиси абжирлик билан кўрпа-ёстиқларни тартибга келтирди ва кўз очиб-юмгунча уларга ўрин солди. Отаси бўлса ўжарлиги тутдими, ижарачилар олдида мажбуриятни ҳам унутиб, уларни сиқиб борарди. Ниҳоят, ўртадаги ижарачи — бўсағага етганда — полни гурсиллатиб тепди ва чол ўзига келди, тўхтади.

— Ижозатингиз билан шуни айтайки, — деди ижарачи қўлини кўтариб ва айна пайтда кўзлари билан она-қизни ахтарди, — бу уй, бу оиладаги разил одатларни (у ерга туфлади) тушундим ва мен ижарадан воз кечаман. Бу ерда яшаган кунлар учун бир чақа ҳам тўламайман, аксинча, менинг сизга даъвом бор, ишонтириб айтаманки, бунга асос ҳам бор.

Кейин жим бўлди. Ниманидир кутгандай қотиб қолди.

У беҳуда кутмаган эди — ёнидагилар тилга кирди:

— Биз ҳам ижарадан воз кечамиз.

Шундан кейин улар хонанинг эшигини қарсиллатиб ёпдилар.

Чол гандираклаганча қўлларини ёзиб, ўзини креслога ташлади. У бир қарашда жиндай ухла олиш учун ўтиргандай кўринарди, аммо боши гоҳ у, гоҳ бу ёққа жонсиз оғаётганини ҳисобга олинса, унинг мутлақо ухлаш учун ўтирмагани аён бўларди.

Грегор ҳамон ижарачилар кўриб қолган жойда ётар, ўз режаси амалга ошмаганиданми, очликданми, унинг қимирлашга мажולי йўқ эди У бир неча лаҳзадан кейин ҳамма нарса барбод бўлишини билар ва бу даҳшатли онни кутар эди. У бутунлай қарахт эди, ҳатто онасининг титроқ қўлларидан тушиб кетган скрипка товуши ҳам уни кўрқитмади.

— Қадрли она, қадрли отажон, — деди синглиси столни чертиб, — энди бунақа яшаш кетмайди. Агар буни сизлар тушунмасангиз, мен тушунаман. Манави маҳлуқ қошида акамнинг номини айтмайман, лекин биз ундан қутулишимиз керак. Одам қилиши мумкин бўлган ҳамма ишни қилдик: унга қарадик, уни парваришладик, унга чидадик. Менимча, бизни ҳеч ким шафқатсизликда айблай олмайди.

— У минг бора ҳақ, — деди чол охишта хотинига. Она бўлса, мушти билан оғзини бекитиб, қаттиқ йўтала бошлади. Унинг кўзлари телбаникига ўхшарди.

Сингил онасининг ёнига бориб, қўлини унинг манглайига босди. Қизининг гапларидан кейин аниқ бир қарорга келган чол ўтирган жойида қаддини кўтарди. У стол (кечки оққатдан кейин идиш-товоқлар йиғиштирилмаган эди) чеккасида ётган фуражкасини ўйнар экан, гоҳ-гоҳ Грегорга қараб кўярди.

— Биз ундан қутулишимиз керак, — деди яна қиз отасига. Онаси йўтал билан бўлиб, уни эшитмасди.

— Бу маҳлуқ иккаловингизни ҳам хароб қилади, мана кўрасизлар, — деб давом этди қиз. — Вошимизга тушган қора меҳнат етмаганидай, уйдаги бу азобга бало борми! Йўқ, мен бунга ортиқ чидолмайман!

Синглиси йиғлаб юборди. Унинг кўз ёшлари онасининг юзига томгач, қиз беихтиёр унинг юзини арта бошлади.

— Жигарим, болагинам, — деди кутилмаганда меҳрибонлик билан отаси, — нима қилайлик, ахир, нима?

Қиз йиғлагани учунми аввалги қатъийлиги йўқолиб, елкасини қисди, холос.

— Лоақал у бизни тушунсайди, — деди отаси савол оҳангида.

Яна йиғига тушган қиз «Бунинг иложи йўқ», дегандай кескин қўл силтади.

— Агар у бизни тушунса эди, — деди чол ва қизи айтгандай, бунинг иложи йўқлигини эслаб, кўзларини юмди, — тушунса эди, балки у билан келишиб олиш мумкин бўлармиди, лекин бунақада...

— Йўқолсин бу ердан! — деб қичқирди синглиси, — ягона нажот шу, ота. Сен бу махлуқ — Грегор деган фикрдан қутулмоғинг керак. Бизнинг узоқ вақт бебахт кун кечирганимизга ўша фикр сабабчи. Қаранглар, шу Грегорми? Агар Грегор бўлганда, одамлар бунақа махлуқ билан яшай олмаслигини аллақачон тушуниб, ўзи кетган бўларди. Ўшанда биз яқинимиздан жудо бўлсак ҳам, унинг хотирасини муқаддас тутган бўлардик-ку. Бу махлуқ эса доим бизни таъқиб қилади, ижарачиларни ҳайдайди, бутун уйни ўзига олмоқчи, бизни ҳам кўчага чиқариб ташламоқчи. Ана, ота, қарагин, у яна ўз билганини қиялпти!

Синглиси Грегор тасаввур қилмаган бир даҳшатда онасини ҳам ташлаб, отаси томон югурди. Унинг ҳаракатидан қаттиқ ҳаяжонланган чол қизини ҳимоя қилгандай қўлларини чўзди.

Лекин бировни қўрқатиш, айниқса синглисини хафа қилиш Грегорнинг хаёлида ҳам йўқ эди. У ўз ётоғига кириш учун айланаётган эди, холос. Унинг бу ҳаракати дарров кўзга ташланди, чунки айланиш қийин бўлганидан у бошини ҳам ишга солар ва боши полга гурс-гурс уриларди. Грегор бир зум тўхтаб, атрофга боқди; унинг ёмон мақсадда эмаслигини ҳамма тушунгандай бўлди, қўрқинч йўқолди. Атрофдагилар унга ғамгин қараб ўтиришар, онаси — чарчоқдан кўзларини ярим очиб стулда, сингил эса отасининг пинжига кириб, жим ўтирардилар.

«Энди айланаверсам бўлади», деб ўйлади Грегор ва ўз ишини давом эттирди. Бу осон иш бўлмай, Грегор тез-тез дам олишга мажбур бўлар, кучаниб вишиларди. Дарвоқе, уни ҳеч ким қистамас, ихтиёр ўзида эди. Айланиб бўлгандан кейин Грегор тўғри ўрмалаб кетди. (У хонасигача шунча масофа борлигига ҳайратланди. Бу йўлни ҳозиргина нечоғлик тез босиб ўтганлигини эслади). Тезроқ хонага киришни ўйлаганидан, атрофдагиларнинг на қичқирғи, на бирор сўзини эшитди. Фақат бўсагадан ўтганда ортига қарамоқчи эди, бўйни қотиб қолганини сизди, аммо орқасида турганларни кўришга улгурди: синглисини ҳисобга олмаганда, ҳамма ўрнида ўтирар, ҳатто онаси ухлаб қолган эди.

Грегор хонага кирган заҳот кимдир эшикни қарсиллатиб ёпди ва аввал занжирлаб, кейин калит билан ҳам қулфлаб қўйди. Эшик қарсиллаганда қўрқувдан Грегорнинг оёқчалари букилиб кетди. Эшикни синглиси ёпган эди. У аллақачон ўзига келиб, Грегор бўсагадан ўтган заҳотиёқ «Ниҳоят-а!» дея хитоб қилиб, эшикни шошиличч бекитган эди.

«Бу ёғи нима бўлади энди?» деб савол берди Грегор ўзига ва зулматга тикилиб, жим қолди. Бир оздан кейин у ўзининг қимирлай олмаслигини билди. Аммо таажжубланмади, аксинча, бу ожиз оёқлари уни ҳозиргача қандай кўтариб юрганига ҳайратланарди. Грегор бутун вужудида оғриқ сизди. Лекин оғриқ тобора сусайиб, бир оздан сўнг бутунлай тўхтагандай туюлди. Елкасида чириб кетган олма атрофидаги яра қаттиқ яллиғланганини у деярли сезмасди. Грегор «Мен йўқ бўлишим керак» деб ўйлар ва бу қарор синглиси чиқарган ҳукмдан ҳам қатъий эди. Грегор шаҳар минорасидаги соат тунги учга занг ургунга қадар ўша ҳолатда — соф ва осойиш хаёллар қўйнида ётди. Кейин унинг боши ўзидан-ўзи полга «шилқ» этиб тушди ва Грегор сўнгги марта заиф нафас олди.

Эрталаб хизматкор хотин келди. Ундан қанча илтимос қилишса-да, ҳар куни тонгда эшикни қаттиқ тақиллатиб кирар ва ҳаммани уйғотиб юборар эди.

У одати бўйича Грегорнинг хонасига бош суқиб, бирор ўзгаришни сезмади. Полда қимирламай ётган Грегорни кўриб «Найранг қиялпти», деб ўйлади. Хизматкор хотин Грегорнинг найрангга ақли етишига шубҳа қилмас эди. У қўлдаги супурги билан Грегорни қитиқламоқчи бўлди. Бу ҳам фойда бермагач, Грегорни енгиллига итариб кўрди, аммо Грегор ўридан қўзғалмади. Ана шунда хизматкор хотин сергакланди. Нима бўлганини тушунди ва кўзларини катта очиб, секин хуштак чалиб юборди. У ҳаялламай, оила дам олаётган хона эшигини очди. Ҳали қоронғи хона бўсағасида туриб бор овози билан қичқирди:

— Қаранглар, у ўлиб қолди! Ҳаром ўлибди, қаранглар!

Бу овоздан чўчиб кетган жаноб Замза ва Замза хоним бирга ётадиган тўшакларида бир зум гарансиб ўтиришди. Кейин бу қичқирдиқ мазмунига тушундилар. Эр-хотин қаравотининг икки томонидан шошиличч туша бошладилар. Жаноб Замза елкасига енгил кўрпани ташлаб, Замза хоним ички қўйлақда Грегорнинг хонасига кирдилар. Меҳмонхона эшиги очилиб (ижарачилар келгандан бери Грета меҳмонхонада ухларди), Грета пайдо бўлди. У бошдан-оёқ кийинган, гўё тун бўйи ухламагандай эди. Унинг юзидagi заъфаронлик ҳам шундан далолат берарди.

— Мана, энди, — деди жаноб Замза, — худога шукр, десак бўлади.

У чўқинди. Енидаги учта аёл ҳам чўқиниб қўйди. Жасаддан кўз узмай турган Грета:

— Қаранглар, унинг озиб кетганини. Кейинги пайтларда овқат емай қўйган эди, нима берсанг ҳам емасди, — деди.

— Бир минутга бу ёққа кир, — деди қизига Замза хоним ва ғамгин кулиб, ўз ётоғига кетди. — Грета жасаддан кўзини узмай, онасига эргашди. Хизматкор хотин жасад ётган хона эшигини бекитиб, меҳмонхона деразаларини очди. Вақт эрта бўлса ҳам, ҳаво анча илиқ, чунки март ойи охирлаб қолган эди.

Ижарачилар ўз бўлмаларидан чиқиб, ҳалигача нонушта йўқлигини кўриб, таажжубландилар: уларни унутишибди-да!

Хизматкор хотин бармогини лабига босди ва Грегорнинг хонаси томон ишора қилди.

Ижарачилар Грегорнинг ётоғига киришди ва қўлларини чўнтакларига тиқиб, жасадни ўраб олишди.

Шу пайт Замза оиласи пайдо бўлди. Ота иш мундирини кийган, бир ёнида қизи. иккинчи ёнида хотини уни қўлтиқлаб олишган эди.

— Ҳозироқ менинг уймдан чиқиб кетинглар! — деди жаноб Замза ижарачиларга эшикни кўрсатиб. Чол она ва қизини қўйиб юбормай, ҳамон бирга туришарди.

— Бу билан нима демоқчисиз? — деб сўради ўртадаги ижарачи ва хушомад аралаш илжайди. Қолган иккитаси қўлини орқага қилиб, кафтларини бир-бирига ишқар, ҳозир катта жанжал бошланиб, уларнинг фойдаси билан тугагини кутардилар.

— Нима деган бўлсам, шу! — деди жаноб Замза ва қизи билан хотинини қўлтиқлаб, ижарачиларга яқинлашди. Ижарачи нима дейишини билмай жим қолди.

— Нима ҳам қилардик, кетамиз, — деди у ниҳоят ва рухсат сўрагандай жаноб Замзага боқди. Жаноб Замза бунга жавобан қўзларини чақчайтириб, бошини силкитди, холос. Шундан сўнг ижарачи кескин қадамлар билан даҳлизга йўналди. Иккита оғайнисى унинг орқасидан ҳаққалаганча чопишди, гўё жаноб Замза уларни ўз йўлбошчисидан ажратиб қўядигандай эди. Учаласи даҳлиздаги илгакдан шляпалари ва ҳассаларини олиб, ўтирилиб таъзим бажо келтиришиб уйдан чиқдилар. Мутлақо ўринсиз шубҳа билан жаноб Замза иккита аёлни қўлтиқлаб зина майдончасига чиқди. Кейин улар зинапоё панжарасига суянганча, секин тушиб кетаётган, айланишларда гоҳ кўриниб, гоҳ кўринмай бораётган ижарачиларга қараб туришди: ижарачилар пастга тушган сайин, Замза оиласи уларга шунча бепарқ қарарди. Ниҳоят, зинапоёда янги одам — баланд қоматини кўз-кўз қилиб, бошига сават қўйган қассоб ёрдамчиси пайдо бўлди-ю, жаноб ва хоним Замзалар бир оз энгил тортишди, уйга киришди.

Улар бугун дам олишга, сайр қилишга қарор қилдилар. Бу танаффус уларга жуда зарур ва уларнинг бунга ҳақи бор эди. Учаласи ўтириб учта тушунтириш хати ёзди-лар: жаноб Замза — ўз директорига, Замза хоним — бошқарувчисига, Грета — бошлиғига. Улар хат ёзаётганда хизматкор хотин ишини тугатиб, кетишга рухсат сўраб кирди. Ёзаётганлар хатдан кўз узмай «Бораверинг», деб бош иргашди, аммо бу жавобдан кейин ҳам ўрнидан жилмаган хотинга бирдан норози қарадилар:

— Нима керак яна? — деди жаноб Замза.

Хизматкор хотин гўё ажойиб хушхабар айтмоқчи-ю, ундан ҳеч ким яхшилаб сўрамаётгандай, остонада тиржайиб турарди. Унинг шляпасидаги — доим жаноб Замзанинг жигига тегадиган — туяқуш пари тўрт томонга лиқилларди.

— Хўш, нима керак сизга? — деб сўради Замза хоним. Хизматкор хотин унга бошқаларга нисбатан хурмат билан қарарди.

— Ҳа, — деди кулгидан ўзини зўрға тутиб хизматкор хотин, — анави махлуқни йиғиштириш ҳақида ташвишланманглар, ҳаммаси жойида.

Жаноб Замза ва Грета ундан юз ўгириб, гўё ёзишни давом эттиргандай, яна хат узра энгашдилар. Хизматкор хотиннинг воқеани батафсил айтишга шайланганини кўргач, жаноб Замза қўлини кескин силтаб, рад қилди. Гап берилмаганидан хафа бўлган бева бирдан шошилаётгани эсига тушиб, «Хуш қолинглар!» деди-да, эшикларни тарақлатганча уйдан чиқди.

— Кечқурун уни бўшатиб юборамиз, — деди жаноб Замза. Унга ҳеч ким — на қизи, на хотини — жавоб бермади. Чунки боягина эришилган фароғатни хизматкор хотин чилпарчин қилган эди. Она ва қиз кучоқлашиб дераза ёнига келдилар. Жаноб Замза ўтирган жойида улар томон бурилди ва узоқ тикилиб қолди.

— Бу ёққа келсаларинг-чи! Унутинглар ўша ўтмишни! Мениям озгина ўйланглар, ахир! — дея хитоб қилди у бирдан.

Она-бола чол ёнига итоаткорона келдилар, уни юпатиб, эркаладилар. Кейин чала қолган хатни тезда тугатишди.

Сўнгра учовлон уйдан чиқиб, трамвайда шаҳар четига сайрга жўнадилар. Улар тушган вагон илиқ офтоб нурига тўла эди. Учаласи шинам курсиларга жойлашиб, эртанинг режасини туза бошладилар: умуман олганда, улар танлаган иш шунчалик ёмон эмас, буни бир-бирига шу кунгача айтмаган бўлсалар ҳам, энди ҳар бирининг иши ўзига яраша имтиёзли, деган хулосага келишди. Тўғри, аҳволни тез яхшилаш учун дастлаб, квартирани алмаштириш керак. Уларга кичикроқ, арзонроқ, яъни Грегор топган уйдан шинамроқ квартирани ижарага олиш зарур. Шу қарорга келиб, жаноб Замза ва унинг хотини тобора авж билан сўзлаётган қизига қарашди-ю, иккалови ҳам бир нарсани ўйлади: кечган изтироблардан юзи синиққан бўлса ҳам, Грета сўнгги кунларда ҳақиқий жононга айланди. Ота-она беихтиёр кўз уриштириб, қизига лойиқ куёв ахтариш пайти ҳам келганлигини ўйлай бошлади. Манзилга етганда, Грета ота-онанинг ширин хаёлларини маъқуллагандай, биринчи бўлиб ўрнидан турди ва навқирон қоматини ростлади.

Русчадан Муҳаммад СОЛИХ таржимаси.

Исо Жабборов,

фалсафа фанлари доктори,
профессор

ИНСОН ҚАЛБИ УЧУН КУРАШ

Давримиз ниҳоятда мураккаб ва хилма-хил сиёсий, иқтисодий, маданий ҳамда маънавий ўзгаришларга тўла. Ийрик социал тўнтаришлар, жиддий сиёсий тўқнашувлар, онда-сонда содир бўлаётган қонли урушлар миллионлаб кишиларнинг тақдирини, ҳаёт-мамотини ҳал қилмоқда. Шу билан бирга, замонамизнинг энг қудратли кучи бўлмиш илмий-техника тараққиёти таъсири остида бутун бир жамият, давлат ва элатларнинг турмуш тарзида, маданияти ва онгида туб ўзгаришлар рўй бермоқда. Фан ва техниканинг гуркураб ўсиши туфайли, айниқса социалистик жамиятда мисли кўрилмаган даражада сифат ўзгаришлар ва ижтимоий тараққиёт амалга ошмоқда.

Социализм ғалаба қозониши билан ижтимоий тараққиётнинг тубдан янги олий типи ташкил топади. Социалистик жамият ўтмишдан мерос бўлиб қолган шаҳар ва қишлоқ, жисмоний ва ақлий меҳнат, илғор ва қолоқ мамлакатлар ҳамда ўлкалар, ишлаб чиқарувчи кучлар ва маънавий маданият ривожига тафовутни мунтазам равишда бартараф қилиш асосида ижтимоий тараққиётга кенг йўл очиб беради. Мазкур жараён жамиятнинг айрим элементлари ёки соҳаларинигина эмас, балки бутун социал системанинг илгарилаб боришини таъминлайди.

Ўзининг шонли миллий бирлигининг, 60 йиллик юбилейини катта ғалабалар билан нишонлаган СССР халқлари Коммунистик партия ва Совет ҳукуматининг доно ташкилотчилиги туфайли сиёсий-иқтисодий, маданий-оқартов ва ғойий-тарбиявий ишларни амалга ошириши натижасида ижтимоий тараққиётнинг кенг ва ойдин йўлига чиқиб олдилар. Оқибатда кўп миллатли совет халқи, шу жумладан Совет Шарқи халқлари атиги бир авлод умри давомида саводсизлик, жаҳолат, қолоқликка барҳам берди, иқтисодий-социал ва маданий тараққиётнинг тарих кўрмаган суръати асосида маънавий қулликдан ҳозирги замон цивилизацияси сари сакраш қилди ҳамда шахснинг чинакам раванқ топишини таъминлади.

Социализм жаҳон миқёсида ўзининг афзалликларини тўлиқ намоён этиб, бутун мазлум халқлар ва тараққийпарвар кишиларнинг диққатини жалб қилмоқда. Асрлар давомида хурфот ва маънавий қулликда яшаб, миллий-озодлик кураши натижасида мустамакачилик занжирларини парчалаб, эндигина озодликка чиққан халқларнинг чинакам социал тараққиёт йўлидаги барча ҳаракатларини ҳар томонлама қўллаб-қувватлаётган Совет Иттифоқининг беғараз ёрдамлари социализм обрўсини кун сайин кўтармоқда. Бу ҳолатни кўрган империалистлар ва уларнинг малайлари қудратли Совет ҳокимиятининг ички ва ташқи сиёсатиға қарши кенг миқёсда ва интенсив равишда тесқари пропаганда ўтказиб келмоқдалар.

Капитализмнинг инқирозға учраши, буржуа идеологиясининг обрўсизланиши империализм ҳомийларини антисоветизм йўлида нозик усуллар кашф этишга, энг разил воситалардан фойдаланишга мажбур қилмоқда. Империалистик даврларнинг манфаатини ифодаловчи сиёсий арбоблар, шу жумладан йирик халқаро клерикализм вакиллари, ҳозирги жаҳон жиддий социал ўзгаришларга дадил қадам қўйганлигини, империализм ҳукмронлиги тугаётганлигини яхши тушунадилар. Шунинг учун улар антикоммунизмнинг анъанавий воситаларидан ташқари янги, анча ниқобланган усулларини ишлата бошладилар. Антикоммунистлар, бир томондан, «илмий» асосда реал

социализм ва унинг ҳаққоний ютуқларини сохталаштиришга, иккинчи томондан, ҳозирги буржуа жамиятини янгилаш ва «модернизациялаш» гояларини кенг оммага сингдиришга жон-жаҳдлари билан уринмоқдалар. Улар ўша мақсадда диндан фойдаланишга, айниқса сўнгги йилларда жиддий ҳаракат қилмоқдалар. Ғарбнинг оммавий ахборот воситалари ва антисовет пропагандистик марказлари Совет Иттифоқидаги дин ва диндорларнинг «ахволлари»ни ёритишга катта эътибор ҳам бермоқдалар. Айни вақтда улар ҳақиқатни сохталаштириб, объектив далилларга зид иш туттишяпти. Гўё Совет Иттифоқида диндорлар қувғинда, диний эътиқоди ва диний фаолияти учун кишиларни қамоқда олиш ҳукм сурмоқда эмиш. Жумладан, ғарбдаги «Озодлик», «Америка овози», «Немис тўлқини», «Би-би-си» каби радиомарказлар изчил равишда махсус эшиттиришлар бериб, СССРдаги диний ташкилотлар ва диндорларнинг ахволи тўғрисида ҳар хил бўҳтонларни эфирга чиқармоқдалар. Ғарбий мамлакатларнинг баъзиларида Совет Иттифоқидаги диний ҳаётга бағишланган турли «симпозиум» ва «семинарлар» ўтказилиб, унда ҳам Америка бошчилигида сохталаштирилган фактларга таяниб, антисоветизм гоялари тарғиб қилинмоқда. Эрондаги, айниқса Афғонистондаги революцион тўнтаришлар, сиёсий ўзгаришлар ва Яқин Шарқдаги сўнгги воқеалардан кейин ислом динига оид, Совет Иттифоқи мусулмонларининг диний ҳаётига бағишланган масалалар буржуа идеологларнинг диққат марказида бўлиб қолди. Бунинг боиси, бир томондан, жаҳондаги революцион ва миллий-озодлик курашининг кучайиши туфайли империализм ва буржуа идеологиясининг инқирозга юз тутаётгани бўлса, иккинчи томондан, барча илғор-прогрессив инсоният ва озодликка чиққан мамлакатлар олдида Совет Иттифоқи обрўсининг кун сайин ошаётганидир.

Ривожланган капиталистик мамлакатларда ҳам диннинг аста-секин инқирозга учраши, диндорлар сафининг камайиши эксплуататорларни ташвишга солиб қўйди. Улар халқни бўйсундиришда маънавий қулликнинг асосий воситаси — диний системани сақлаш ва мустаҳкамлашга интиломоқдалар. Чунки барча эксплуататор давлатларда черков ҳозир ҳам халқни эксплуатация қилишда муҳим роль ўйнамоқда. Ҳозиргача 43 буржуа мамлакатида расмий давлат черкови мавжуд. Шу жумладан 14 та Европа ва Лотин Америкасидаги мамлакатда рим-католик черкови ҳукмрон, 17 та Яқин ва Урта Шарқ, Жанубий-Шарқий Осиё ва Африка мамлакатида ислом расмий давлат дини ҳисобланади. Расмий давлат дини ҳукмрон ҳисобланган 22 та мамлакатда (Масалан, Аргентина, Парагвай, Иордания, Норвегия, Швеция, Дания ва ҳоказо) давлат бошига фақат ҳукмрон дин вакили сайланиши мумкин. Аргентина ва Либерияда эса бошқа юқори мансабларга ҳам фақат давлат динидаги киши тайинланади. Италия провинцияларида давлат хизматига кириш учун ҳозиргача маҳаллий черковдан «яхши хулқлилиги», яъни диндорлиги тўғрисида ҳужжат талаб қилинади. Исроилда барча граждандар иудаизм ақидаларига тўлиқ риоя қилишлари шарт, акс ҳолда улар яҳудий эмас, деб танилиб, мамлакат граждандлигидан маҳрум қилинади.

АҚШнинг Шимолий Каролина, Миссисипи, Техас ва бошқа штатларида диний қасамни рад қилган киши давлат ташкилотларида хизмат қилиш ҳуқуқидан маҳрум бўлади. Арканзас штатининг конституциясида ҳатто шундай деб ёзилган: «Кимки худонинг борлигини рад қилса, охирабда инъом ва жазога ишонмаса, у ҳеч қандай давлат мансабига сайланишга ҳақи йўқ». Айрим штатларнинг конституциясига биноан диний ибодат қилиш мажбурий ҳисобланади. Американинг 16 штатида динга қарши чиққанлар 30 доллардан 1000 долларгача штраф тўлаши ёки озодликдан маҳрум қилиниши қонунлаштирилган. АҚШ конгресси икки палатасининг ҳам сессияси ҳозиргача диний ибодат (молебня) билан очилади. Президент бўлиб сайланган шахс эса Инжилга қасамд қилади. 1956 йили АҚШ конгресси ҳатто «худодан умидвормиз», деган иборани миллий шиор сифатида қабул қилди. Тангалар ва почта маркаларида «Бизнинг эътиқодимиз худо», «Биз худога ишонамиз» каби ёзувлар бор. Ҳатто президент Л. Жонсон даврида худонинг ҳайкалини қўйиш масаласи муҳокама қилинган эди. Эйзенхауэр президент бўлиб сайлангандан кейин бир оз вақт ўтгач шундай деганди: «Американинг буюклиги, қудратлилиги ва генийлиги даставвал халқининг диний руҳда эканлигига асосланади». Президент иборасича, «Американизмнинг биринчи ва энг бош ифодаси олий борлиққа эътиқод қилиш... Худо эътиқодисиз на америкача бошқариш формаси, на америкача турмуш тарзи бўлиши мумкин». Диндорларнинг ёрдамига доимо муҳтож бўлган Эйзенхауэр ҳозирги даврнинг энг муҳим омили «диннинг атеизмга қарши кураши», деб айтган эди. Кеннеди эса Шарқ билан Ғарб орасидаги зиддиятнинг асоси динда, деб таъкидлаган. Мазкур фикрни

Аденауэр, Гувер, Никсон ва бошқа йирик сиёсий арбоблар ҳам қўллаб-қувватлаган.

Реакцион руҳонийлар, динга таянган ҳолда АҚШ ва иттифоқдошларининг иқтисодий, ҳарбий қудрати билан коммунизмни барбод этиш мумкин, деб ўйлайдилар. Улар ўз халқларини чалғитиш мақсадида коммунизм ва миллий-озодлик ҳаракатига қарши турли найранг-туҳматларни ишлатмоқдалар. Айниқса буржуа ва клерикал арбоблар мусулмон мамлакатлар билан Совет Иттифоқи ва социалистик мамлакатлар орасидаги алоқани бузиш мақсадида ҳар томонлама ифвогарликни кучайтирдилар. Ҳатто айрим йирик давлат бошлиқлари хусусан, АҚШ раҳбарлари, ўзларини мусулмон давлатларининг яқин дўсти, Совет Иттифоқини эса исломнинг душмани деб вайсамоқдалар.

Сўнгги йилларда Америка пропагандаси «Совет ҳарбий хавфи» ҳақида оламга жар солиб, «ислом ва коммунизм зиддияти» тўғрисида турли туҳмат-тарғиботлар қилмоқда. Бундан асосий мақсад араб мамлакатлари билан СССР орасида ривожланаётган муносабатларни тўхтатиш ва мусулмон халқларини империализмга, Исроил агрессив ҳаракатларига қарши курашдан чалғитишдир.

Империализм ва мустамлакачилик Яқин ҳамда Ўрта Шарқда жуда кўп зиддиятлар чиқиши ва кучайишига сабаб бўлди. Жумладан, 1982 йилнинг июнь ойида Вашингтоннинг рағбати ва бевосита ёрдами билан Исроил Ливанга бостириб кирди. Натижада ўн минглаб беғуноҳ кишилар қурбон бўлди. Америка империализми Яқин Шарқдаги ёвуз ниятларини амалга ошириш мақсадида, Исроилнинг босқинчилик сиёсатини оқлаш ва Фаластин масаласини ечишга тўсқинлик қилиш учун Эрон ва Ироқ урушининг бошланишига туртки берди. Реакцион кучлар Кипрда турклар билан греклар, Суданда араб ва негрлар орасида диний зиддиятларни кучайтиришга ҳаракат қилмоқда. Диний шовинизм шаклидаги жиддий тўқнашувлар Индонезия, Ливан, Покистон, Заир, Конго, Маврикий ороли, Доминика республикаси ва бошқа мамлакатларда империалистик кучлар аралашуви натижасида пайдо бўлмоқда.

КПСС XXVI съезди империалистлар ва уларнинг идеологик ҳомийларининг барча ёвуз ният-мақсадларини фош қилиб ташлади. Империалистик доиралар айниқса Эрон ва Афғонистондаги революцион воқеалар атрофида турли найранглар уюштириб, ўзларини «ислом ҳимоячиси» қилиб кўрсатишга интилган эдилар. «Эрондаги революция, — дейилади КПСС Марказий Комитетининг XXVI съездида Ҳисобот докладыда, — алоҳида характерга эга. Бу революция кейинги йиллардаги халқаро ҳаётда йирик воқеа бўлди. У нақадар мураккаб ва зиддиятли бўлмасин, гарчи ички ва ташқи реакция унинг империализмга қарши характерини ўзгартиришга интиляётган бўлса ҳам, ўз негизи билан империализмга қарши революциядир.

Эрон халқ озодликка ва равнаққа эришиш йўлини изламоқда. Бунда биз унга астойдил муваффақият тилаймиз ва Эрон билан тенг ҳуқуқли ҳамда, албатта, ўзаро манфаатдорлик асосида яхши муносабатларни ривожлантиришга тайёрмиз».² Бу ислом шиори остида рўй берган Эрон революциясига бизнинг муносабатимиз мазмунидир.

Маълумки, АҚШ Эронни ўзининг энг кучли ва садоқатли иттифоқдоши деб ҳисобларди. Уни Шарқдаги сиёсий посбони, миллий-озодлик курашини бостиришда хизмат қилувчи жандарм вазифасини бажарувчи таянч ва СССРга қарши йирик база деб биларди. Умидлар революция туфайли пучга чиқди. Энди империалистлар ва уларнинг Эрондаги агентлари сиёсатни тубдан ўзгартириб, диний экстремизмни ҳар томонлама қўллаб-қувватламоқдалар. Чунки бу революция душманларига жуда қўл келади.

АҚШ империалистлари ислом билан ниқобланиб, афғон революциясини ҳам бостиришга интилмоқдалар. Улар қандай йўл билан бўлса-да, мусулмон мамлакатларидаги аҳолининг революцион фаолиятини тўхтатиш, уларни Совет Иттифоқи ҳамда социалистик мамлакатларга қарши қўйиш учун тиш-тирноғи билан ҳаракат қилмоқдалар.

Ҳозир жаҳонда 800 миллионга яқин киши ислом динида. Афғонистон, Эрон, Жазоир, Ироқ, Тунис ва бошқа мамлакатлар умумий аҳолисининг 90 процентдан кўпини мусулмонлар ташкил этади. Бундай катта сиёсий кучни Вашингтон ўз фойдасига ишлатишга, ислом мамлакатларини Афғонистон революцияси ва уни қўллаб-қувватлаётган Совет Иттифоқига қарши кўтаришга интилмоқда.

¹ В. А. Куроедов: «Религия и церковь в советском государстве». М., 1981, 19, 22—23-бетлар.

² КПСС XXVI съезди материаллари. Т., «Ўзбекистон», 1981, 17-бет.

Бундай қора ниятларни фош қилиб, совет коммунистларининг кейинги съезди ҳозирги исломга бўлган муносабатини аниқ баён этди. «Биз — коммунистлар, — дейилади Ҳисобот докладада, — бошқа динлар каби ислом динига ибодат қилувчи кишиларнинг диний эътиқодларига ҳурмат билан қараймиз. Бу ўриндаги асосий нарса у ёки бу шиорларни эълон қилаётган кучлар қайси мақсадларни кўзлаётганликларидадир. Ислом дини байроғи остида кураш авж олиши мумкин. Тарих тажрибаси, шу жумладан, яқингинадаги тарих тажрибаси шундан даралот беради. Аммо мана шу тажрибанинг ўзи аксилинқилобий исёнлар кўтарётган реакция ҳам ислом шиорларини рўкач қилаётганини кўрсатади. Бинобарин, ҳамма гап у ёки бу ҳаракатнинг реал мазмуни қандай эканлигига боғлиқ».¹ Албатта, биз — коммунистлар марксча-ленинча таълимот руҳида ҳозирги даврдаги диний ҳаракатларнинг аҳамиятуга баҳо бериш, диндорларнинг ҳис-туйғуларини ҳурматлаш билан бирга, мусулмон Шарқдаги, чунончи Эрон ва Афғонистондаги ҳозирги мураккаб революцион воқеаларга принципиал муносабатда бўламиз.

КПСС ва Совет ҳокимиятининг бу адолатли позицияси съездга келган Шарқ мамлакатлари вакилларига маъқул бўлди. Улар ҳам ўз нутқларида америка империализми ва унинг тарафдорларининг асл мақсади ва социал моҳиятини қоралаб, мустамлакачиларнинг ислом шиори остида диний фанатизм оловини ёқиб, реакция, сионизм ва террор ўрнатиш ниятларини фош қилдилар. Масалан, Сурия Компартияси Марказий Комитетининг Бош секретари Холед Багдаш, АҚШнинг асосий мақсади Яқин ва Урта Шарқдаги бойликларни қўлга киритиш учун ўтказаетган империалистик босқинчилик сиёсатини яширишдан бошқа нарса эмас, деган эди. Америка империализмининг исломга ва мусулмон халқларига нисбатан «муҳаббати» кучайишини изоҳлаб, Баҳрайн миллий-озодлик Фронти раҳбарлиги аъзоси Абдулла Али шундай деди: «Америка империализми Эфиопия, Демократик Яман, Афғонистон, Эрон революциялари ғалабасидан, Форс бўғози, Арабистон ярим ороли районидаги миллий-озодлик курашидан чўчиб қолди. У бизнинг райондаги табиий жараёни ўсишдан тўхтатиб, уни бўғишни истайди... Бу, нефтга бой районда вазиятни жиддийлаштириш, Яқин Шарқ халқларига қарши қаратилган жаҳон империализми ва сионизмнинг реакциян фитнаси билан узвий боғлиқдир. Бу фитна Кэмп-Дэвид битими, Фаластин миллий-озодлик ва Ливан революцияси ҳаракатларига қарши кураш, Суриядаги реакциян «мусулмон биродарлари»ни қўллаб-қувватлаш, Эрон ва Ироқда уруш оловини ёқишни ҳам ўз ичига олади».

1981 йил май ойида араб давлатлари коммунистик ва ишчи партия вакилларининг Дамашқда бўлиб ўтган учрашувида қабул қилинган баёнотда: «Империалистлар ва уларнинг тарафдорлари дин билан ниқобланган реакциян кучлар ва ҳаракатларни миллий бирликни қўпориш, антикоммунизм ва барча социал тараққиётга қарши кураш, диний жамоа зиддиятларини уйғотиш учун фойдаланишни истайдилар», дейилади. Ливия революциясининг дохийиси М. Каддафи, АҚШ асли Яқин Шарқ ва Африкада ўзининг ёвуз ниятларини амалга ошириш мақсадида «ислом ҳомийси» ниқоби остига бекинмоқда, деган эди. Ҳатто мусулмон руҳонийлари ҳам Америка «саҳийлари»га жиддий зарба бермоқдалар. Масалан, Афғонистон уламолар кенгашининг раиси Мусливий Абдул Азиз Содиқ: «АҚШ жаҳон сахнасида ислом душмани сифатида пайдо бўлди. Уларнинг ёрдами билан минглаб мусулмонларнинг қонини тўккан халқаро жиноятчи — Эрон шоҳи шунча вақт тахтда ўтирди. Улар Яқин Шарқдаги мусулмон мамлакатларига қарши пичоқ қайраб, ёвуз империалистик монополияларнинг манфаати учун тез ҳаракатли корпус тузгандир. Улар сионистларни боқадилар ва қуроллантирадилар, бизнинг мамлакатга, гўёки «мустақил АДР»да «ислом тақдири» ғамхўри сифатида, шайтонларча ҳужум қилиб турадилар», деганди.

Ҳозирги модернист руҳонийлар муайян синфлар ва табақаларнинг манфаатларини ифодалаб, ислом дини тараққиёт тарафдори, ундан «революцион идеология» сифатида фойдаланиш мумкин, деган ғояларни тарғиб қилмоқдалар. Жамол Абдул Носир даврида Миср ҳукумати амалга оширган иқтисодий ва инқилобий тадбирларни қўллаб-қувватлаган йирик диний марказ Ал-Азҳар шайхлари ва уламолари империализмга сотилган Садат сиёсатига ён бериб: «Мамлакатда ислом фақат давлат дини бўлибгина қолмай, балки қонунлар, халқ маорифи, ахлоқий нормалар ва барча ахборот воситалари ҳам унинг маънавий таъсири остида бўлиши керак», деган очиқ талабни кўтариб чиққан эдилар. Ислом модернизми диний таълимотни замонавийлаштириш

¹ КПСС XXVI съезди материаллари, 17—18-бетлар.

мақсадида уни социализм билан боғлаб, сиёсий ва социал-иқтисодий ҳаётга сингдириб юборишга ҳам интиломқдалар. Жазоирда ҳозирги вақтда ислом революцион идеология ва социализм учун кураш воситаси, деб қабул қилинган.

Империалистик доиралар ҳам исломни Шарқий мамлакатларда коммунизм ғояларининг тарқалиши, илмий социализмнинг ўрнатилишига чинакам ғов бўла олади, деб ҳисоблайдилар. Мусулмон руҳонийлари ва идеологлари илмий социализмнинг тарқалишини ва таъсирини тўхтатишга ожизлик қилиб, ислом ақидаларини социалистик ғоялар билан яқинлаштириш мақсадида турли «миллий» ва «диний» социализмларни юзага келтирган эдилар. «Ислом социализм»нинг шарққа кенг тарқалиши ривожланаётган мусулмон давлатлари раҳбарларининг: «Давлат ва халқ динсиз яшай олмайди, ислом ижтимоий тараққиётга зид эмас», деган тушунчалари билан ҳам боғлиқдир. Улар ўз мамлакатлари аҳолисининг маънавий ҳаёти ва ҳиссиётларига ислом жиддий таъсир ўтказаятганлигини сезган ҳолда ҳокимиятни бошқаришда диндан фойдаланибгина қолмай, реакция руҳонийларнинг антикоммунистик ҳаракатларига ҳам қаршилик кўрсатмайдилар.

Ислом давлат дини деб танилган мамлакатларда руҳонийларнинг коммунизмга қарши кураши асосан назарий тарзда намоён бўлади. Гўёки коммунистик тузум мусулмонлар учун ёт, мусулмон Шарқи аҳолисининг диндорлиги уларнинг турмушига хос, миллий хусусиятини ифодалар эмиш. Айрим ислом назариячилари эса антикоммунистик ғояларни очикдан-очик баён этадилар. Масалан, турк идеологи Т. З. Туная ўзининг «Исломлик жараёни» номли асарида: «... коммунизмга қарши курашда дин энг бақувват манбадир. Дин ёрдамида коммунизм ағдариб ташланади ва тугатилади. Ислом коммунизмнинг душманидир», — деб ёзади.

Коммунизмга қарши курашда диндан фойдаланиш янгилик эмас. Коммунизм ва коммунистик ҳаракат энди пайдо бўлган даврдаёқ Европанинг реакция кучлари унга тиш-тирноғи билан қарши чиққанлар. Уша даврда Карл Маркс ва Фридрих Энгельс: «Европада бир шарпа оралаб юрибди, бу коммунизм шарпасидир. Эски Европанинг ҳамма кучлари: папа ва подшо, Меттерних ва Гизо, француз радикаллари ва немис полициялари бу шарпага қарши муқаддас ғазот учун бирлашдилар», — деб ёзган эдилар.

Антикоммунизм ва клерикализм империализмнинг революцион ишчи ва миллий-озодлик ҳаракатига, барча демократик кучларга қарши қаратилган сиёсий назариясидир. Империалистик реакциянинг сиёсий қуроли сифатида антикоммунизм ишчи синфининг илмий дунёқарашига тухмат билан чекланмай, унинг тарафдорларини аёвсиз қувғин қилиш, прогрессив ва революцион кучларни бостиришга интилади. Империалистик доиралар манфаатини ифодаловчи сиёсий арбоблар, ҳозирги замондаги буюк социал-сиёсий ўзгаришлар барқарор эканлигини тушуниб, мурасасиз ғоявий курашда антикоммунизмнинг ўткир ништарини Совет Иттифоқи ва социалистик мамлакатлар, коммунистик ва ишчи партияларга қаратганлар.

Ҳозир 53 мустақил мамлакат (бутун жаҳон территориясининг 39 проценти)нинг ҳокимиятлари ҳар хил моделдаги социализм қураётганликларини расмий баён қилганлар. Бундай «социализм» қураётган мамлакатларнинг айримларида ижтимоий ва шахсий ҳаётнинг барча тармоқларига дин ўз таъсирини ўтказмоқда, ишлаб чиқариш қуроллари ва воситалари хусусий мулк ҳисобланади, мерос, никоҳ, тарбия масалалари диний тартибга бўйсундирилган. Масалан, Миср файласуфи доктор Жамолиддин Муҳаммад Саид ўзининг «Ислом социализми» номли асарида бу социализмнинг бешта принципини қайд қилади: 1) мулкни чеклаш усули; 2) социалистик ишлаб чиқариш усули; 3) кенг истеъмол маҳсулотларини социалистик тақсимлаш усули; 4) меҳнат қилишга даъват; 5) ҳаддан ташқари бойликка қарши кураш. Бошқа кўп мусулмон идеологларининг асарларида «ислом социализми» мулкчилик, молия-кредит, меҳнат, социал адолат, тенглик, демократия каби масалаларда ҳатто коммунизмдан устун қўйилади. Улар исломдаги закот мулкни чеклайди, бойликни суи истеъмол қилишга, озиқ-овқат, кийим ва бошқа буюмлардан фойдаланишда нобудгарчиликка йўл қўймайди, деб исботламоқчи бўладилар.

«Ислом социализми» тарафдорлари, сиёсий ва диний идеологлар турли, баъзан мутлақо қарама-қарши назария ва фикрлар билан чиқмоқдалар. «Ислом социализми» байроғи остида, бир томонда, идеологик жиҳатдан революцион ҳаракат, социал-иқтисодий ўзгаришлар асосланса, иккинчи томонда ундан антикоммунизм ва антисоветизм тарафдорлари мафкуравий

¹ К. Маркс ва Ф. Энгельс. Танланган асарлар. I том, Тошкент, «Ўзбекистон», 1980, 106-бет.

қурол сифатида фойдаланишга интилоқдалар. Янги ислом шиорларини тарғиб қилаётган мусулмон миссионерлари Африкада ўз олдига қуйидаги тўртта вазифани қўйганлар: 1) ибтидоий-диний эътиқодларни тугатиш; 2) синкретик аффрикалаштирилган христианликни сиқиб чиқариш; 3) Исроил ва сионистик ташкилотларнинг таъсирига қарши кураш; 4) марксизм, ва илмий атеистик дунёқарашга атеистик тушунча, ҳам эътиқодларнинг тарқалишига қарши кураш. Булар асосий программа деб кўрсатилган.

«Ислом социализми» идеологлари ҳар томонлама турли далиллар билан социализм ва исломнинг асосий ғоялари бир деб тасдиқлашга интиладилар. Масалан, миср журналисти Муҳаммад Уда шундай деб ёзади: «Социалистлар ҳудода энг яқин кишилар: социализм асли исломнинг моҳияти. Капитализм даврида инсон бозорга солинган товардир. Социалист фикрича, киши оч ва яланғоч, ишсиз ва қашшоқ, муҳтожликдан озод бўла олмагач, оламни яратган (худо) тўғрисида ўйлаш ва фикрлашга ҳамда унга эркин ибодат қилишга имкони бўлмай қолади. Шунинг учун социализм иқтисодий ва маданий тараққиётни биринчи даражали вазифа, деб ҳисоблайди». Турк идеологи доктор Турхон Гўк-Гўз: «На дин, на миллатчилик социализмга зид. Ишлаб чиқариш қуроллари ва воситалари умумлаштирилса бас», деб қайд қилади. Прогрессив мусулмон руҳонийлари ислом ҳам социализм сингари бошқа кишининг меҳнатидан фойдаланишга қарши, деб тасдиқлайдилар. Улар шу муносабат билан қуйидаги ҳадисни келтирадилар: «Оллоҳ қул меҳнатидан фойдаланишдан бошқа барча гуноҳларни кечириши мумкин». Бундай назарни ва тушунчалар кўп учрайди. Антикommунистик руҳдаги муаллифлар ўз асарларида синфий тафовутлар ва зиддиятларни яширишга, оммани синфий курашдан чалғитишга интиладилар, мулкдор табақаларни камбағалларга раҳм-шафқат қилишга, камбағал меҳнаткашларни эса итоатқўйликка ва хўжайинлардан миннатдор бўлишга қақирадилар.

Империалистик пропаганда, бир томондан, Совет Иттифоқида давлат органлари гўёки черков, мачит, ибодатхона, монастырларни ёпиб, диндорларни қувғин қилмоқда, деган уйдирмаларни ташвиқот қилса, иккинчи томондан, совет халқи ниҳоятда диндор, дин СССР аҳолиси кўпчилик қисмининг онгига ва фаолиятига жиддий таъсир қилмоқда, дин ренессанси (уйғониши) рўй бермоқда, деб исботлашга ҳаракат қилади. Ғоявий душманларимизнинг таърифича, социалистик ва коммунистик қурилиш, совет турмуш тарзи гўёки кишилар онгига ҳеч қандай таъсир қилмаган, материалистик дунёқараш юқоридан зўрлик билан тарқатилаётган эмиш. Оқибатда диндорлар сони камайиши ёки кўпайиши мумкинмиш-у, совет кишиларининг онгида ҳеч қандай ўзгариш рўй бермасмиш. Бундай бўҳтонларнинг уйдирмадан бошқа нарса эмаслигини ҳаёт ҳақиқати исботлаб турибди.

Маълумки, бутун жаҳонда илмий-техника тараққиёти ва революцион ўзгаришлар таъсирида секуляризация (диндан қайтиш) жараёни объектив равишда актив рўй бермоқда. Дин ва черков ҳозир энг жиддий идеологик кризисни бошидан кечирмоқда. Буни ҳаттоки йирик дин арбоблари ҳам тан олмоқдалар. Масалан, папа Павел VI, ҳозирги католик черковини кризис худди денгиз тўлқинларидек ларзага келтирмоқда, деб айтган эди. Католик черкови епископларининг VI Синодида (1974) гапирган нутқида Карачининг архиепископи Кардинал Кордейро секуляризация жараёни жаҳон миқёсидаги ҳодиса, атеизм ҳаммаёққа сингиб бормоқда, деб қайд қилган эди.

Кейинги статистик маълумотларга қараганда, бутун жаҳонда тахминан икки юзга яқин турли дин мавжуд. Уларга эътиқод ва ибодат йил сайин камайиб бормоқда. Ғарбий германиялик профессор Гронер маълумотларига кўра, ГФРда 1950 йили Мессага 50,6 процент католик қатнашган бўлса, 1970 йили бу рақам 32,4 процентга тушган. Англияда черковлар якшанбалик намозига 1903 йили бутун аҳолининг 20 проценти қатнаган бўлса, ҳозир 15 процентдан камми, ишчи районларида эса ундан ҳам оз киши боради. Баъзи маълумотларга кўра, Англия аҳолисининг учдан бир қисми черков билан алоқани узган. Финляндия, Чили, Мексика ва Люксембургда атеистлар аҳолининг 2—5 процентини ташкил қилади. Мусулмонларнинг Стамбул ва Қоҳирадаги энг катта мачитларида ҳам жуманамозга қатнайдиганларнинг сони камайиб кетган.

Ислом ўз таъсирини кучайтириш, секуляризация жараёнини сусайтириш учун барча имконият ва воситаларни ишга солмоқда. Ривожланган мусулмон давлатлари бу йўлда ҳатто иқтисодий жиҳатдан таъсир ўтказишга ҳам интиладилар. Масалан, 1980 йили араб мамлакатлар Лигаси Осиё ва Африка мамлакатларининг 40 тасига молиявий томондан ёрдам кўрсатиб, шу орқали ислом дини ва унинг анъаналарини экспорт қилганлар. Ислом динини пропаганда қилишда оммавий-ахборот воситаларидан ташқари асосий ақида-

лардан бири — ҳаждан ҳам фойдаланилмоқда. Макка 300 минг кишилик аҳолига эга бўлса ҳам зиёратчилар сони баъзан икки миллиондан ошиб кетади.

Диндорлик масаласи энг мураккаб ижтимоий ҳодисалардан бири, албатта. Бу тушунчага диний дунёқараш ва диний ҳиссиёт, диний урф-одат ва маросимлар, диний фаолият ва бошқа нозик масалалар киради. Диндорларни аниқ ҳисоблаш ҳам осон эмас. Айниқса диний статистика бизнинг мамлакатда бўлмаганлигидан, аҳоли диндорлигини фақат социологик тадқиқотлар орқали аниқлаш мумкин. Бошқа кўп мамлакатларда диний статистика мавжуд бўлсада, у ёки бу диндорларнинг сони чинакам ҳақиқатни акс эттирмайди. Чунки баъзи аҳоли рўйхатига айрим кишилар у ёки бу динга алоқадор, деб кўрсатиб, асли диндан қайтганлигини билдирмайди. Атеистлар рўйхатига эса фақат диннинг ашаддий душманлари, яъни актив атеистлар киритилади, бефарқ қаровчилар ёки иккиланувчилар одатда диндорлар, деб кўрсатилади. Кўп буржуа мамлакатларида диндорлар сонини атайин кўпайтириб кўрсатадилар. Черковларнинг статистикаси ҳам шубҳалидир. Айрим Шарқ мамлакатларида эса (масалан, Япония ва Африкада) бир киши икки, ҳатто уч динга сажда қилади.

Бизнинг мамлакатда Улуг Октябрь социалистик революцияси ғалабасидан кейин динни давлатдан, мактабни диндан ажратиб ленинча принципи тўла амалга оширилди. Шу билан бирга, диннинг социал илдизлари тугатилди, жамиятнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳаётининг барча соҳалари диний таъсирдан қутулиб, социалистик ишлаб чиқариш муносабатларининг ривожланиши секуляризация жараёнини тезлаштириб юборди. Совет ҳокимияти йилларида қисқа муддат ичида объектив омиллар таъсирида бир неча авлод диний хурофотдан қутулиб, онгли фаолият йўлига ўтиб олди. Давримизнинг қудратли кучига айланган фан-техника тараққиёти социализм шароитида кенгроқ миқёсда ривожланиб, совет кишиларининг онгида материалистик дунёқарашни шакллантириш, диний идеологияни сиқиб чиқариш йўлида муҳим омил бўлди. Мамлакатимиз аҳолисининг бешдан тўрт қисми Совет давлати даврида туғилган бўлиб, уларнинг кўпчилиги диндан узоқдир.

Инқилобдан илгари бутунлай ислом таъсирида бўлган аҳолининг кўпчилиги энди дин таъсиридан мутлақо озод бўлган. Баъзи диндорларнинг тасаввурлари ҳам илгариги диндорларнинг қарашларидан кескин фарқ қилади. Ҳозирги диндор мусулмонларнинг тасавурида системалаштирилган ислом ақидаларидан намуна ҳам йўқ. Диндорларнинг кўпчилиги ҳатто мусулмончилиги нимадан иборат эканлигини, арабча ёзилган қуръон ва бошқа диний китобларни ўқишни ҳам билмайди. Улар айрим сураларни ёдлаб олган-у, маъносига тушунишмайди. «Қуръон тўғрисида нима биласиз?», деган саволга Доғистонлик диндорлардан 80 проценти «ҳеч нима билмаймиз», деб жавоб берган. Қолган 20 проценти унинг маъноси ҳақида юзаки тасаввурга эга экан. Жуда кўп диний тасаввурлар ва ақидалар диндорлар онгида турлича талқин қилинади: уларнинг аввалги маъноси ўзгарган ёки бутунлай унутилган.

Демак, ҳозирги диндорларнинг онгидаги диний тасаввурлар системасиз, тарқоқ, юзаки, бўшашган. Шунинг учун ҳам диний эътиқод диндорлар ҳаёти ва фаолиятида ҳал қилувчи роль ўйнамайди. Ҳатто мусулмончиликда фарз ҳисобланган талаблар ўз моҳиятини йўқотган. Бу далиллар бизнинг ғоявий душманларимизнинг «СССРда диний ренессанс», яъни уйғониш рўй бермоқда, деган тухматларининг пуч эканлигини тасдиқлайди.

Буржуазия пропагандаси, советлар мамлакатаида диндан қайтиш, атеизмнинг тарқалиши, секуляризация жараёни зўрлик билан амалга оширилмоқда, деб ҳам тухмат қилмоқда. Улар СССР Конституциясининг 52-моддасида барча граждaнларга виждон эркинлиги гарантйаланганлиги, яъни динга итоат қилишни хоҳловчилар учун тўлиқ ҳуқуқ берилганлиги, шу билан бирга, ҳар бир граждaн атеистик пропаганда юргизиш эркинлигига эга эканлиги тўғрисида лом-мим демайдилар. Биз диннинг реакцион моҳиятини очиб ташлашни ва халқимиз онгидан уни бутунлай сиқиб чиқариб, материалистик дунёқарашни шакллантириш мақсадини ҳеч вақт яширган эмасмиз. Атеистик тарбия коммунистик тарбиянинг таркибий қисми эканлиги барча партия ҳужжатларида қайд қилингандир.

Коммунистик партия, ленинча таълимотга асосланган ҳолда, фалсафий материализм ва илмий атеизм ҳеч вақт ўз принципларидан қайтмайди, деб қатъиян баён қилади. Ленинча курашчан атеизм позицияси ҳозир ҳам диннинг социал моҳияти ва табиати тўғрисидаги марксча тушунчадан чекинишларга қарши муросасиздир. Дин ҳеч вақт — ўтмишда ҳам, ҳозир ҳам прогрессив идеология бўлмаган ва бўлиши мумкин эмас. Шунинг учун чинакам марксистик партиянинг философиядаги ҳар хил худо изловчилар, худо тузувчиларга қарши илмий социализмнинг у ёки бу диний социализмлар билан

алмашинувини бутунлай рад қилади. Чунки, идеология масаласида муроса, тинч-тотув яшаш принципи бўлиши мумкин эмас. Социалистик идеологиянинг кенг ёйилиши ва маънавий ҳаётнинг шу асосда ташкил этилиши, меҳнаткашларни сиёсатга жалб қилиш, билим ва эстетик бойликлардан баҳраманд этиш учун шароит яратилганлиги жамиятимиз барча аъзоларининг таланти ва қобилиятларини ривожлантиришга, уларда меҳнатга, ахлоқ нормаларига, оила ва турмушга янги, коммунистик муносабатни вужудга келтириш учун хизмат қилмоқда.

Социалистик миллатларнинг яқинлашуви натижасида, совет турмуш тарзи таъсирида кишилар характерининг янги, коммунистик белгилари юзга келмоқда. Агар экономика ва ижтимоий муносабатларни ривожлантириш янги кишини камол топтиришнинг зарурий шarti бўлса, кишиларни маънавий томондан юксак даражага кўтариш, коммунистик руҳда тарбиялаш, шу жумладан диний бегоналашишга аста-секин барҳам бера бориш, ўз навбатида, иқтисодий ва социал тараққиётга кучли таъсир кўрсатади.

Урта Осиё ва Қозоғистондаги партия, совет органлари, жамоат ташкилотлари КПСС Марказий Комитети кўрсатмаларига амал қилиб, аҳолини атеистик руҳда тарбиялаш соҳасида катта ишлар олиб бормоқдалар. Бу ишларни илмий асосда ташкил қилиш тўғрисида Ленин кўрсатмалари мазкур соҳада энг тўғри йўлдир. Жумладан, Ўзбекистонда турли социал табақа ва группалар орасида атеистик тарбияни яхши ташкил қилишга ёрдам берадиган социологик тадқиқотлар ўтказилмоқда, атеизмни пропаганда қилишнинг лекция, сўхбат, савол-жавоб кечалари сингарий форма ва методларидан фойдаланилмоқда. Табиат, жамият ва инсон тўғрисидаги бошланғич билим мактаблари яхши самара бермоқда. Атеистик халқ университетлари сони кўпаймоқда, янги анъаналар, совет байрамлари ва урф-одатларини аҳоли турмушига жорий қилиш борасида кўп ишлар қилинмоқда.

Шу билан бирга, КПСС XXVI съезди қайд қилганидек, коммунистик тарбия ишида ҳали ҳам янги ҳодиса ва вазиятлар тўлиқ даражада ҳисобга олинмаёттир, пропагандаимизнинг жуда катта имкониятларидан кам фойдаланилмоқда. Съезд идеология ишининг мазмуни янада актуалроқ, формалари эса совет кишиларининг ҳозирги талабларига мувофиқ бўлиши учун унинг кўпгина соҳаларини қайта куриш зарур, деб уқтирган эди. Буларнинг ҳаммаси бевосита атеистик тарбияга тааллуқлидир. Кўп жойларда бу ишнинг савияси ҳозирги кун талабларига жавоб бермайди. Ҳатто дин сарқитларини йўқотишда жуда катта муваффақиятларга эришилган Ўзбекистонда бу масала ҳамон самарали чоралар қўллашни талаб қиладиган даражада мураккаб бўлиб қолмоқда.

Владимир Ильич Ленин пропагандага жуда катта аҳамият бериш билан бирга, кўп миллионли омма разолат, жаҳолат ва хурофотлардан «... нуқул марксистик маърифат йўли билангина» (ТАТ, 45-том, 30-бет) халос бўлолмайди, динга қарши пропаганда жамиятнинг революцион, социалистик тарзда ўзгартириш учун кураш билан бирга қўшиб олиб борилиши керак, деб таъкидлаган эди. Партия Лениннинг доно кўрсатмаларига амал қилиб, атеистик тарбия стратегияси ва тактикасини шу тарзда йўлга қўйдик, натижада тарихан қисқа муддат ичида мамлакатимиз халқларининг кўпчилиги кўп асрлик диний асоратдан қутулибгина қолмай, балки, аҳоли онгида социалистик идеология тўла ғалабага эришди.

Партия белгилаб берган социал-иқтисодий тадбирларнинг амалга оширилиши, халқ моддий фаровонлиги ва маданий савиясининг тўхтовсиз юксала бориши, фан ва маорифнинг муттасил ривожланиши атеистик тарбия вазифаларини самарали ҳал қилиш имконини берадиган объектив негизни вужудга келтирмоқда. Диний хурофотлардан халос бўла бориш ҳам шахснинг ижтимоий алоқаларини кенгайтириш ва мустақкамлаш, уни социал активлаштириш асосида содир бўлади. Чунки коммунизм идеалларини рўёбга чиқариш учун амалий кураш бағрида жуда катта атеистик потенциал мавжуддир.

Владимир Ильич Ленин бундай деб таълим берган эди: «Марксист бутун конкрет шароитни ҳисобга олабилиши, анархизм билан оппортунизм ўртасидаги чегарани ҳамиша топа билиши (бу чегара нисбий кўчма, ўзгарувчан бўлса-да, у бор чегара), анархистнинг абстракт, оғзаки, амалда пуч «революционаризмига» ҳам, динга қарши курашдан қўрқувчи, ўзининг бу вазифасини ёдидан чиқарувчи, худога эътиқод қилишга йўл қўювчи, синфий кураш манфаатларига амал қилмасдан, ранжитмаслик, бездирмаслик, қўрқитмаслик керак, деган майда ва арзимаган мулоҳазага ва «ўзинг ҳам яша, бошқаларнинг яшашига ҳам имкон бер», деган бемаъни қоидага ва ҳоказо ва шу сингариларга амал қилувчи майда буржуанинг ёки либерал-интеллигентнинг обивателлигига ва оппортунизмга ҳам мубтало бўлмаслиги лозим» (ТАТ, 17-том, 481-бет).

Ушбу сўзларда диний-турмуш сарқитлари яшовчанлигининг сабабларидан бирини тушуниб олиш қалити ифодаланган. Мешчанлик ахлоқи ва хусусий мулкчилик психологиясининг қолдиқлари диннинг сақланиб туриши ва жонланиши учун муайян даражада озуқа берувчи муҳит бўлиб хизмат қилади. Бундай сарқитларга синфий-сиёсий нуқтаи назардан баҳо бериш бўшашган жойда «диний оғу» кучая бошлайди.

КПСС Марказий Комитетининг «Идеологик, сиёсий-тарбиявий ишларни янада яхшилаш тўғрисида»ги қарори партия комитетлари зиммасига атеистик тарбияни кучайтириш, шунингдек, диний хурофотларга қарши курашда коммунистлар ҳамда комсомолларнинг масъулиятини оширишга қаратилган конкрет тадбирларни ишлаб чиқиш ва амалга ошириш вазифасини юклайди. КПСС XXVI съезди ушбу қарорни узоқ вақт амалда бўладиган ҳужжат, деб атади.

Ўзбекистон партия ташкилоти атеистик тарбия масалаларига катта эътибор бермоқда. Ўзбекистон Компартияси съездларининг ҳамда унинг атеистик тарбия проблемалари бўйича республикада ўтказилаётган илмий-амалий конференциялар (шу жумладан республикалараро ва бутуниттифоқ конференциялар), янги маросим ва удумларни жорий қилиш кенгашлари ва комиссияларининг фаолияти ва ҳоказолар ана шундан далолат беради. КПСС Марказий Комитети Сиёсий Бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари ўртоқ Шароф Рашидович Рашидов республика Коммунистик партиясининг XX съездида қилган докладда бундай деган эди: «Кишиларнинг маънавий ҳаёти учун, оммага ғоявий таъсир ўтказиш учун барча коммунистлар жавобгардирлар. Бу ленинча анъанадир ва биз уни ҳар йўсинда ривожлантиришимиз ва кўпайтира боришимиз керак». Владимир Ильич Ленин атеистик тарбияга партиявий ишнинг муҳим тармоғи, партия идеологик фаолиятининг таркибий қисми, деб қарар эди. Шунинг учун ҳам коммунистик тарбиянинг барча йўналишларида — меҳнат, ахлоқий, интернационал, эстетик ва бошқа тарбия соҳаларида мавжуд бўлган имкониятлардан илмий-атеистик эътиқодларни шакллантириш учун нечоғлик самарали фойдаланилса, жамиятимизнинг диний-турмуш сарқитларидан халос бўлиш жараёни шунчалик тезлашади.

Совет кишилари, айниқса ёшларимизнинг ҳар томонлама камол топиши учун ижтимоий онг формаларидан ва идеологик воситалардан самарали фойдаланиб, янги урф-одат ва маросимлар орқали уларда ростгўйлик ва ҳалоллик, меҳнатсеварлик ва коллективизм, принциаллик ва интернационализм, ижтимоий бурчни тўғри англаш ва социал активлик, жамият мулки ва фаровонлиги тўғрисида ғамхўрлик, инсон қадр-қимматини ҳурмат қилиш каби юксак гуманистик фазилатларни тарбиялаш энг муҳим ҳамда олижаноб вазифадир. Порлоқ келажакимиз тақдири ва таянчи ҳисобланган ёш авлоднинг миясини чалғитувчи, маънавий майиб қилиб ёш қалбни бузувчи ярамас ва бемаъни хурофий тушунчалар, урф-одатларнинг тарқалиши ёки сақланишига, бу йўлда маълум даражада тарғибот юргизувчи айрим шахсларнинг фаолиятига бефарқ қараш асло мумкин эмас. Ҳозирги совет ёшлари ижодкор олтин қўллари ва тиниқ тафаккури, қайноқ қалблари ва пок диллари билан янги жамиятни бунёд этишда актив иштирок қилмоқдалар.

Жамиятимиз барча онгли аъзоларининг, айниқса зиёлиларнинг бутун фикр-ўйлари, ақл-идроки ва куч-қудрати ҳақиқат йўлидан адашиб жаҳолат тўрига илинган замондошимизни маънавий қулликдан тўлиқ озод қилиш учун сарфланиши зарур. Бу олижаноб инсоний бурчни адо этишда ҳеч кимнинг чеккада туришга ҳақи йўқ. Чунки, фақат ўтмишнинг барча зарарли сарқитларидан халос бўлган, хурофий ҳаёлларга берилмаган қалби пок, жасур, руҳий соғлом, бақувват, виждонли, ростгўй ёшларни тарбиялаш йўли билангина юксак ғояларимизни рўёбга чиқаришимиз мумкин.

ҚИЗҒИШ ДОҒ

Вали ака Зоминдаги уйда ўтириб, негадир ўзини қўйгани жой тополмай безовталанаверди. Фаромуш бир аҳволда ҳовлида у ёқдан бу ёққа юрди. Шох ташлаб ўсган арчага чирмашиб кетган чиний атиргулнинг йилтироқ барглари-га, қирмизи гулкосаларига маъносиз тикилди. «Қизик, нега бу гул фақат қирмизи — қон рангида очилади?» — болаларча бир соддадиллик билан хаёлидан кечирди у.

Вали ака оқ оралаган сочларини силаб текисларкан, бир-бир босиб ҳовли этагидан оқиб ўтган ариқ бўйига борди. Сувнинг бетон ариқдан тошар даражада шашт билан кўпчиб, пишқириб оқишини томошга қилди. Сув бетида хору хас, сабзавот қолдиқлари, заха бўлиб жигарранг тус ола бошлаган олмалар оқиб келарди. Сабзавот пўчоқлари ариқ устига кўндаланг ташлаб қўйилган тахтадан ошиб ўтолмай, бир жойга йиғилиб қолди. Шарқироқ сув дарров ўз кўрку тароватини йўқотди-қўйди.

«Илгари одамлар ариқ сувини ичишарди. Энди ариққа чиқинди, ахлат ташлашади. Ажаб... Ҳатто салгина уринган олмаларни ҳам сувга итқитишади. Заха бўлган жойини олиб ташлаб еса ёки қоқи қилса бўлади-ку!»

Вали ака ариқ бўйидаги ўриндиққа ҳоргин чўкди. Худди мижғов одам билан суҳбатлашгандек кўнгли баттар ғашланди. Вали ака асаблари таранглашаётганини, шу залда яна бирпас ўтирса юраги торс ёрилиб кетиши мумкинлигини ҳис этарди. Аниқ сезиб-билиб турибди, унга даҳлдор бирор кўнгилсизлик юз берган. Нима гап бўлиши мумкин? Бола-чақаси тинч. Невараларининг тани-жони соғ. Кенжа ўғлини куни кеча Тошкентга — ўқишга жўнатди. Тоққа бориб келганига ҳам икки кун бўлди: ҳамма ишлар жойида эди. Бўлмаса нимадан юраги ғаш? Нега ўзини қўйгани жой тополмай қолди?

Вали ака ўрнидан турди. Нима қилиш керак? Нима қилса юрагини кемираётган бу дилтангликдан қутулади? Тоққа бориб келсамикин? Балки, ўша томонда бирор қор-қол юз бергандир? Тоғли жой: айқ, қашқир, яна аллақанча ёввойи ҳайвон, йиртқичлар бор... Баъзан қашқирдан ҳам бешбаттар одамлар учраб қолади. Биров кўнгли тусаган жойда ўт ёқиб, овқат пиширмақчи бўлади, бошқаси арча шохларини синдиради. Ҳозир арчани исриқ ўрнида тутатиш одат бўлганмиш. Кимнингдир кўнгли каклик кабоб тусаб қолади. Одамларнинг хоҳиш-истаклари чегара билмайди. Кундалик тирикчилик ташвишларидан, хизматидан ортиб, атай тоғ-тошларга келиб дам олиши маҳол. Вақт топишса, кайфиятларини чоғлаш учун, кўнгиллари тусаган ишни қилмоқчи бўлишади. Халқ боғининг ҳар бир гиёҳини, паррандаю даррандасини асраш лозимлигини унутиб қўйишади. Сал назорат сусайса биров мол ҳайдайди, бошқаси милтиқ кўтариб келади. Бундай одамлар какликнинг тоғ-тошларни эритиб юборгудек хуш овозидан баҳра олиш қобилиятига эга эмас. Уларнинг бирдан-бир қайғуси — қорин. Бунинг ўрнига тоғ жилғаларининг тошқини, қори кетмас чўққиларнинг залварли сукути, елларнинг сарринлиги-ю, арчаларнинг беқийс тароватини ўзига сингдирган каклик хонишини мазага қилиб тингласа бўлмайдами?! Халқ боғининг хизматчилари одамлар ўзларини мана шу олам-жаҳон завқдан маҳрум этиб қўймасликлари учун кечаю кундуз қушёр туришлари керак.

Вали ака уйга кириб иссиқроқ кийиниб чиқди-да, хотинининг: «Кеч бўлганда тоғда нима бор?» деганига қулоқ солмай, «Газик»ка ўтириб йўлга тушди. У уйга сиғмай қолган, тоққа бормаса бўлмасди. Сабабини ўзи ҳам англаб етмаган бесабрлик унга тинчлик бермасди. Шу боис машинани иланг-биланг буралиб кетган тоғ йўлларида сира аямай ҳайдаб борарди. Зомин сув омбори қурилишида ҳам тўхтамай ўтиб кетди. Одатда бу ердан ўтаётганида ҳар сафар тепада тўхтаб, тупроқ, шағал ташиётган машиналар ҳаракатини, бир-бирига бақириб-чақиринишаётган одамларни, офтоб нурида худди ойнадек йилтираётган сой тубидаги сувни узоқ томоша қиларди.

Машина Халқ боғига етиб келганда анча кеч бўлиб қолган эди. Боққа кираверишдаги ола-қуроқ тўсиқ олдида бўлим бошлиғи Урозбой, тоғбеги

Тожибой билан Бўрибой нима ҳақидадир тортишиб туришган эди. Директорни кўриб тараддулланишди. Салом-алик ҳам қандайдир сохта чиқди. Гап-сўзлар ҳам ҳадеганда қовушмади. Вали ака билдики, тоғда бирор кўнгилсизлик юз берган.

— Ҳа, тинчликми? — бетоқатланиб сўради Вали ака.

Ўрозбойнинг оқ-сарикдан келган чуваккина юзи қизариб, кишига ишонч, самимият билан боқувчи кўзларини қаёққа яширишни билмай жавдиради. Худди мадад сўраётгандек шерикларига бир қараб олгач, этигининг учи билан ер чизганча, бўшашиб гапирди:

— Шу... шофёрлардан бири кийик отибди.

— Нега отади?! — деди Вали ака қаттиқ ҳаяжонланиб. У Ўрозбойнинг кўзлари ҳайратдан дум-думалоқ бўлиб кетганини кўриб, саволининг мантқиқсизлигини англади-да, хатосини тузатишга шошилди, — ким экан у яра-мас?!

Ўрозбой чайналди. Гўдакона бир маъсумлик ёғилиб турган юзида хижолатомуз табассум пайдо бўлди. Халқ боғида иш бошлаганидан буён бундай танг аҳволга биринчи марта дуч келгани учун ҳам ўзини қандай тутиши кераклигини билмасди.

— Сув омборига шағал ташиётган шофёрлардан бири экан. Анови... — Ўрозбой пешонасини силади, дўпписини орқага суриб, бошини қашиди. Сўнг райондаги баобрў бир ташкилот бошлигининг номини тилга олди. — Шу кишининг ўғли...

— Ий-е, ҳалиги сариқ КРАЗ ҳайдайдиган болами?

Ўрозбой бош ирғади.

— Нима қилишни билмай бошимиз қотди, — деди у гарданини қашиганича.

Вали ака бир оёғини мотоцикл педалига қўйиб турган Ўрозбойни бошдан-оёқ кузатди. Ҳамиша ўйчан, ҳатто бир оз ҳорғин боқадиган кўзларида ғазабдан ҳам кўра ачинишга мойил бир ифода пайдо бўлди.

«Еш, тажрибасиз, — хаёлидан кечирди у. — Хали кўп нарса кўриши, ўрганиши керак. Ҳаёт жуда мураккаб, ҳатто шафқатсиз. Бугун юз берган ҳодиса ҳам ҳаётнинг чигалликларидан бири. Бирор нарса десанг, шофёрнинг отаси амалдор, индамасанг қонун оёғости бўлади. Бора-бора ҳеч ким уни менсимай қўяди. Қолаверса, виждон, бурч деган нарсалар ҳам бор...» Вали ака буларни дилидан ўтказа туриб, Ўрозбойга бутунлай бошқа гап айтди:

— Нега дўппида юрибсан? Фуражканг қани?

Ўрозбой тоғбегиларнинг олдида танбеҳ эшитганидан ўнғайсизланди.

— Уйда, — деди у қуруққина қилиб.

— Формани бузмаслик керак-да, — бир оз жим тургач, — Шофёрни тутдингларми? — деди Вали ака гапни асл мавзуга буриб.

— Тутишга тутдиг-у, лекин бўйнига олмаяпти, — гапга аралашди Бўрибой. Қора лас чопонга ўралиб олган бу қотма, чуваккина одам тоғбегидан кўра кўпроқ деҳқонга ўхшарди.

— Нега бўйнига олмайди? — Вали аканинг зардаси қайнади, — кийик отганини кўрганмисизлар, ахир?!

— Ҳа, мен кўрдим, — деди Бўрибой. — Супага чиқаверишдаги қайрилишда туриб эдим. Ҳалиги мошин ёнимдан ўтаётганида шофёр бийтиб, — у қўлини кўксига қўйганча букилиб кўрсатди, — салом берди. Ҳай, бунинг саломи бежиз эмас-ов, деб орқасидан тушиб бора-бердим. Мошин иккинчи қайрилишдан ўтиб, шундайига йўл четида тўхтади. Унинг тўхтаганини кўриб, чопа солдим. Бир маҳал милтиқ отилди. Қарасам, шофёр қип-қизил қонига беланган кийикни судраб келяпти. Жониворни палакат босиб, тоғдан эниб келган экан.

Вали ака савол назари билан Ўрозбойга қаради. У шоша-пиша изох берди:

— Шу ердан ўтган ҳамма машинани текширдик, милтиқ топилмади.

— Кийик-чи, кийик топилдими, ишқилиб?!

— Топилди. Акт ёздик, — деди Ўрозбой директорнинг бетоқатланаётганини ўзича тушуниб. — Милтиқниям топамиз.

— Топиш керак, — деди Вали ака. Сўнг кўзларини айёрона қисганча сўради. — Шофёр ўтирган ўриндик суянчигини ҳам кўтариб кўрдиларингми?

— Уҳ, каллаварам! — Ўрозбой пешонасига тарсиллатиб урди. — Шу нарса эсимга келмаганини қаранг. Қани, Бўрибой ака, кетдик!

У мотоцикл педалини икки-уч тегиб, моторни ўт осдирди. Ҳали Бўрибой жойлашиб улгурмай газ берди. Мотоцикл катта тезликда ўқдек учиб кетди. Моторнинг ўкириги тоғ бағрида анчагача акс-садо бериб турди.

— Мен Қашқасувга бораман, — деди Вали ака машина томонга юра

туриб. — Чўтбойникига қўнаман. Уша атрофдаги геологлар билан гаплашиб кўрай-чи, қай бирида милтиқ бўлса, тортиб олиш керак. — У машинага ўтира туриб, орқасига ўгирилди. — Айтмоқ-чи, Тожибой, Уриклисой бўйидаги қарағайларни кўрдингизми?

Тожибой бош ирғади.

— Ниҳол бечораларни ўт босиб кетибди. Бола-чақангизни ёнингизга олиб, тагини чошиб қўймайсизми?

— Узим-да ўйлаб журиб эдим, — Тожибой чакка суяклари туртиб чиққан юзини силаб қўйди. У ўзбекча билан қирғизчани аралаштириб гапирарди. — Кўрмайсизми, ҳеч қўл тегмайди. Қудойнинг куни кўп бўлганимен, бу дунёнинг жумуши-да кўп экен, Валеке.

— Биласиз-ку, бундай нозик ишларни кўпроқ сизга ишонаман.

— Раҳмат, Валеке, — Тожибой қўлини кўксига қўйганча ёйилиб илжайди. Машина аста ўрнидан жилди. Йўл ўртасига эндигина асфальт тўкилган эди. Баҳайбат харсанг олдида тумшугини ерга тираган эксковатор турарди. Денгиз сатҳидан икки ярим минг метр баландликдаги Сула деб аталувчи жойга элтувчи йўл кенгайтириляпти. Боққа дам олувчилар кўпроқ келадиган бўлишади. Халқ боғи фақат қўриқхона эмас, истироҳатгоҳ ҳам. У одамлар табиатдан узоқлашиб, бегона бўлиб кетмаслиги учун барпо этилган. Бироқ, одам қанча кўп келса, тоғбегиларнинг ташвиши шунча ортади. Ҳаммага кўз-қулоқ бўлиб улгуриш керак. Биров ўт ёқади, бошқаси доривор гиёҳларни пайҳонлаб ташлайди. Милтиқ кўтариб юрганларни боққа яқин йўлатмаслик керак. Айрим оғзига кучи етмаганлар у ҳақда ҳар хил бўлмағур гаплар тўқишади: феъли тор, ҳаётдан аламзада дейишадими-ей... Эртага терговга чақиришса, шофёрнинг отаси ҳам унга раҳмат айтмайди. Олдинига битта кийикка мунча ваҳима қилмасангиз, деб калондимоғлик қилади, кейин, одамни номусга қўйманг, деб ялинади, охири, менга ҳам ишинг тушиб қолар, деб дўқ уради.

Тўғри, унга иши тушиши, бирор илтимос билан ҳузурига бориши мумкин. Агар номардлик қилиб илтимосини ерда қолдирса, Вали ака индамай қайтиб келаверади. У шахсий иши учун жанжаллашишни ёқтирмайди. Бироқ давлат иши билан борса, осонликча ён бермайди. Бугун отилган кийик ҳам унинг шахсий чорваси эмас. Табиатнинг эрка мавжудотларидан бири. Инсон кўриб қувонсин, баҳридилди очилсин учун яратилган безор бир жонивор. Уз нафсини қондириш учун ҳар ким милтиқ кўтариб тоғ-тошга чопаверса, эрмак учун ов қилаверса, ер юзида биронта тирик мавжудот қолмайди. Вали ака бир нарсани аниқ биладики, кийик можаросини бости-бости қилиб юбориш учун жуда кўп одам ўртага тушади. Ҳатто баобрў кишиларни воситачи қилишади: бир жойнинг одамларимиз, арзимаган битта кийикни деб сан-манга бориб юрмайлик, дея ақл ўргатишади. Уртага тушган ўша одамлар Вали аканинг қайсарлигини, адолатсизлик, хунрезлик юз берган жойда отасини ҳам танимаслигини, ҳақ ўз жойида қарор топмагунча тиниб-тинчимаслигини яхши билишади. Агар бугун битта кийик отилгани учун парво қилинмаса, эртага ўнлаб, юзлаб кийик отилиши мумкин. Бора-бора осмонни тўлдириб учаётган қўшлар, тоғларга кўрк бағишлаб юрган жониворлар, гўзаллик тимсоли бўлмиш оққушлар қирилиб кетмаслигига ким кафиллик бера олади?

Вали ака бу хил ўйлардан толиқиб, пешонасини уқалади. Шундагина тоғларга бутунлай қоронғи тушиб, йўл кўринмай қолганини сездди. Машина чироғини ёқди. Юксак тоғ тепасидан гувуллаб отилаётган сув ўткир нурда товланиб кетди. Шалоланинг чироқ нури тушиб турган жойи қизғиш тус олди: худди тошбағир шофёр отган кийикнинг қони сачраб кетгандек!.. Укпардек кўпчиб, тошдан-тошга салчиб тушаётган сув тоғларнинг минг йиллик гардига қўшиб ҳозиргина пайдо бўлган қизғиш доғни ҳам ювиб ташлашга уринарди. Машина шалолага яқинлашгани сайин қизғиш доғ қуюқлашар, ёйилиб юқорига ўрлар, аммо шаршара ҳам тобора кучга тўлиб гувлар, ўрқач-ўрқач тўлқинлар юксакликдан зарб билан пастга отиларди..

ҚАДР

Эргаш ака шунча йилдан бери садоқатдан лоф уриб, атрофида пойпатак бўлиб юрган айрим одамларни бир кунда синаб билди. Район миқёсидаги масъул лавозимдан олиниб, ўрмон хўжалигига ишга ўтказилган куни на кўнгиш сўраб, на табриклаб яқинларидан бирор кимса эшигидан бош суқди. Гуё шунча йилдан бери танҳо ўзи кимсасиз бир оролда ҳеч кимга кераксиз.

юмушлар билан куймаланиб юргандек, аввалги содиқ дўстларидан, на унга ачинадиган, на куйинадиган кимса топилди. Аслида-ку, ҳеч қандай фожиа юз бергани йўқ. У бировнинг юпатишига муҳтож ҳам эмас. Область миқёсида иш олиб боровчи ўрмон хўжалигига директор бўлиш ҳазил гапми? У лавозими ўзгарганига эмас, айрим одамларнинг иккиюзламачилигига куяди. Наҳотки шунча йилдан буён унинг ўзига эмас, мансаб курсисига салом бериб юришган бўлса?! Наҳотки кишининг ҳурмати, обрў-эътибори эгаллаб турган лавозими билан ўлчанса?! Наҳотки у умрини мана шундай одамлар орасида ўтказган бўлса?! Наҳотки уларнинг ёлғон гапларига, сохта меҳрибончиликларига ишониб, ўзига дўст тутиб юраверган?!

Бу хил ўйлардан Эргаш аканинг боши говлаб кетди. У ҳеч қачон ўзини кўрсатишга, ҳаммага ақл ўргатиб, корчалонлик қилишга интилмади. Зиммасига юклатилган вазифани сидқидилдан бажарди. Ҳеч қачон мансабини сунистеъмом қилмади, на одамларни, на давлатни алдади. Нимага қодирлигини ҳам, нима қўлидан келиш-келмаслигини ҳам бировдан яширмади. Балки янглишган, хатога йўл қўйган пайтлари ҳам бўлгандир, ҳар қалай, бунисига кафиллик беролмайди. Бундан буён ҳам шу тариқа яшайди. Чоғига яраша ишлайди, ҳеч кимдан қўлидан келган ёрдамини дариг тутмайди. Аммо бировга чоҳ қазимайди. Емон ниятли одамнинг ҳеч қачон юзи ёруғ бўлган эмас. Оқибатли бўлиш-бўлмаслик ҳар кимнинг ўзига ҳавола.

Эргаш ака шундай деб ўйларди-ю, бари бир, бирга ишлашган, ҳар куни турли баҳоналар топиб юз қайта салом берадиган, ярим кечаси ҳам қўнғироқ қилиб, ҳол-аҳвол сўрашмаса, ҳатто бешикдаги боласининг кайфиятини билмаса, ётиб ухломайдиган таниш-билишларининг бир кунда шунчалик ўзгаришининг боисини сира тушунолмасди. «Ахир эргами-индин яна кўз-кўзга тушади-ку. Тўй-ҳашамларда, маъракаларда, қолаверса, мажлисларда бирга бўлишади-ку. У чоғда нима қилишаркин бу юзсиз одамлар?! Э, билганини қилишмайди. Бундай майда, бачкана одамлар билан ҳисоблашиб ўтирмаслик керак. Улар кишини ўзларининг тубанлик ботқоғига тортишади. Одамнинг кимлигини қилган меҳнати, одамгарчилиги кўрсатади. Ишлаш керак. Одамнинг юзини ёруғ, мартабасини баланд қиладиган — меҳнат!»

Эргаш ака идора ходимлари билан танишиб, олиб борилаётган ишларни суриштириб билгач, Чўянли қишлоғига отланди. Бу қишлоқ район марказидан анча олис, нақ қорли тоғлар этагига жойлашган эди. Олисдан энли тасмага ўхшаб кўринувчи иланг-биланг йўл гоҳ баланд тепаликларга ўрлар, гоҳ тик энишлардан пастга тушиб кетар эди. Илгарилари бу томонларга атиги бир неча марта, шунда ҳам машинада келган эди. Чўянлига келишига зарурат бўлмаган, сабаб туғилганда эса вақт тополмаган ё ҳафсаласизлик қилган. Мана энди, азбаройи мажбурият туфайли, чавқар аргумоғини қичаб кетяпти. Йўл олис, бориб қайтиши керак.

Бутун борликқа юракни сиқадиغان сукунат чўккан. Бу жимликни бир жойда муаллақ турган бўзтўрғайларнинг худди ёш боланинг ҳуштагидек сайраши бузади, холос. Тумшуги ҳаддан ташқари узун, патлари неча хил рангда товланувчи асаларихўр куркунаклар бошларини гоҳ ўннга, гоҳ чапга қийшайтирганча, ёлғиз отлички қизиқсиниб кузатишади. Сўнг қанотларини ёйганча пастга — Бобошоди қишлоғи томонга учиб кетишади. Паст-баланд қирлар билан қуршалган қишлоқ аллақандай ғариб, бенаво кўринади. Илгарилари бу қишлоқ атрофидаги қирлар одам ўтолмайдиган қалин дарахтзор, боғ бўлган. Бобошоди, Хонақо қишлоғининг узумини бир марта тотиб кўрган одам хумори бўлиб қоларди. Енғоқлари-чи?!.. Ҳар бири нақ муштдек келарди деса лоф бўлмас. Энди бу боғлардан асар ҳам қолмабди. Қир ёнбағирларида кулоч етмас тўнқалар қорайиб кўринади. «Бир туп дарахт кўкартирган одам савобга ботади, деган гап бор эди, — хаёлидан кечирди Эргаш ака. — Ҳосил бериб турган дарахтларни кесган одамнинг гуноҳи қандай ўлчанаркин? Бундай одамлар қандай жазога лойиқ? Энди бу ерларни яна илгаригидек боғ қилиш учун озмунча куч, маблағ, вақт сарфладимми? Нега бир нарсага эришиш учун иккинчи нарсани қурбон қилиш керак? Ахир, шу пайтгача, инсон табиатга ҳоким, уни истаганча ўзгартириши мумкин, деган нодон фикрнинг жабрини тортаётганимиз камми? Наҳотки ҳали ҳам орамизда табиатга эгаллик қилиш иштиёқида ёнаётган одамлар бўлса? Ахир, бу тукқан онасидан юз ўгириш, оқпадарлик қилиш билан баробар-ку!»

Бундай ўйлар Эргаш акани Чўянлига етиб боргунча тарк этмади. Йўлдаги неча юз йиллик боғларнинг йўқ бўлиб кетишида ўзининг ҳам айби борлигини ҳис этар ва баттар, эзиларди. Район раҳбарларидан бири бўлатуриб бу ҳолга бефарқ қараган. Бу ерларда нималар бўлаётгани билан қизиқмаган. Биров юрак ютиб уни огоҳлантирмабди ҳам. Мана энди шу хатони тузатиш учун ўзи олиб-югуриши, тер тўкиши керак.

Чўянли қишлоғига кираверишда Галабулоқ деган жой бор. Бу ерда ўнларча булоқ биқирлаб қайнаб туради. Суви шу қадар ширин, хуштаъмки, ичган сайин ичгиси келади кишининг. Қишлоққа келган одам аввало шу булоқда бет-қўлини чайиши, ташналигини қондирганидан кейингина излаб келган одамни суриштириши керак. Эргаш ака ҳам таомилни бузмади. Тошлар орасидан қайнаб чиқаётган муздек сувдан ҳовучлаб ичди. Аъзойибадани яйраб кетди.

— Яхши келяпсизми, директор бова?

Эргаш ака шошиб ўрнидан турди. Ғўлабирдан келган, шоп мўйлов одам кўришгани кўл узатиб турарди.

— Йўлимиз қурсин, жуда олис. Чарчагандирсиз-а? — у жилови эгар қошига илиб қўйилган отни ариқ бўйига етаклаб келди. Човкар от сувлиқни чиқаргунча сабр қилмай сувга интилди. — Тепадаги ниҳолзорда эдим, қарасам сиз келяпсиз. Қишлоқда бегона одам дарров маълум бўлади. Отда омонат ўтиришингизданок билдим сизлигингизни. Мени танигандирсиз-а, Оллоёровман, мана шу Лангар бўлимнинг бошлиғи...

— Биладан, — деди Эргаш ака ўрта бўйли бўлса-да, жуда басавлат, алпқомат кўринадиган бу одамнинг қўлини оларкан. — Сиз ҳақингизда кўп эшитганман.

— Йўғ-э, — деди Оллоёров ҳайратланиб, аммо янги директорнинг гапи хуш ёқди. — Ахир биз ким бўпмиз. Тошнинг ковагида юрган бир одаммиз-да.

— Сиз-а? — Эргаш ака очилиб жилмайди. — Тошнинг ковагида юрган одам бунча иш қилмайди. Қанча жойни боғ қилиб юборибсиз.

Оллоёров соддақил одам, директорнинг гапидан бир қоп семирди.

— Ҳали жуда кўп иш қилиш керак, директор бова, — бирдан жонланиб гапира кетди у. — Мана шу кўриб турганингиз — Ҳисор тоғларининг этагига қанча дарахт экса бўлади. Баъзилар лалмида дарахт кўкармайди, дейишади. Бекор гап. Парвариш қилинса тошдаям кўкареверади. Дов-дарахт ҳам одамнинг тафтини сезиб туриши керак.

— Шунинг учун ишни нимадан бошласак экан, деб сизга маслаҳатга келдим.

— Ишни жанжалдан бошлаш керак, — деди Оллоёров шоп мўйловини ҳимариб бураркан.

— А?!.. — Эргаш ака кутилмаган бу таклифдан ҳайратланди.

— Э, нимасидан қўрқасиз, директор бова, — деди Оллоёров астойдил куюниб. — Жанжал қилаверинг. Министрликни ишга солинг. Колхоз, совхозларнинг қаровсиз ётган ерларини тортиб олиш керак. Минг-минглаб гектар ер бекор ётибди, Шунча ернинг умрини ўтказмай, бизга беришсин. Биласиз-а, илгари бу ерларда жуда зўр боғлар бўлган. Мол боқамиз, деб ҳаммасини йўқ қилишди.

— Олдин ўзимизнинг ерларимизни эплаштириб турайлик.

— Ўзимизнинг ерларимизнинг бариси тоғ. Тоғда арчадан бошқа нарса ўсмайди. Бу тепаликларни бодомзорга, ёнғоқзорга, олмазорга айлантирса бўлади. Қарабсизки, уч-тўрт йилдан кейин ҳосилини йиғиштириб удалолмай қоламиз.

— Лекин колхоз, совхозлар бу ерларни осонликча бермас.

— Қизиқсиз-а, одамлар бўй етган қизини ҳам бировга осонликча бермайди-ку. Бўлмаса узатиш кераклигини билади, — Оллоёров ўз гапидан завқланиб, директорга бир қараб қўйди. — Бу — ер-ку! Қарамоғидаги ерни ким ҳам бировга уриш-жанжалсиз бера қолади. Сиз бунақа галвали ишларни кўп кўргансиз, бир йўлини топинг. Қалтақўлдан Назаров ҳам келган. У билан маслаҳатлашиб кўринг-чи, нима деркин.

Назаров — Қизилсув бўлимнинг бошлиғи. Мана шу тоғ-тошларда юриб, суяги қотган одам. У директорнинг гапини эшитгач, узоқ сукутга чўмди. Наматнинг қилини гоҳ ҳимариб, гоҳ чувиб ўйнаганча ўйланди. Озғинлигидан лунжи ичига тортиб кетган, бармоқлари худди чолғучиникидек узун-узун, қоқсуяк, кўзлари суҳбатдошини синаётгандек синчков боқадиган бу одам табиятан камгап, сермулоҳаза эди.

— Оллоёровнинг гапи тўғри, — деди у ниҳоят бошини кўтариб. — Бу ерларни, қандай бўлмасин, олишимиз керак, Шундагина қилган ишимиз кўзга кўринади. Бироқ мен бошқа бир нарсани таклиф қилмоқчиман. Қашқадарёнинг бир қисми тоғ бўлгани билан асосий ери чўл. Сув танқис. Қумлоқ ерда пахта етиштириш азобини ҳамма билади. Ғўза эндигина қад ростлаганда гармсел қовжиратиб кетади. Биз колхоз, совхозлар билан келишиб, биринчи галда ихотазорлар барпо қилишимиз керак. Ихотазор қанча кўп бўлса, шунча яхши. Биринчидан, шамолнинг кучи қирқилади, иккинчидан, чўл ҳавоси мўътадиллашади.

Эргаш ака Қамаш, Чироқчи, Қитоб районларидаги хўжалик раҳбарларининг шамолнинг дастидан нолиб гапирганларини эслади. Баъзи йиллари гармсел ҳосилнинг тенг ярмини нобуд қилиб кетарди. Назаров ўринли гап айтди. Ерларни шамол ялаб кетишидан асрашнинг бирдан-бир тўғри йўли — иҳотазорлар барпо этиш. Қизиқ, шу пайтгача бу ҳақда нега биров ўйлаб кўрмади экан-а?

— Агар эътибор берган бўлсангиз, областимиздаги канал, зовурларнинг бўйида бир туп ҳам дарахт йўқ, — Назаровнинг овози директорнинг хаёлини бўлди. — Ҳазимиз чўлнинг ўртасида яшасаг-у, тагин дарахт экмасак. Бу бориб турган нодонлик-ку!

Эргаш ака ўйланиб қолди. «Чиндан ҳам нега шундай қилинмаган? Ахир бу қони фойда-ку! Ҳзи ҳам шунча йилдан бери бу ҳақда сира ўйлаб кўрмаган экан. Шу бугуноқ сув хўжалиги идорасидагилар билан гаплашиш керак. Сув бўйига экилган дарахтлар тез ўсади, канал зовурларнинг қирғоғини емирилишдан асрайди».

— Энди сизлардан сўрайдиган бир гапим бор, — деди директор ўйчанлик билан. — Ҳрмон хўжалиги шу пайтгача мевали дарахт етиштириш билан нега шуғулланмаган?

— Қим билади дейсиз, — Назаров елкасини қисди.

— Боя айтдим-ку, лалмида дарахт кўкармайди, деб ҳисоблашган, — Оллоёров гапга аралашди. — Шунинг учун фақат манзарали дарахт ўстирамиз.

— Акация ҳам керак. Агар иҳотазор қилишга киришсак, шунга ўхшаш дарахтлар экамиз.

Эргаш ака чўққиларини қор босган тоғларга, ундан пастроқдаги лахтак-лахтак арчазорларга, яйдоқ қирларга ўйчан тикилиб қолди. Илгари шу қирлар ҳам дов-дарахт билан қопланган экан. Балки, аввало, мана шу қирларда дов-дарахт кўкартириш керакдир. Кейин ер сўраб жанжал қилишса... Нима бўлганда ҳам олдин министрликка бориб маслаҳатлашиш керак. Балки унинг таклифларини маъқул топиб, ёрдам беришар. Борди-ю...

Эргаш аканинг кўнгли хижил тортди. Борди-ю, гапини инobatга олишмасачи?

Эргаш ака изига қайтаётганда ҳам юрагининг аллақайси бурчида мана шу ҳавотир бор эди. У табиат манзараларига суқланиб, ўзини чалғитишга ҳарчанд уринмасин, бари бир бўлмади. Эртасига министрликка қелганида ҳам юрагини ҳавотир, қўрқувга ўхшаш бир туйғу тарқ этмаганди. Лекин министрликдан дили равшан тортиб қайтди. Одамлар у ҳақда бутунлай бошқача фикрда экан. Демак, у ҳали кўп ишлар қилиши мумкин. Унга ишонишяпти, умид боғлашяпти, бу қатта гап. Дунёда бировга керакли бўлишдан ҳам ортиқ бахт борми?!

* * *

— Шунча уринишингиздан бирон наф чиқармикин? — дея шубҳа билдиришди баъзи хўжалик раҳбарлари. — Икки йилдан бери дарахт экяпсиз, ҳеч кўкарадиганга ўхшамайди-ку. Тўлаётган пулимизга эмас, сизнинг меҳнатингизга ичимиз ачияпти.

Эргаш ака уларнинг гапига кулиб қўя қоларди. Билардики, булар унинг меҳнатига эмас, Ҳрмон хўжалигига тўлаётган арзимас пулига оғринишарди. Борди-ю, дарахтлар қад ростлаб, иҳотазорга айланса, аввало шулар фойда кўришади. Шамолнинг йўли тўсилса, чанг-тўзон кўтарилмаса, пахта яхши ўсади. Пахта яхши битгани — деҳқоннинг дастурхони тўкин бўлгани.

— Ерларимиз шўрхок, экан дарахтларингиз ҳозир кўкаргани билан, нарироққа бориб, бари бир қуриб қолади, — дея унинг ҳафсаласини пир қилишга уринишарди.

Эргаш ака бундай бўлмаслигини яхши биларди. Қарши чўлига Амударёнинг суви келяпти. Сув ернинг ҳамма гард-ғуборларини ювиб ташлайди.

— Лалмида дон битмайди-ю, дарахт кўкараармиди, — дея унинг шаштини қайтармоқчи бўлишарди.

Эргаш ака учун бундай гаплар янгилик эмас эди. Ҳрмон хўжалиги ходимлари Ҳисор тоғи этақларида аллақачон зинапоё усулида дарахт ўстиришга киришган. У ғайратсиз, умидсиз одамларни доғда қолдириб ён-веридаги хўжаликларнинг ўзидагина бир неча минг гектар боғ яратди. Юзлаб километрга чўзилган иҳотазор гармселнинг йўлини тўсди. Илгари беш-олти центнер пахта етиштирадиган хўжаликлар энди бемалол илғор қолхозлар билан беллашяпти. Юзлаб гектар ерда ажойиб боғ-роғлар пайдо бўлди. Ҳар

иккала бўлимда янги тураржой бинолари қад ростлади. Ишчиларнинг маоши ошди, турмуши фаровонлашди.

Эргаш ўзи бош бўлиб бунёд этган боғ-роғларга, оламга кўрк бағишлаб яшнаб турган арчазорларга сукланиб қараркан, ҳаётини беҳуда ўтказмаганидан, бу чексиз-чегарасиз оламда чечакларга бурканган ўз сўқмоғи борлигидан, ер куррасининг чиройига чирой қўшадиган ниҳоллар ўстира олганидан қалбан бир мамнунлик, шукроналик туярди.

Р. Альбеков
фототюди

Тошкентнинг
2000 йиллиги
ОЛДИДАН

Ҳамид Зияев,

тарих фанлари доктори,
профессор

ДЕВОР ҚУРШОВИДАГИ ҲАЁТ

(XVIII асрда ва XIX асрнинг биринчи ярмида Тошкент)

Бу даврда Бухоро, Самарқанд, Қўқон, Тошкент, Хива ва Туркистон Урта Осиёнинг йирик савдо-хунармандчилик ва маданий марказлари ҳисобланарди. Ушбу шаҳарлар ўлканинг чет мамлакатлар билан сиёсий ва иқтисодий алоқаларида етакчи мавқени ҳам эгаллаб келган. Урта Осиё билан Россия ўртасидаги алоқалар айниқса самарали бўлди. Чунки иккала мамлакат айирбошлайдиган савдо-сотик моллари асосан тайёр маҳсулотлардан иборат эди. Улар ишлаб чиқариш кучларини ривожлантириш учун муҳим аҳамият касб этарди. Урта Осиёдан турли газламалар, хилма-хил кийим-кечақлар ва бошқа тайёр маҳсулотлар жўнатиларди. Бу эса хунармандчилик саноати, унинг хом ашё базаси ҳисобланган қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришини таъминлаб турарди. Ўлкада пахтачилик, ипакчилик ва қорақўлчилик тобора ривожланди.

Ўз навбатида Россия учун Ғарбга нисбатан Урта Осиё билан савдо-сотик қилиш анча нафли эди. Россиядан Ғарб мамлакатларига асосан хом ашё етказиб бериларди. Шарқда эса, жумладан, Урта Осиё бозорларида рус хунармандчилиги ва саноатининг тайёр маҳсулотлари гоёт харидоргир саналарди. Бундай ўзаро манфаатли алоқалар шаҳарлар ривожланишининг энг муҳим омилларидан бири бўлди.

Бу борада Тошкент шаҳри алоҳида ўрин тутади. Тошкентдан XVI асрнинг иккинчи ярмидаёқ Россия билан бевосита савдо-сотик алоқалари ўрнатиш мақсадида Астраханга вакил юборилди. Вақт ўтиши билан Тошкент билан Россия ўртасидаги савдо-сотик алоқалари ва уларнинг бир-бирларига элчилар юбориши тобора кенгайди. Ҳар иккала томоннинг савдогарлари ва элчилари бир-бирларининг ҳузурда бўлдилар, натижада яқиндан танишишга имкон туғилди. Рус давлати ўзаро фойдали алоқаларни ривожлантиришга интилибгина қолмай, ўзбек хонликлари, хусусан, Тошкентнинг сиёсий ва иқтисодий ҳаётини ҳам ўрганди. Турли вақтларда Тошкентга келган рус сайёҳларининг ҳисоботи ёки эсдаликларида шаҳар тўғрисида баён қилинган қизиқарли маълумотлар бизгача етиб келган.

1735 йилда Уфада бўлган тошкентлик Нурмуҳаммад мулла Олим ва 1741 йилда Тошкентга келган Шубай Арслонов ёзиб қолдирган эсдаликлар диққатга сазовордир. Майор Карл Мюллер, 1742 йилда қалмоқлар диёрида бўлган пайтида, Тошкент ҳақида маълумотлар тўплаган. Унинг ҳисоботида қимматли далиллар келтирилади. XVIII асрнинг охирида Тошкентга келган кон инженерлари Телятников, Бурнашев ва Пospelовларнинг эсдаликларида ҳам бой материаллар бор. 1813—1814 ва 1830 йилларда Тошкентда бўлган Филипп Назаров ва Хорунжи Потаниннинг хотиралари айниқса эътиборни жалб этади.

Нурмуҳаммад мулла Олимнинг айтишича, Тошкент ўша вақтда қўрғон девор билан ўралган экан. «Шаҳар, — деган эди у, — гишт девор билан ўраб олинган. Шаҳардан чиқадиган 32 та минорали дарвоза бор. Шаҳарни ўраб олган девор гоёт қалин бўлиб, унинг устидан икки киши ёнма-ён юриши мумкин; душман шарпаси кўриниши биланоқ қоровуллар девор усти бўйлаб чопишиб, халқни мудофаага тайёр бўлишга даъват этадилар. Шаҳарнинг

у дарвозасидан бу дарвозасига бориш учун тушдан кечқурунғача юрилади. Деворнинг кўндалангига масофаси ҳам шунча. Масжидлар ва уйларнинг ҳаммаси ғиштдан қурилган. Шунинг учун ҳар бир уйнинг дарвозаси олдида бир хонали, икки хонали ва, ҳатто, уч хонали иморатлар бўлиб, атрофи мевали боғлар билан ўралган». Бу ерда маъмурият вакиллари ахборот олишганида девор ва ғишт уйлар қурилишида бирмунча ноаниқликларга йўл қўйганлар. Аслида уйлар пахса деворли ёки синчли қилиб қурилган. Шаҳар деворлари эса пахса билан ўралган. Нурмуҳаммад Мулла Олим шаҳарнинг ички жойлашиши тўғрисида қуйидагича маълумот беради: «Шаҳар дарвозаларидан бошқа дарвозаларга олиб борадиган йўллар катта ва тўғри бўлиб, кичик-кичик ҳар хил кўчалар ҳам бор. Сув тоғдан, Чирчиқ дарёси орқали бутун шаҳарга қелтирилган ва ҳар бир хонадон бемалол таъминланган. Тошкент шаҳрининг қоқ ўртасида қалъа жойлашган бўлиб, у алоҳида, ғиштдан мустақкам қилиб қурилган. Қалъага олти дарвоза орқали кириш мумкин. Уни эски Тошкент деб атайдилар; иморатлар зич жойлашган, бу ерда дин пешволари ҳам истиқомат қилади. Кўкча дарвозаси олдида, масжид яқинида, мактаблар, қозихона жойлашган». Уша вақтда шаҳарнинг ўзида ва унинг атрофидаги қишлоқларда боғдорчилик, сабзавотчилик ва полизчилик яхши ривожланган бўлиб, узум, шафтоли, беҳи, нок, олхўри, гилос, олча, ёнғоқ, олми, қовун, тарвуз, сабзи, турп ва бошқа хил маҳсулотлар егиштирилган эди. Донли экинлардан бугдой, арпа, сули, шоли, шунингдек каноп ва зигир экиларди Рухонийлар ичигиши таъқиқлаганлари учун узумдан яширинча май тайёрлар эдилар, Шунингдек, шинни қилинарди. Бу пайтда Тошкентда тўқувчилик анча ривожланди. Шойи ва ип газлама мўл бўларди. У ерликларнинг либослари кимхоб, сурп ва гул босилган читлардан тикилган. Шаҳарда металл буюмлар ишлаб чиқариш сезиларли даражада ривожланган эди. Нурмуҳаммад Мулла Олим бу ҳақда қуйидагича ёзиб қолдирган: «Тошкент ва Туркистон музофотларида темир кўп бўлиб, уни тоғдан, Чилчи (Чирчиқ) дарёси атрофларидан қазиб оладилар; мисни Самарқанд томондан олиб келиб, жуда арзон нарҳда сотадилар; қўрғошинни Туркистон яқинидаги Сувдунтоғидан келтирадилар. Ундан ҳар хил нарсалар ясайдилар ва ўқ-дори ишлаб чиқарадилар. Олтинни эса Чилчи дарёсининг юқори қисмидан, Сирдарёнинг ҳам юқори қисмидан олиб, сотиш учун Бухорога олиб кетадилар. Олтин олиш ишларни ҳеч ким назорат қилмайди. Хўжанд мулкидаги Куламбош, Чом, Қазнок аҳолиси ўз тирикчилигини олтин чиқариш ҳисобига ўтказишади. Бухорода Сирдарё ўзининдан кўра, Чилчи олтинини юқори баҳолайдилар».

Тошкент Бухородан ташқари, Самарқанд, Туркистон, Қарши, Хива, Бадахшон, Шаҳрисабз, Балх шаҳарлари, шунингдек Россия ва бошқа мамлакатлар билан савдо-сотиқ қилиб келган. Нурмуҳаммад мулла Олим Россия билан савдо-сотиқ тўғрисида гапириб, қуйидаги фикрларни ҳам айтган эди: «Карамзин мовутларининг энг яхшиси бу ерликларнинг пули билан икки ярим сўм туради ёки 40 та бўрсиқ терисига алмаштириш мумкин, шойи кимхобдан эса беш-олти кийимликка тўғри келади; битта булғори қизил чарми уч сўм туради ёки 60 та мўйнага алмаштирилади; немис қундузи сифатига қараб икки ярим сўмдан уч сўмгача туради ёки уни 40 та мўйнага алмаштиради бўлади. 250 дона — бир ўрам игна ярим танга ёки иккита мўйнага тенг. Мунчоқ ва маржонларни ўзаро савдо қилишади. Уларнинг моллари бўрсиқ, тулки, қундуз ва йўлбарс териларидан, шойи кимхоб ва гул босилган қоғоз, шунингдек Бадахшон ва Балхдан олиб келинган рангли тошлардан иборат».

Шу тариқа иккала мамлакат ўртасидаги савдо-сотиқ моллари ғоят хилма-хил бўлган. Шунини айтиш керакки, ўша вақтда Тошкент атрофида бўри, тулки, йўлбарс ва бошқа йиртқич ҳайвонлар кўп бўлган. Уларнинг мўйнаси Россияга юбориларди. Кейинчалик, бу ҳайвонлар камайиб бориши муносабати билан, уларнинг терисини четга чиқариш анча қискарди.

Шаҳар бозорлари тўғрисидаги тафсилот ҳам қизиқарлидир. «Тошкентда бозор пайшанба, жума ва душанба кунлари шаҳар ичкарасида бўлар эди. Четдан келган савдогарлар аҳоли билан ҳеч қандай даллолсиз муомала қилишарди. Шаҳар қалъасининг энг катта бозоридаги омборларга савдогарлар молларини қўйиб, ўзлари ҳам шу ерда яшар эдилар. Бунинг учун улардан кўп ҳақ олинмасди». Шаҳарда катта-кичик бозорлар кўп бўлган. Уларда асосан нон, турли хил қоғозлар, шойи, калиш-махси, чакмон ва кимхоблар билан савдо қилинган. Ҳар хил моллар учун алоҳида-алоҳида эмас, балки улар битта бозорнинг ўзида айрим расталарда сотилган.

Нурмуҳаммад мулла Олим карвон йўллари ҳақида шундай дейди: «Тошкентдан Туркистонгача бўлган йўлни юк ортилган туя карвони 6 кунда босиб ўтади. Иргиз дарёсидан Уфагача 43 кун, Бухорогача 10 кун, Балхгача 23 кун, Бадахшонгача 5 кун юрилади».

Мулла Олимнинг хабарида шаҳарнинг қандай идора қилиниши ҳақида ҳам маълумот бор. «Шаҳарни ўн киши идора қилар эди, — деб ёзади Мулла Олим, — улар Кўкча дарвозаси яқинидаги қалъада яшардилар, ҳар қандай муқим ишларни кўриб чиқарди...

Шаҳарда ҳар бир катта дарвоза учун биттадан қози тайинланган. Айбланувчилар шу ернинг ўзида сўроқ қилинар ва жазоланар эдилар. Ҳақиқатни аниқлаш мушкул бўлиб қолган пайтда қозикалонга мурожаат қилинади. У муқим ишлар юзасидан қуръонга қараб ҳукм чиқарарди.

Хондайлик, Хўжақент, Паркент, Заркент, Нушпия, Намданақ, Қорамурт, Чимкент, Сайрам ва бошқа жойлар Тошкентга қарашли эди».

1741 йилда ҳарбий маъмурият Орсдан Тошкентга юборган савдогар Шубай Арслоновнинг маълумотлари Тошкентнинг сиёсий ва иқтисодий аҳволи тўғрисидаги тушунчамизни анча бойитади. Курсклик савдогар С. Дроздов ва қозонлик татар савдогари М. Юсупов хилма-хил рус молларини олиб Арслонов билан бирга Тошкентга отланадилар. С. Дроздов йўлда бахтсиз ҳодиса туфайли вафот этади. Арслоновнинг Тошкентга келишидан мақсади мавжуд имкониётларни аниқлаш ва Оренбург билан савдо-сотик ишларини йўлга қўйиш эди.

Шу йили рус карвони Туркистон орқали Тошкентга келади. Шубай Арслонов бу ерда беш ойча яшагач, Орсқ шаҳрига қайтиб боради ва Тошкент ҳақидаги таассуротларини ёзади.

Арслоновнинг айтишича, у Тошкентда яшаган вақтда шаҳарни маҳаллий амалдорларнинг вакили Кўсакбек идора қилган.

Меҳнаткашларнинг аҳволи жуда оғир бўлиб, Кўсакбек бошчилигидаги маҳаллий амалдорлар халқни шафқатсизларча эзиб келардилар. «Тошкент халқи, — дейди Арслонов, — Кўсакбекдан жуда норози эди. Чунки у ҳар қандай майда-чуйда айблар учун ҳам одамларни бутун оиласи билан хонавайрон қиларди...»

Кўсакбек ҳукмронлигидан халқ оммасигина эмас, маҳаллий амалдорларнинг айрим доиралари ҳам норози эдилар. Натижада, Арслонов Тошкентда бўлган вақтда, Кўсакбекка қарши Солихўжа деган киши бошчилигида суиқасд уюштирилди. Аммо суиқасд фош этилиб, унинг қатнашчиларидан беш киши қўлга тушди. Суиқасд иштирокчиларининг кўпчилиги шаҳардан ташқарига қочишга улгуришди. Шубай Арслонов суиқасдда қатнашган кишилардан ташқари уларнинг қариндош-уруғларидан ҳам даҳшатли ўч олинганлигининг гувоҳи бўлган. У шундай деб ёзади: «Қўлга тушганларни ҳам, уларнинг оталари, ака-укаларидан иборат 25 кишини ҳам Кўсакбек қатл этди: баъзиларини дорга осдилар, айримларининг бошларини таналаридан жудо қилдилар, қолганларини найза санчиб ўлдирдилар. Хотинлари ва болаларини амалдорлар чўриликка олиб кетдилар, уларнинг уй-жойларини эса талон-торож қилдилар».

Арслонов шаҳар қиёфасининг кўринишини қуйидагича тасвирлайди:

«Тошкент қалъаси қалин пахса девор ва зовур билан ўраб олинган. Шаҳар катталиги жиҳатидан Қозон шаҳрига тенг келади. Унинг 12 та дарвозаси бор. Бу ерда иморатлар тартибсиз ҳолда, пахса девор билан қурилган. Шаҳарда боғлар ва мачитлар кўп... Катта мачитларда ҳайит кунлари кўпчилик бўлиб намоз ўқилади. Дарвозалар олдида алоҳида хонада миршаб туради. Уларда тўп йўқ, узоққа отадиган милтиқлар бор. Бундай милтиқлар Тошкентда ясаллади».

Бу маълумотлардан кўриниб турибдики, Нурмуҳаммад мулла Олим айтганидек, шаҳарнинг 32 та эмас, балки 12 та дарвозаси бўлган. Кейин Тошкентга келган кишилар ҳам шаҳарда 12 та дарвоза бўлганлигини тасдиқлайди.

Шубай Арслонов Тошкентдаги савдо-сотик хусусида ҳам қимматли маълумотлар берган. Унинг ўзи Тошкентга қизил чарм, бўёқ, чакмон, турли кийим-кечак, игна, момиқ, олмахон мўйнаси олиб келганди. Уша молларнинг ҳаммаси тез фурсатда сотиб юборилган. Арслонов ўзи олиб келган молларнинг ўрнига турли қоғоз, газлама, тулки, бўрсиқ, бўри териси ва бошқа молларни сотиб олади. Унинг таъкидлашича, Тошкент ўша вақтда Бухоро, Хўжанд, Қашқар вилоятлари билан, шунингдек қалмоқлар, қозоқлар ва бошқа халқлар билан қизгин савдо-сотик олиб борган.

Тошкент бу соҳадан катта наф кўрган. Арслонов Бухоро билан олиб борилган савдо-сотик тўғрисида қуйидагиларни ёзади: «Бухороликлар қорақўл тери, қизил ва қора духоба, белбоғ ва кимхоблар олиб келиб, Тошкент ва Россиянинг турли хил молларига алмаштирган. Хўжандлик савдогарлар эса кўпроқ Россиянинг молларини харид қилганлар». Демак, рус моллари Тошкентга кўплаб олиб келинган. Маҳаллий аҳоли харид қилибгина қолмай, улар Урта Осиёнинг бошқа районларига ҳам жўнатиб турилган.

Арслонов русларнинг қизил карамзин мовути, қундуз мўйнаси, момик, чарм, ёғоч бўёғи ва бошқа хил моллари ғоят харидоргир бўлганлигини уқтиради. У Тошкентда бўлган вақтида тошкентликларни савдо қилиш учун Оренбургга боришга кўндириш учун уринган.

Бу даврда Тошкент билан Россия ўртасида савдо-сотик анча ривожланди. Арслоновнинг далолат беришича, у тошкентлик савдогарларни Оренбургга боришга кўндирган. Натижада етти юз кишидан иборат карвон Оренбургга жўнаб кетган. Ана шу карвон Арслонов билан биргаликда Туркистон орқали Оренбургга эсон-омон етиб борган. Бошқа кўпгина тошкентлик савдогарлар ҳам Арслонов Тошкентда турган пайтда, унинг тавсияси билан Оренбургга борганлар, Шундай қилиб, русларнинг Шубай Арслонов бошчилигидаги кичик карвони Тошкентга келиши шахримиз билан Оренбург, қолаверса, руслар ўртасида савдо-солиқни ривожлантириш учун шубҳасиз катта аҳамиятга эга бўлган. Айни вақтда унинг эсдаликлари Тошкент тарихига оид айрим масалаларни анча тўлдиреди ва ойдинлаштиради.

Бу борада 1742 йилда Ямишев қалъаси орқали Қалмоқ хони ҳузурига келган майор Карл Мюллернинг маълумотлари ҳам диққатга сазовордир. У Қалмоқ хони ҳузуридан Тошкент тўғрисида бир қанча қимматли маълумотлар олишга муваффақ бўлади. Мюллернинг хабаридан маълум бўлишича, қалмоқлар Тошкент устидан ҳукмронлик қилиб, кўплаб ипак гиламлар, милтиқ, момик, қундуз мўйнаси ва бошқа хил буюмларни солиқ сифатида олганлар. Қалмоқ хонлари солиқни пул ҳисобида ҳам тўлатганлар. Умуман, қалмоқларга тўланадиган солиқ ғоят хилма-хил ва катта миқдорда бўлган. Бир вақтлар Бадахшон ҳам қалмоқ хонлигига бўйсунган ва у қимматли тошлар билан солиқ тўлаган.

Уша пайтда Фарғона водийсида Абдукаримбек бошчилигида кучли сиёсий уюшма ташкил топди. Абдукаримбек Самарқанд, Хўжанд ва ўша вақтгача Қалмоқ хонлигига қарам бўлган Бадахшонни ўз ҳокимиятига бирлаштирди. Абдукаримбек Қалмоқ хонига қарши курашга бошчилик қилади ва умумий душманга қарши кучларни бирлаштириш учун Тошкентга, Кўсакбек ҳузурига ўз элчиларини юборади, Шубай Арслонов Тошкентда бўлган вақтидаёқ Галдан Чирин Абдукаримбекка қарши курашиш учун Хўжандга 40 минг кишилик қўшин юборганлигидан хабардор бўлган эди. Қўшин сони анча ошириб нўрсатилган бўлиши эҳтимол. Улар орасидаги жанг қандай тугаганлиги номасълум, лекин кейинги воқеалар Абдукаримбек ғолиб чиққанлигини кўрсатади. У Бадахшон яқинида ҳам қалмоқлар билан жангга ғалаба қозонади. Карл Мюллернинг айтишича, қалмоқларнинг Сентен бошлиқ беш минг лашкари Абдукаримбекка қарши курашади. Бу пайтда Абдукаримбек Қўқон, Хўжанд, Самарқанд шаҳарларини ва Бадахшонни, шунингдек Сирдарё соҳилидаги кўпгина жойларни ўз қўли остига олган эди. У Бадахшон яқинида қалмоқларни яна тор-мор этади. Душманнинг жуда озгина қисми ўз юртига қочиб кетишга муваффақ бўлади. Қалмоқ босқинчилари Абдукаримбек қўшинларига қарши курашда шунчалик талафот кўрдикки, кўпгина улуслар қириб ташланади ва баъзи жойларда чечак тарқалади, Бир сўз билан айтганда, халқнинг озодлик кураши қалмоқлар ҳукмронлигига йўтув етказди. Бу эса Ўрта Осиёда бир қанча жойларнинг, шу жумладан Тошкентнинг озод қилинишига олиб келади. Шу муносабат билан Оренбург губерниясининг генерал-губернатори И. Неплюев ҳукумат сенатига: «Тошкент ва Туркистон шаҳарлари қалмоқлардан мустақил бўлиб ажралиб чиқди ва ҳозир Эрон шоҳи ҳукмронлигидан озод бўлган Хива хонлиги билан ўзаро муносабат ўрнатди», деб хабар берган эди.

Бироқ Қалмоқ хони бундай аҳволга чидай олмайди. Чунки Тошкент, Туркистон, Бадахшон унинг энг бой ва кўп даромад келтирадиган вилоятлари эди. Карл Мюллернинг ёзишича, Галдан Чирин ўз ҳукмронлигини қайта тиклаш учун Тошкентга кўп сонли қўшин юборади. «Агацак қўмондонлигидаги тўрт минг қалмоқ қўшини Тошкентга келиб, шаҳарни ўраб олди...

Галдан Чирин Агацак қўшинига Тошкентни қирқ кун қамал қилиб туриш ва шаҳар шу вақт мобайнида таслим бўлмаса уни вайрон қилишни Катта Жўз қозоқларининг бошлиқларига топшириш тўғрисида буйруқ берди».

Мана шу маълумотлардан кўриниб турибдики, Тошкент аҳолиси Абдукаримбек қўшинлари билан биргаликда қалмоқларга қарши қаттиқ кураш олиб борган.

Тошкент тарихида XVIII асрнинг охирларида бу ерга рус кон инженерларининг келиши диққатга сазовордир. Маълумки, 1784 йилда Тошкентда Юнусхўжа бошлиқ мустақил давлат ташкил топган эди. Шундан кейин Тошкентга Чимкент, Сайрам, Қорабулоқ, Туркистон ва шу атрофдаги жойлар бўйсундирилди. Тошкентнинг мустақил давлат сифатида ривожланиб

бориши Бухоро ва Қўқон хонликларини ташвишга солди. Тошкент билан ана шу хонликлар ўртасида ҳарбий тўқнашувлар содир бўлди. Юнусхўжа қўл остидаги ҳокимиятини мустаҳкамлаш ва атрофдаги хонликларнинг ҳужумларини қайтариш мақсадида ўз қўшинининг жанговар фаолиятини кучайтиришга қаратилган чораларни кўрди. Бироқ ҳунармандчилик ва қурол-яроғлар учун зарур бўлган металл етишмасди. Шу туфайли Тошкент ҳукумати Россиянинг ёрдами билан шаҳар атрофидаги тоғлардан фойдали қазилмалар (олтин, темир, мис)ни қазиб олишни йўлга қўймоқчи бўлади.

Шу вақтга келиб Тошкент билан Россия ўртасидаги савдо алоқалари анча ривожланган эди. Тошкент савдогарлари Сибирь, Оренбург ва Россиянинг бошқа жойларида савдо-сотикни тинмай ривожлантирадилар. Улар Россиянинг Ўрта Осиё билангина эмас, балки Ҳиндистон, Эрон, Қашқар ва Қозоғистон билан савдо алоқалари ўрнатишида ҳам воситачилик ролини ўйнаганлар. Рус ҳукумати тошкентликларнинг бу муҳим ролини инобатга олиб, уларнинг Сибирга кўчиб келишларига рухсат беради ва унинг учун қулайликлар яратади. Натижада Сибирь линиясида тошкентликлар яшайдиган маҳаллалар вужудга келади. Уша пайтда Тошкентдан Россияга ип ва ип газламалар, кийим-кечаклар, пахта, туршак ва бошқа моллар юборилган. Бундай тайёр маҳсулотларнинг Россияга жўнатиб турилиши Тошкентда Ҳунармандчилик саноати ва қишлоқ хўжалигининг маҳсулдорлигини таъминлашда, умуман, ишлаб чиқариш кучларини ўстиришда фоят муҳим аҳамиятга эга бўлди. Бу вақтда Россия Ўрта Осиёда, шу жумладан Тошкентда саноати ривожланган қудратли давлат сифатида маълум эди. Буни яхши англаган Юнусхўжа Россияга элчи юбориб, алоқани мустаҳкамлашга интилади. Шу мақсадда у 1794 йилда савдо карвони орқали Сибирь линиясининг бошлиғи генерал-поручик Штардманга махсус хат йўллайди. Унда савдо-сотикни кенгайтириш ва тоғ жинслари бўйича мутахассислар юбориш таклифлари ёзилганди. Шу муносабат билан Штардман Тошкент ҳақидаги маълумотлар юзасидан рус ҳукуматига рапорт ёзиб, ижозат сўрайди. Натижада тошкентликлар турли моллар билан Сибирь линиясида қизгин савдо-сотик олиб борганлар. Уларнинг бу ердаги савдо ҳажми салмоқли ўрин эгаллаган. Россиядан Тошкентга мовут, духоба, қизил чарм, маржон, қанд, ойна, турли мўйналар, мис, темир асбоблар ва бошқа хил моллар келтирилган. Тошкент ва Ўрта Осиёнинг бошқа шаҳарларида рус савдогарлари савдо билан бемалол шуғулланганлар.

1794 йилда рус императорининг ижозати билан Сибирь линиясидан Безносиков ва Бурнашевлар Тошкентга жўнатилди. Уларга Юнусхўжа томонидан юборилган Қорабой исмли тошкентлик савдогар йўлбошчи қилиб тайинланган. Бурнашев тоғ жинслари бўйича мутахассис эди. Рус элчилари Тошкентга Бухоро орқали бормоқчи бўладилар. Бироқ уларни Бухоро хони Тошкентга ўтказмайди. Бундан хабардор бўлган Юнусхўжа, қандай бўлмасин, русларнинг Тошкентга етиб олишлари учун ҳаракат қилган. Лекин бу ҳаракат натижасиз тугайди ва рус элчилари Сибирга қайтишга мажбур бўладилар.

1796 йилда рус ҳукумати иккинчи марта ўз элчиларини Тошкентга юборди. Бу гал «маъданчилик» мутахассиси Телятников ва Безносиков элчи қилиб тайинланди. Шу йили руслар Тошкентда ҳурмат-эҳтиром билан кутиб олинди. Улар Тошкент атрофидаги тоғларда текширув ишларини ўтказдилар. Рус мутахассислари олтин ва қумуш йўқлиги, фақат мис, қўрғошин ва темир сингари жинслар борлиги ҳақида Юнусхўжага ахборот бердилар. Рус элчилари Тошкентнинг географик жойлашиши, аҳолиси, идора қилиш услуби, қўшини, савдо-сотиги ва бошқа масалалар бўйича қимматли маълумотларни рус ҳукуматига етказиб турганлар. Шуларга кўра, Тошкент қўшини найза, қилич каби қурооллар, чўян ва темирдан ясалган тўплар билан қуролланган. Бундай тўплар 20 тача бўлан. Шаҳарда порох ишлаб чиқариш анча ривожланган. Жумладан, бир маълумотда бундай дейилади: «Порохни тошкентликларнинг ўзлари ишлаб чиқаради. Тошкентнинг селитрали ерлари жуда кўп. У ерлар бундай ўғитга бой. Қўрғошин Туркистонда қазилиб, Тошкентда эритилади. Лекин унинг миқдори жуда оз». Рус элчиларининг айтишича, Тошкентда қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш анча ривожланган. «Тошкентда, — деб ёзади улар, — пилла, пахта жуда кўп. Шунингдек буғдой, арпа, тарик, узум, ўрик, ёнғоқ, олма, нок, қовун-тарвуз сероб». Бу даврда Тошкент Бухоро, Хўжанд, Қўқон, Қашқар ва Тибет билан савдо алоқалари олиб борган. Айниқса Россия билан маҳкам алоқа боғланади.

Рус элчиларининг Тошкентдаги фаолияти рус ҳукуматининг диққат-эътиборида бўлган. Штардман ҳукуматга юборган махсус рапортида Тошкентнинг савдо маркази сифатида муҳим роль ўйнаши-

ни уктириб ўтган. Юнусхўжа ўзининг биринчи маслахатчиси Муллажон Охун ва мингбоши Аширмат ботирларни рус элчиларига кўшиб, Петербургга жўнатади. 1796 йилнинг декабрь ойида Тошкент элчилари Петербургга етиб келиб, Юнусхўжанинг рус императорига йўллаган мактубини топширадилар. Мактубда: «...Менинг қўл остидаги ерлардан топилган бешта конни текшириш учун металлургияни биладиган иккита мутахассис юборишингизни сиз улўғ подшоҳдан сўрайман», — деган сўзлар ёзилганди. Тошкент элчилари Петербургда шахсан император ва бошқа давлат арбоблари томонидан иззат-икром билан кутиб олинди ва қизгин суҳбатлар ўтказилди. Улар тоғ конларини биргаликда ишга туширишдан ташқари, савдо-сотикни янада ривожлантириш хусусида ҳам келишиб олганлар. Шу билан бирга, Тошкентга тоғ жинслари бўйича яна мутахассислар юбориш ваъда қилинган. Ваъдага биноан 1800 йилда Тошкентга Бурнашев ва Поспеловлардан иборат рус кон инженерлари келдилар.

Тошкентда рус кон инженерларини Юнусхўжа қабул қилди, самимий суҳбатлашди. Мутахассислар Чирчиқ дарёси атрофидаги тоғларга бориб текшириш ўтказдилар; у ерда жинслар миқдорининг озлиги, техника ва мутахассисларнинг йўқлиги туфайли конларни очишга имкон йўқлигини аниқладилар. Буларни Россиядан келтирган тақдирда харажатларни оқлай олиш мумкин эмаслиги маълум қилинди. Бироқ Юнусхўжа Россия ёрдамида тоғ конларини ишга солиш истагидан қайтмаслигини рус инженерларига уктирди. Ҳатто Юнусхўжа текшириш учун тоғ жинслари намуналарини Россияга олиб кетишга ҳам рухсат берган.

Рус кон инженерлари Тошкентнинг ўша вақтдаги аҳволига доир қимматли маълумотларни ёзиб қолдирганлар. Уларнинг кўрсатишича, илгари, шаҳарнинг тўртта даҳаси ўз кўшини ва ҳокимиятига эга бўлиб, ўзаро кураш олиб борганлар. «Бунинг натижасида, — деб ёзган эди улар, — деҳқончилик, чорвачилик тушкунликка учради, ҳосил берадиган боғлар хароб бўлди, ҳар бир киши тинч меҳнат қилиш ўрнига қурол билан чиқар ва ҳаётини доимо хавф остида қолдирарди». Бундай оғир аҳвол XVIII аср давомида, мустақил Тошкент давлати барпо этилгунга қадар, кўчманчиларнинг тинимсиз ҳужумлари ва зулми туфайли ҳам юзага келган эди.

XVIII асрнинг 80-йилларидан бошлаб Тошкент сиёсий ва иқтисодий жиҳатдан анча мустаҳкамланади, ҳунармандчилик ва деҳқончилик ривожланади. Ўша пайтда кўшинида бир қанча катта замбарак ва кичик тўплар бўлган. Замбараклар баландроқ жойларга ўрнатилар, тўплар эса туяларга ортилган ҳолда ишлатиларди. Шунингдек турли рангдаги байроқлар, ноғора ва сурнайлар ҳам бор эди. Уруш бошланганда ҳар бир ҳонадондан икки киши аскарликка олинган. Жуда зарур бўлганда ишга яроқли одамларнинг ҳаммаси шаҳар мудофаасига жалб этилган.

Шуни кўрсатиб ўтиш лозимки, Тошкентда мустақил давлатнинг юзага келиши халқ аҳволини яхшилаётгани эмасди. Юқори табақа синфининг аёвсиз зулми ва тўхтовсиз урушлар халқ оммасининг тинқасини қуритди. Бу ҳол Юнусхўжа бошлиқ ҳокимиятнинг заифлашишига олиб келди. Оқибатда 1808 йилда Тошкент Қўқон хонлиги томонидан босиб олинди.

1813—1814 йилларда Тошкент ва Қўқонга келган Филипп Назаровнинг бу хусусдаги маълумотлари ҳам диққатга сазовордир. «Губерния маркази бўлган Тошкент шаҳри, — деб ёзади Назаров, — Чирчиқ дарёси соҳилида жойлашган бўлиб, унинг катта қисмидаги текисликда қарийб 20 минг хонадон бор; 15 чақирим масофада шаҳар атрофи пахса девор билан ўраб олинган. Шаҳарда 12 та дарвоза бор... шаҳар ичкарасида аҳоли боғлари бўлиб, улар ҳам баланд девор билан ўраб олинган. Бу боғлар бир-бирига шу қадар яқин жойлашганки, улар орасидаги ўтиш жойи тор кўчадан кўра кўпроқ йўлакка ўхшаб кетади. Шаҳар атрофи ҳам боғлар билан қопланган. Уларга сув Чирчиқ дарёсидан канал орқали келтирилган. Каналдан шаҳарга фавворалар чиқарилган... Шаҳарда гумбазли эски мачитлар кўп». Шаҳар аёллари ҳақида ҳам Филипп Назаров қимматли эсдаликлар ёзиб қолдирган. «Мен хотин-қизларни фақат бозорларда паранжи-чачвон ёпинган ҳолда кўрдим. Улар қадди-баста келишган, башанг кийинишади...» Назаров Қўқон хонлигига қарши қўзғолоннинг гувоҳи бўлган. Бу қўзғолондан мақсад Тошкентнинг илгариги мустақиллигини тиклаш

эди. Қўзғолонга маҳалий зодагонлар намояндаси Рустамбек бошчилик қилган. У қўқон хонлиги Тошкентни босиб олгандан кейин қозок даштларига яширинган. Рустамбек Бухоро хони ёрдамида иш кўрган. Бу қўзғолон шафқатсизларча бостирилган ва унинг қатнашчилари қаттиқ жазоланган. «Мен ўн кун давомида, — деб ёзади Филипп Назаров, — бу бечораларнинг қандай қатл этилганини кўрдим. Тошкентликлар кўзи ўнгида улар қаттиқ азоблаб ўлдирилди. Рустамбек қўлга туширилди ва ўлим жазосига ҳукм этилди...» Бироқ Рустамбекнинг қариндош-уруғлари Филипп Назаровга мурожаат қилиб, ўлим жазосини бекор қилиш учун ёрдам кўрсатишини илтимос қиладилар.

1830 йилда Россиядан Ватанига қайтиб кетаётган қўқонлик элчиларга кузатувчи қилиб тайинланган Хорунжий Потаниннинг Тошкент тарихига оид эсдаликлари ҳам қизиқарлидир. Потанин 12 нафар казак ва бир урядникдан иборат кичик ҳарбий отрядга бошчилик қилган. У ўз отряди билан бирга Қўқон элчиси ва унинг ўн икки ҳамроҳини кузатиб борган. Потанин отряди Тошкентга киришдан олдин Қорақамишда тўхтади. Шаҳар маъмуриятининг вакили у билан учрашиш учун бу ерга келди. Шаҳарда руслар иззат-икром билан кутиб олинди. «Мен, — деб ёзади Потанин, — ўз отрядим ва элчилар билан шаҳарга йўл олдим. Совғалар ортилган туяларнинг икки томонида иккитадан казак, уларнинг орқасидан эса бизлар борардик. Бизларни Тўқсабо (Ўрта Осиё хонликларидаги лавозимлардан бири) қилич, найза ва камон ўқлари билан қуролланган эллик киши билан кутиб олди. Аскарлар турли рангдаги чопон кийиб, бошларига салла ўраб олишган ва тартибсиз ҳолда отда юриб борардилар. Уларнинг баъзилари аргумоқ, айримлари қирғиз отларини миниб олган эдилар. Ортидан эса пиёда ва отлик кекса ҳамда ёшлар келарди».

Шаҳар марказида русларнинг пайдо бўлиши аҳоли орасида зўр қизиқиш уйғотди. Рус солдатларининг интизомлилиги уларни ҳайратга солган ва қойил қолдирган эди. Потанин шу тўғрида қуйидагиларни ёзади: «Бизлар шаҳарга кириб борар эканмиз, томларда, деворларнинг устида кўплаб эркак ва аёлларнинг қизиқиш билан қараб турганликларини кўрдим. Ҳамма бизларга ажабланиб тикилар, тартиб билан юришимизни, цилиндр шаклидаги баланд, ярқирок бош кийимимизни ва қуролларимизни ҳайратланиб томоша қиларди... Бозордан ўтиб бораётганимизда ҳам у ердаги одамлар савдо-сотикни тўхтатиб, диққат билан кузатардилар...»

Тошкент қушбеги русларнинг шаҳарга келиши шарафига зиёфат берди. «Зиёфатда қушбеги мендан Россия тўғрисида жуда кўп нарсаларни сўраб билди», деганди Потанин. Зиёфатдан кейин қушбеги рус ҳарбий машқларини кўрсатишни илтимос қилди. Потанин казакларни саф торттирди, сўнгра уларга найза ва қилич билан турли машқлар бажарттирди. Қушбеги бундан гоят ҳурсанд бўлиб, Потанинга миннатдорчилик билдирди. Хон русларнинг Қўқонга келишидан жуда мамнун бўлганини айтди.

Хорунжи Потанин Тошкентда аҳоли ғаллакорлик ва боғдорчилик билан шуғулланиши, шаҳар ерлари унумдор эканлиги, экинзор ва боғларга сув каналлар орқали олиб келинганлиги тўғрисида ҳам ёзади. Унинг эсдаликларида тошкентликларнинг куй ва рақслари, аёллари ҳақида маълумотлар бор. Хорунжи Потанин Сибирдан Тошкентга, сўнгра Қўқонга бораётганида фақат сувсиз қақраб ётган даштларнинггина эмас, деҳқончилик воҳаларини, обод шаҳарлар ва қишлоқларни ҳам кўрди. У ўзбек халқининг меҳнатига юксак баҳо беради: «Бу ерларда фақатгина кўчманчи халқ ва чорва моллари намоён бўлибгина қолмай, кўркам далалар, катта-катта шаҳар-қишлоқлар, сиёсий жиҳатдан бирлашган, ҳокимият ва қонунларга бўйсунувчи, савдо-сотик, фойдали ҳунармандчилик ва санъаткорлик билан машҳур, ҳаёт кечириш йўлида фидокорона меҳнат қилаётган одамларни ҳам кўриш мумкин».

Гарчи Потанин Тошкентдан орқага қайтиб кетиши керак бўлса-да, шаҳар ҳокимининг таклифига биноан, у Қўқонга жўнайди. Қўқонда ҳам Потанинни ҳурмат ва эҳтиром билан кутиб оладилар.

Хорунжи Потанин Тошкент билан Сибир ўртасида савдо карвонлари ва элчилар қатнаган йўлларнинг батафсил тафсилотини қолдирган. У 1829 йилнинг 12 августида Омскдан Семипалатинскка, сўнгра Иртиш дарёсидан ўтиб, Мирзачўлга ёки Ботқоқдалага келади. У 800 чақиримдан ортиқ масофани босиб ўтди. Сув етишмаслиги ва манзилроҳлар йўқлиги туфайли йўл юриш гоят машаққатли эди.

У қояли тоғларга йўлиқади. Потанин Темирчи тоғининг тагида уч аршин келадиган одам қиёфаси тасвирланган тош устунни кўради. Қизилрай тоғи яқинидаги Бўғозбулоқ кўли тепасида ҳам худди шундай қоя кўрганлигини айтади. Бу ерда яна тўртбурчак шаклидаги катта-катта тошлар ётарди. «Тўртбурчак шаклидаги тошлар ва тош устунлар, — деб ёзади Потанин, — вайронага айланган биноларни эслатиб турарди. Биринчиси, қабрга қўйилган тошлар, иккинчиси эса илгари бу ўлкаларда яшаган халқларнинг машҳур фарзандларини шарафловчи ёдгорлик, деб тахмин қилиш мумкин... Тош устунлардаги тасвирлар гоят моҳирлик билан яратилган бўлиб, мусулмонлар у жойни муқаддас деб биладилар. Шунинг учун ҳам қирғизлар, тошкентликлар ва ислом динидаги бошқа халқлар бу ерда тўхтаб, қуръон ўқийдилар».

Даштдан кейин йўл Олатов дарёсидан бошланувчи Чуй дарёси орқали ўтади. Карвонлар бу дарёдан кечиб ўтгач, унинг 500 қақирим келадиган ирмоғи бўйлаб борганлар. Бу ерда Потанин Тошкентдан Семипалатинск шаҳрига кетаётган савдо карвонини учратади. Айни вақтда Филипп Назаров ҳам Семипалатинск ва Петропавловскка савдо карвонлари келганлиги ва жўнаб кетганлигининг гувоҳи бўлган. Масалан, 1814 йилда у 1500 туядан иборат савдо карвони Тошкентдан Семипалатинск ва Петропавловск шаҳарларига юборилганини кўрган.

Чуй дарёси ирмоғи кечувидан кейин йўл эгри-бугри кумлоқ дашт орқали ўтиб, юриш гоят мушкул эди. Бу йўл Қўқон хонлигининг Чўлоққўрғон истехкомига, сўнгра Бўролдак, Қоратов тоғлари туташган Чўлоқовуш деган жойга олиб борарди. Чўлоққўрғон аҳолисининг кўпчилиги тошкентликлардан иборат эди. Улар маъмурий лавозимларни эгаллаб, савдо-сотиқ ва деҳқончилик билан шуғулланардилар. Бу ерда Россиядан, Хитойдан ва ўлкадаги бошқа мамлакатлардан келадиган карвонлардан бож олинарди. Сўнгра йўл Мингбулоқ ва Чимкент орқали ўтарди. Чимкентда русларни маҳаллий маъмурлар гоят самимий кутиб олдилар. Потанин шу ҳақда: «Шаҳар ҳокими бизларга чой ва чилим тутиб, узум, қовун ва палов билан меҳмон қилди. У мендан Россия тўғрисида, биздаги турмуш тарзи, русларнинг урф-одатлари ҳақида сўраб-суриштирди», деб ёзади. Айни вақтда Потанин Чимкентда оддий халқ, хотин-қизлар Тошкентдагига қараганда бирмунча эркин эканлигини пайқайди. «Аёллар анча гўзал, хушмуомала бўлиб, эркаклардан юзларини яширмайдилар».

Чимкентдан эса йўл Тошкентга олиб борарди.

Хулоса қилиб айтганда, ушбу маълумотлар Тошкентнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий ҳаётини ўрганишда жуда катта аҳамиятга эга.

МАЪНАВИЙ ҲУҚУҚ МАСАЛАСИ

40-йилларнинг охирларида ноширлардан бири академик шоир Ғафур Ғулумга Саъдийнинг «Гулистон» асарини ўзбекчалаштиришни илтимос қилади. Ғафур ака унга жавобан шундай деган:

— Шайх Муслиҳиддин Саъдий бизнинг халқимиз орасида ҳам гоят катта обрўга эга. Унинг шоҳ асарларидан бири «Гулистон»ни таржима қилиш жуда масъулиятли иш. Чунки бу ерда маънавий ҳуқуқ масаласи бор. Гап шундаки, баъдий асар таржимасида унинг аслидаги баъдийликнинг ақалли бир қисми сақланиб қолиши зарур. Чунки Шарқда баъдий асарнинг юксак савиядаги мазмунигина кифоя қилмайди, балки шу юксак савиядаги мазмун юксак баъдийлик билан зийнатланган ҳам бўлиши зарур. Мен аввал чамалаб кўрай: агар ўша баъдийликни шарқона йўсинда сақлаб қолишга ишонч ҳосил қилсам, таржимага қўл ураман. Акс ҳолда баъдийлик воситалари бузғунги услубда ишлатилса. Саъдийнинг бошига фуражка кийдириб қўйгандек чучмал бўлиб қолади.

Ғафур ака «Гулистон»ни кейинчалик юксак савияда таржима қилиб берди. Лекин унинг андишаси ўринсиз эдими?! Йўқ! Ғафур ака бу таржимага қийналар эдими?! Йўқ! У форс шеърятини аъло даражада ўзбек тилига ўғиршига ҳамisha қодир эди. Бу, андишаси, афтидан бошқа ёш таржимонларга бир сабоқ ўрнида айtilганга ўхшайди. Чунки сўнги пайтлардаги форсийдан қилинган айрим таржималар бу андишанинг гоят ўринли эканини кўрсатмоқда.

Любовь Авдеева

Рақсларда жонланган олам

— Мен 1913 йили Фарғона шаҳрининг чеккасида яшайдиган камбағал оилада туғилганман. Отамни эслолмайман, жуда ёшлигимда ўлиб кетган экан. Онамни эс-эс биламан. Айниқса, унинг қўллари билан овози эсимда қолган. У истеъдодли созанда, хонанда, раққоса экан. Унинг ашулаларини эшитгани бутун маҳалламиздаги хотин-халаж йиғиларкан. Унинг Мукаррама деган моҳир раққоса дугонаси бўларкан. Улар икковлари ҳам жуда ёш ўлиб кетишган.

Мен қассоб тоғам билан келинойимнинг қўлида тарбияланганман. Бу оилада энг меҳрибон, энг ақлли киши келинойимнинг онаси эди. Уша кишининг маслаҳати, қистови билан мени аввал халқ мактабига беришди, кейин педагогика техникумида ўқитишди. Музыкага иштиёқим жуда эрта уйғонган эди. Тоғам эса бунни сира ёқтирмасди. Уша бувим ҳеч ким йўғида сандиққа яширилган чилдирмани олиб чаларди, мен ўйнардим. Менга биров қандай рақсга тушиб кераклигини ўргатганини эслолмайман, кўрганларимга ўхшатиб ўйинга тушаверардим. Уртоқларим, бувимнинг дугоналари ўйинларимни кўрганларида ҳаваслари келиб мақташарди. Бувим билан қанчадан-қанча рақслар ўйлаб топардик... Юқори синфларга ўтганимдан кейин мен бир қанча тўғарақларга, айниқса, қўшиқ ва рақс тўғарағига кўп қатнайдиغان бўлдим.

Муҳиддин Қори Ёқубов билан Тамарахонимни саҳнада кўрганимдан кейин менда артист бўлиш иштиёқи жуда кучайди. Ушанда Тамарахоним «Дилхирож» куйига рақс тушган эди. Раққосанинг кўзларида чуқур алам, қўллари фарёд чекаётгандек изтироб билан силкинади. Зал жимжит, тиқ этган товуш эшитилмайди. Раққоса саҳнадан чиқиб кетганида ҳам сукунат бузилмади. Бирдан чанг янгроқ жаранглаб, саҳнага бутунлай бошқа Тамара, дадил, шўх комсомол қиз отилиб чиқиб, «Усмония» куйига ўйнай кетди.

Остонадан ўтарканман, артист бўлиш аҳдим қатъийлашган эди. Буни бувимга шивирлаб айтганимда, кампир оҳ-воҳ қилди. «Пешонангга ёзилгани шу шекилли, Мукаррам қизим. Онангдек созанда, ашулачи бутун Фарғона музофотида йўқ эди. У дуторда «Тановар»ни чалиб, қўшиқ айтганда эшитган одам йиғламай қолмасди. Аянг қўшиқ айтганда Мукаррама деган дугонаси ўйинга тушиб ҳаммани маҳлиё қилиб қўярди. Шўрлик ёшгина ўлиб кетди. Аянг шунинг учун сенга Мукаррама деб от қўйган. Майли, онагинангнинг орзуси ушалсин, унинг қўшиқларини эсингдан чиқарма!», деди бувим.

Бу йил халқимиз машҳур раққоса, СССР халқ артисти, СССР Давлат мукофоти ва Ҳамза номидаги Ўзбекистон Давлат мукофоти лауреати Мукаррама Турғунбоева туғилган куннинг 70 йиллигини кенг нишонлади. Ўзбекистонда рақс санъатининг ривожланиши, айниқса, бутун жаҳонга донғи кетган «Баҳор» ансамблининг ташкил топиши ва камолга етишида атоқли санъаткор катта жонкуярлик билан меҳнат қилган эди. «Шоҳида», «Гуландом», «Оқ билак», «Орзу», «Тановар» каби ўзбек балетларининг вужудга келишида ҳам Мукаррама Турғунбоеванинг хизмати катта бўлганлиги жамоатчиликка маълум.

Санъатшунос Любовь Авдеева атоқли санъаткорнинг ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган катта монография яратди. Ушбу асардан олиниб, эътиборингизга ҳавола қилинаётган мазкур парча Мукаррама Турғунбоева билан бевосита суҳбат асосида ёзилган.

Энди мен қўшиқ ва рақс тўғарагида шуғулланадиган бўлдим. Уйда ҳам бувимнинг ёрдами билан тинимсиз машқ қилардим. У концертларда қатнашим учун таниш-билишларидан кийим-кечак, безаклар топиб берарди. Негаки, ҳар жума биз кеча ўтказардик, концертлар уюштирардик.

1927 йили этнографик труппа артистлари билан учрашганимда Тамарахоним ва Зухур Қобулов дугонам Ҳалима Раҳимова икковимизни театр билан бирга кетишга таклиф этишди, аммо биз журъат қилмадик.

«Хужум» ҳақида, ўзбек хотин-қизларининг озодлиги учун кураш ҳақида жуда кўп ёзилган. Ўзбек хотин-қизларини паранжи, эски турмуш асоратидан қутқариш учун бошланган бу кураш йиллари бутун бир давр эди... Жумладан, хотин-қизларни асоратдан қутқариш учун уларнинг онгидаги қолоқликка қарши курашиш керак эди. Бу мураккаб кураш эди. Биз учун ибрат намуналари бўлган биринчи ўзбек актрисалари — Тамарахоним, Мария Кузнецова, Маъсума Қориева, Гавҳар Раҳимова арман, рус, татар қизлари эдилар. Уларнинг фаолиятлари чинакам инқилобчиларнинг фаолиятлари билан тенг. Улар сахнадан ташқари маҳаллаларда ҳам оммавий тарғибот-ташвиқот ишларини олиб боришарди. Уларга таҳдид қилишар, улар эса тап тортишмас, журъат кўрсатишар, баҳсга тортишса, нима деб жавоб қайтаришни билишар эди. Бу курашда Нурхон, Турсуной каби санъаткорларимиз қурбон бўлдилар. Озодлик душманлари санъаткор хотин-қизларнигина эмас, паранжи ташлаган, саводсизликни битириш курсларига кирган аёлларни ҳам ўлдирардилар.

Хуллас, ҳали айтганимдек, у вақтларда артист бўлиш — инқилобчи бўлиш билан баробар эди. 1929 йили бизни Самарқандга таклиф этганларида, мен сафарга отланиш билан бирга янги ҳаётга қадам қўйишга ҳам тайёрланардим. Ҳалиманинг аясидан розилик олишимиз қийин бўлмади. Аммо тоғам билан келинойимнинг кўнишларига кўзим етмасди. Мени фақат бувим қувватларди. У хотин-халажни йиғди, улар мени «Тановар»ни айтиб кузатиб қолишди...

У вақтларда театрда ишлашга журъат этиш билан киши ўзини кўпгина қийинчиликларга, оиласидан, яқин кишиларидан маҳрум бўлишга маҳқум этарди.. Машаққатли вақтлар эди. Айниқса, ҳали турмушнинг нималигини яхши билмайдиган биз ёш қизалоқлар учун Самарқандга келиб театрда ишлай бошлаган кезларимизда ойлигимизни етказолмай оч қолдик, қийналдик, машаққат чекдик...

Булар ҳам бахарнав, мен бошқа нарсадан хавотирланардим. Тоғам келиб қолишидан, ё битта-яримтани жўнатиб, худди Нурхондек ўлдиртириб юборишдан қўрқардим. Нурхоннинг ўлдирилганига ярим йилча ҳам бўлмаган эди. Ниҳоят мени Уста Олим билан унинг рафиқаси, Нурхонининг опаси Бегимхон ая қиз қилиб олдилар. Бора-бора бу хавотирларим барҳам топди.

Биз партия, совет, жамоат ходимлари билан биргаликда Самарқанд районларида мушгумзўрларни синф сифатида тугатиш, қишлоқларни коллективлаштириш ишларида қатнашар, ўз санъатимиз билан хизмат кўрсатар эдик. Шунисини ҳам айтиш керакки, кишилар концертларимизга келишга қўрқар, аниқроғи, артистларни ҳам, томошабинларни ҳам ўлдираимиз, деб таҳдид солган душманлардан ҳайиқар эдилар.

Ана шу йилларнинг сурункали таҳликалари ҳамон ёдимда. Мен ўшанда қўшиқ айтган, рақсга тушган кезларимдагина ўзимни эркин ҳис этардим, ҳатто қувониб бахтиёр бўлиб кетардим. Шундай онлар учун ҳар қандай машаққатларни чекишга тайёр эдим... Илк бор бир учрашувда нечалаб аёлларнинг фожиали, аамли тақдирлари билан танишгач, тўғри йўл танлаганимни, ўзим учунгина эмас, кўплар учун, кўпдан-кўп хотин-қизлар учун зарур бўлган иш билан шуғулланаётганимни идрок этдим...

Мукаррама Турғунбоева билан суҳбатлашиш жуда мароқли. Уйда гаплашсангиз — сал ҳазин, кўпроқ болалик, ёшлик кезларини, театрда дастлаб ишлай бошлаган йилларини эслайди. «Баҳор» концерт залидаги кабинетида эса тийрак, ишчан, саволларингизга қисқа, пухта, аниқ жавоб беради. Репетиция залида оркестр янграб турган, машқ кийимидаги қизлар терларини сочиқ билан артаётган, репетитор янги рақсни ёки ҳаракатни эълон қилаётган, ана шу рақс ҳеч кўнгилдагидек чиқмаётган, бу ҳаракатларни қайта-қайта такрорлаттираётган пайтларда эса Мукаррама опа мутлақо бошқача бўлади. Бундай пайтларда у, зотан бу янги рақс яратилаётган онлар эмас, одатдаги оддий репетиция бўлса-да, Мукаррама опа аллақандай тантанавор қиёфа касб этади, унинг кайфияти кўтаринки, бемалол айтиш мумкинки, илҳомбахш бўлади.

Бундай пайтларда замонавий янги рақслар юзага келади, ўтмиш қиссалари ва афсоналари жонланади, шундай дамларда Мукаррама опа хушқалом бўлиб кетади, фикрларини ташбеҳлар билан баён этади.

— Сиз ҳаётингиз билан ижодингиз босқичларини белгилаб бераоласизми?

— Аввало, мен ўзимни «ҳаёт» билан «ижод»га тақсимлаёлмайман. Мен бир бутунман, ҳаётим — бу менинг рақсларим, рақсларим бўлса — менинг ҳаётим. Қолаверса, мен «босқич» деган сўзни ёмон кўраман. Босқич эса ниманидир хотималаб яқунлайди, менда эса бир нимани хотималайдиган бундай яқунлар йўқ.

— Ҳаётингизда умрбод ёдингизда қолган йиллар, ойлар, кунлар ёки онлар бўлганми?

— Йиллар, ойлар, кунлар ҳамиша ёдимда туради, чунки уларни бошимдан кечирганман. Ҳаётимдаги баъзи дақиқалар, онлар хотирамда ярқ этиб гавдаланса, мен ўша лаҳзаларни янгидан бошдан кечиргандек бўламан.

Мен Москвага кўп бораман. Аммо пойтахт кўчаларига қачон қадам қўймай, қалбимни 1930 йили вокзал майдонига илк бор оёқ босган онларимдаги туйғу чулғаб олади. Ушанда СССР халқлари театр олимпиадасига борган биз ёш артистлар бир-бирларимиз билан қўл ушлашганча бир тўп бўлиб юрардик. Ҳамма бизга далда бераётгандек самимият билан жилмаярди. Эртасига биринчи концертдан қўл ушлашиб чиқарканмиз, москваликлар кетаётган жойларида тўхтаб, жилмайганча бизни қарсақ чалиб олқишлаган эдилар. Ана ўшанда қалбимда, мен ўзбек артистиман, деган мағрур туйғу тугилган эди.

— Сиз театрда ишлай бошлаган дастлабки ойлариңгизданоқ раққоса бўлмагандирсиз?

— Мени дарҳол раққосалар сафига киритишди, ҳар куни педагоглар қўл остида рақс машқ қилдим. Аммо мен драматик актриса ҳисобланардим, ҳатто ўзим роль танлашимга изн беришарди. Биласизми, аксар кампирлар ролларини ижро этардим. Лекин кимдир касал бўлиб қолиб, биринчи марта кампир ролини топширганларида алам қилиб роса йиғлаганман. Уша кезларда ўн етти-ўн саккиз ёшларда бўлсам, ёш қизларнинг ролларини ижро этиш менга ёқмасди, негаки, бунинг ҳеч қийин жойи йўқ эди. Кўринишидан беозор, мулоийм, аслида эса шафқатсиз, ёвуз кампир ролини ижро этиш осон иш эмас эди. Мен буни биринчи спектаклдаёқ пайқаб, кейин «кампирлар» ролларини сўраб оладиган бўлдим. Режиссёрлар кутмаган шундай гримда чиқардимки, артистлар мени таниёлмай қолишарди. Энг муҳими, гавда пластикаси, юриштириши, ҳаракат муҳим аҳамият касб этади. Мен мушаклар ҳаракатини ҳис этишга тиришардим. Хореографияда мушак кучларининг йўналиши, эҳтиёт кучлар деган тушунча бор. Тўғри, мен у вақтларда бу тушунчалардан беҳабар эдим, аммо мушакларни ҳис этишга тиришардим. Мен кексалар билан ёшларнинг юришларига разм солардим. Тақлид қила бошласам, ўхшаётганини айтишар, ҳаракат ёки юришдаги бирор деталга эътибор бериб, ошириб юборсам — кулишар эди. Хуллас, бу ҳар қалай «ўйин» эди. Мен эса ҳақиқатдаги нарсани кўрсатгим келарди. Бир куни мушакларимни бўшаштириб юборган эдим, мажолсизланиб кўчадан ўтишга ҳам чоғим келмай қолаётганини сездим — мушакларимга зўр бермай, белимни ҳам, оёқларимни ҳам тириштирмай аста-секин кета бошладим... Аминманки, мен ўйнаган кампирлар роллари, айниқса, раққосалар учун актёрлик маҳорати бўйича чинакам машқ бўлиб хизмат қилиши мумкин экан.

«Уртоқлар» спектаклида мен барча ролларни ўйнаб чиқдим. Айниқса, Анорхон роли режиссёримиз Музаффар Муҳамедовга маъқул бўлди. «Аршин мол олон»да Осие ролини ҳам, Зебо ролини ҳам, рақсларни ҳам ижро этдим. «Гулсара»да Озодахон, Асалхон ролларини ўинадим. Бир куни бирданига Озода ролини ҳам, Ойсара ролини ҳам бажаришимга тўғри келди. «Фарҳод ва Ширин» музикали драмасида мен иштиёқ билан жодугар Есуман ролида чиқдим, навбатдаги спектаклда эса Тамарахоним ижро этадиган рақсларни бажардим. Шу спектаклда эронча рақсни ҳам адо этганман, кейин папоқ кийиб, мўйлов ёпиштириб, аскар ҳам бўлиб чиққанман! Аммо бадбашара ёвуз жодугар кампир Есуман ролини жуда ёқтирардим.

Ҳатто саҳнада турсам бас, спектаклда иштирок этаётганимдан фахрланардим. Биронта ҳам репетициядан, биронта ҳам спектаклдан қолмас эдим. Касал бўлсам ҳам театрға келаверардим...

Ишлай бошлаган дастлабки йилимданоқ ўз ролим билан рақсимнигина эмас, спектаклдаги барча рақслар ва хорларни ҳам ўрганиб олардим. Ҳозир ҳам, тўғри иш тутган эканман, деб ҳисоблайман. Барча артистлар ҳам шундай қилишлари керак. Ана ўшандагина бус-бутун образга кириш, ўшандагина спектаклни бошдан-оёқ тушуниш мумкин бўлади. Театр — менинг ҳаётим ва дорилфунуним, десам янглишмасман.

— Студиядаги машғулотлар сизга раққоса сифатида театрдаги амалий ишингизчалик кўп самара бермагандир-а?

— Йўқ, ундай деб бўлмайди. Музика театри қошидаги студия менга

билим берди, театр эса мени профессионал санъаткор сифатида воёга етказди. Кўп йиллик тажрибам мобайнида шунга амин бўлдимки, ўқув юрти билан театрдаги иш бирга олиб борилса яхши натижа бераркан.

...Театримиз Олимпиадага тайёргарлик бошлаб, рақсларни сахнага қўйгани балетмейстер Леонидов келганида биз классик рақс асосларини ўрганишга киришганимизга бир неча ойгина бўлган, аммо дурустгина уқувимиз келиб қолган эди. Игитлар «мадад бериш» хусусиятлари билан танишиб олган эдилар, биз эса классик манерада гир айланиш техникасини эгаллаган, оёқ учида ўйинга тушишни ўрганмоқда эдик. Классик рақс бўйича педагогимиз Константин Бек жуда талабчан муаллим эди. Машгулотларимизда доимо Уста Олим ҳозир бўлар, ўқтин-ўқтин Тамарахоним келиб турар, ўзбек рақси бўйича машгулотларда эса Бек ҳам иштирок этар эди. Биз ҳам студия шогирдлари, ҳам артистлар сифатида икки-уч йил мобайнида профессионал мутахассислар бўлиб етишдик. Бу бизнинг иштиёқимиз туфайлигина эмас, педагогларимизнинг оқилона, новаторона илҳомбахш ишлари туфайли юзага чиққан эди.

Мен 1933 йилдаёқ республика балет мактабида ўзбек рақсидан дарс бера бошладим. Театрга мендан сал олдинроқ келган Гавҳар Раҳимова эса бизнинг репетиторимиз эди. У Уста Олим ва Тамарахоним билан ҳамкорликда бир неча рақсларни яратган, сахнага қўйган. Бу рақсларни биз ҳозир замонавий классика деб атаймиз. Чунончи, 1931 йили сахнага қўйилган машҳур «Занг» рақси томошабиларга шу қадар манзур бўлган эдики, биз уни 1937 йили Москвада ўтказилган ўзбек санъати ва адабиёти ўн кунлигида кўрсатилган «Фарҳод ва Ширин» музыкали драмасининг охириги кўринишига киритган эдик. Ундан олдинроқ, 1930 йили биз «Катта ўйин»ни намойиш этган эдик.

Мен шу рақсларни ансамблда сахнага қўйганимда мазкур ажойиб асарларнинг асосий ҳаракатларини, улардаги кайфиятни, уларнинг услубини асос қилиб олган эдим.

Шуни алоҳида таъкидлашим керакки, агар мен драматик актриса бўлмаганимда, балетларда иштирок этмаганимда, ўзимнинг кўпгина рақсларимни яратолмасдим, уларни ижро этолмасдим.

Мен аминманки, операда яхши қуйлаш, балет билан ансамблда яхши рақсга тушиш — яъни вазифани расман адо этишнинг ўзи камлик қилади — рақсда ҳам, қўшиқда ҳам қалбингиз зуҳур этиб турсин.

Менинг «Тановар»им 1930 йили Екатерина Гельцер ижросидаги «Ўлаётган оққуш» рақсини кўрган куним кечаси қалбимда намоён бўлган эди. Мен ана шу лавҳанинг сахнада неча дақиқа давом этишини ҳали ҳам билмайман, аммо уни Майя Плисецкая ижро этаркан, бу менга ҳамон каттакон бир спектаклдек туйилади. Мен ўшанда шу қадар таъсирланган, шу қадар ҳайратланган эдимки, туни билан мижжа қоқмадим, то қалбимда ўзбекча «Оққуш» — «Тановар» дунёга келмагунча бир неча кун ҳаяжонда юрдим.

— Уни нега фақат 1942 йилга келгандагина кўрсатдингиз?

— Бу саволга жавоб бериш осон эмас. Биз у вақтларда томошабинга лирик рақс керак эмас, ҳатто бу зарарли, деб ҳисоблардик. Уруш йиллари мен фронтдаги ёрларидан муштоқ бўлиб хабар кутган кўпдан-кўп хотинларнинг ташвишли кўзларини, фронтда эса қанчадан-қанча жасур жангчиларнинг севган ёрларини соғинган ғамгин нигоҳларини кўрдимки, шундан сўнггина «Тановар»ни намойиш этишга журъат қилдим. Мен уни жангчиларнинг рафиқаларига бағишладим, улар ҳузурда ижро этиб, бу рақсим билан, вафодор ёрларингиз сизларни ҳар лаҳза, ҳар дақиқа ёдда тутиб, садоқат билан кутмоқларди, деб уқтиришга тиришдим.

— «Тановар» рақс лавҳасини уруш йилларидаги моҳияти ва ватанпарварона руҳига кўра Константин Симоновнинг машҳур «Мени кутгил» шеърига тенглаштирса бўлади.

— Умуман, «рақс» халқимизнинг қонида бор. Халқимиз ўзига хос пластикага эга, завқ-шавқини ҳаракатлар, имо-ишоралар билан ифодалай билади, айни бир вақтда туйғуларини ҳам ҳаракатлар билан яшира олади. Ҳамза номидаги театрнинг биринчи авлодига мансуб артистларининг гавда ҳаракатлари гоёта серифода, маънодор эди. Аброр Ҳидоятлов ижросидаги Гамлетни сўзларини эшитмасдан томоша қилиш, ҳатто одатдан ташқари балет сифатида томоша қилиш мумкин эди! Агар Аброр Ҳидоятлов ижросидаги Гамлет киноленкага олиб қўйилганда борми, уни музыка жўрлигида кўрсатиш мумкин бўларди. Мен Тбилисида Вахтан Чабуквани ижросида «Отелло» балетини кўрганимда гоёта ҳайратландим. У менга Аброр акани эслатди.

Шукур Бурхоновнинг пластикаси қандай аниқ! Менингча, «Шоҳ Эдип»нинг муваффақиятларидан бири пластика туфайлидир. Сора Эшонтўраева ижросидаги Жамила ҳам мен учун гоёта серифода балетдир. Наби

Раҳимовнинг ижросидаги Хлестаков-чи? У концертларда стулда ўтирган кўйи ижро этадиган монолог ҳам — бамисоли рақс!

— Сиз актёрлик маҳорати билан махсус шуғулланганмисиз?

— Ҳа. Аввало, узоқ бўлмаса ҳам 1931 йили Шайхонтоҳурда очилган ўзбек театр студиясида шуғулландим. Менинг педагогим Сора Эшонтўраева эди. Музаффар Муҳамедов қўядиган ҳар бир спектакль мен учун маҳорат мактаби эди. Муҳиддин Қори Ёқубов уни «бизнинг Мейерхольд» деб атарди.

— Сиз Мейерхольднинг спектакллари кўрганмисиз?

— Бўлмаса-чи! Аммо бизда Вахтангов театрига қизиқиш зўр эди. Барча ўзбек театрларида машҳур «Маликаи Турондот» спектакли қўйиларди. Мен ундаги бош ролда ўйнашни орзу қилардим, бутун пьесани ёддан билардим.

Рус опера театрида «Саламбо» балетини кўрган билан кейин менда шу мавзуда балет яратиш иштиёқи туғилди. «Саламбо» балетида Вера Губская маҳорат билан ўйнади.

...1936 йили мен учун унутилмас йил бўлди — балетмейстер бўлиб ишлаш бошладим. Бизнинг биринчи «Пахта» пантомима балетимиз икки-уч мартагина қўйилди. Унинг нима учун репертуардан олиб қўйилганини билолмадик... Мен «Пахта» гача ҳам «Терим» деган пантомимани қўйган эдим. Ун кунликка тайёргарлик кунлари Уста Олим менга ёрдам берди: иштиёқ билан куйлар танлади, биргаликда тасвирий воситалар изладик. Биз устоз билан бирга «Гулсара» музыкали драмасида ҳам рақслар қўйдик.

Уша кезларда машҳур санъаткор Касьян Галейзовскийнинг маҳорат ва заковатига қойил қолдим. Унинг ёрдамида биз тарқоқ концерт номерларидан «Сайил ва колхоз тўйи» деган икки қисмдан иборат ажойиб спектакль яратдик.

— Шундай қилиб, Сиз бу йилларда музыкали театр актрисаси сифатида янги роллар орзусида иштиёқ билан ишлаётган бўлсангиз-да, бари бир раққосаликка, балетмейстерликка майлингиз кучлироқ чиқибди-да?

— Тан ҳаракатларини пухта ўзлаштириб, тажассум этиш маҳоратини эгаллаганимдан кейин, ҳамма нарсани билишим, идрок этишим зарур эди, мен шунга ошиқдим. Драматик театр тафсилотларни тақозо этади, энг умумлашган образда ҳам артист бир неча соат банд бўлади. Рақс эса қисқа, оний, санокли дақиқалар мобайнида ўйналади. Унда шу қадар кўп ҳис-туйғуларни изҳор этиш, томошабин қалбида фикр-туйғулар уйғотиш керак. Рақс ҳаракатларининг умумлашганлиги, рақс имо-ишораларидаги туйғуларнинг чуқур мазмундорлиги мен учун санъатнинг юксак ақидаси бўлиб кўринади, ҳозир ҳам шундай деб ўйлайман.

— Демак, биринчи яратган рақсингиз «Пахта» экан...

— «Пахта» рақси яратилгунча мен тажрибалигина раққоса, педагог эдим, ҳатто бир қанча ҳаракатлар ўйлаб топган эдим. Уста Олим билан бу рақс учун ҳаракатлар излашга киришар эканмиз, ўзбек рақсларида теримчиларнинг ҳаракатларини ақалли сал-пал бўлса ҳам эслатадиган биронта имо-ишора тополмадик. Аввалига мен гарангсиб қолдим. Кейин эса ижодий изланишга киришиб кетдим. Чигит экишдан тортиб, теримгача бўлган меҳнат жараёнини музыка жўрлигида ифода этишга ҳаракат қилдим. Лавҳам маъқул чиққан бўлса ҳам, қаноатлантирмади. Уни ижро этиш ҳам, томоша қилиш ҳам зерикарли эди. Шундан кейин мен қадимий рақслардан ҳаракатлар қидира бошладим... ва топдим! Йўқ, мен биронта аён тасвир топганим йўқ, фарғонача рақслардаги кўпгина қўл ҳаракатларининг иш — меҳнатдаги оддий ҳаракатлардан чиқиб келганини, раққослар уларни умумлаштирганликларини, бадий ифодасини топганлигини пайқадим. Фарғонача рақсларнинг қайси биридаги бўлмасин латиф қўл ҳаракатларини эслаб кўринг — панжалар мулойимлик билан йиғилади, ёзилади. Бу ҳаракатларга разм солиб, айрим элементларга ажратсангиз, улар худди терим вақтидаги ҳаракатлардан юзага келганига амин бўласиз.

— Сизнинг ҳозирги «Пахта» рақсингиз ҳам ўша 1936 йилдаги рақсингизнинг ўзини?

— Йўқ-а. Мен пахтага бағишланган рақснинг ўндан ортиқ вариантини қўйдим, тўғрироғи пахтага бағишланган ўндан ортиқ мустақил рақс яратдим. Узр, пахтага бағишланган деб нотўғри айтдим. Бу рақслар ғўзаларни парваришлайдиган, уларга сув бериб, бегона ўтлардан асрайдиган, чаман-чаман оппоқ пахтазорларга кўз ташлаб ҳузур қиладиган одамларга бағишланган.

Агар одамлар ўзгармай ўша-ўшалигича қолаверса, рақслар ҳам ўзгармай, ўша-ўшалигича қолаверарди. Одамлар, характерлар, ҳаёт мароми ўзгариб турар экан — рақслар ҳам ўзгармаслиги мумкин эмас.

Замонавий рақсларни қўйишим, барпо этишим осон бўлмади, чунки ўзбек рақсларининг халққа хос типик характерини, айниқса, ҳаракатларини бузишни эп кўрмадим. Аммо қандай қилиб янгиликни янгиликсиз яратиш

мумкин? Шунинг учун янги ҳаракатларни пухта ўйлаб, эҳтиёт билан кирита бошладим, улар бамисоли анъанавий ҳаракатлардан ўсиб чиқаётгандек эди. Рақсларнинг характерини замонавий хотин-қизларнинг характерига бўйсундиришга тиришдим. Бу билан томоша залидаги хотин-қизларнинг раққосада ўз аксларини, унинг сиймосида ўз орзуларини кўришлари кераклигини кўзда тутдим.

Бу машаққатли, аммо жуда мароқли ишда менга эркаклар ижро этадиган халқ рақслари яхши ёрдам берди. Мен уларни синчиклаб ўрганиб, кўп жиҳатларидан самарали фойдаландим. Шу туфайли мен бир қанча замонавий аёллар рақсларини яратдим.

1936 йили Тошкентда колхоз тўйи ўтказилди. Ушанда Асакадан келган олти уйғур чол ижросидаги халқ рақсини кўрган эдим. Улардан беш киши сафойил чалди, бир киши ўйнади. Бу рақсни ҳеч ким саҳналаштирмаган, албатта. Чол самимий ўйнар эди... Эҳтимолки, қадим-қадим бу рақсни унинг бобо-бобоклонлари ҳам худди шундай ижро этгандирлар. Мен шу ондаёқ рақс ҳаракатларини ўргана бошладим, уларнинг асосийларини эслаб қолишга тиришдим. Булар тўрт хил эди. Мен ўн кунликка атаб тайёрлаган рақсда йигирма киши сафойил чалар, рақсни ўзим ижро этар эдим. Менинг рақсим кўпгина ҳаракатлар билан бойиган эди.

Ҳозир бизнинг уйғурча рақсимизда қирққа яқин ҳаракат бор. У турмуш, меҳнат деталларидан таркиб топган бир бутун бадиий силсилани ташкил этади.

Ун йилдан сўнг — 1946 йили Тошкентда Андижон областининг санъат кўриги ўтказилиши муносабати билан ҳаваскорларга ёрдам кўрсатишга борганимда қизиқ бир воқеанинг гувоҳи бўлдим. Колхоз сайилида ёш йигитлар негадир «Андижон полькаси» деб аталиб кетган шўх халқ рақсини ижро этмоқда эдилар. Рақс жуда мароқли, аммо ундаги ҳаракатлар тўрттадан ошмас, чунки ҳар бир раққос ўзича муқом қилар, қўл ва елка ҳаракатларигина бир хил эди.

Мен ана шу ҳаракатларни асос қилиб олиб, рақсни кураш, улоқ манзаралари билан жонланттирдим. Гавданинг турлича ҳолатдаги турлича жилишларини ифодаловчи кўплаб вариантларни кўздан кечиргач, ниҳоят, аргумоғида миниб ўтирган раққос чавандоз образи юзага келди. Бугун барчага манзур «Андижон полькаси» рақсининг саҳнага чиқиши тарихи ана шундай.

— Рақс қандай юзага келади, — деган саволга жавоб бериш осон эмаслигини яхши биламан, аммо шундай бўлса ҳам журъат этиб сўрайман...

— Менинг барча рақсларим музыка туфайли юзага келади. Бирон маъқул куй, оҳанг, қўшиқни эшитсам ўша билан яшай бошлайман. Икки, уч, ҳатто бир неча йил давомида шу музыка тасаввуримда ҳаракатлар, лавҳалар, ҳатто либосларнинг рангу бичимларигача гавдалантиради. Музыка мени ҳаяжонлантиради, мен хониш қилгим келади, қўшиқ айтишга уқувим етмагани учун рақсга туша бошлайман.

Энг қувончли куйда ҳам доимо қандайдир бир яширин дард бўладики, у қалбимни орзиқтириб, мени ижодга даъват этади.

«Қари наво» ни тингласангиз — унда қандайдир мағрур улуғворликни ҳис қиласиз; «Садр» да эса — йироқ-йироқ асрлардаги ноғора садолари эшитилгандек бўлади; «Дилхирож» да — гирёну нола янграётгандек, бу аламли фарёда умид-армонлар акс этади. Мен «Мақом» ларни бир неча кунлар эшитишим, фикран узлуксиз рақсга тушишим мумкин. Менга қолса, «Мақом» учун рақс яратишнинг ҳожати ҳам йўқ, унинг куйлари шу қадар серифода, жозибалики, уларни қулоқ билан эмас, юрак билан тинглаш керак.

— «Баҳор» ансамбли барпо этилгунча ҳам Сиз атоқли хореограф эдингиз. Сиз қанчадан-қанча рақслар яратган, уларни бошқа раққослар, коллективлар билан биргаликда ижро этган эдингиз. Булар орасида қизлар билан йигитлар ижро этадиган рақслар ҳам бор эди. Хотин-қизлардан иборат ансамбль тузишдан мақсадингиз нима эди?

— Наҳотки шундай савол туғилиши мумкин бўлса? Менимча, бу ўз-ўзидан маълум-ку.

Асрлар давомида ўзбек хотин-қизлари остона ҳатлаб кўчага чиқишга зор бўлиб, асоратда яшадилар. Уларни паранжи-чачвонга чирмаб қўйдилар. Шунга қарамай, улар қўшиқлар яратдилар, шеърлар ёздилар. Аёлларимиз ҳаммаша ижод қилиб келдилар. Ўзбек хотин-қизлари қанчадан-қанча рақслар яратганлар! Нега энди ана шу ижод мўъжизаларини — жаҳонга намойиш қилмайлик! Ахир бу Ўрта Осиё аёллари яратган мўъжиза-ку!

Энг муҳими, «Баҳор» ансамблимизнинг фаолияти сиёсий аҳамиятга эга. Ансамблимиз ажнабий Шарқнинг миллион-миллион хотин-қизлари учун социализм тимсоли, беқиёс ибрат намунаси бўлиб қолди.

Танқид ва адабиётшунослик

Валентин Оскоцкий

Замонамиз солномаси

Омадим бор экан: 1959 йилнинг кузида Ўзбекистонда бўлгандим, ўшанда Турсуной Охунованинг номи бутун мамлакатга таралган ва кетмонни замонавий агрегат рулига алмашган ёш колхозчи аёлнинг меҳнат ташаббуси пахта териш техникасини эгаллаш учун оммавий ҳаракатга тўртки бўлган эди. Яхши ишнинг қаноғи бўлади деганларидек, бу ҳаракат ҳам ҳаёт тақозоси билан кенг қулоч ёйди...

Орадан бор-йўғи бир йил ўтгач, Назир Сафаровнинг «Турсунойнинг йўли» очеркини ўқиб, ўша унутилмас кунларни яна бир бор эсладим. Воқеаларни — ҳаётдаги ижтимоий янгиликни ҳозиржавоблик билан акс эттирган асар кейинчалик алоҳида китобча бўлиб чиқди. Адиб қахрамоннинг жонли портретини, характерини яратаркан, Турсуной тақдирида халқ тақдири инъикосини кўради. Ёзувчи Турсунойнинг ҳаёт йўлини Улуғ Октябрь Совет Шарқи хотин-қизлари учун берган янги, эркин ва порлок йўлисиз тасаввур қилолмайди. Худди шунинг учун ҳам муаллиф замондошларига ўтмиш ҳақида эслатишга интилади: «Ўзбекистон хотин-қизлари бир вақтлар шарият, чириган урф-одатлар кули эди. У тўрт девор ичкарасида очилишга улгурмасдан сўларди, тақдирга тан бериб ғам-андухда умрини ўтказарди. Инсоният учун муқаддас бўлган аёл — она кўхна Ўзбекистонда эри ва рўзғорининг ночор ва ҳақ-ҳуққусиз чўриси эди. Турсуной сиймосида ҳам биз оддий ўзбек аёлини кўрамыз. Лекин бу аёл янги, социалистик Ўзбекистон аёлидир. Унинг қайноқ ҳаёти нақадар мазмундор! У бошлаган ватанпарварлик иши умумхаал ҳаракатига айланди».

Назир Сафаров аввал ёзганига яна қайтишни, олдинги фикрларини кенгайтиришни, янги асарга олдинги асар мазмунини қўшишни яхши кўради. Мана, «Турсунойнинг йўли» ҳам бир неча йилдан сўнг «Ўзоқни кўзлаган қиз» ҳужжатли киссасида анча кенгайтириб, умумлаштириб берилди. «... Турсунойнинг жасоратини ҳаётнинг ўзи тақозо этди... Лекин нима учун пахта машинада териш ташаббусини айнан Турсуной бошлаб берди?» Назир Сафаров бу саволга жавобни Турсуной Охунова ўсган уйдан, табиий шароитдан кидиради. У ўсган оила Турсунойни ёшлигиданок меҳнатга муҳаббат, колхоз иши учун масъулият ҳисси руҳида тарбиялаган эди. Турсуной хурофот ва эскилик тўсиқларини енгиб, ўзлигини шахс сифатида намоён қилди, бошқаларни ҳам ўзига эргаштирди; уларга намуна бўлди, ташаббуси билан илғорлар сафини янада мустаҳкамлади. Шунинг учун ҳам унинг тажрибаси кўпчиликнинг мулкига айланди, бу тажриба унинг кадрдон колхозидagina эмас, балки республикадан ташқарида ҳам кенг ёйилди.

Албатта, «Турсунойнинг йўли» — прозаик ва драматург Назир Сафаровнинг ёзувчилик биографиясида бор-йўғи бир эпизод, ижодининг битта саҳифаси, холос. Лекин ажойиб эпизод, намунали саҳифадир... Адабиётга журналистикада қаламини чархлаб кириб келган Назир Сафаров — ҳаётини муаммоларни тез илғаб оладиган, адабиёт орқали унга ўз муносабатини билдирадиган адиб. Шунинг учун ҳам янги ходисаларга, ҳақиқий қахрамонларга катта қизиқиш билан қарайди. Натижада ҳужжатли киссани шу қадар мароқланиб ҳикоя қиладики, бу очерkning хикоядан фарқини сезмай қоласан киши.

«Янги турмуш учун кураш», — у ўзининг 1930 йилда чиққан публицистик очерклардан иборат биринчи китобини ана шундай атаганди. Бу очерклар тўплами 20-йиллар охирида «Ёш куч», «Ишчи», «Қизил Ўзбекистон» газеталарида босилган материаллар асосида ташкил топганди. Айнан шу газеталар ёш журналист учун ижод мактаби бўлиб қолганди. Муаллифнинг ана шу илк китоби билан унинг кейинги асарлари узвий боғлиқдир. Бу 1961 йили Тошкентда чоп этилган «Олтиной» хикоялар тўпламидан ўрин олган «Олтиной», «Олма олмадан узокқа тушмайди», «Аҳмадали». Ўз бахтини қандай топди» сингари психологик новеллаларида ҳам, 1966 йилда ёзилган кескин конфликтли «Қимга тўй, қимга аза» пьесасида ҳам яққол кўринади. Мазкур хикоялар ҳам, пьеса ҳам янги турмуш учун, янги ахлоқ нормалари, оилада янги маънавий муҳит учун кураш кетаётган қундалик ҳаётни акс эттириши билан ажралиб туради. Кишилар, онгидаги эскилик сарқитларидан озикланиб, янги турмушга ҳалакит бераётган урф-одатларнинг емирилиши Назир Сафаров хикоялари лейтмотивини ташкил

этади. Ёзувчи бу ҳикояларида софлик, ҳалоллик ва виждонийликни, принципиаллик ва инсон номига доғ тушираётган ҳамма нарсага нисбатан муросасизликни, ҳоҳ у оддий бир оилада бўлсин, ҳоҳ катта меҳнат коллективида бўлсин, жамиятимизнинг қонуни сифатида ҳимоя қилади.

Улуғ Ватан уруши йилларида Назир Сафаров 3-Украина fronti Сийсий бошқармасининг органи «Совет жангчиси» газетасида хизмат қилди. Кавказдан Венагача бўлган оловли йўллари босиб ўтди. Уша йилларда ҳарбий муҳбир қалами билан битилган айрим очерк ва ҳикоялар кейинчалик нашр этилган «Ҳамюртлар» (Тошкент, 1958 йил), «Томчи қон» (Тошкент, 1967 йил) тўпламларига киритилди. Улар орасида сержант Низомиддин Худойбердиев ҳақидаги «Снайпер» ҳикояси алоҳида ажраллиб туради. Еки «Қахрамоннинг тугилиши» очеркини оғайдиқ. Унда танкка қарши артиллерия батареясининг старшинаси Бойсжон Эргашевнинг жанговар фаолияти ёритилади. Кейинчалик адиб уни қайта ишлаб, «Бойс Ботир» деб атади. Фронт йўллари Назир Сафаровни ёш жангчи Бойсжон Эргашев шуҳрат қозониб, қахрамон бўлган Днепр плацдармидан Молдавия тупроғига бошлади. Ғалабадан сўнг анча йиллар ўтгач, ёзувчи у ерларга яна борди. Бу сафар у бошқа бир юрдоши — Совет Иттифоқи Қахрамони Нарзи Ражаповнинг изларини топиш умидида эди. У Нарзини бугдойзор бошоқларнинг шовуллашидан, гуллаб-яшнаётган боғлар чиройидан, кишиларнинг қўшиқларидан ахтарди. «Биз инсоннинг мангуликка элтувчи йўллари ҳақида жуда оз биламиз», — дейди адиб уруш изқуварлари билан учрашувлари ҳақида ёзаркан. Хотираларга берилиб, суҳбатимиз кечгача чўзилди... Қўрган-кечирганларимиз кино лентасидек кўз ўнгимиздан ўтди. Кўп нарсалар аниқланди, улар яна ҳам янги аҳамият касб этди, кадр-қиммати яна ҳам ортди. Кўп йиллар бурун биз билан учрашган одамлар гўё қайта тирилгандек бўлди... Совет солдатларнинг портрети деталларда намоен бўла борди: жасур жангчи, дилкаш одам, ўз биродарларига меҳрибон, аини пайтда душманга бешафас.

Пулемётчи Нарзи Ражапов умрининг 20-бахорида сўнгги жангга қирган эди. «Ёш Нарзи Молдавия фарзанди бўлиб қолди... Унинг қариндошлари фақат Бухорода эмас, балки шу ерда, Нигурени-Векнида ҳам бор. Халқлар қалбида яшайвер, Нарзи!» Назир Сафаров «Инсон изи» ҳикоясини ана шундай лирик ҳис-ҳаяжон билан яқунлайди.

«Томчи қон» ҳикояси ҳам Улуғ Ватан урушига алоқадор, халқнинг тарихий ҳаракати, замон, авлодлар ва анъаналарнинг узилмас алоқаси ҳақидаги ўйлар билан йўрилган. Ҳикоя аввалида ёзувчи анча бурун Фарғонадан Шохимардонга қилган сафарини хотирлайди. Шохимардонда хурофотчи миллатчилар томонидан Ҳамза Ҳакимзода, Ниёзий ўлдирилган эди. «Ҳамза қабрига элтадиган сўқмоқдан жуда кўп одамлар ўтади ва ажойиб шоирнинг шуҳрати мангуликка айланади», — деган эди ўшанда ёзувчига ҳамроҳ бўлиб борган Ҳамид Олимжон. Шохимардонга бораётган ёзувчилар Водилла тўхтаб ўтишади. Бу ерда улар Ҳамзанинг оташин шеърларидан руҳланган ва қотилларга нисбатан чексиз нафратга тўлиб-тошган ёш Дехқонбой Сарипов билан танишадилар. Бу воқеа 1932 йили юз берган эди. Орадан 12 йил ўтгач, олис Украинада, Львов остоналарида бўлган жангларда Назир Сафаров водиллик ёш йигит билан учрашади. Бу сўнгги учрашув эди: Дехқонбой Сарипов кейин Югославия тупроғида ҳалок бўлади. Халоскор солдат жасоратида ёзувчи фидокор Ҳамза умрининг ва ёш жангчи ҳаётининг абадийлигини кўради.

«Ҳамюртлар» тўпламидаги «Султон бўзчининг неваралари» очерки жўшқин публицистик руҳ билан диққатни жалб этади. Бир неча ўн йиллар воқеасини тасвирловчи бу очерк бир оиланинг уч авлоди тақдирини ҳақида ҳикоя қилади ва шу авлодлар мисолида Ўзбекистондаги социал ривожланиш динамикасини кўрсатиб беради.

Султоновлар сулоласининг бошлиғи ўз умрини қайғули тугатади. У тўқув дастгоҳи олдига ҳалок бўлади. Кекса тўқувчи умрининг олтинчи йилини шу дастгоҳ ёнида ўтказган эди. Агар революция юз бериб, кишилар қалбига қувонч бахш этмаганида унинг ўғли Мухаммаджонни ҳам ана шундай аянчли тақдир кутаётган эди. Революция Мухаммаджон каби оддий одамлар учун кенг истикбол йўлини очиб берди. «Ҳақиқий ҳаётни кўришдан умидини узган тўқувчининг ўғли янги дунёга, инсон орзуси амалга ошадиган даврга қадам қўйди»: Унинг илм олиш ҳақидаги орзуси рўёбга чиқади. Ўқитувчи бўлди, болаларни катта ҳаёт йўлига олиб чиқди.

Ёзувчи қўлга қиритилган муваффақиятлар, бақувват ва ишончли қўлларда эканига қатъий ишонади. Бу ишонч унинг «Дон», «Янги ер», «Ҳадича Ахророва», «Қиплоқ ўқитувчиси» очеркларига айниқса барқ уриб туради. Бу ўринда кейинги икки очерк устида батафсил фикр юритмоқ мақсадга мувофиқдир.

Муаллиф ҳар бир очеркнинг воқеаси бўлиб ўтган жой ва даврни аниқ ифодалайди, журналистика мактабидан моҳирона фойдаланади. Ҳаётини воқеани ҳужжатлар асосида ёритиш, турмушнинг ижтимоий ва маънавий нуқталарини ҳаққоний тасвирлаш — илганининг бошланиши бўлди; журналист қахрамоннинг характерини, ички дунёсини очиқ беришга интиляётган ёзувчига айланди. Журналист — ижодкор Олияхон Султонованинг қурт боқиси, ва пилла топшириш бўйича 1950 йилда республика рекорди қўйганди. Факти билан қифояланиши мумкин. Ёзувчига эса, замондошимиз бўлган ана шу одамга яқинроқдан қараш, уни жасоратга қайси йўл олиб келганлигини ўйлаб қўриш муҳимроқ. Инсон дўғилади. Унга кўп нарсани табиат беради. Ҳатто характернинг қандайдимир белгилари унда болалигидаёқ кўрина бошлайди. Биров кўрс, биров мулозим, биров қаттиққўл, бошқа биров эса кўнгилян. Биров кийинчиликлардан қочса, биров унга қарши боради. Олияхон Султонованинг феъл-атворида ҳам ўзига ҳок ҳислатлар бор эди. У дадил ва талабчан эди. Ҳадича Ахророва сингари Олияхон ҳам ўзбек хотин-қизларининг янги авлодига мансуб. Бу авлод вақиллари учун «эркин ва очик юз билан» юриш, ўз ташаббуслари билан ҳаётдан ўзиш, илғор тажриба ва илмий билимлар билан қуролланиб, катта ишларни амалга ошириш одат тусига кириб қолган эди. «Найман кишлоғида

Олияхон Султоновани гоҳ ўқитувчи, гоҳ звеновой» деб аташади, мактабда у биологиядан дарс беради, колхозда эса новатор.

Ўз қахрамонларининг меҳнатдаги ютуқлари хақида ҳикоя қиларкан, ёзувчи ўзбек аёлларининг революцияга қадар бўлган аянчли тақдири хақида эслатиб ўтишни ҳам унутмайди. Масалан, «Хадича Ахророва» очеркида муаллиф «қишлоқ» деган эски сўзинг замонавий колхоз қишлоғига асло мос келмаслиги хақида фикр юртади. «Халқ тушунчасида бу иборанинг ўз маъноси бор. Жуда қадимдан барча қолоқ, қоронғи, ночор нарсалар «қишлоқ» сўзи билан боғлиқ ҳисобланарди. Йиртиқ чопон, оч қорин, яланг-оёқ — мана қишлоқда яшовчининг белгиси. Қишлоқда биттагина чирок бор, — у ҳам офтоб, — дерди деҳқонлар. Улар ҳақ эдилар. Чунки, кун боғди, дегунча қишлоққа зулмат чўқарди. Жинчирик эса онда-сондагина, шунда ҳам бирор бахтсиз ҳодиса рўй бериб, кечаси чирок зарур бўлиб қолсагина ёкиларди. Кечаси-ку майли-я, кундузи ҳам қоронғи эди. Йўл бўйлаб баланд деворлар чўзилиб кетар, бирорта дераза, бирорта эшик бўлмасди. Кишилар бир-биридан деворлар ортига, маҳкам дарвозалар ортига яширинишарди».

Хотин-қизларнинг паранжидан озод қилиниши Улуғ Октябрь инқилобининг, социалистик тузум афзалликларининг, айниқса, Совет Шарқи республикаларидаги ёрқин намоиши бўлди. Ҳаёт ҳақиқати шундай. Назир Сафаров прозасига мана шу тарихий ҳақиқат поэтик кўтаринкилик, публицистик руҳ бағишлайди. Муаллифнинг «Ўзбекистон кўзлаган киз» умумлашган ҳужжатли очерки шу асосга қурилган. Очеркдаги чинакам қахрамон аёллар образи шоирона тасвирланади. Улардан бири юракни операция қилади, бошқа бирови ўз қонини беморга беради. Мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Бундай аёллар далада ҳам, заводда ҳам кўплаб учрайди. «Мен қишлоқ ўқитувчиси, пиллакор, Давлат муқофоти лауреати, Социалистик Меҳнат Қахрамони Олияхон Султоновани биламан — деб эслатади ёзувчи, — унинг усули билан пилла етиштириши бошланди. Мен зveno бошлиғи Хадича Ахроровани биламан. У дугоналари билан ҳар гектаридан 75 центнердан пахта олди. Унинг ғўза парваршишу усули кенг қулоч ёйди... Мен Пардаёй Азимовани биламан. У йигирма ёшида икки бола билан бева қолди. Парда Азимова дугоналари билан Жиззах яқинидаги чўлга, сувсиз, Тоштепа участкасига келади. Бу ерда Азимова бригадаси пахта етиштиради. Қизлар аввалига 50 гектар ерни ўзлаштиришади, ариқ қазиб, пахта экишади. Ҳозир ўша Тоштепада 150 гектар пахта даласи бор, атрофдаги кўриқ ҳам ўзлаштирилмоқда.» Ёзувчи бундай номлардан яна кўпини келтиради. Булар қишлоқ Советининг раиси Олтиной Очилова, бригадир Шарофат Баракаева, қахрамон она Шарофат Хамидовалардир. Уларнинг тақдири энгил, оддий кечмаган. Уруш кўпчилики бир-биридан жудо қилди, кимнидир ўғлидан, кимнидир отасидан, кимнидир турмуш ўртоғидан айирди. Лекин шодлик келганда ҳам чекинади. Қултепарлар ўрнида чаманзор қулф уради, ерга эса уруш чексиз дард-аламга грифтор қилган ўша одамнинг ўзи ишлов беради. Ёзувчи мана шу ижтимоий ҳақиқатни, ҳаётнинг давомийлигини асардан асарга таъкидлаб боради.

Бу нарса Назир Сафаровнинг сўнгги ҳужжатли киссаси «Мироб» (Тошкент, 1981) да ҳам ўз ифодасини топган. Бу асарда инсон тақдири халқ ҳаётининг тарихий бир бўлаги сифатида тасвирланади. Киссанинг асосий қахрамони Бузрукхўжа Усмонхўжаевдир. Ҳаётнинг ўзи уни революцион сафларга йўллади, у Улуғ Октябрь алангасида тобланиди. Ленин қақирғига лаббай деб жавоб берган коммунист Усмонхўжаев камбағаллар комитетида ишлади, босмачиларга қарши жанг қилди, райжркомларни, округ қишлоқ хўжалиги бўлимини бошқарди, коллективлаштиришни амалга оширишда фаол қатнашди. Бу заҳматқаш одам «пахта даласида соатлаб кезиб юрар, вақтинг қандай ўтганини сезмай қолар эди, Ахир у бу далаларни яхши эсларди: бир вақтлар деҳқонларга берилган ерларга кетмоннинг ўзи зўрға сиғарди... Энди-чи, пахта пайқаллари йилдан-йилга кенгайиб борапти. Чунки далаларда техника борган сари кўпаймоқда. Техникага эса кенг майдон керак! Теп-текис ғўза эгатлари узок-узокларга чўзилиб кетган. У ҳув олисда қатор бўлиб саф тортиб турган тутларга бориб тақалади. Бузрукхўжа Усмонхўжаев яшил дала чеккасида узок туриб қолди. У ерни жон-дилдан яхши кўради, уни ердан ажратиш қийин. Чунки, бу ерлар унинг тери билан суғорилган. Ер буни яхши билади ва мисли кўрилмаган ҳосили билан саҳий ва меҳрибон қўлларга қуллар қилади».

Фарғоналик пахтакорлар 30-йилларнинг охирига келиб гектаридан аввалги 11 центнер ўрнига 25 центнердан пахта ола бошлашди. 1939 йилда халқ хашари йўли билан бор-йўғи 45 кун ичида қазилган Катта Фарғона каналининг ҳаётбахш суви ҳосилни яна оширишга имкон берди.

160 минг кишилик қурувчилар армияси сафида Катта Фарғона канадида иш бошлаган Бузрукхўжа Усмонхўжаев улкан сув иншооти битирилгандан кейин, чорак аср мобайнида унга раҳбарлик қилди. Фарғоналик оддий деҳқон фарзанди босиб ўтган йўл ана шундай эди. Шунинг учун ҳам ёзувчи киссанинг сўнгги саҳифасига нукта қўяркан, ҳақи равишда ўз қахрамони хақида: «Катта ва шонли ҳаёт кўрди. Бу ҳаётнинг ҳар бир куни ва соати халққа, она ерга бахшида этилганди. Ана шу ерда у қолдирган из-ҳар қандай яхши иш каби ғўзалдир. Афсонавий каналнинг суви тугамаганидек, бу из ҳам ҳеч қачон ўчмайди дейди». Бугунги кунда Фарғонадаги бир қўча, Уйрат қишлоғи, Катта Андижон канали, Езёвон сув хўжалиги техникуми Бузрукхўжа Усмонхўжаев номини билан аталади. Мазкур техникумнинг битирувчилари мустақил ҳаётга қадам қўйишдан олдин рамзий эстафетани қабул қилиш учун миробнинг бюсти ўрнатилган қабр ёнига келишади. «Томчи қон»даги синғари бу ерда ҳам вақт, авлодлар, аънаналар эстафетасини, Назир Сафаров прозасининг қаршиб ҳамма саҳифаларига муҳрланган ҳаёт давомийлигини кўради. У ўзининг очерклари, ҳикоялари, ҳужжатли киссалари билан «донмо публицистлар қиладиган иш — ҳозирги кун тарихини ёзиш» (В. И. Ленин. Тўла асарлар тўплами, 9-том, 228-бет)дан иборат вазифани изчил ва собитқадам амалга оширмоқда.

Тарих Назир Сафаровнинг прозасида асосан хотиралар сифатида акс этади, шунингдек, ёзувчининг драматик асарларида ҳам айнан тарихнинг шиддатли оқими ҳақида ҳикоя қилинади. Адибнинг «Кимга тўй, кимга аза» пьесасидан ташқари барча драмалари Улуғ Октябрь революцияси, граждaнлар уруши, босмачиларга қарши кураш даврига бағишланган. 30-йилларнинг охириларида (Зиё Саид билан ҳамкорликда) ёзилган «Тарих тилга кирди» пьесаси ана шундай ўткир сюжетли асарлар жумласидандир. Драмада илк бор пайдо бўлган образ Назир Сафаровнинг прозасига кўчади. Бу қахрамонлар тўққан томчи қон ҳақида тарих сўзламоқда: «Токи йўлимизни қора тун тўсмасин! Токи қилчларимиз хамиша ўткир бўлсин! Токи оталаримиз берган қурбонлар эвазига эришилган ёруғ кунларимизни қўриқлайлик!»

«Шарқ тонги» (1950) пьесаси Тошкентда Октябрь революциясининг ғалабасини акс эттиради. Мазкур пьесада хилма-хил образлар, шу жумладан, тарихий персонажлар қатнашади. Лекин улар орасида «миллионлар оммасининг овози» устунлик қилади. Зеро, эски дунё қолдиқларини, феодал бойлар ахлоқини, диний ақидаларни, буржуазия миллатчилигини, унинг «Туркистон — туркистонликларга» деган ифвогарона шiori билан қўшиб ўз йўлларидан суриб ташлаган ана шу миллионлар оммасидир. Драма сўнггидаги тонг отиши, айниқса, рамзийдир. Асосий қахрамонлардан бири, ленинчи-большевик айтганидек, «...бу тонг одатдаги тонгларга сира ўхшамайди. Бу тонг асрлардан бери давом этиб келаётган қоронғи тунларни ёритувчи, Шарқ халқларини уйғотувчи, уларни бахтиёр ҳаётга ва донмий озбодликка ундовчи Шарқ тонгидир!»

«Шарқ тонги» драмаси сахналаридан биридаги қисқа диалог диққатга сазовор. «Бултур Жиззахда, — дея эслайди рус солдати, — қатта кўзғолон бўлган эди. У вақтда мен сокчи батальонда хизмат қилардим. Батальонимиз кўзғолонни бостириш ҳақида Куропаткиндан Туркистон ўлкасининг генерал-губернатори — В. О.) буйруқ олди. Батальонда митинг бўлди. Митингда Финкельштейн: «Ўртоқлар, кўзғолончиларга қарата ўк отмаймиз!» деди. Батальон Куропаткин буйруғини бажармади ва Жиззахга боришдан бош тортиди. Лекин бари бир «Куропаткин тўплари шаҳар ва қишлоқларни тўпга тутиб, ёндириб юборди», — дейди ички ишларга сафарбар қилинган батрак. «Биламан!..» дейди солдат. Бу — йўл-йўлакай юз берган суҳбат. Асар давомида у ҳақда бошқа эслатилмайди. Бу «сирлилик»нинг пьесага нима кераги бор дерсиз? Еки бу ўша отилмай қолган «милтқ»микан?

Асло ундай эмас. Жиззахда отилган ўқларнинг акс садоси Назир Сафаровнинг кўпгина асарларида эшитилиб туради. Исёнкор шаҳарда туғилган ёзувчи халқ кўзғолони юз берганида, ўн бир ёшли ўсмир эди, кўрган воқеалари унга жуда қаттиқ таъсир қилди ва хотирасига шу қадар ўрнашиб қолдики, бу ҳол ёш журналистнинг дастлабки ижодий қадамлариданок намоён бўла бошлади. Бу гоҳ оддий ўткинчи эпизод («Шарқ тонги») сифатида, гоҳ кенг кўламда («Унутилмас кунлар») кўринди. Муаллифнинг Жиззах кўзғолонининг 15 йиллигига бағишланган «Унутилмас кунлар» очеркида кейинчалик эса «Уйғониш» (1939) драмасида бу воқеалар қахрамонларча ҳалок бўлган халқ етакчилари хотирасига марсия сифатида янгради. Халқ озодлиги учун жонини қурбон қилган қахрамонларни унутмайди. Уларнинг ўлими ер юзидagi барча кишиларнинг озодлиги, бахт-саодати учун курашга даъват этади. Бугун биз енгилдик, лекин бу узок чўзилмайди. Халқ уйғоняпти, унинг озодликка бўлган интилишини тўхтатиб қоладиган куч ер юзида йўқ.

Ёзувчининг ана шу илк асарлари кейинчалик ёзилган «Наврўз» романига пиллапоя бўлди. Назир Сафаровнинг бу романини биз бугун ҳақли равишда ёзувчининг «асосий китоби» деб атай оламиз.

Асар устида ишлаш давомида ёзувчининг дастлабки ниёт-мақсадлари кўлами кенгайиб, катталашиб борди. Буни романи яратиш тарихидан ҳам билса бўлади. Дастлаб Жиззах кўзғолони ҳақида ҳикоя қилувчи «Кўрган-кечирганларим» романи ёзилди. Унинг номиек ёзувчининг «Унутилмас кунлар» асарини эслатади. Кейинчалик Назир Сафаров «Наврўз» китобини ёзиб, Жиззах дёрида Совет ҳокимияти ўрнатилиши ва унинг дастлабки одимлари ҳақида ҳикоя қилади. Қўхна дунё харобалари ўрнида қад кўтарган янги ҳаётнинг гуркураши Наврўзга ўхшайди. Наврўз — ёрқин ва шодиена баҳор байрами. Икки романдан — дилогиядан ташкил топган асар «Наврўз» деб аталади. Унинг илк наشري рус тилида 1975 йилда (Москва, «Советский писатель» нашриёти), кейингиси 1981 йилда (Тошкент, Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти) чикди. Уларни солиштириб кўрсангиз, ёзувчи шу йиллар ичида тинимсиз ишлаганига амин бўласиз.

«Наврўз» романидаги теран мулоҳазакорлик, ўйчанлик, ёзувчи кўрган ва кечирганларини қисса оҳангида хотирлаши, шоирона тил, фикрни мажозли, маънодор сўзлар орқали ифодалаш бизни ўзбеклар ҳаётининг ажойиб дунёсига олиб қиради. Романининг биринчи китобида, айниқса Назир Сафаровнинг жозибадор сўзи Шарқнинг раиғ-баранг киефасини яратади. Унда биз гуллаган боғлар нафасини, ариқлар шилдирашини, ари уясидек гавжум бозор шовкинини, Жиззах донгини таратаётган хунарманд усталар, темирчиларнинг жаранг-журунгини эшитгандай бўламиз. Чорбозорчининг ўғли ёш Назиркулнинг кўзи ўткир, қулоғи сезгир. У атрофни диққат билан кўздан кечираркан, ҳақиқатга олиб борувчи йўлнинг нақадар машаққатли эканини ҳали билмайди. Лекин тантанавор баҳор байрами ҳам унинг нигоҳидан хотин-қизларнинг зиндони — «ичкари»нинг дахшати ва фожиасини яширолмайди. Еш чўрилар, барча тутқунлар сийғари озодликка чиқшни истардилар. Уни ахтарардилар. Бундай бахт уларга бир йилда бир мартагина насиб қиларди. Наврўз куниди шундай бўларди. Фақат шу кунгина «ичкари» билан ташқарининг ўйин-қулгилари бир-бирига қўшилиб кетарди...

Революцияга қадар Ўзбекистонда мусулмон ақидалари, дин, хурофот, зўравонлик, шафқатсизлик туфайли қанчадан-қанча аҳли дониш ва туғма истейбод эгалари қурбон

бўлган. Чоризм хомийлигида иш юритган эски мусулмон мактаби «халқ онгини заҳарлаш»дан нарига ўтмаган, оммага илм бериш ўрнига уни жаҳолат исканжасида сақлаб туришга ҳизмат қилган.

Хунариманд кишилар орасида, оддий меҳнатқаш оиласида яшаган Назиркул яхшилик ва ёмонлик тўғрисидаги халқ тушунчасини чанқоклик билан ўзига сингдириб боради. Натижада Назиркул катта акаларнинг қайси биридан ўрнак олиш борасида тўғри йўл таналяди. Акаларнинг иккаласи ҳам темирчи. Лекин «биттаси чапани, қиморбоз, бошқаси, ҳурмат-эътиборли киши. Биттаси иш ҳақида кайғурмас, иккинчиси ишга жон киргизар, бутун меҳрини ишга тўкиб соларди. Носир аканинг қўлида доира ва дутор сайраб юборарди. Қосим аканинг қўли гул эди. Шу боисдан уни Қосим фаранг деб аташарди. Уни яна оқсокол деб ҳам аташарди, ҳолбуки соқоди коп-қора, ёши хаали бор-йўғи ўттизда эди. Оқсокол — бу ақллиги, мохирлиги белгиси эди». Автор — лирик қаҳрамон «мохир қўлга алоҳида эътибор беради. Жўшқин Носир ҳақида ҳам меҳр билан ёзади. Чунки тўй-базмлар Носирсиз қизимасди. Унинг қўлида дутор, доира тилга кириб, сайрарди. У уста доирадаст, ўз замонининг мохир машшоғи эди. Лекин уйда у бунақа эмасди, уйда, одатда, камгап, сержаҳл бўларди. Унча қиройли ҳам эмасди. Борди-ю, чойхонада кўпчилик давласига тушиб қолса, унга жон қирарди. Унинг доира чалаётган қўлларига укаси ҳавас билан қараб турарди. Шунда қатталар Назиркулдан, акаларингдан қайси бирига ўхшашни хоҳлайсан, деб сўрашса, ҳеч иккиланмай: «Қосим акамга ўхшаган фаранг бўламан», — деб жавоб берарди. Шунда улар қулиб: «Ўббо, сен-эй» — дейишарди.

Қосим — яхши йигит. Қосимнинг қўли гул, ўзи ақлли. У — ҳақиқий инсон.

Мана шу гаплардан сўнг унинг Носирга раҳми келарди. Ахир у хаммани қулдиради, хаммага қувонч бахш этарди. Нега энди ҳеч кимнинг Носирга ўхшагани келмайди. «Хатто мен — унинг укаси ҳам!

Мен буни кейинчалик тушундим. Кишиларнинг ҳаёти меҳнатда ўтарди. Меҳнат оғир, баъзан жуда азобли бўларди. Эрта тонгдан кеч қоронғисигача меҳнат қилган ва пешона тери тўкиб бир бурда нон толувчилар меҳнат қадрига етишарди. Мохир қўллар энг аввало ишда, кейин эса, байрамда керак бўлади». Бу сўзларнинг келтирилиши бежиз эмас. Уларнинг тагида чуқур маъно бор. Бир акасининг санъатига мафтун, иккинчи мохир қўли акасининг хунарини маъқул қўрган лирик қаҳрамон ўз кайғусини ҳам яширмайди. Чунки истеъдоднинг гул очмай нобуд бўлишини ҳис қилади.

Эркесвар, ҳазилқаш Жайноқ ҳам меҳнатқаш халқ вакиллари. Унинг «таъкиқланган сўзи» бой, мулла, мингбоши, эликбоши, хатто подшонинг ўзини фош қилади. «Бу кишиларни ҳам чўчитар, ҳам қаҳр-ғазабини тоширар, уларга мадад берарди». Романда тасвирланган ўзига хос табиий характерлар қаторида Назиркулнинг отаси билан онасини ҳам алоҳида таъкиқлаш лозим.

Бутун Туркистонни ларзага келтирган 1916 йилнинг драматик воқеалари ҳақида Назир Сафаровдан олдин ҳам ёзилган эди. Маҳаллий аҳолини мардикорликка олиш тўғрисидаги подшо фармони олдин берилган ваъда ва мажбуриятларга зид бўлгани учун халқнинг кексиз ғазабини кўзгади. Норозилик тўлкини қозок қўлларига ҳам ёйилди. Мухтор Аvezовнинг дастлабки киссаси «Оғир йўл», Абдижамил Нурпеисовнинг «Қон ва тер» трилогияси шу воқеаларга бағишланганди. Асқад Мухторнинг «Чинор» романи бобларидан бири исёнкор Жиззах ҳақида ҳикоя қилади. «Наврўз» романининг ўзига хос хислати шундаки, у ўша шиддатли воқеалар иштирокчисининг хотираси сифатида ёзилган, муаллиф ўша кунлар фожиасини ҳаққоний тасвирлаган. Гарчи бу воқеаларни ўз кўзи билан кўрган Назиркул ўн ёшдан сал каттарок бўлса ҳам, кўзғолончилар эришган қиска муддатли ғалаба қалбага қувонч бахш этган, мағлубиятдан сўнг жиззахликлар бошига тушган оғир қуфатлар унинг дилига ҳам озор берган эди.

Бир куни унинг отаси шундай деган эди: «Майли, одамлар бир кунгина қанот билан яшасинлар, бир кунгина парвоз қилсинлар». Гарчи бу гап баҳорги «Наврўз» байрами кунларида айтилган бўлса ҳам, биз уни кўзғолон кунларига тааллуқли дея оламиз. Зеро, айнан шу кўзғолон ўзларининг топталган ҳуқуқларини ҳимоя қилишга отланган кишиларнинг социал-синфий онги, революцион руҳи ўсанлигини кўрсатади. «Халқ билан бирга курашга отланган кишини ҳеч нарса тўхта олмайди».

Назиркул «озодлик» сўзини илк бор эшитганида уни жуда туманли тарзда ҳис қилган эди. Озодлики «далалар устидан, дарахтлар тепасидан ошиб бутун дунё бўйлаб эсаётган шамолга қиёс қилганди. Еҳуд чўққидан паства отилиб тушаётган шалолага ўхшатганди. Еки осмонда эркин қанот коқаётган бургут, деб ўйлагасди у озодлиқни. Жиззахга келган озодлик эса бутунлай бошқача намоён бўлди. Жиззах исён кўтаргандан кўра кўпроқ қамалда қолган шаҳарга ўхшарди. Лекин маҳаллий маъмурият тугатилган эди. Халқ шаҳарда ҳам, туманда ҳам хўжайин бўлиб қолди. «Жиззахликлар шу бир неча соат ичида кўзғолон кўтарганликларини тушунармидилар? Улар туман (уезд) ҳукмронсиз, ёвуз мингбоши ва генерал-губернаторнинг ноибларисиз қолганини ҳис қилармидилар!»

Бу умидлар куни эди. Лекин у ёвуз кун билан алмашди. Шаҳарга тўғрилаб қўйилган подшо тўплари «кўзғолончилар уяси» қулини қўққа совиришга тайёр: «Улим» сўзи ҳам энди одамлар юрагини увиштирмайдиган, даҳшат солмайдиган бўлиб қолди. Жазо отрядининг солдатлари Каппон майдонига ҳайдаб бораётган оломон орасида юрган Назиркул хайрон: «Раҳм-шафқат сўраш керак, ёки солдатларга ташланиш керак, аҳир улар унчалик кўп эмас-ку, курашиш керак. Зўравонликка индамай бўйсунавериш керакми? Улиш шартми?»

Исёнкор жиззахликларни «сувсиз Учтепа чўлига кўчириш» сахнаси ҳам ўта фожиали акс эттирилади. Сургун қилинганларни бу ерда ташналик ва очликдан ўлиш хавфи кутарди. Борди-ю, агар «очликдан ҳамма даҳшатга тушган ўша кезде қўлда

туялар карвон пайдо бўлмаганида, бу фожияли дарбадарлик нима билан туғашини ким биларди дейсиз. Карвон гўшт ва дон олиб келганди.

Анча улгайиб қолган Назиркул икки Россия мавжудлигини ўзича қишқ эътиди. Ўз вағандошлари — ўзбеклар орасидаги икки лагерь сингари Россия халқлари ҳам икки лагердан иборат эканини англайди. Чор Россиясининг иродаси билан кадрдон Жиззах «афу этилган» кўзғолончиларни чағ ва тўзон билан кутиб олади. Бир ойлик сукунатдан сўнг, «шаҳарда эшитилган биринчи товуш аёлларнинг нолаи фигони бўлди. Янги мингбоши ва элликбоши қўлида яна қамчи ўйнай бошлади. Қўрғондаги яшнаб турган шаҳар боғи «гам-гусса макони»га айланди. Исёнчилар устидан ўлим ҳукми шу ерда ижро этиларди. Кўзғолон чиқишига сабаб бўлган мардиқорликка чакирилганлар рўйхати ҳам қайта тикланди.

Революцион Россия ўз чегараларини кенгайтира боради. 1917 йилнинг февралдан сўнг ўлимга ҳукм қилиниб, ҳали турмаларда ётганлар озод этиладилар, кейин мардиқорлар ҳам қайтиб келишади. Улар орасида қорли ўрмон ва дуд босган бараклардан ташқари ҳақиқий Россияни кўрганлар ҳам бор эди. Улар чоризмга қарши курашаётган рус ишчиларини кўриб, буни ўз юртдошларига гапириб берадилар, халқни жилслик ва бирликнинг буюк кучига ишонтирадилар. Россия шамоли — роман биринчи китобининг сўнги бобларидан бири шундай аталади — Жиззахга умидларнинг янги кунини олиб келади. Шаҳар маҳаллаларида жарангдор «яшасин» сўзи янграб, қизил байроқ хилпирай бошлади...

Революция Назиркулнинг ёшлигини халқ галабасининг ҳаётбахш нури билан ёритади. Унинг маълумот олиш ва ўқитувчи бўлиш ҳақидаги орзу-истаклари мадрасанинг қоронғи қулбасида эмас, балки янги, «беул ва беҳудо» мактабда амалга ошади. «Мадрасанинг тор ва қоронғи хоналарида адашиб юришлардан сўнг, — дейди ёзувчи, — биз гўё кенг ва ёруғ кўчага чиқиб қолгандек эдик... Ҳамма нарса аниқ ва тушунарли бўлиб қолди... Дунё бошқача кўрина бошлади. Биз янги ҳаётни жон-жон деб қабул қилдик...»

Умрининг ўн еттинчи баҳорида Назиркулни ана шундай ўй ва туйғулар қамраб олган эди. У ўз таваллуди санасини ҳақиқий туғилган кунидан эмас, балки Наврўз кунидан ҳисоблайди. Бунинг ўзига, хос раҳмий-ижтимоий маъноси бор. Баҳорнинг бошланиши «оқ лайлақлар қанотида олиб келадиган» ҳамма янги нарсанинг бошланиши демакдир. Романда ўқитувчилик тақдири лайлақлар парвозига қиёс қилинади. Ёзувчилик фаолияти ҳақида эса сўз ҳам йўқ, у ҳали олдинда. Назиркул билан биз ана шу тахлитда хайрлашамиз. «Янги ўқитувчи революция фарзанди бўлиши керак, ёши қанча кичик бўлса, шунча яхши. Еш қалб ҳамиша баландпарвоз бўлади, у ўтмишдан енгилроқ ҳалос бўлади, янгиликни тез қабул қилади. Келажак эса унинг учун қанотдир!»

Нима ҳам дердик, баланд парвозлар тилаймиз бу қанотларга. Еш Назиркулга ҳаёт йўлини кўрсатиб берган лайлақларга эса миннатдорчилик билдирамиз. Зеро, бу йўл Назир Сафаров учун ижод йўли бўлиб қолди.

ҚУЛОҒИМГА АЙТИБ КЕТДИ

Кунларнинг бирида Ўзбекистон Бадиий адабиёт нашриётининг ўзбек классик адабиёти муҳаррирларидан Мунирхон Муинзодага бир асар таҳрири топширилади. Муинзода асарни кўриб, уни нашрга тайёрловчи маттни яхши тадқиқ этганини ва жуда кўп камчиликларга йўл қўйганини аниқлайди. У кўп заҳмат чекиб асарни асл ҳолига келтириб, бўлимга топширади.

Нашрга тайёрловчи келиб, ўзи тайёрлаган матнга кўп тузатишлар киритилганини кўради. У ўзига бино қўйган, илмий даражалари ва унвонларига мағрурланиб юрадиган киши эди. Иши тузатилганини кўргач, жаҳли чиқади ва муҳаррирга бориб ғазабланиб дейди:

— Нега мен тайёрлаган қўлёзмани чаплайсиз?

Муинзода жавоб беради:

— Чунки камчиликлари кўп, шеърлар нотўғри кўчирилган экан...

— Мен Муқимий асарининг қўлёзмасидан кўчирганман, ахир. Сиз нимага асосланиб тузатиш киритдингиз?

Муинзода нашрга тайёрловчининг савияси етарли эмаслигини аниглаб, заҳарҳанда билан жавоб берди:

— Муқимийнинг ўзи келиб қулоғимга айтиб кетди!

Нашрга тайёрловчи вазиятни тушунади-да, эътироз билдиришга ожизлик қилиб, чиқиб кетади.

ОҚИБАТ — ДҮСТЛИК ДЕМАК

Адабиётимизда қон-қардошлик, ҳамдўстлик ва биродарлик мавзуси ўзининг тобора кенг ва чуқур ифодасини топомқда, фақат поэзия, киносценарий ёки драма асарларида эмас, йирик эпик асарлар марказига ҳам кўтарилмоқда. Бинобарин, ҳаётимизнинг ўзида, одамлар онгида совет халқларининг ягона-бирлиги тушунчасининг тобора чуқур маънога кираётганлиги, реал ҳодисага, изчил жараёнга айланаётганлиги адабиётимизда ҳам мазкур мавзунини етакчи ўринга олиб чиқмоқда. Муҳими шундаки, яқинларгача яратилган бу мавзудаги бадий асарларда у ёки бу қардош халқ вакиллари образини ифодалаш билангина, айрим ҳолларда мавжуд макон ва замон нуқтаи назаридан ҳам баҳо берилар эди. Эндиликда эса, бир қатор эпик асарлар пайдо бўлаётирки, уларда ўша қардош халқлар ҳаёти, интилиши, табиати конкрет шароитларда, ўз миллий колорити орқали ифода этилмоқда. Хусусан, атоқли адиб, Шароф Рашидовнинг «Дил амри» қиссасида бепоён Россия табиати, одамлари, характери, уларнинг интилиш ва курашлари конкрет замон ва макон заминида ўз миллий колорити билан чуқур ифодасини топди.

Шу жиҳатдан Ўзбекистон халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳимнинг «Оқибат» романи ҳам алоҳида эътибор ва ҳурматга лойиқ. Романда мамлакатимиздаги сағиз тупроқ ерларни ўзлаштириш муаммолари билан боғлиқ ижтимоий-иқтисодий ва маънавий-ахлоқий проблемалар диққат марказига қўйилган, Шу асосда партияимиз аграр сиёсати, қолаверса Озиқ-овқат программасини амалга ошириш учун бўлган бутун халқ кураши ўз умумлашмасига кўтарилди. Шу орқали халқимизнинг моддий фаровонлигини янада ошириш, коммунистик мўл-кўлчиликни бунёд этиш, энг муҳими, мамлакатимизнинг иқтисодий-сиёсий қудратини мустаҳкамлаш гоёси илгари сурилади. Ана шу катта ҳаётий проблема асар композициясини белгилайди, конфликт ҳамда характерларнинг мураккаб ҳолатларда намоён бўлишига асос бўлади.

Асар сюжети ва унинг композицион қурилишида асосан икки йўл бор. Агар асар сюжетининг биринчи йўналишида коммунист Қудратов бошлиқ коллективнинг Иванавадаги зўр яратувчилик ишлари, меҳнат жасорати ва қаҳрамонлиги умумлаштирилса, иккинчи йўналишда Йўлдошев бошлиқ механизаторларнинг Новгороддаги бунёдкорлик шижоатлари ўз ифодасини топади. Роман конфликтини ҳам шу тарзда сертармоқ ва мураккаб тарзда кеча боради. Шу жиҳатдан асар қаҳрамонларидан бири Дудановнинг Ҳамид Ҳакимович ҳақида Розиковга айтган гаплари характерлидир:

«Тиним билмайдиган одам! Ўзи ҳам мириқиб ишлайди, бизни ҳам обдан ишлатади. Агар Ҳамид Ҳакимович бўлмаганида, бу ерларни шунчалик қилиш амримаҳол эди.

— Нега?

— Бирданига уч фронтда кураш олиб бориш ҳаммининг ҳам қўлидан келавермайди.

— Қайси уч фронт ҳақида гапиряпсиз?

— Уруш қолдиқлари ҳазилакам фронтми? Табиий тўсиқлар қайси фронтдан кам: балчиқлар техникани қайдовчиси билан қўшиб ямламай ютишга тайёр. Қолаверса, бошлиқларнинг тўсиқлари...» (360—361-бетлар).

Агар бу қарама-қаршиликлар, тўсиқлар устига оилавий, шахсий қийинчиликларни қўшса, роман конфликтининг нақадар серқирра ва мураккаблиги кўзга янада аққолроқ ташланади.

Романинги ўқир эканмиз, даставвал бош қаҳрамонлардан бири — коммунист Қудратов образига дуч келамиз. Саҳифалар, воқеалар кечган сари унинг ҳам йирик ижтимоий шахс ҳамда чин инсон эканлигига тўла ишонч ҳосил қиламиз. Фақат унга ишонибгина қолмай, ундаги олижаноб инсоний фазилатлардан олам-олам маънавий озиқ ҳам оламиз. Унинг ҳар бир хоҳ кенг кўламдаги, хоҳ шахсий муносабатлар доирасидаги интилиш ва ҳаракатлари, оила ва дўстларига, коллективга, ерга, табиатга бўлган муносабатлари китобхонни тобора ўзига ром қилиб боради. Бу, айниқса, у бошчилик қилган Иванавадаги зўр яратиш ва бунёдкорлик ишларида, улкан меҳнат жабҳасида ҳалол ва буюк мақсадлар сари интилишида ёрқинроқ намоён бўлади. Лекин булар ўз-ўзича, осонликча кечмайди. Ундаги маънавий-ахлоқий йўналишнинг моҳияти шундаки, ҳатто Дилафрўздек севилик ёридан ажралиб, қўша-қўша фарзандлари етим бўлиб қолганида ҳам у ўзлигини, чин инсонлигини йўқотмайди, маънавий қиёфасига заррача доғ туширмайди. У шу таҳлитда қанчалик руҳий қийинчиликларга дуч келмасин, партия ва халқ олдидаги улуғ мақсадлар, оила ва келажакка бўлган ишонч уни олға етаклайди, Шу тарзда ёзувчи ундаги коммунистик иродани бирма-бир синовдан ўтказиб, тобланган, етилган характер даражасига кўтаради. Албатта, бу йўлда ҳамюрт дўстлари, Розиков ва Кудимовдек партия раҳбарлари, Войбеков ва Набижонлар ишончли канот бўлиб қоладилар. Шу тарзда Россиянинг сағиз тупроқ зонасидаги «истиқболсиз»

деб ташлаб қўйилган минглаб гектар ерларни ўзлаштирадilar, партиянинг аграр сиёсати тантанасига муносиб улуш қўшадилар.

Шунингдек, роман сюжет чизигидаги иккинчи йўналиш марказида турган Ҳамид Ҳакимович образи ҳам анча жиддий, эътиборга лойиқ характер. У намунали характери билан асар ғоясини ҳал этилишида салмоқли ўрин тутлади. Негаки, у ўз характери, психологияси, ички дунёси билангина эмас, балки ишбилармон ва жонбозлиги, фидоий ва меҳнатсеварлиги, дадил ва ҳақиқатгўйлиги билан Қудратов образини тўлдиради. Улардаги мана шу мақсадлар ва ғоялар бирлиги ва унга бўлган чексиз фидоийлик асар ғоясининг тўла-тўқис рўёбга чиқишини таъминлайди.

Маълумки, романда Новгороддаги сағиз тупроқ ерларни ўзлаштирувчилар бригадаси бошлиғи Йўлдошев ҳам қандайдир бир «фазилатлари» билан асар бошида Қудратов ва Ҳамид Ҳакимовдек китобхон ихтиёрини торта бошлайди. У асар бошида яхши, ишбилармон раҳбардек, маданий муомалали кишидек кўринади. Баъзан янгилик тарафдори, техниканинг қадрига етувчи, унинг қудратига таянувчи, давлат планларини бажаришда фидоийдек ҳаракат қилади. Аммо воқеалар ривожланган сари унинг маънавий-ижтимоий қиёфасидаги салбий хислатлар бирин-кетин очила боради. Эгоист ва расмиятчи, бюрократ ва паст одамлиги намоён бўлади. Бу, хусусан, романдаги Ҳамид Ҳакимович каби ҳалол ва ростгўй, умум ишига, давлат ишига фидоий коммунистлар билан тўқнашувда янада яққол кўринади. Ҳамид Ҳакимович Йўлдошевнинг кўзбўямачилигига тобора кўпроқ, кескинроқ ва очикчасига қаршилиқ кўрсатган сари ундаги вазиятга мослашиш моҳияти кўзга ёрқинроқ ташланиб боради. Хусусан, Ҳамид Ҳакимович томонидан Йўлдошевнинг қўнимсизлик, эгасизлик, эркатойлик каби иллатларга йўл очиб берилганлиги очик-ойдин айтилгач, у ўзини қаерга қўйишини билмай қолади. Натижада турли йўлар билан яхши одамларга, хусусан Ҳамид Ҳакимович каби чин инсонлар йўлига ғов бўлиш йўлини қидиради ва топади ҳам. Айниқса, ўша Ҳамид Ҳакимович кўрсатган уч иллатни кетма-кет ўзига пеш қилавериши, ўз вақтида лозим техникани — трактор, бульдозер ва бошқа қурилиш машиналарини ҳам жўрттага бермай қўйиши, Боймуҳамедов каби дўстлари воситасида комиссия устига комиссия уюштириши, ҳатто Ҳамид Ҳакимовичнинг севиқли оиласи Сумбулага ҳам ивзо уруғини сочиши Йўлдошев характерига хос салбий хислатларнинг қай даража чуқур илдизга эга эканлигини англатади. Лекин Йўлдошев ўзининг ана шу қора ниятларини қанчаллик кенг кўламда ҳаракатга солмасин, у пиروардида оқибатли, ҳалол кишилар қаршилигига, ҳаётдаги одил оқимга дош беролмай қолади. Бинобарин, Ҳамид Ҳакимовичнинг тарбиявий кучи ва жозиба қуввати у эл-юрт манфаатлари, мақсадлари йўлида бундай қаршилиқ ва тўсиқларни зўр ирода билан енгиб ўта олганлигидир. Бу борада у ҳамиша коллективга, халқ оmmasига, партия раҳнамолигига — ҳақиқатга таянади.

Асардаги яна бир яхши фазилат, ундаги раҳбар коммунистлар образининг анча жозибали чиққанлигидир. Хусусан, обком секретари Кудимов ва республика партия ташкилотининг секретари Розиков образлари шулар жумласига киради. Айниқса, Розиков образига хос одамхунлик, нурунийлик сезгирлик ва жонбозлик, ташкилотчилик каби хислатлар китобхон қалбига унга қандайдир бир илиқ меҳр-муҳаббат ҳам уйғотади. Айни чоғда йўзувчи Новгород ва Ивановодаги сағиз тупроқ ерларни ўзлаштиришдаги улкан муваффақиятларнинг гаровларидан бири ана шу чинакам партиявий раҳбарликда деган ҳаққоний ғояни ҳам илгари суради.

Романининг бошидан охиригача қон-қардошлиқ, ҳамдўстлик ғояси қизил ип бўлиб ўтиб туради. Совет халқлари қардошлиқ оиласидаги ўзаро ёрдам, ҳашар ахлоқий бир норма сифатида талқин қилинади. Уша Қудратовлар, Ҳакимовлар ва Элчи Мардоновлар сулоласининг ноқоратупроқ ерларни ўзлаштиришдаги жонбозликлари — ҳашарлари бунинг ёрқин намунаси бўлиб гавдаланади. Шундай қилиб, қон-қардошлиқ туйғусининг тасвири бутун асар ғоясида, барча тасвирий деталь, компонентларга ҳам сингдирилиб юборилган дейиш мумкин. Негаки асар мазмунидан тортиб, қахрамонлар характери динамикасигача, воқеа ва конфликтларнинг содир бўлишигача — ҳамма-ҳаммаси Россия тупроғи, табиати бағрида кечади. Шунинг учун ҳам асар қахрамонлари қалбига битта туйғу, битта мақсад ётади. У ҳам бўлса қардошлиқ туйғусидир. Шу туйғу, шу бирлик туфайли бутун мамлакатни бой, қақувват, қудратли ва фаровон ўлкага айлантириш муваффақиятли амалга ошади. Асардаги қимирлаган жон борки, у хоҳ ўзбек, хоҳ рус, хоҳ ёш, хоҳ кекса, хоҳ эркак, хоҳ аёл бўлмасин, улар ҳамиша коммунизм бунёдкори, яратувчи ва ижодкори сифатида майдонга чиқадилар. Улардаги ана шу ягона буюк мақсад, олий интилиш ҳар қандай қийинчиликларни ғолибона енгиб ўтишга етаклайди.

Бу ҳол романдаги авлод-аждодлар, бутун бир сулолалар ҳаракати ва характерида ҳам, серғайрат ёшларнинг романтик интилишларида ҳам ўз ифодасини топади. Бу ўринда асардаги Элчи Мардоновлар сулоласи биографиясини эслаш кифоя. Унинг бобоси Қодир Мардонов Россия тупроғи учун бўлган жангларда қахрамонлик намуналарини кўрсатиб, қўша-қўша орден ва медаллар билан тақдирланган. Унинг ўғли, яъни Элчи Мардоновнинг отаси Олимжон Мардонов ҳам Улуғ Ватан уруши қатнашчиси. Давр қаҳириси, она халқи ва партияси даъвати билан Новгороднинг сағиз тупроқ ерларини ўзлаштиришга бел боғлаган. Элга, юртга фойдаси тегишидан бахтиёр. Аммо у шу рус тупроғини уруш қолдиқларидан тозалаётганида шикаст топиб, ўз юртига қайтишга мажбур бўлади. Унинг иши ва орзуларини эса ўғли Элчи Мардонов давом эттиради ва рўёбга чиқаради. Еки бу ўринда Элчи қатори Ўзбекистондан борган Гуландом ва Набижон ҳаракати, кураши, характери олиб кўринг. Айниқса, Набижоннинг шўх ва шодонлиги, уларнинг муҳаббат саргузаштларининг ўзи бир олам. Хусусан, Гуландомнинг бригадаси «элобинчи бригада» деб ном олишида оддий, аммо катта ҳақиқатлар ётади. Нега деганда мана шулар туфайли, ана шу фидоий бунёдкорлар туфайли, Россиядаги сағиз тупроқ ерлардан қисқа вақт орасида қирқ беш минг гектар ерлардан

балчиқ қувилиб, йигирма беш минг гектар ерга сув чиқарилади. Қисқаси, халқларимиз ўртасидаги, қолаверса, чин инсонлар ўртасидаги ана шу ўзаро самимий ва бегараз оқибатларнинг мустақамлиги совет кишиси ғолибкорлигининг асосий омилларидан деган хулоса келиб чиқади.

Ҳаёт билан ҳамнафаслик, замонага ҳамоҳанглик Ўзбекистон ССР халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳимнинг бутун ижоди учун энг характерли ҳодисадир. Худди шу фазилат мазкур «Оқибат» номли романида янада ёрқинроқ кўзга ташланади. Яъни партиямизнинг ноқоратупроқ ўлкаларни ўзлаштиришга даъват этган чақирғиги «лаббай» деб қанот қоққан 70-йиллар ўртасидаги замондошларимизни, улар ҳаёти ва курашини, бунёдкорлик интилишларини ўрганиб, таҳлил этиб тезкорлик билан ана шу бутуниттифоқ миқёсидаги долзарб мавзунинг эпик жанрда ифода қилинган айрим тақризларда асарлардаги ана шу фазилатлар негадир тўла таъкидланмаганини сездик ва уни тўлғазишга ҳаракат қилдик. Айни вақтда, романда баъзан етарли асосланмаган, ўқувчини тўла ишонтирмайдиган ўринлар, композицион жиҳатдан чўзилиб кетган эпизодлар ҳам учрайди. Лекин бу ҳол, ҳеч шубҳасиз мазмунли ва фойдали бу асарнинг қимматини пасайтирмайди. Гап бу ерда роман мавзусининг фақат долзарблигида ҳам эмас, балки ёзувчи томонидан ўз асари олдида қўйган вазифани, ғоявий-бадий мақсадни муваффақиятли ифода қилганлигидадир. Бунинг учун эса ёзувчи ўша конкрет ҳаёт шароитларини, одамлари ва табиат оламини чуқур ўрганиб чиқди. Бой ва керакли материаллар тўплай олди. Тўплай олдигина эмас, ундаги энг зарур, энг ҳаётий-замонавий фазилат, хислатларни ўз китобхонига ишонарли қилиб етказа билди. Бунинг устига романда қанчадан-қанча ҳаётий проблемалар ўз аксини топади. Унда уруш ва тинчлик дейсизми, бошқаришни марказлаштиришми ёки бригада пудрати асосида ишни ташкил этишми, шаҳар билан қишлоқ ўртасидаги тафовутларнинг йўқотиш муаммолари дейсизми, деҳқончиликда колхоз системаси билан совхоз системаси масаласими, маънавий ва моддий бойлик тушунчасими — қанчадан-қанча муаммоларга жавоб топиш мумкин. Булар шунчаки йўл-йўлакай кўтарилган масалалар эмас, балки конкрет ҳаёт шароитлари, вазият қийинчиликларини келтириб чиқараётган реал қийинчиликлар билан боғлаб тасвирланган. Ромanning муҳим тарбиявий-сиёсий, бадий-эстетик қиммати асарда оқибатли кишилар, ҳамиша ҳамкор, ҳамдўст совет кишилари ўзининг жонажон партияси раҳнамолигида ҳар қандай қийинчиликларни ғолибона енгиб ўтишга қодир, деган хулосага олиб келишидадир. Шунинг ўзи «Оқибат» асарининг ўзбек романчилигидаги ролини тайин этиб беради.

Лазиз ҚАЮМОВ,
филология фанлари доктори,
профессор
Собир МИРВАЛИЕВ,
филология фанлари доктори,
профессор

ВИЖДОН ОВОЗИ

Анна Йокаи — Венгриянинг бугунги энг машҳур ёзувчиларидан бири. Адибанинг яқинда нашр этилган романи «Еқуб зинаси» деб аталади. Романда севишиб турмуш қурган бир эр-хотиннинг ҳаёти, улар оиласининг гуллаб-яшнаши ва аста-аста таназзулга юз тутиши тарихи тасвирланган. Муаллиф оилавий бахт ва бадбахтликнинг туб илдизи эр ва хотиннинг Виждон овозига қай даражада муносабатда бўлишига боғлиқ, деган ғояни илгари суради. Анна Йокаи бу ғояни параллелизм усулида — инжилдаги Еқуб зинаси афсонасига боғлаб акс эттирган: бу афсонада айтилишича, Еқуб зинасидан юксакка чиқиш — ахлоқан пок яшаб, камолотга эришиш ёки Виждон овозига эътибор бермай, ахлоқсизликка юз тутиб, тубанликка тушиб кетиш, бахтсизлик комида ҳалок бўлиш мумкин. Роман афсона ва бугунги ҳаётнинг қоришиқ манзараларини ниҳоятда нозик, бадий юксак таҳлил этилиши жиҳати билан китобхонлар муҳаббатини қозонди.

КАМОЛОТ ГУВОҶНОМАСИ

Умарали Норматов. Етуклик. Ғафур
Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти. Тошкент — 1982.

«Етуклик» китобидаги мақолалар жанр хусусиятларига кўра уч катта бўлимдан иборат. Биринчи бўлимга ҳозирги адабий жараённинг етакчи йўналишлари ҳақидаги проблематик мақолалар киритилган, иккинчи бўлимни алоҳида асарлар ёки айрим йирик ёзувчилар ижодини таҳлил қилишга бағишланган мақолалар ташкил этади. Китобнинг учинчи бўлими эса, муаллифнинг кўплаб ўзбек ёзувчилари билан қилган адабий суҳбатларидан иборат. Китобга муаллифнинг анча жиддий ва кўп жиҳатдан мукаммал мақолалари киритилган бўлиб, улар ҳозирги ўзбек танқидчилигининг бир қатор муҳим хусусиятларини ҳамда мунаққид услубига хос белгиларни англаб олишга ёрдам беради. Жумладан, тўпلامдаги асарлар ҳозирги ўзбек танқидчилигида ғойий-фалсафий теранлик ортаётганлиги, янгиликка, умумлашмалар яратишга интилиш кучаяётганлиги, жанрлар доираси кенгаётганлиги, услублар ранг-баранглашаётганлиги ҳамда мунаққидларимизнинг савияси, маҳорати юксалиб бораётганлиги сингари фазилатларни тасаввур қилишга имкон туғдиради.

Китобдаги мақолалар Умарали Норматов ижодида янги фикр ифодалашга ва илмий умумлашмалар чиқаришга интилиш етакчилик қилишини кўрсатади. Бу интилиш, айниқса «Етуклик» мақоласида яққол кўзга ташланади. Мазкур мақола ривожланган социализм даври адабиёти тўғрисида бўлиб, унда муаллиф ҳозирги босқичдаги кўп миллатли совет адабиётининг тажрибасини умумлаштиришга интилган. Маълумки, ривожланган социализм даври адабиёти 20 йилдан ортиқроқ катта даврни қамраб олади ва нихоятда ранг-баранглиги, кўп қирралилиги, бойлиги билан ажралиб туради. Шунга кўра, унинг тажрибасини тўғри умумлаштириш, асосий хусусиятларини, тараққиётининг етакчи тенденцияларини белгилаш қийин иш ҳисобланади. Албатта, Умарали Норматов ҳам бу хусусиятларнинг барчасини аниқлаб беришни ўз олдига вазифа қилиб қўймаган. Шундай бўлса-да унинг мақоласида ривожланган социализм даври адабиётининг қатор хусусиятлари анча тўғри кўрсатиб берилган. Чунончи, мақолада бу давр адабиётида гуманизм

чуқурлашаётганлиги, социалистик реализм методининг имкониятлари тўлиқроқ намоён бўлаётганлиги, ранг-баранглик ортаётганлиги, илмий-техника революцияси билан алоқадорлик кучаяётганлиги ҳамда совет халқлари бадиий ижодида ўзаро таъсир ва муносабатлар тараққиётининг объектив қонунига айланганлиги каби муҳим белгилар конкрет таҳлил этилган.

Бу масалалар таҳлилида танқидчи муайян омилларга таянади. Аввало, у ўз хулосаларини далиллашда кўп миллатли совет адабиётининг тажрибасига, ҳозирги бадиий жараённинг Ч. Айтматов, В. Распутин, В. Тендрюков, В. Шукшин, Р. Хамзатов, А. Вознесенский, Е. Евтушенко, Д. Гранин, М. Карим каби йирик намоёндалари ижоди ва сўнги босқичдаги ўзбек адабиётининг энг яхши намуналарига асосланади. Иккинчидан, ўз қарашларини исботлашда муаллиф ҳозирги давр кўп миллатли совет адабиётшунослиги ва танқидчилигининг энг сўнги ютуқларига, хусусан, М. Б. Храпченко, А. Метченко, В. Озеров, М. Пархоменко, Б. Сучков, Л. Новиченко, В. Кожин, Ю. Суровцев, Д. Марков сингари мунаққидларнинг асарларига суянади. Мантиқ ва бадиий асарларнинг теран таҳлили асосига қурилганлиги сабабли «Етуклик» мақоласи кўз ўнгимизда ривожланган социализм даври адабиётининг манзарасини гавдалантиради. Мунаққид «Социалистик реализм назарияси ва ҳозирги адабий жараённинг баъзи масалалари», «Социалистик реализм ва ёзувчининг ижодий индивидуаллиги» номли мақолаларида ҳам юқоридаги қарашларини янада чуқурлаштирди.

Автор дастлабки мақолада социалистик реализмнинг очиқ система эканлиги, таркибидаги анланган тарихийлик тушунчаси, шаклл, услублар ранг-баранглиги атрофида бўлаётган мунозараларга тўхталади. Муаллиф баҳсларда кўтарилган проблемаларни, мунозара иштирокчиларининг қарашларини шунчаки эслатиш йўлидан бормади. Аксинча, социалистик реализм назариясининг тадқиқотчиси сифатида баҳсга киришди. Унинг Ю. Андреев ва Ю. Кузьменко билан қилган мунозаралари фикримизнинг далилидир. Олим қизғин мунозара қилиш билан кифояланмайди. Улар асосида ўзининг социалистик реализм методи назариясига доир дадил қарашларини ҳам ўртага ташлайди.

Мақолада очиқ система сифатида социалистик реализмнинг услублар хилма-хиллиги, шаклллар ранг-баранглигига бениҳоя бой

имкониятлар беражаги, чунончи, бу методда ҳаётни ўз кўринишида гавдалантиришдан ташқари, шартли тасвир йўналишида ифодалаш, фольклор аъналаридан фойдаланиш мумкин ва кераклиги тўғрисида ҳам асосли фикрлар билдирилади. Мунаққид иккинчи мақолада қиёсий таҳлил усулини қўллаб, бир мавзу, бир жанрдаги асарларни таққослаш орқали ёзувчиларнинг ижодий индивидуаллигини белгилашга интилади. Масалан, Ойбек, Абдула Қаҳҳор, Назир Сафаровнинг автобиографик асарларини таҳлил этиш орқали мазкур адибларнинг ўзига хос услубини, индивидуал киёфасини очади. Мақсуд Шайхзоданинг «Мирзо Улуғбек» трагедияси билан Одил Ёқубовнинг «Улуғбек хазинаси» романи муқояса қилинган ўринлар ҳам мароқ билан ўқилади.

«Ёзувчи ва замон» деб аталган иккинчи бўлимда мақолаларда ҳам адабий жараённинг тараққиётига тўртки берадиган зарур масалалар кўтарилади. «Чўлқуварлар изидан» мақоласида Ҳамид Ғулومнинг «Бинафша атри» романини таҳлил этиб, ёзувчининг қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштирувчи бунёдкор одамлар образини яратishi йўлидаги изланишлари, ютуқ ва камчиликлари кўрсатиб берилса, «Замондошларимизнинг маънавий бисоти» да эса, Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи ва унинг асосида яратилган видеофильм ҳақида фикр юритилади. Айниқса, мунаққиднинг тадқиқотчилик маҳорати «Диёнат» романи таҳлилида яхши намоён бўлган. Танқидчи романдаги Отақўзи, Нормурод домла образида ёзувчи ғояси тўлароқ, мукамалроқ ифодаланганлигини таъкидлайди, шу нуқтаи назардан бошқа мунаққидлар билан баҳсаги киришадди, шу қараш асосида видеофильмда Нормурод домла образининг биринчи планга чиқарилганини ҳақли равишда қўллаб-қувватлайди.

Умарали Норматов сўнгги йилларда адабий портрет жанрида ҳам унумли ижод қилмоқда, ҳозиргача у Саид Аҳмад, Шухрат, Пиримқул Қодиров, Худойберди Тўхтабоев сингари ёзувчиларнинг турли адабий портретларини яратди. Бу мақолаларнинг баъзилари бир асар баҳонасида муайян ёзувчи ижоди ҳақидаги мулоҳазалардан ташкил топган бўлса, иккинчи тури адабий портретга чизгилар сифатида ёзилган. Учинчи типи эса, санъаткорнинг деярли бутун ижод йўлини қамраб олувчи тадқиқотлар ҳисобланади. Мазкур портретлар ҳар хил шаклда ёзилганига қарамай, уларнинг барчасида муайян ёзувчи ижодига янгича ёндашишга, унинг бошқа танқидчилар назаридан четда қолган қирраларини очиб беришга интилиш яққол сезилади. Мунаққиднинг Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров ижоди ҳақидаги адабий портретлари, айниқса, ибратлидир. Гарчи иккала портрет ҳам ижодкорларнинг юбилейи муносабати билан яратилган бўлса-да, адабиётшунос бу адибларни қуруқ мақташ йўлидан бормаиди, балки уларнинг ижодий эволюциясини кўрсатишга, адабиётимиз тараққиёти билан узвийликда вужудга келган нуқталарини белгилаб беришга журъат билан киришадди. Ижодий портретларда ёзувчиларнинг энг характерли, адабий жараёнда воқеа бўлган асарлари таҳлилига асосли равишда кўпроқ эътибор берилиши, таҳлил

савиясининг юксаклиги тўғрисида алоҳида гапириш мумкин. Аммо бунинг имкони йўқ. Шунинг учун иккала адабий портрет баҳонасида яна бир гапни айтиш билан кифояланамиз:

Адабиётшунослар, китобхонлар орасида Умарали Норматовни мақтовга мойилроқ мунаққид деган фикр юради. Албатта, бу фикр асоссиз эмас. Бироқ Саид Аҳмад, айниқса, Пиримқул Қодиров тўғрисидаги ижодий портретлар қафолат берадики, адабиётшунос итаса, танқидий мулоҳазаларини ҳам рўй-рост айта олади. Буни танқидчининг «Бугунги адабиётимизнинг таҳлил ва талқини» (1979 йил ўзбек танқидчилиги ҳақида мулоҳазалар) мақоласи янада асослайди. Худди шунингдек, адабий суҳбатларнинг фикрий тортишувлар асосига қурилганлиги ҳам юқоридаги хулосани илгари суриш ҳуқуқини беради. Бирор жанрдаги бадиий асарнинг ҳаётий асослари: туғилиши, шаклланиши ва охириги натижаларини яхлитликда тадқиқ этиш, шу йўл билан у ёки бу санъаткорнинг «дахлсиз» дунёсига кириш, бу ижодий оламнинг «сирасрори»ни кашф қилишга интилиш бугунги ўзбек адабиётшунослигининг етакчи йўналишларидандир. Умарали Норматовнинг суҳбатлари ўзбек адабий-бадиий танқидчилигининг ана шу тенденциясини намоиш этиши жиҳатидан қимматлидир.

«Етуқлик»ка танқидчининг Назир Сафаров, Ҳамид Ғулум, Мирмуҳсин, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Пиримқул Қодиров, Шукр Холмирзаев билан қилган суҳбатлари киритилган. Барча адабий мулоқотларга хос умумий фазилаат шундаки, суҳбатдошлар ҳозирги ҳаётнинг муҳим, мураккаб ва ҳал қилиниши зарур бўлган проблемаларини кун тартибига қўйиб, жиддий муҳокама юритадилар. Ҳаёт проблемалари устида бу тарзда мулоҳаза юритилиши бир қатор адабий масалаларни дадил кўтариб чиқиш ва турмушга қиёслаб таҳлил этилишига йўл очади.

Масалан, «Мавзу, қаҳрамон жозибаси» суҳбагида Ҳамид Ғулумнинг қаҳрамон образини яратиш борасидаги тажрибаларига, принципларига асосланиб, адабиётшуносликда кўп жиддий тортишувларга сабаб бўлган ижобий қаҳрамон проблемасига муносабат билдиради, ёзувчи асарларидаги қаҳрамонларнинг ҳаётий тимсоллари ёритилади. «Ёзувчи ва жанр» сарлавҳали суҳбатда эса, Мирмуҳсиннинг ижодий йўлини кузатиш орқали назм на насрнинг алоқаси, ўзига хосликлари, ёзувчининг катта проза сирларини эгаллаш соҳасидаги изланишлари бугунги адабий жараён билан, йирик эпик полотноларга муносабат билан боғлиқликда тадқиқ этилади. Хуллас, китобдаги адабий суҳбатлар ҳаётий қиёсларга ва умумлашмаларга эгадир.

Мазкур китобда мунозарали ўринлар ҳам мавжуд. Умарали Норматов баъзи масалалар талқинида қатъийлик кўрсатмайди. Чунончи, муаллиф Уткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романидаги Шерзод фаолияти билан алоқадор қалити можаъроларнинг маъмурий йўл воситасида осонликча ҳал қилинишини, ёзувчининг ўз қаҳрамонларини нима қилиб бўлса ҳам музаффар кўришга ошиққанлигини, «бу хил осон ечим, табиийки, асарда зўр эҳтирос билан изҳор этилган дардларнинг, тасвир этилган

драматик тўқнашувларнинг, рухий коллизияларнинг таъсир кучини бир қадар сусайтириб қўйган» лигини (112-бет) тўғри айтган эди. Бироқ у худди шундай ҳолатнинг Ҳамид Ғулом ижодидаги кўринишини танқидий баҳолашда ийманади. «Ёзувчи ижодий манерасими, ўзига хос концепцияси оқибатими ёки камчилигимми, аниқ айтолмайман» (148-бет) деган беқарорроқ гапни ёзади.

Мунаққиднинг аввалги мақолаларида баъзи адабий қаҳрамонларга оид мулоҳазалари билан кейинги ишлардаги қарашлари тўла мос келмайди ёки баҳоси туманли бўлиб қолади.

Муаллиф Мирмуҳсин билан қилган 1976 йилдаги адабий суҳбатида ёзувчининг «Дегрез ўғли» романидаги Арслон образи ҳақида гапириб, у мураккаб ҳаётий зиддиятлар гирдобида кўрсатилса-да, «баъзан бу чигалликлар ичида қаҳрамон қалбидаги нур кўринмай» қолганлигини ўринли танқид қилган эди («Талант тарбияси» тўплами, 47-бет).

Мирмуҳсин билан кейинги суҳбатида эса, у «Дегрез ўғли»даги Арслон «... хийла кўп қиррали шахс, тасвиридаги бўёқлар ҳам ранг-баранг» деб баҳосини туманлаштирган («Етуклик» 280-бет), бу кўп қирралик, бўёқларнинг ранг-баранглиги қанчалик ўзини оқлаган деган саволга эса жавоб бермаган.

Умарали Норматов ҳамма вақт ёзувчининг услубини дастлаб унинг ҳаётга бетақдор, янги муносабатидан қидиради. Лекин қуйидаги кўчирмадаги фикри ўзининг санъаткор услубини белгилаш йўли, принципига зид бўлиб, у ёзувчининг ҳаётга ўзига хос ёндашиши услубнинг таркибига кирмас экан-да, деган таассуротга олиб келади: «Ҳозирги ўзбек прозаси услуб, ифода жиҳатидан эмас, ёзувчиларнинг ҳаётга, ҳаёт ҳақиқатига ёндашиш томонидан ҳам хилма-хилдир» (23-бет).

Мақолалар тўпламида такрорий фикрлар ҳам бор. Масалан, Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романидаги асосий образлардан бири Нормурод домланинг эълон қилинган тақриз ва мақолаларида етарли баҳосини олмаганлиги тўғрисида 155-бетда ҳам, 163-бетда ҳам гапирилади. Бундай такрорийлик Пиримқул Қодировнинг «Мерос» қиссаси таҳлилида ҳам учрайди. Кўряписки, Умарали Норматовнинг китобида жиддий ва жузъий нуқсонлар кўзга ташланади. Бироқ улар тўпламнинг умумий савиясига соя соллолмайди. Юқорида айтганимиздек, «Етуклик» муаллифнинг мунаққид сифатидаги камолотини кўрсатувчи шаходатнома, адабиётшунослигимизга қўшилган муносиб хиссадир.

Санжар СОДИҚОВ,
Турғунбой ҲАЛИЛОВ,

филология фанлари кандидатлари

ФИКРЛАР САЛМОҚЛИ-Ю БИРОҚ...

Келди Қодиров. Сел. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1982.

Келди Қодировнинг «Сел» ҳамда «Оқ бўрон» қиссаларида китобхонни мамнун этадиган, қизгин баҳсга чорлайдиган, анча чуқур, ҳаётий, жиҳатлар ҳам, шу билан бирга эътироз тугдирадиган, юзаки, бир-ёқлама ёритилган томонлар ҳам мавжуд.

Хўш, асарнинг қайси жиҳатлари мақтовга лойиқ?

Еш ёзувчи ўткир ижтимоий-маънавий муаммоларни дадил кўтариб чиқиб, уларни замондошларимизнинг орзу-умидлари, қувонч-ташвишлари билан боғлиқ ҳолда ҳал қилишга интилади: «Халқ оқ бугдой нонини тўйиб емаса, билкиллаган гўшт қозонида қайнаб турмаса, қандай қилиб ишлайди? Илиги пучайиб қолмайдами? Қачонгача бугдойни бошқа жойлардан сотиб оламиз? Қачонгача пахтадан тушган даромад ҳисобига гўшт сотиб олиб планни бажарамиз? Пахтадан тушган даромад халққа берилиши керак. Ортганига қишлоқни ободонлаштириш керак. Райкомда пахта майдонига беда, бугдой, маккажўхори эканимни эмас, мана шу масалани муҳокама қилиш керак... Лекин бу ҳақда лом-мим демайсизлар. Қўшни колхознинг қанча ери

бор? Бир бригадасининг ўзини олиб кўрайлик. Юз гектар ўрнига икки юз экади. Лекин юз ҳисобидан пахта беради. Икки гектар ердан олинган ҳосилни бир гектардан олдим деб ҳукуматни ҳам, партияни ҳам алдайди. Уни газеталарда мактайдилар фалон центнерчи деб! Шу ҳам инсофданими? Энг расвоси шуки, ернинг юқини енгил қилиб кўяди. Ҳалол, покиза ҳосил бериб ўрганган ер ётоқ бўлиб қолади. Кейин у ҳам алдашга ўрганиб, нарма чиқариб қолади» (234—235-бетлар).

Афсуски, анчадан бери баъзи ерлар алдашга ўрганиб қолди, кам ҳосил берапти, экинлар сифатини бузаяпти, маҳсулотлар мазаси, ширасини йўқотаяпти. Бу эса инсоннинг яхши яшашини қийинлаштиради, пировард-натижанда оғир фожиаларга олиб келиши мумкин. «Оқ бўрон» қиссасининг қаҳрамони шундай фожиаларнинг олдини олиш учун «бу ерни болаларимизга шираси, таровати, ҳусни ва муаттари билан қолдиришимиз керак» деб бонг уради. Афсуски, еру тупроқ, табиатни топтаб, оёқ ости қилиб, ризқу рўзимиздан ўмарибгина қолмасдан юксак эътиқодимизга раҳна соладиган, бироқ ўзларини бамисоли замонамизнинг қаҳрамонларидай кўрсатишга уринаётган «уддабурро» одамлар ҳам кўпайиб бормоқдаки, уларга қарши курашни янада кучайтирмоқ керак.

Бу фикрларнинг бир қисми Келди Қоди-

ровнинг «Сел» қиссасидаги Қоплонбек Қиличбеков фаолиятига сингдириб юборилади. Лекин қандай қилиб? Ахир, Қоплонбек Қиличбеков қишлоқ хўжалигининг мутасаддиси эмас-ку?! Ахир, у адабиёт, сўз санъати тарихи билан шуғулланадиган илмий-текшириш институтининг раҳбари-ку?!

Шундай бўлса, Қоплонбек Қиличбеков қандай қилиб табиатга, она ерга хиёнат қилади?

«Сел» қахрамони жуда кучли, қобилиятли одам. У сел каби олдидан чиққан ҳар қандай тўсиқларни бартараф этади, кўприб, ўпириб кетади, бироқ ростакам сел қандай дахшатли бўлмасин, у ошқора рўй беради, Шунинг учун ростакам табиий селга қарши курашиш, уни енгиш осонроқ, аммо Қоплонбек Қиличбеков энг муқаддас туйғуларимизни, улуввор эътиқодимизни емирадиган кўзга кўринмайдиган дахшатли сел бўлиб майдонга чиқади. Ҳа, у табиатдагидан кучлироқ селдирки, уни даф қилиш осон эмас. Чунки, бундай «маънавий» сел хилма-хил воситаларда намоен бўлади. Буни тасаввур қилиш учун Қиличбековнинг қуйидаги сўзларига диққат қилинг: «Одамлар борган сари галаги бўлиб бориш-япти-да! Ҳавас қилиш ўрнига ҳасад қилишади! Рақобат қилишмоқчи бўлади! Рақобат қиласанми? Ичингда қил!.. Халқ учун жонингиз жабборга беру мақсаднинг учун ҳам, ўз гоинг учун ҳам селдай дахшатли, оловдай дахшатли бўл! Кимки, йўлингга тўғаноқ бўлмоқчимиз, кўзингга чўп тикмоқчимиз, сен ундан аввалроқ йўлига тўғаноқ бўл, кўзига чўп тикиб олгинки, асти билмай қолсин!» (68-бет.)

Қиссада Қоплонбек Қиличбековнинг усталик билан ўз мухолифларининг йўлига тўғаноқ бўлиши, анча таъсирчан манзараларда чизилади. Хўш, унинг мухолифлари кимлар? Кимки ҳақиқий истеъдод соҳиби бўлиб, ўз меҳнати билан кашф этувчилик, яратувчилик қудратини намоен қилиб турса, Қоплонбек Қиличбеков ўшанинг пайини қирқишга киришади, уни йўқотиш учун ҳам тўғри, ҳам эгри воситалардан моҳирона фойдаланади. Муаллиф шунга эътиборимизни жалб этиб борадики, Қоплонбек Қиличбеков юксак илмий унвон, катта мансаб олиш йўлида қанчадан-қанча ҳалол, баркамол истеъдод соҳибларини эзиб, янчиб ўтади ва ўзини уларнинг ҳомийси, меҳрибон ҳамкору ҳамдарди қилиб кўрсатишга уринади. Бир қанча ҳолларда бунга эришади ҳам. Ҳа, у жуда кўп довлонларни босиб ўтиб, анча юксакликларга кўтарилади, бироқ менга шуниси ҳам етади, деб ўзини тиймайди, инсофга келмайди.

Еш ёзувчи Қоплонбек Қиличбековнинг устамон бўлиб, кўпгина содда, ҳалол одамлар орасида ўзининг асл қиёфасини моҳирона ниқоблаб юрганини анча ишонарли гавдалантириш билан бирга ундаги мавжуд фазилатларни ҳам чуқур ҳурмат билан қайд этади.

Қиссада Қоплонбек Қиличбековнинг чет мамлакатлардан адабиётимиз, халқимиз тарихининг ажойиб дурдоналарини олиб келганлиги, эл-юртимиз маданияти, маънавияти учун кўп хизмат қилганлиги алоҳида таъкидланади. Унинг баъзан очилиб-сочилиб, сидқидилдан яйраб яшаганига, ҳақиқий гўзаллиқни ҳис қилганга, гоҳида ҳалоллиқни, инсонийлигу меҳнатсеварлик-

ни қадрлаганига гувоҳ бўласиз. Шундай вазиятларда Қоплонбек Қиличбековни ҳурмат қиласиз, унга хайрихоҳлик билдирасиз. Айни чоқда у битта эзгу иш эвазига ўнлаб қабиҳликларни усталик билан дўндириб ташлайди. Шу билан бирга кимларгадир кўрсатган бир яхшичилигини ошириб-тошириб юзта, мингта қилиб кўрсатишдан тоймайди, Ахир, бу — инсонга, табиатга хиёнат қилишнинг ўзи-ку! Шунинг учун ҳам табиат ўзи инъом этган истеъдод соҳибларида, ҳалол одамларда Қоплонбек Қиличбековга қарши норозилик кайфиятлари туғилиб, кучайиб боради.

Қиссанинг бир қанча саҳифаларида мавж уриб турган бу тўлқин хотимага бориб, аъча сусаяди, таъсир кучини кескин камайтиради. Негаки, энди қаҳрамон кўпроқ муаллиф ихтиёрига кўра ҳаракат қила бошлайди. Бу унинг райком секретари билан тўқнашувидан ўз аксини топади: «Яқиндагина... академикликка номзодингиз қўйилганда... табриклаган эдим... Қувонган эдим... Сиз қилган катта ишлар, хизматлар ўз вақтида муносиб тақдирланган! Долзарб бир соҳа сизга ишониб топширилган эди! На илож? Партия хизматларингизни муносиб тақдирлаган бўлса, номақбул ишларингиз учун жазолайди! Олдинги хизматларингиз инobatга олинди, жиноятларингиз хаспўшланмайди» (195-бет).

Райком секретарининг ўзига қаратилган мана шу сўзларини эшитгач, «Қоплонбек Қиличбеков бирдан бўшашиб қолди... Эс-хушини йўқотиб ташқарига чиқди... Бу муносабат... кўнглини вайрон қилиб юборди... У йўлакдан телбаларга ўхшаб борарди...» дейиладики, бунга унчалик ишонгингиз келмайди. Негаки, ҳам тўғри, ҳам эгри йўллар билан катта мартабаларга кўтарилган, катта илмий институт директорлигини эгаллаб турган устамон, кучли одам бир зарбадан кейин тавбасига таяниб, бирдангиз таслим бўлиб қўя қолмайди. Ҳа, бунгача Қоплонбек Қиличбеков ҳеч кимдан қаттиқ гап эшитмаган, унинг мушугини ҳеч ким «пишт» демаган, ҳаммавақт ўзидан катта масъул раҳбарларнинг ишончини қозониб келган, райком секретари эса биринчи марта институт директорининг камчиликлари тўғрисида сўз очди, биринчи марта Қоплонбек Қиличбековга жиддий зарба бериляпти. Лекин бу билан Қиличбековни даф қилиш анча мушкул. Дарвоқе, қиссанинг ўзида Қиличбековлар тоифасидаги раҳбарлар ҳақида айтилган қуйидаги ҳукм-хулосалар бунга тўла исботлайди: «Агар партия уларнинг камчиликларини очиб ташласа, «албатта тузатамиз» дейишадди. Хато бўйинга дарҳол олинади. Бу хилдаги одамлар биладикки, хатолар бўйинга олиндимиз, тузатишга сўз берилдими, тамом, ишдан чеглатилмайди, унга ишонишади. У эса иложи борича кўзни шамғалат қилишга, халқ, давлат, партия каби улғувор сўзларни ниқоб қилиб олиб, ўз манфаатини биринчи ўринга қўйиб яшайверади» (100-бет).

Қоплонбек Қиличбеков ўзининг ифлос ишларини «халқ, давлат, партия каби улғувор сўзларни ниқоб қилиб» амалга оширади, ҳаммавақт, ҳамма ерда ўша улғувор, муқаддас сўзлар билан ўзини, ўз манфаатларини ҳимоя қилади, мухолифларини даф қилиш учун огланади. «Илмий

кенгаш инкубациями, бола очиб ташлай-верса. Сон эмас, сифатга эътибор бериш керак. Унта яроқсиз фан кандидатининг ўрнига иккита ажойиб кадр тайёрлайлик! Партиямиз бизлардан хурсанд бўлади... Уша иккаласининг ўзи ўнтасидан кўпроқ ва сифатлироқ фойда келтиради. Халққа, партияга биринчи навбатда сифат керак», деб бонг урган ҳалол, истеъодли олимга қарата у шундай дейди: «Партия, халқнинг олдида мен жавоб бераман! Сиз эмас!.. Бу партия ва ҳукуматимизнинг талаби! Тил теккизман!» (104-бет).

Тўғри, Қоплонбек Қиличбеков қалбининг қаерларидадир вазият аслида бундай эмаслигини, ҳамма нарсага сифат ҳал қилишини билади, лекин билиб туриб ёмонни яхши, хунукни гўзал қилиб кўрсатиш учун барча тадбир-чораларни кўради, мансабидан фойдаланади. Ахир, сифат масаласи ҳаётнинг барча жаҳаларида биринчи ўринга, диққат марказига чиқарилса, Қиличбековларнинг иши юришмай қолиши турган гап-ку! Шунинг учун Қиличбеков ва унга ўхшаш амалпарастлар мансабни эгаллаб олиш учун ҳам, сўнгра мансабни сақлаб туриш учун ҳам ҳар қандай ифлосликлардан қайтмайди, хиёнат, қабиҳлик кўчаларига кириб бораверади ва бир қанча ҳолларда афсуски, мақсадларига эришади, голиблик нашъасини суради. Винобарин, Қиличбеков қиссада айтилгандек, бир зарба билан енгилди деб фикр юриштиш етарли даражада асосланмаган. Тўғри, Қиличбеков директорликдан туширилди, мағлуб этилди, деган гапни қисса хотимасидан тополмайсиз, аммо у ўз мавқеини йўқотди, мансабини сақлаб қолиш учун курашни давом эттиролмайди, куч-қудрати, имкониятларидан ажралди, деган ҳукм аниқ-равшан ифодаланган. Ахир, Қиличбеков райком секретаридан дакки егандан кейин бўшашиб кетди, ақл-хушини, ўзини йўқотиб қўйди, телбалардек нима қилишини билмай қолди, деган таъкидларни бошқача талқин этиш мумкин эмас-ку! Аслида воқеалар ривожининг тақозосига, ҳаёт ва характер мантиғига мувофиқ эмас, балки муаллиф хоҳиши билан Қиличбеков бир зарбадан кейин ўзини ўнглаб ололмади, муаллиф «буйруғи» билан у мансабини сақлаб қолиш учун курашни давом эттирмайди. Бу эса Қиличбековдай ғоятда кучли, тадбиркор шахснинг ҳам шахсий-интим, ҳам ижтимоий-илмий фаолиятини чуқур ёритишга монелик кўрсатади, деб ўйлайман. Лекин Қиличбеков қисса хотимасигача бўлган воқеалар силсиласида жонли, тирик қаҳрамон бўлиб гавдаланади. Унинг шон-шухрат орттириш йўлида чинакам истеъодларни ҳалокат ёқасига олиб бораётганлиги, ўзгалар яратган, кашф этган фикрлар, ғояларни моҳирлик билан ўзлаштириб яшаётганлиги, ахлоқан пок эмаслиги таъсирчан ифодаланган, аммо бу образ талқинида оригиналлик егишмайди, унда қалбларни ларзага солувчи бадиий кучни ҳис қилолмайди. Чунки Қиличбековнинг ички дунёсидаги ўзгаришлар, олишув-тортишувлар, даҳанаки «жанг»лар, унинг эзгу ишлари, қабиҳликлари ҳам бир қанча ўринларда шунчаки баён этилади, қайд қилинади, бу эса қаҳрамон руҳий оламидаги ҳаракат-ҳолатларни такрорланмас, жозибали, ҳаққоний тасвир орқали гавдалантиришнинг ўрнини босолмайди. Бу

қаҳрамон билан муомала-муносабатда бўладиган деярли барча шахслар, ижобий ҳамда салбий персонажлар кўп ҳолларда фақат таърифлаб, тавсифлаб берилади, уларнинг хатти-ҳаракатлари, изланиш-интилишлари шунчаки баён этилади, холос. Қоплонбек Қиличбековнинг тарафдорлари ҳам, унинг муҳолифлари ҳам кўз ўнгимиздан тезда ўтиб кетади, чунки улар асар ғоясини ифодалашга қаратилган воситаларга, муаллиф истақлари, «буйруқлари»нинг ижрочиларига айланиб қолган. Мисол тариқасида Қаҳрамон Отабоевни олиб кўрайлик. Қиссада унинг колхоз раиси сифатидаги фаолияти батафсил тавсифланади. Айниқса, Қаҳрамон Отабоевнинг селга қарши курашда кўрсатган матонати алоҳида меҳр билан гавдаланантирилади. У нима учун зўр ғайрату шижоат билан меҳнат қилаётганини изоҳлаб, Қоплонбек Қиличбековга қарата шундай дейди: «...ҳаётда юз бераётган ҳамма олижанобликларни, бурчни, ўз қалби буйруғини бажараётган одамни, албатта, қаҳрамон бўлишга уринаяпти, деб ўйлай-вермаслик керак. Олижаноблик, виждон, фарзанднинг бурчи — ҳамма унвонлардан, ҳамма нишонлардан юксак турмайди? Фарзанд ўз фарзандлик бурчини бажарса-ю, нимадир таъма қилиб турса? Мен уни фарзанд деб айтолмайман! Она эса, ҳар қандай муқофодан юксагини сен ҳали бир парча эглигингдаёқ бериб қўйган... Биласанми, дўстим, бу нима?.. Бу — юрак, меҳр, муҳаббат...» (15-бет).

Қаҳрамон Отабоев ана шундай жуда салмоқли фикрларни ўртага ташлайди, бироқ уни ўзига хос такрорланмас характер, жонли одам тарзида жуда кам кўрамиз. Хусусан, Қаҳрамон ўзига табиат фарзанд бермагани учун қийналади, эзилди ва бу анча таъсирчан қизилган, бироқ буларнинг Қоплонбек Қиличбековга қандай алоқаси бор? Келди Қодиров айтмоқчики, Қаҳрамон Отабоев меҳр-муҳаббат, виждон, юрак билан яшайди, тер тўқади, Қоплонбек Қиличбеков эса бундай улугвор, муқаддас туйғулар ўрнини шухратпарастликка, амалпарастликка бўшашиб берган. Агар шу рост бўлса, улардан бири ўт, иккинчиси сув, бири нур, иккинчиси соя, бири ижобий, иккинчиси салбий, деб айтиш керак, лекин қиссада Қаҳрамон Отабоев билан Қоплонбек Қиличбековнинг олишув-тортишувлари, тўқнашувлари ёритилмайди. Бунинг ўрнига Қаҳрамон Отабоев ўзи тарбиялаб, ўзининг фарзандидай яхши кўрган Мўминни Қоплонбек Қиличбековнинг институтига жўнатади ва Мўмин ўша ерда аспирантурада ўқий бошлайди. Мана, қиссада яна бир шахс — Мўмин пайдо бўлди, аммо у ҳам ўз қиёфаси, ўз характери билан ажралиб турадиган образ даражасига кўтарилмайди. Муаллиф уни Қоплонбек Қиличбеков илиқ кутиб олгани, унга оталарча ғамхўрлик қилгани тўғрисида батафсил сўзлайди, сўнгра Мўминнинг ўқишга астойдил киришгани бир қанча тафсилотлари билан тавсифланади, унинг Муҳайё Жабборова деган ажойиб ёш олимдан эски ёзувларни ўргангани, ўша аёлнинг меҳр-муҳаббатига сазовор бўлгани кўрсатилади. Қиссадаги яна бир нотаниш шахс номини тилга олдик. Бу — Муҳайё Жабборова! Ҳа, номи бор-у, бироқ Муҳайё Жабборовани ўзига хос хусусиятлари билан ажралиб турадиган жонли

инсон тарзида тасаввур қилолмаймиз. Асарда исми бору жисми, тану жони бўлмаган яна ўн-ўн беш шахс бор. Лекин биз улардан Маҳқам Собировични алоҳида тилга олиш билан чекланмоқчимиз. Негаки, фақат шу киши Қоплонбек Қиличбековнинг асл башарасини кўради, унинг қилмишларини, қабиҳ, ифлос хатти-ҳаракатларини очикчасига қоралайди, юзма-юз олишади, ундан тап тортмайди, аммо у жонли, тирик одам сифатида бу курашчанликни, жанговарликни кимлардан, нималардан олди, қандай қилиб яқна ўзи ўша кучли, даҳшатли мансабпараст билан олишувга журъат этди? Келди Қодиров бу саволларга етук, ҳаққоний, таъсирчан тасвир орқали ишонарли жавоб қайтармайди. У мана, Қоплонбек Қиличбеков сингари босар-тусарини билмай қолган ўта кучли, гадбиркор, ақлли мансабпарастларга қарши курашадиган одамлар топилади, Маҳқам Собирович ана шундайлардан бири, дейди-да, уни мард, жасур олим сифатида таърифлашдан нарига ўтмайди. Эътироф этиш керакки, Маҳқам Собирович ҳамда бошқа иккинчи даражали персонажлар баъзи ҳолларда ўзларининг характерларидаги баъзи қирралар, баъзи белгиларни намоён қиладилар, лекин бу китобхонни қаноатлантирмайди.

«Оқ бўрон» қиссаси тўғрисида ҳам шундай дейишга мажбурмиз. Негаки, ундаги етакчи қахрамон ҳам, иккинчи даражали персонажлар ҳам асосан асар ғоясини, муаллифнинг салмоқли, долзарб, ўткир фикрларини ифодаловчи воситалар сифатида майдонга чиқадилар-у, бироқ характерлари, қиёфаларидаги ўзига хос такрорланмас хусусиятлари очилмайди, асарнинг бошидан то охиригача яхлит тану жонга эга бўлган тўлақонли инсонлар тарзида гавдаланмайди, бизга битмас-туганмас завқ-шавқ; маънавий сабоқ бермайди. Қиссанинг иккинчи бегидак бош қахрамоннинг ҳолати шундай чизилади: «Шунча йил кимга хизмат қилдим? Нима учун умримни роҳатда эмас, кураш, жангу жадалларда ўтказдим! Энди ҳаётим изга тушиб, тинчгина яшайман деганимда қолган умрим ҳам кимлар биландир курашда ўтсинми?.. Мана, энди бўрон ҳам совуқ чангаллари билан кўкрагимдан итариб, устимдаги бор-будимни шилиб олмоқчи!» (ўша китоб, 203-бет).

Қани ўша бўрон? Унинг совуқ чангаллари қани? Қахрамон умрини кимлар билан курашиб, олишиб-тортишиб ўтказди? Нима учун курашди, олишиб-тортишди?

«Оқ бўрон»ни ўқирканмиз, мана шу саволларга орзиқиб жавоб кутамиз, фикрлар, дунёқарашлар, характерлар, туйғуларнинг тўқнашувларини, қахрамонлар ҳаёти, фаолиятидаги бўронлар ҳамда бу «бўронларнинг совуқ чангалларини» кўришга, сезишга, бошимиздан кечиришга жуда-жуда қизиқамиз. Афсуски, истагимиз амалга ошмай қолади. Негаки, Келди Қодиров қахрамон хатти-ҳаракатлари, кечинмалари, шахсий ҳамда ижтимоий фаолиятини таърифлаб, баён этишга берилиб кетади: «Урушдан яраланиб қайтган Эломон биринчи кунийёқ шароит билан танишди: пахтазорларни айланиб чикди, бошоқ тор-

тиб қолган арпа-бугдойзорларни чамалаб кўрди, тоққа бориб чорвани кўриб келди, жигаргўшалари қайтиб келмаган кўпгина оилаларнинг руҳи паст, бунинг бошқаларга ҳам таъсири кучли эди. Одамларнинг руҳини кўтариш, ишга жалб этиш, кўнглини овлаш биринчи даражали иш эди» (225-бет).

Эломон бундан кейин нима қилади? Муаллиф унинг одамлар руҳини кўтаргани, колхозни яна оёққа турғизгани, пахтадан мўл ҳосил етиштиргани, шон-шўхрат орттиргани тўғрисида сўзлайверади, сўзлайверади, бироқ биз қахрамоннинг қандай воқеалар — «бўрон»ларни бошидан кечирганини аниқ тасаввур қилолмаймиз. Қиссанинг бошидан то охиригача Эломоннинг замондан орқада қолмасдан ҳаммавақт ижтимоий-маънавий тараққиёт, илмий-техник инқилоб билан ҳамнафас бўлиб, доимо жуда муҳим масалалар, жумбоқлар тўғрисида бош қотиргани таъкидлаб борилади.

Қишлоқ аҳли, захматкаш пахтакорларимиз, умуман халқимизнинг маънавиятини юксалтиришга, онгу тафаккуримизни ўстиришга, она ер, гўзал табиат муҳофазасига қаратилган фикрларни «Оқ бўрон»да кўплаб учратамиз ва улар Эломон номидан изҳор этилади. Ҳа, Эломон номидан изҳор этилади-ю, бироқ қахрамон руҳига, жону танига сингдирилмаган. Оқибатда ўта аҳамиятли, ўткир ижтимоий фикрлар, ҳаққоний ҳукм-хулосалар бадий салмоқ, таъсирчанлик касб этмайди. Бунинг сабаби шундаки, Келди Қодировда, менимча, қахрамонларнинг ўзига хос такрорланмас характерларини, жонли қиёфаларини, руҳий оламини чуқур ёритиш маҳорати етишмайди. Маҳорат етишмаганлиги туфайли баёнчиликка мурожаат этади, қахрамонларни «жиловлаб» олиб, уларнинг ўз ихтиёрлари, ўз ҳаёти, тақдирини, характерини тақозосига кўра яшаш, курашиш, меҳнат қилиш жараёнини ишонарли акс эттиролмайди. Шунинг учун ҳар иккала қиссани — «Сел» билан «Оқ бўрон»ни том маънодаги ижодий ютуқ, деб айтолмаймиз. Айни чоқда уларни жуда заиф асар, деб баҳолашга ҳам асос йўқ. Чунки, ҳар иккала асарда қимматли фикрлар баён этилади ва улар бизни баҳсга даъват этади, тафаккуримизни ўстиришга монелик қилаётган тўсиқларни бартараф этиш учун курашга чорлайди, чигал, мураккаб ижтимоий муаммоларни ечиш устида ўйлатади. Қолаверса, айрим қахрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, кечинмалари анча ҳаётий гавдалантирилганки, бу кўпроқ «Сел»даги Қоплонбек Қиличбековга тааллуқли. Ҳатто бадий жиҳатдан анча заиф чиққан «Оқ бўрон»даги Эломон ҳам баъзан тирик одам тарзида гавдаланади. Бундан шундай хулоса чиқадики, агар Келди Қодиров ўз изланиш-интилишларига юксак талабчанлик билан ёндашиб, ўзига хос услуб билан янги, оригинал бадий типлар кашф этиш маҳоратини эгалласа, давр руҳини ифодалаб, қалбларни тўлқинлантирадиган баркамол асарлар яратиши мумкин.

Норбой ХУДОЙБЕРГАНОВ.

УСЛУБНИНГ ТУҒИЛИШИ

Зоҳир Аълам. Кийик кўзлари.
Ҳикоялар. Ғ. Ғуллом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, Тошкент.

Ҳар бир ёзувчининг дунёни ижодий ўзлаштириш давомида орттирган тажрибаси бўлади. Истеъдодли ёзувчиларда ана шу тажриба бойиб, услубийлик касб этади. Зоҳир Аълам дастлабки ҳикоялари билан оқ адабий жамоатчилик эътиборини тортган ёзувчи. Унинг «Кийик кўзлари» ҳикоялар тўплами ўзига хос овози, услуби янада тиниқлашиб бораётганининг гувоҳидир.

Тўпламдаги «Зарб» ҳикоясида «Одамлар бир-бирларини янчибгина олдинга ўта оладилар», деган худбинлик фалсафасига қарши исён бор. Ҳикоя қаҳрамони Қодирнинг футболдан чиқиб қолишига Акбар сабабчи. Ёзувчи унинг хатти-ҳаракатлари, ўйлари орқали худбинликнинг қиёфасини чизади. Бу қиёфа яхши ниятли кишиларнинг қалблари бурчидан беркиниб ётган манфаат туйғуларига озуқа беради, уларда ҳам озми-кўпми ўз таъсирини қолдиради. Ёзувчининг диққат марказида худбиннинг қиёфаси эмас, у заҳарлаши мумкин бўлган оғули туйғуларнинг оқибати туради. У Ҳалимдай майдонга эндигина кириб келаётган ёшларни оғулаши мумкин эканини тушуниб, унинг бошқаларга нуқси урмай туриб йўқ қилиш тарафдори. Ёзувчининг «Эркин», «Идорада», «Йўли» ҳикоялари ҳам мана шундай маънавий-ахлоқий масалалар асосига қурилган. Бу асарларни бирлаштириб турувчи хислат асар замиридаги ички қаҳрамон — автор образи табиатидадир. Бу образ маънан бой, асрни бутун мураккабликлари билан теран ҳис этадиган, ҳақиқатнинг юсак қудратига ишонадиган ва кўп муаммоларни шу қудратли кучга таяниб ҳал этиш ниятида курашаётган кишидир. Бу қаҳрамон ёшлиқдан гўзалликка, ҳақиқатга ташна ўсади, қатто болаликда эшитган қасос билан аравақал сўхбатидан ҳам ким ҳақлигини («Болаликдан қолган муаммо») билишга қизиқади, бу болаликдан мерос — ҳақиқат излаш принципи бошқа ҳикоялар қаҳрамонлари руҳиятини ҳам ёритиб туради. Виз таниган курашчан қаҳрамон турлича вазиятларга солинади, турли феълли кишилар билан мулоқотда бўлади. Унинг «Идорада»ги фаолияти, жиянини ўқишга жойлаш учун қабиҳ йўллардан ҳам қайтмайдиган қоракўл фабрикаси директорига муносабати («Эркин»), йўлини қилиб Чехов асарларига обуна бўлишга эришган адабиётчи («Йўли») қиёфасидаги ўйлари бадиий тираклик билан тасвирланади. Шуниси эътиборлики, ҳар учала ҳикояда ҳам автор — қаҳрамон қаршисида унинг зидди — антиподи туради. «Идорада» ҳикоясида Содиқжонга унинг феъл-атвор жиҳатидан тескариси бўлган Каримжон қарши қўйилади. Улар бир жойда ишлашади, бирга тушликка чиқишади, лекин бир арзимас воқеа туфайли уларнинг иноқлилиги путур этади. Каримжоннинг бошлиқ ўринбосари олдида мақтовни қиёмига етказиб,

чиқиб кетмаёқ иғвоза ўтиши, таниши орқали ошхонадан гўшт олиб, хўрандаларга берилётган овқатнинг камгўштлигидан нолиши Содиқжонни «портлатади»: «Токи ўзингизга яхшилик қилган одамнинг устидан маъзава тўқар экансиз, ёмон кўрган одамингиз билан оғиз-бурун ўпишар экансиз, аблаҳ бўлиб қолаверасиз. Иккиюзламачилигингиздан тўйдим. Бундан кейин сиз билан гаплашмайман». Содиқжон бундай қилолмади, идорачилик эмасми, улар яна аввалгидай бирга овқатланиб, бирга кириб, бирга чиқа бошлади. «Лекин ҳеч нарса изсиз йўқолмаган эди». Ёзувчи баъзи одамлар характеридаги бундай иллат — мунофиқликни фош этиш зарурлигини таъкидлайди.

«Кийик кўзлари» тўпламдаги баркамол ҳикоялардан. БАМ ҳикоялари тарзида эълон этилаётган бу воқеа ёзувчи тилидан самимий баён этилади: «Бу воқеа БАМга борганимда бўлиб ўтган эди...». Ўзбекистонлик қўрувчилар «ишларни кўрдингиз, энди бир дам олишимизни ҳам кўрасиз» деб ёзувчини ўрмонга «кўнгил очишга» таклиф этишади: «Худди бир романтикага тўла кинога тушиб қолганману икки соатдан кейин сеанс тугайди ва мен яна меъдамга уриб қолган таниш кўчага чиқадиғандек эдим. Кинонинг тугамаслигини истардим. Боз устига кинода ўзим ҳам иштирок этардим». Афсуски, «романтикага тўла бу кино» шафқатсиз фожиа билан тугайди, улфатлардан бири Абдуваҳоб «алп қоматини кериб ҳеч нарсдан бежавотир, улуворлик билан сув ичабошлаган» бугуни отиб қўяди. Автор бу воқеада ишгирок этиб, бугуни сақлаб қололмаганига айбдордай ҳис этади: «Ўзимни беҳузур сездим, кийикнинг кўзларини назаримдан кетказолмадим. Гарчи у буғу бўлса ҳам, ичимда ўйлаганимдай кийик дердим, балки «кийик» сўзи чиройли бўлгани учундир. Унинг кўзларидаги «Нима бўлди, ўзи?» деган саволи бизга қаратилгандай, «Менга нима бўлди ўзи, одамлар?» дегандек бўлаверарди.» Нима бўлганини тушунириб ўтирмайди ёзувчи, унинг қотилини лаънатламайди ҳам, фақат тасвирлайди, бу тасвир китобхон хотирасига михланиб қолади, уни безовта қилади: «Сизга нима бўлди, одамлар! Сизга ишонардим-ку», деб виждонингизга қараб тургандай бўлади кийик кўзлари.

Қурбон бўлаётган гўзаллик, поймол этилаётган эзгулик олдида жавобгарлик туйғуси авторнинг «Ҳали ишончим бор...» фантастик ҳикоясига ҳам дахлдор. Зоҳир Аълам планетамиз тақдирини, унинг кишилари маънавияти каби умумбашарий муаммолар ҳақида ўй сурганда, фантазияга эрк беради. Уларга «туртки бермоқ, виждонни уйғотмоқ учун», «ерликларни бу хавфдан огоҳ қилиш учун» Камолат бўйича мутахассис номидан гапиради: «Инсониятнинг барча тараққийпарвар намояндалари қурол — ориқчадир деган фикрга этиб борганлар. Фақат бир-бирларига ишончсизлик муаммо бўлиб турибди... бу тўсиқ ҳам бартараф қилинишига ишонаман». Бу фикрни Коинот назорати ҳайъати тасдиқдан ўтказди, кўраам заминда тинчликни

баркарор қилиш ҳар бир ерликнинг виждоний бурчи эканини фантастик имкониятлар доирасида уқтиришга интилади.

Тўпламнинг муваффақиятини таъминлаган ҳикоялардан бири «Бухородаги биринчи намоз» асаридир. Қутайба ибн Муслимнинг Мовароуннаҳрға қилган тўртинчи юриши тарихидан ҳикоя қилувчи бу асар мамлакатимиз территориясига босқинчилик ниятида келган араб истилочиларига қарши кураш ҳаракатларига бағишланади: «Ҳақ йўлига қайтариш» ниқоби остидаги бу ҳаракат қилич кучи ва садақа саховати билан амалга оширилади. Ёзувчи бу тарихий воқеалар тасвирида тарихий манбалардан (Абу Бакир Наршахий «Бухоро тарихи», С. Толстов асарлари) чуқур хабардор эканини кўрсатади. Асарда истилочиларга қарши кураш манзаралари кенг тасвир этилмаса ҳам, маҳаллий халқнинг босқинчиларга бўлган ғазаб, нафрати ҳар бир сатр тубидан алангалиниб турадики, ёзувчи буни китобхонлар қалбига ҳам кўчира олган. Асарнинг асосида икки образ Қутайба ва унинг лашкарбонисиси Ҳаёни Набатий туради. «Тарих саҳнасида лавозимлар эмас, қилинган иш қолишини яхши англаган Қутайба бошқа мусулмон зодагонларидан эътиборлироқ бўлиш учун тарихда қолишнинг бирдан-бир йўли янги жойларни забт этиш, мусулмончиликни кенг тарқатиш эканини англаб етганди». Шунинг учун у Набатий билан шартнома қилиб, бу сафарги юришда Мовароуннаҳрни биргаликда босиб олишга аҳдлашишган эди. Бу икки салбий образни ёзувчи бизнинг меъдамизга уриб қолган қора бўёқлар чаптамаси остидаги қаҳрамон сифатида эмас, балки жонли, ўзига хос характер сифатида беришга эришган. Ўз ўтмишига эга бўлган қудратли халқни забт этиш учун унинг қаршисида турган рақиб ҳам кучли бўлгани тарихдан маълум. Қолаверса, Ислоом лашкарларини «олло-таолонинг ўзи қўллаётгани» ҳақидаги овоза бутун оламга тарқалган эди. «Дунёни тўғри тушуниб, нарсаларни ўз номи билан аташга ўрганган» истилочи ўз ниятларини очик айтади: «Қани энди бу мажусийлар ҳақ йўлига ўтса, тилимизда гапласа, араблар қанчалик кўпайган, гўзаллашган бўлар

эди». Бунга эришиш учун у турклар ўртасидаги эски ўзаро нифоқдан фойдаланади, бир подшолик қўли билан иккинчисини йўқ қилади, учинчи салтанатни эса ўз халқига душман қилиб қўяди. Ниҳоят, Бухорони забт этиб, унда масжид қурдириб, намоз ўқишга эришади.

Араблар ўз эътиқодини ўрнатиш учун халқнинг ўтмиши ва маънавиятига даҳлдор барча қадимият обидаларини йўқ қилишга уринади. Қўрғон дарвозасидаги тасвир билан боғлиқ лавҳа асарнинг энг жозибали, шу билан бирга энг фожиали чиққан эпизодидир. Зўрлик ҳокимият ўрнатишда иш бериши мумкин-у, бироқ эътиқод сингдириш учун қилич кучи ожизлик қилиши жуда яхши англашнинг туради бу воқеадан. Асарнинг гоёси ҳам кўпроқ ана шу фикр билан боғланидики, худди шу ўринда журнал вариантыдаги «Ўсма кетар, қош қолар» сарлавҳаси ўринли.

Тўпламга йиғилган ҳикоялар турли мавзу ва характерда бўлишидан қатъи назар, уларда ички бир уйғунлик бор. Эзгулик, Ҳақиқат, Эътиқод йўлидаги кураш ва буни ифодалашдаги ёзувчининг ўз қаҳрамонларига бўлган муносабати, тасвирдаги позицияси ана шу узвийлик ришталарини бир-бирига туташтириб туради. Гўёки бир ҳикоя гоёси иккинчисидаги фикр билан тўлдириляётгандай, учинчи ҳикоядаги воқеа биринчисига даҳлдордай туйилади.

Тўпламда Зоҳир Аълам истеъдодини, унинг услуби қирраларини намойиш этувчи хислатлар билан бирга етишмовчиликлар, асар поэтикаси билан боғлиқ айрим ноқисликлар мавжуд. «Болаликдан қолган муаммо»да жўн воқеани ўта поёғиклаштириб юбориш сезилса, «Ҳали ишончим бор...»да ёзувчининг ўз қаҳрамонларига исм беришда тутган принципи асарни жўнлаштириб, бадиийлик тошини анча енгиллаштириб қўяди.

Зоҳир Аълам ижодда ўз овозини, ўз услубини топган ёзувчи. Биз мана шу ўзига хос услуб ёзувчининг кейинги асарларида янада теранлашинини ва ўзига хос қирралари билан жило топишини истардик.

Ҳамидулла БОЛТАБОВ,
Андижон

Ҳожиакбар Шайхов

ОЛМОС ЖИЛОСИ

Илмий фантастик қисса¹

XIV

Иккала вездеходнинг ҳам бехатар қайтиб келаётганини кўрган Беганас севинчдан ўйинга тушиб кетди.

— Е фазо! Сиз буюк уста экансиз-ку, амаки! — қичқирди у Азизовга. — Истеъдодингиз олдида таъзим қиламан! «Бургут» жонимизни қачон таъмирдан чиқариб улгурдингиз ўзи?

— Кейин айтаман, — сўз берди Азизов, — иккала вездеходни ҳам горга жойлаб, овқатни иситгин-да, «кулба»га кир. Ҳамма гапни сен ҳам эшитиб қўйсанг, ёмон бўлмайди.

Командир нақ тўққиз соатдан кейин қайтиб келган эди. Адам махсус аппарат воситасида уйкуга кетганча ҳали ҳам уйғонмаганди. Азизов диагностикааторнинг сўнгги кўрсаткичларини кўздан кечиргач, механикнинг томирларига уланган электродларни олиб қўйди.

Бир неча дақиқадан сўнг Адам кўзларини очди. Чуқур хўрсиниб, туриб ўтирди. — Толиқишдан асар ҳам қолмабди, хайрият. Узимни яхши ҳис қиляпман! Иштаҳам карнай! Беганас! Ҳой, Беганас!

Робот хонага аравачада ноз-неъматлар олиб кирди.

— Бу — бошқа гап! — деди Адам мамнун бўлиб ва соатига кўз ташлаб беихтиёр ҳуштак чалиб юборди: — Эҳ, роса такасалтанглик қилибман-ку! Сиз шунгача вақтни бекор ўтказмаган бўлсангиз керак, командир? Янгиликлар борми?

— Бор, — Азизов босиқлик билан гапиришга тиришса-да, Адам ҳам, робот ҳам унинг гап оҳангида ички бир ҳаяжон яшириниб ётганини сезиб туришарди.

— Вой, амаки! Танамда худди чумоли югургандай бўлди! — сўз қотди Беганас Азизов ҳикоясини тугатган ҳамона. — Ана гаройиботу ана тилсим!

Ноорганикларнинг «Бургут»ни таъмирдан чиқаришганини эшитган Адам қайта тикланган вездеходни ўз кўзи билан кўриш учун дарҳол ташқарига отилди. У лаҳза ўтмай, ҳаяжонини босолмаган қиёфада қайтиб кирди.

— Демак...

— Янглишмасам, бизни мулоқотга чорлашяпти!

— Ҳа-ҳа! Худди шундай, чорлашяпти!

— Ҳозир улар жавобимизни кутишаётган бўлса, ажаб эмас.

Фазогирлар ҳам, робот ҳам ҳаяжонланиб кетишган, ҳатто Беганас уларни овқат ейишга даъват қилишни унутиб қўйганди. Азизов билан Адам хонада у ёқдан-бу ёққа бориб келишарди.

— Ҳа, энди биз оддий ҳам рамзий бир жавоб қилишимиз керак. Ушанда ноорганиклар бизни дарров тушуниб, мулоқот қилишга уриниб кўришар, — деди Азизов.

— Жин урсин! — Адам бармоқларини талоқ қилиб, сочларини текислади. — Қалламга бирорта дурустроқ фикр келмаяпти-я!..

— Уйлаш керак, уйлаш!.. Сен ҳам уйла, Беганас! — деди Азизов. Гап оҳангида илтимос ҳам, талаб ҳам, ёлвориб ҳам бор эди. — Бу ерга эзгу мақсадда келганимизни ноорганикларга тушунтира олишимиз керак!

— Борди-ю, бундай қилсак-чи!.. — бирдан уларга юзланди Адам, лекин ўша заҳоти яна қўл силтади. — Йўқ, бўлмайди!..

Энди уларнинг учалови ҳам меҳмонхонанинг у бошидан бу бошига юришар, ҳар хил таклифларни ўртага ташлар ва кўп ўтмай, уларни йўққа чиқаришар эдилар. Хуллас,

¹ Давоми. Боши ўтган сонда

органик дунё вакилларининг ўзаро мулоқоти усулларидан Реяда фойдаланишнинг ҳеч қандай маъноси йўқ эди.

— Балки бундай қилсак тўғри келар... — деди Адам бир оз иккиланиб.

— Хўш-хўш?

— Уша қора тошларга ёндош қилиб иккинчи энергия трассасини қурсак-чи?

— Бутун водий бўйлаб-а? — сўради Азизов истеҳзода.

— Йўқ, бир қисмидагина...

— Нима мақсадда?

— Ноорганиклар «иншооти»нинг ишлаш принципини англаганимизни исбот қилган бўламиз.

— Аслида буни англаганимиз йўқ-ку, ахир?

— Энергия узатишни айтпман-да...

— Яхши. Лекин биз ўз трассамизни нимадан қурамиз? Қанча вақт кетади бунга.

— Ҳм... — деди Адам яна тушқунликка тушиб.

— Асосий гапни эслатиб ўтмоқчиман, дўстлар, — овозини баландлатиб гапирди

Азизов. — Ноорганиклар билан мулоқот ўрнатиш билангина чекланиб қолмаймиз, албатта. Биз уларни яқинлашайтган ҳалокатдан огоҳлантириб, қўлимиздан келадиган ёрдамимизни таклиф қиламиз! Ким билади, балки ҳозир ҳар бир соат, ҳар бир дақиқа ганиматдир...

Адамнинг сўнги таклифи шу тариқа йўққа чикди. Зотан, ёш фазогирнинг ўзи ҳам ундан осонгина воз кечди.

— Кимгадир атиги икки оғиз илиқ сўз айтиш учун шунча ташвиш, — мингирлади Беганас. — Менимча, мулоқотнинг энг зўр усули — уларни яхшилаб меҳмон қилиш! Балки «дастурхон» устида биз билан гаплашгилари келиб қолар.

Иккала фазогир ҳам роботга ўқрайиб қарашди; у ўз таклифидан пушаймон еб, изза чекди.

Кутилмаганда Азизов Беганаснинг ёнига келди-да:

— Ҳозир нима дединг? Қайтар-чи? — дея талаб қилди.

Робот бутунлай ўзини йўқотиб қўйди.

— Йўқ, мен шунчаки... ҳазиллашиб айтдим. Уйламасдан... Мени шундай яратишган бўлса, нима қилай, ахир! Мен айбдор эмасман! Баъзан аҳмоқона гаплар айтаётганимни сезиб турсам ҳам, ўзимни тўхтатолмайман...

Агар Азизов бирдан мулойим жилмайиб, унинг елкасига қўлини қўймаганида, робот ҳали-бери ўзини оқлашда давом этган бўларди.

— Яша, Беганас! Зўр фикр айтдинг!

Гарчанд Беганас ҳеч нарсага тушунмаган бўлса-да, лекин шу заҳоти илжайиб мақтанашга тушди:

— Умуман олганда, менинг мия катакларимда туғилган зўр ғояларнинг ҳаммасини тартибга солинса, уларни сиғдириш учун бутун коинотнинг хотира катакчалари ҳам торлик қилган бўларди, — у шундай дейишга деди-ю, кейин ўзининг мақтанчоқлик қилаётганини пайқаб, нигоҳини командирга қадаганича, тарадудланиб туриб қолди.

— Қанақа фикр? — сўради Адам, командирнинг гап оҳангидан изланаётган нарса, ниҳоят, топилди шекилли, деган ҳаёлга бориб.

— Сен «қора қурт»ларнинг «Позитрон»га очофатлик билан ёпирилишганини гапирган эдинг, тўғрими?

— Ҳа, уни бир неча соатдаёқ кемириб ташлашган эди.

— Афтидан, тоза металл — Реяда камёб. Шундайми?

— Ҳарҳолда тошлоқ майдонда металл йўқлигига биз аллақачон ишонч ҳосил қилганмиз.

— Металл «қора қурт»ларнинг ўзларига зарур деб тахмин қилиш қийин, розимисан? Чамамда, улар фақат Годвонинг ҳаёбахш нурларини ўзларига сингдиришгагина эмас, балки йўлларига дуч келган металл жинсларни ҳам «ҳазм» қилишга ўргатилган. Уйлашимча, тўпланган энергия ва металлни элементар заррачалар шаклида энергия трассаси орқали қаёққадир узатишади.

— Эҳтимол. Лекин мен бу ерда ўзаро боғлиқликни кўрмайман.

— Нега энди, Адам? Афтидан, ноорганиклар энергияга катта эҳтиёж сезганлари каби, металлга ҳам жуда муҳтож. Бу ерда металл таъминоти масаласи жуда ям чаток.

— Шошманг-шошманг! — Адам нимагадир тушуниб етгандай эди.

— Шунинг учун мен маҳаллий цивилизация вакилларини...

— Металл билан меҳмон қилишни тавсия қиласиз! — шошиб унинг фикрини тугатди Адам.

— Ҳа. Тўғрироғи, бу кашфиётнинг бир қисми Беганасга тегишли, — у ҳазиломуз қиёфада бошини хиёл эғиб, Беганасга таъзим қилди.

— Э, дўстларим! — хитоб қилди Беганас чин дилдан қувониб. — Менинг шу арзмаган хизматим сизларга асқотганидан нақадар бахтиёрман!

— Кўпроқ шунақа хизмат кўрсатиб тур, Беганас, — деди Адам ва Азизовга юзланди: — Биз уларга нима таклиф қилишимиз мумкин?

— «Лочин»ни бир қидириб кўрайлик-чи, — деди Азизов ўрндан тураркан. — Бирор нарса топилиб қолар.

Улар вақтни беҳуда кетказмай, қўниш блоки томонга отланишди.

— Умуман, биз мулоқотнинг энг яхши йўлини топдик, — деди Адам севиноб. — Биринчидан, бу — улар учун металл ниҳоятда зарурлигини билишимиздан далолат, иккинчидан, бу — уларга яхшилик тилаётганимиз нишонаси. Учинчидан, бу — эсдалик учун бериладиган оддий ёдгорлик буюми эмас, балки керакли совға, ундан қурилиш учун фойдаланишади.

Улар «Лочин»нинг салонига кириб, турли қурилма, асбоб ва анжомлар сақланган камераларни очишди. Бу ерда кўп нарсалар металлдан ясалган эди.

— Хўш, қайсиларини оламиз? — сўради командир ўйчан ҳолда. — Металллардан қайси бири «қора қурт»ларнинг иштаҳасини кўпроқ қитиқлагани ёдингдасиз?

— Мис, ермуш, умуман, ишқорий-ер гуруҳига кирувчи ҳамма металллар. Шаклига келсак, ғиштнухаларини таклиф қиламан. Уларга «сергўштроги» маъқулга ўхшайди, кейин сунъий йўл билан ҳосил қилинганини ҳам пайқаш қийин эмас.

Шу заҳоти улар кумуш, мис, цери, лантан ва ниодим металлларини «Бургут»га олиб ўтишди.

Ишлар анча юришиб кетганидан хотиржам тортган фазогирлар шом қоронғиси тушганини ҳам пайқамай қолишди. Қоронғилик қаъридан шитирлаган овоз эшитилар, афтидан, «қора қурт»лар ўзларини соғдириш учун энди трасса сари отланишганди.

— Вақтни қўлдан бой бермаганимиз маъқул, — деди Азизов. — Овқатланиб оламиз-да, йўлга чиқамиз. «Ғишт»ларни ташлаб қайтамиз. Эртага натижани аниқлаймиз. Водийда оловли трассалар ёғду тарата бошлаганди. Гоҳ у, гоҳ буюб портлашлар тоғ тизмаларининг турли нуқталарини афсонавий тарзда бот-бот ёритиб қолар, қоя ва тепаликларнинг ажабтовур қўланкалари олов ёруғида бир кўзга ташланиб, бир ғойиб бўлиб турарди.

Адам «Бургут»ни сўнгги ғиштнухса тош яқинига қўндирди.

Фазогирлар вездеходдан пластмассадан ясалган пастак стол олиб чиқиб, устига ғишт шаклидаги металлларни тартиб билан териб қўйишди.

Чор-атрофда одатдагидай ҳаёт асари кўринмас, сукунат ва осойишталик ҳукм суради.

— Уртоқ командир, — деди Адам негадир овозини пасайтириб, — борди-ю, бир неча кинокамера ўрнатиб кетсак қандай бўларкин? Яширинча...

— Йўқ, Адам, — деди у майин овозда. — Биз ёввойи ҳайвонларни овламоқчи эмасмиз-ку, ахир!

— Кечиринг, Олмос Азизович, — деди Адам хижолат чекиб.

XV

Фазогирлар «кулба»га қайтиб келиб, уч соатча ухлаб олишди ва тонг отмасданок яна сафарга отланишди. Металл «ғишт»ларнинг тақдири нима бўлганини билиш иштиёқи икковига ҳам тинчлик бермаётганди. Азизов уфқ ёришган маҳалда кўзланган манзилга етиб борсак бўлди дея, вездеходни ўртача тезликда ҳайдашни буюрди.

... Адам вездеходни шундоқ қояларнинг чўққилари оша бошқариб бораркан, телескоп окуляридан кўз узмаётган Азизов томонга ҳар замон-ҳар замон ўгирилиб қўярди.

— Металл ғишларга тегишмабдими?

— Йўқ.

— Бўлмаса нега вездеходни таъмир қилишди экан-а?

— Чамамда, бунга гуманизм ҳисси сабаб бўлган.

— Демак, улар бизга ишонишмаяпти... Ваҳоланки, улар ўзларини ўзлари ҳалокатга... — у олдидаги панелга зарб билан мушт туширди. — Булар ҳаммаси мен туфайли! Ҳаммасига мен айбдорман!

— Йўқ, Адам. Бу ерда бошқа гап борга ўхшайди, — ўйчан ҳолда жавоб берди командир.

Адам «Бургут»ни юмшоқ қўндирди. Иккала фазогир ҳам сайёра сахнига чиқиб, металл ғишлар тахланган стол қошига келишди. Столда «Лочин»дан келтирилган металллар даҳлиз тургани, ҳатто алмаштириб қўйилмагани ҳақида ҳам шак-шубҳа бўлиши мумкин эмас эди.

— Балки ноорганиклар металлларимизни кўришмагандир? — тахмин қилди Адам.

— Менимча, кўришган. Ахир, металллар худди вездеход ҳалокатга учраган жойга қўйилган-ку! Нима, маҳаллий мавжудотлар бу нуқтани ўз назоратлари остига олмаган дейсизми? Биринчидан, биз вездеходни қидириб келиб, уни олиб кетамизми-йўқми, ноорганикларни бу қизиқтирмаслиги мумкин эмас. Биз қайтиб келдик. Мушоҳада учун янги ахборот қолдирдик. Иккинчидан, биз уларга совға беришга қарор қилдик. Биз қилган ишларнинг мантиқий асоси мана шу. Ноорганиклар ҳам худди шу тахлит фикр юритишган.

Мантиқий ва рационаллик қонунлари ҳаммаша бир хилдир...

Фазогирлар кеча Адам вездеходда лаҳим ҳосил қилмоқчи бўлган қоя ёнига келишди. Лазер воситасида кеча ўйилган жой шу даражада усталик билан қайта тиклангандики, улар ҳатто вездеход қовлаган лаҳимнинг ўрнини ҳам пайқаб ололмадилар.

— Йўқ! — Азизовнинг ўжарлиги тутди. — Йўқ, ишонмайман! Икки цивилизациянинг ўзаро мулоқотдан бош тортиши мумкин эмас.

— Лекин ўзингиз кўриб турибсиз...

— Демак, нотўғри иш тутганмиз. Ниманидир назардан четда қолдирганмиз, ниманидир ҳисобга олмаганмиз. Лекин биз изланишда тўхтовсиз давом этишимиз керак, Адам!

— Изланамиз, Олмос Азизович!

Шу пайт вездеходдан шошилиш чакирув сигнали келди. Фазогирларни Беганас алоқага чорлаётганди.

Фазогирлар кабинага отилишди. Азизов радиоузатгичнинг тугмаларидан бирини босди.

- Нима гап, Беганас? Тинчликми?
- Ҳазиломуз «амаки» ўрнига расмий равишда «ўртоқ командир» дея мурожаат қилаётгани жиддий бирор гап бўлганидан далолат берарди. Иккала фазогир ҳам ҳозир кутилмаган хабар эшитишларини олдиндан сезиб, тош қотишди.
- Илтимос, эзмаланма! Хўш, нима гап ўзи?
- Тезроқ «кулба»га қайтишингизни илтимос қиламан!
- Нима бўлди, ахир? Тушунтириброқ гапирсанг-чи?..
- Бу ерда шунақанги!.. Нима десам экан... Хуллас, тез етиб келинглар!

XVI

Фазогирлар вездеходни «кулба»га қараб энг юқори тезликда ҳайдашди... Ушанда фазогирларнинг иккови ҳам бир ҳаёлга борган, яъни горга реяликлар ташриф буюришган, деб ўйлашганди. Улар ўйлаган ҳол юз бермаган бўлса-да, фазогирлар истикомат қиладиган гордан икки юз метрча нарида, тошлоқ майдонда баҳайбат устун қад ростлаганди.

Устуннинг баландлиги ўн метрдан зиёдроқ бўлиб, тўртбурчак шаклида эди. У муштдай-муштдай тошларни бир-бирига зичлаб ёпиштириш йўли билан «ясалган» эди.

Ажабланирлиси шунда эдики, устун бир томонга анча оғиб турар, оғиш бурчаги бирмунча каттароқ эди. Яна бир оғосга, худди ағдарилиб тушадигандай таассурот қолдирарди. Ҳарҳолда ақли-ҳуши жойида одам унга яқин йўламас эди. Ўз қадрини яхши биладиган Беганас ҳам ундан олисроқ туришни мақбул топди.

Азизов билан Адам роботни нечоғлиқ сўроқларга кўмиб ташламасин, бари бир ҳеч нарса айтиб беролмади. Маълум бўлишича, фазогирлар сафарга жўнаб кетишгач, Беганас горга кириб, «кулба»ни йиғиштиришга, у-бу юмушларни бажаришга киришади. Шундан сўнг «Лочин»га бир қараб қўйгани чиқади-ю, ўша-заҳоти пайдо бўлиб қолган устунга кўзи тушади. Чор-атрофда ҳеч ким ва ҳеч нима кўринмасди. Робот бир томонга оғиб турган устун яқинига бормади.

— Чамамда, устун кечаси пайдо бўлган, — деди Азизов Адамга юзланиб. — Биз сен билан қоронғи маҳалда жўнаб кетганмиз, шунинг учун уни пайқамай қолганмиз. Беганас эса «кулба» юмушлари билан банд бўлган.

— Агар зарур бўлса, бундан кейин тунда қўриқчилик қиламан, — дея зарда аралаш пўнғиллади Беганас.

— Гап бунда эмас, Адам. Ноорганиклар мулоқот сари яна бир қадам босишди. Тушуяпсанми?

— Буни-ку, тушуяпман. Улар устунни бундай оғган ҳолда қўйишдан қандай мақсадни кўзлашган? Мени ана шу жумбоқ ўйлантириб қўйди.

— Хар қалай бу иш бекорга қилинмаган деб ўйлайман.

— Майли, ноорганиклар металл ғиштларимизга тегишмаган эди, биз ҳам уларнинг устунларига тегмаймиз. Қани, бу ёғи нима бўларкин.

— Тўғри, биз ҳозир сираям шошмаслигимиз керак. Чамамда, улар ҳам мулоқот ўрнатишнинг энг яхши йўллари қидиришяпти.

— Энди биз нима қилишимиз керак?

— Ҳозир уларнинг ҳатти-ҳаракатларини синчиклаб кузатишимиз, айти пайтда ўзимиз ҳам жим турмай бу борада мақбул тadbирларни ўйлаб топишимиз керак.

Фазогирлар шу тариха турли режалар тузиб, устун яқинида икки соатча қолиб кетишди. Аммо «совға» билан болғиқ муваффақиятсизлик ва оғиб турган устун юзага келтирган жумбоқ уларнинг мушоҳада йўналишини ўзгартириб юборди. Фазогирлар бирор тугал ҳулосага келолмай туришарди.

Реяда саратон бошланган. Годво нурларини аямай сочадиган бу фаслда «Қора қурт»лар сира тиним билмас эди. Улар тошлоқ майдонда тўда-тўда бўлиб, бақалардай қотиб туришар, офтобдан узлуксиз энергия тўплашарди. Фазогирлар устун яқинида бирорта ҳам «қора қурт»ни учратишмади, гўё номаълум «подачи» уларни атайин узокроққа ҳайдаб кетгандай эди.

— Афтидан, энди ғайритабиий ҳеч нима содир бўлмайди шекилли, — деди Адам.

— «Кулба»га кетдик, — деди Азизов Адам ва Беганасни горга бошлаб.

— Мен ҳозир чой қўяман, — таклиф қилди Беганас.

— Йўқ, — эътироз билдирди командир, — бугун ҳаммасини ўзимиз бажарамиз. Сен тошлоқ майдонда қолгин-да, анави устундан кўзингни узма. Ҳарҳолда сенинг кўзларинг бизникидан ўткирроқ. Бирор нарса пайқасанг, дарров бизни чақир. Ўзимиз ҳам горда узок ўтириб қолмасмиз, албатта.

«Кулба»да Азизов Адамга мурожаат қилди:

— Ўйлашимча, ноорганиклар ўзлари ҳақида бизга тез орада хабар етказишса, ажаб эмас.

— Унда бир оздан кейин майдонга қайта қолайлик.

— Ким билсин, — деди бу сафар ҳам тахминдан нарига ўтолмай Азизов, — балки улар тошлоқ майдондан нари кетишимизни истаган бўлишлари ҳам мумкин.

— Улар бизни роботлар, Беганасни эса тирик мавжудот деб билишган демоқчисиз-да?

— Фаразга келганда, истаганча қалаштириб ташлаш мумкин. Лекин хатога йўл қўйган сари вақтдан бой бераверамиз, — Азизов пешонасида пайдо бўлган тер томчиларини рўмончаси билан артаркан, энди ўз ожизлигини ошкора тан олди: — Гапнинг тўғриси, атиги икки кишилик экипаж билан Реяда қолишга розилик берганимга энди афсусланипман, Адам.

— Бундай бўлишини ким билибди, дейсиз. Агар сайёрада аввал ўйлаганимиздай фақатгина «қора қурт»лар истиқомат қилишганда эди, унчалик ташвиш тортмаган бўлардик.

— Эҳ, «Бўрон» тезроқ етиб кела қолса қанийди!

Шу чоқ ер остидан гумбирлаган бўғиқ овоз эшитилди, улар турган ер қаттиқ силкиниб кетди.

Фазогирлар ўзаро кўз уриштириб, дарров ташқарига отилишди. Улар гордан чиқаверишда Беганасга юзма-юз келишди.

— Йў-ўк, оғайнилар! — кичқирди робот. — Бўлди, мени бунга «ўйин»га қўшманглар. Эй фазо, ер остидан ҳеч нимадан ҳеч нима йўқ устунлар ўсиб чиқади, кейин ўз-ўзидан шундоқ бурнингнинг остида ағдарилиб тушади.

— Нималар деб валдираяпсан ўзи?

— Валдираётганим йўқ, тўғри гапни айтяпман, — хафа бўлди Беганас. — Ишонмангиз, ана, ўзингиз кўринг.

Одамлар тошлоқ майдонга қараб югуриб кетишди ва лаҳза ўтмай ҳайратдан ёқаларни ушлашди. Баҳайбат устун чил-парчин бўлиб ерда ётарди.

— Зилзила бўлди, шекилли? Устун шунинг учун қулаб тушгандир? — деди Адам ҳаяжонланиб. — Гувиллаган товуш ҳам эшитилди-ку, ахир!

— Йўқ, гувиллаш ҳам, силкиниш ҳам мана шу устун қулагандан кейин бўлди.

Тадбиркор Беганаснинг устуннинг қулаш жараёнини киноплёнкага ёзиб олгани фазогирларни қувонтириб юборди. Улар тездан «кулба»га қайтиб кириб, пленкани проекторга жойлашди. Фазогирлар воқеани бир бошдан экранда кўришган заҳоти, ҳаммаси аён бўлди-қўйди. Зилзилаю шамол ҳақидаги тахминлар чиппакка чиқди. Устун ҳеч қандай ташқи таъсирсиз қулаган эди. Ҳарҳолда Реянинг сирли «абориген»лари устунни на итаришган ва на силкитиб ағдарилган эди. Таажжуб!

XVII

Шундай қилиб, ноорганиклар мулоқот сари яна бир қадам босишган, ерликларни мулоҳаза юритишга даъват этишган эди. Аммо буниси аввалгисига, яъни устуннинг бир кечада пайдо бўлиб қолишига нисбатан ҳам жумбоқлироқ эди. Агар устуннинг қўққисдан қад кўтаришида қандайдир маъно бўлса, уни фавқулодда бузиб ташлашда эса ҳеч маъни йўқ эди.

— Балки улар ҳеч нарсага ақлимиз етмаётганига ишонч ҳосил қилганлари туфайли устунни ағдариб ташлашгандир? — сўради Адам энди ҳоргин овозда.

Азизов жавоб бермади. Энди иккови қам тушқунликка тушганди. Ноорганиклар нимагадир шамга қилишаётганди-ю, лекин ерликлар буни сира илғаб олишолмаётганди. Бу ҳақда ўйлайвериб, иккала фазогирнинг ҳам мияси ғовлаб кетди.

Беганас фазогирларнинг руҳини кўтариш учун бир неча кулгили латифа айтиб берди, лекин ҳеч ким қулоқ солмаётганини пайқагач, идиш-товоқ ювишга киришди.

Адам ўз-ўзидан хоҳолаб кула бошлади-ю, сўнгра кулгидан тўхтаб, хаёлига келган фикрни тушунтиришга киришди:

— «Қора туйнук»! Тушуняпсизми, «қора туйнук»! Биз негадир Реянинг анчадан бери «қора туйнук»нинг таъсир зонасига кириб қолганини унутиб қўйибмиз. Ахир, бу ерда гравитация кучлари соат сайин ошиб борапти, тўғрими? Улар устунни худди шуни назарда тутиб қуришган. Кечаси ва эрталаб устун тик турганди. Тушга келиб гравитация кучайди, натижада у қулаб тушди. Тушуняпсизми? Ахир, бу ноорганикларнинг «қора туйнук» мавжудлигидан хабардорликлари ва биздан ёрдам сўраётганликларини билдирмайдими?

Азизов шеригининг мақсадини дарров англаб етди.

— Сен ҳақсан, Адам! —қўллаб-қувватлади уни Азизов, йигитдаги кўтаринки кайфият бир зумдаёқ унга ҳам кўчган эди. — Чамамда, энди ҳамма нарса тушунарли. Ноорганикларга қойил қолиш керак! Ўйлаб топишганини қаранг-а...

У столдан бир варақ қоғоз олди-да, учта фазовий жинс — Годво, «қора туйнук» ва Реянинг ўзаро жойлашиш шаклини чизди.

— Мана, қара! Сайёрадаги йилнинг ҳозирги фаслида учала фазовий жинс ҳам шартли равишда бир чиқиқда ётибди деб ҳисоблашимиз мумкин. Рея Годво билан «қора туйнук» орасида бўлиб, шубҳасиз, ўз ёритгичига анча яқин жойлашган. Тунги пайт ноорганикларнинг тош устунига учта асосий куч — Годво, Рея ва «қора туйнук»нинг тортиш кучлари таъсир қилади. Бунда Годво билан Рея бир томонга, «қора туйнук» қарама-қарши томонга тортади. «Қора туйнук»нинг гравитация кучлари Годвонинг гравитациясига нисбатан қуллироқ бўлгани учун кечаси «туйнук» устунни йиқитмасдан ушлаб туради. Кундузи эса, Рея ўз ўки атрофида айланаркан, айна пайтда устунни Годво томонга қаратади. Энди устунга яна ўша учта куч таъсир қилади, лекин тундагидан фарқли ўлароқ «қора туйнук»нинг гравитация кучларига Годвоники қўшилиб, устунни қўшимча куч билан «босади». Ана шулар ҳисобга олинса, устуннинг қулаб тушиш сабаби ўз-ўзидан аён бўлиб қолади.

Азизов ҳаяжонланиб ҳонада у ёқдан-бу ёққа одимларкан, миясига келган янги бир фикрдан яна кўзлари чарақлаб кетди.

— Биласанми, Адам, энергияни улар нима мақсадда тўплашяпти? — у йигитнинг қаршисида тўхтаб, унга аллақандай тантанали қиёфада боқди: — Ноорганиклар энергияни бир жойга йиғининг махсус усулини билишдади, бунга шубҳа йўқ. Улар керакли миқдорда энергия тўплаб олишгач, бутун сайёрани «қора туйнук» исканжасидан қутқариш устида бош қотиришяпти. Узинг бундоқ ўйлаб қарагин-а, бунчалик кўп энергия «абориген»ларга нима учун керак? Фақат гигант бир техник қурилмани ишга

солиш учунми? Агар ундай бўлса, улар ақл бовар қилмайдиган катта бир инженерлик иншооти барло этишган. Бу, янглишмасам, бутун сайёрани тортиш қувватига эга бўлган реактив ёки ион двигатели. Етарли энергия тўплангач, бутун бошли сайёра ҳалиги двигатель ёрдамида қарийб нур тезлигида учувчи ракетага айланади-ю, «қора туйнук»нинг гравитация кучларини енгиб, коинот қаърига шўнғиб кетади!..

— Қо-йил! — деди Адам яна жонланиб. — Олмос Азизович, улар қаёққа учиб боришмоқчийкин?

— Билмадим, Адам. Чамамда, улар орбитасида яшаш мумкин бўлган бирор ёритгич излашади.

— Ноорганикларни... Қуёш системасига таклиф этсак-чи?

— Жуда тўғри фикр! Қуёш — ҳар томонлама мос. Ахир, Годво ҳам бизнинг ёритгичимиз типидagi юлдузлардан-ку! Қуёшимиз орбитасида ўн биринчи сайёрага ҳам жой топилади, албатта.

— Қандай ажойиб! — яна хитоб қилди Адам. — Қуёш системамизда яна бир цивилизация пайдо бўлади!

Энди ерликларга ҳал қила олмайдиган муаммонинг ўзи йўқдай туюларди.

— Эсладим! Эсладим!... — яна бирдан қичқириб юборди Адам кўзлари чақнаб.

— Нимани эсладинг?

— Сиз, «Позитрон» ҳалокатга учрагандан кейин ҳеч қандай ғайритабиий ҳодиса юз бермадими, деб сўраган эдингиз-ку!

— Хўш?

— Худди ўшани мен ҳозир эсладим. Бир воқеа бўлганди... Горнинг қаршисидаги қоя худди устунга ўхшаб кулаб тушганди. Бизга дастлаб қоя илгари йўқдай, яқинда пайдо бўлгандай туюлди... Уша кезларда фақат сайёра тузоғидан қутулиб кетиш ҳақидагина ўйлардик. Хуллас, биз нима сабабдан қоянинг кулаб тушгани ҳақида анча бош қотирдик. Аммо зилзила ва қаттиқ шамол бошлангандан кейин бу ҳодисани умуман унутиб юбордик. Афтидан, ноорганиклар бизга гравитациянинг ошаётганини ўшандаёқ билдирмоқчи бўлишган. Ушанда бунга эътибор бермабмиз.

— Ҳечқиси йўқ, Адам! Лекин энди нима қилиш кераклигини биз билиб олдик.

— Янги устун қураимизми?

— Ҳа! — деди Азизов ва Беганасга мурожаат қилди. — Беганас! Сенга жуда муҳим топшириқ бор.

— Беганас ҳар қандай мушкул ишни бажаришга тайёр!

— Балли! Энди хотира катакчаларингга ёзиб ол. Годво ва «қора туйнук»нинг таъсирини ҳисобга олган ҳолда Рея гравитацион майдонининг бир кечаю кундуз давомида қандай ўзгараётганини аниқлаб чиқиш керак.

Робот омборхонага ўтиб, у ердан махсус асбобларни олдида, инқиллаганича ташқарига йўналди.

— Хўш, Адам! — деди Олмос Азизович шеригига юзланиб. — Энди навбат бизга!

Робот ўлчаш аппаратларини тошлоқ майдонга олиб чиқиб кўяркан, қониқиш билан мингирлади:

— Мана, ниҳоят, Беганасга ҳам муносиб иш топилди! Хе-хе! Пазандалиқдан бошқа ишларга ҳам қодирлигимни билиб қўйишсин!

Фазогирлар ҳам режаллаган ишларини бажаришга қизгин киришиб кетишган эди... Азизов радиотелескопни яқин-атрофдаги қоялардан бирига ўрнатишни таклиф қилди. Реянинг тошлоқ майдони «қора туйнук»ка рўпара бўлганидан кейингина қатор параметрларни ўлчаш имкони туғилади. Акс ҳолда гравитацияга оид маълумотларни ҳисоб-китоб қилиш деярли мумкин эмас. Аслида эса, улар бир ярим ҳафтадан кейин, «Бўрон» учиб келганидан сўнг шуғулланишмоқчи эди. Лекин фавқулодда ҳодиса туфайли шопилишга тўғри келди.

Улар қопчиқларни қояга олиб чиқишаркан, дам олиш учун тўхташди. Бу ердан «қора қурт»лар уюми аниқ кўзга ташланар, майдоннинг бир чеккасида эса Беганас ивирсиб юарди.

— Қизик, ноорганиклар биз билан мулоқот ўрнатиш йўлида яна бир уриниб кўришармикин? — сўради Адам.

— Шак-шубҳасиз! — қатъий жавоб берди Азизов. — Уйлашимча мулоқотни чўзиш мумкин эмаслигини улар ҳам яхши тушунишади. Юзма-юз гаплашишни тезлатиш керак.

— Сизнингча, ташаббусни уларнинг ўзи қўлга оладими?

Азизов елкасини қисди.

— Қизик, улар одамларга ўхшармикин? — деди Адам ўйчан ҳолда.

— Бу тўғрида фол очиб ўтиришнинг вақти эмас. Ҳарҳолда, биз бир-биримизга тез кўникиб кетармиз. Ҳозирча, Адам, уларга қандай жавоб қайтаришни ўйлаб олиш муҳим.

— Бу ўз-ўзидан тушунарли: биз ҳам худди уларникига ўхшаган устун қуришимиз керак.

— Айнан уларникидай устун қуриш қўлимиздан келмайди.

— Мен уни тошлардан ясашни кўзда тутмаёйман... Балки Мақсадга Мувофиқлик қонунига амал қилишимиз маъқулдир.

— Тўғри.

— Автокранимиз бор. Кўтаргичидаги илгагига мўлжалдаги юкни осиб қўямиз. Юкни шундай осиб керакки, то кўтаргич юк оғирлиги ва ўзгараётган гравитация таъсирида маълум соатлардан кейин ерга тегадиган бўлсин.

— Яша, Адам. Яхши ўйлабсан. Ҳам содда, ҳам тушунарли...

Адам ўқувчи асбобни ишга солиб, телескоп қўйиш мўлжалланган жойни текислашга тушди. Кейин улар қопларни очиб, қадимда яшаб ўтган аجدодлари қўллаган усулда, яъни гайка буровчи қалитлар ёрдамида асбобни йиғишга киришдилар.

Ниҳоят, улар радиотелескопни йиғиб бўлишганда, атрофга оқшом қўна бошлаган, Годво уфққа чўкиб борарди. Яна икки-уч соатдан кейин кузатишларни бошласа бўларди. Беганас ўзига топширилган вазифани адо этган ва ҳозир пастдан туриб қўлларини бетиним силкитарди.

Фазогирлар тошлоқ майдонга эниб тушдилар.

— Ишлар қалай, Беганас?

— Зўр! Беганас ишнинг кўзини билади! Ҳамма ҳисоб-китобларни бошлаб ташладим. Ҳатто ўн хонали рақамгача! Мақтаниш эмас: мен ўн беш хонали рақамгача ҳам ҳисоблаб чиқишим мумкин.

— Бунга ҳожат йўқ, Беганас.

— Бўлмаса, менга «қора туйнук» ҳақидаги маълумотларни беринг, ўттиз секунддаёқ яқуний натижаларни олдингизга қўяман!

— Сал кейинроқ, оғайни. Яна озгина қоронғи тушсин...

Улар учаласи «қулба»га қараб юришди.

Ёрға кираверишда Азизов тўхтади. У Беганас ҳақида ўйларди. Инсоннинг содиқ қули, ажойиб робот! Қизиқ, нега энди одамлар уни айнан шундай, бир умрга муте қилиб бунёд этишган?.. Бир донишманд: «Ҳар бир одамда қуллик яширин», деган экан. Хўш, қулдорлик-чи? Наҳотки, у ҳам инсонга хос абадий хислат бўлса?.. Мана, улар ҳамма оғир жисмоний ишларни Беганаснинг зиммасига юклаганлари етмагандай, асабийлашган кезларида уни жеркишади, заҳар-заққум сочишади. Бечора робот ҳаммасини кўтаради. Бу тоифа роботлар наҳотки мангу қулликка маҳкум этилган бўлса? Аслида-ку, тарихда қулликнинг барҳам топмаганига қулларнинг ўзини айблаш керак. Негаки, вақтида қуллик кишанини улоқтириб ташлашмаган. Наҳотки, Беганасга ўхшаган роботлар ҳам...

Азизов хаёлини чалғитиш учунми, осмонга қаради. Шарқ осмони энди зулмат оғушига чўмган, илк юлдузлар бирин-кетин чақнаб кўрина бошлаганди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Олмос Азизов кўзларини очганида, ўзини катта, чароғон хонада кўрди. Уртадаги оппоқ кушеткада ётар, устига оқ чойшаб ёпиб қўйилганди. Шундоқ тепасида доира шаклидаги катта чирок, ўнг томонидаги деворга каттагина ҳаворанг қути осилган, чап томонидаги столдан эса осциллограф ва диффузион насосни эслатувчи қандайдир нотаниш асбоблар жой олганди. Азизов «Позитрон»нинг бепоён уммон сатҳига шиддат билан қўнгани, унинг қўниш бўлинимасидан чиқиб, очиқ океанда бир неча кун сузгани ва ниҳоят, мадордан кетиб чўка бошлаганини эслади. Қизиқ, уни кимлар қутқаришди экан? Наҳотки, у тирик? Наҳотки!.. Танасининг бирор жойида энгил оғриқ ҳам сезмаяпти-я!.. «Олмос» кемаси собиқ командирининг қалби худди ёш боланикидек шодлик ва севинч ҳислари билан лиммо-лим эди.

Олмос Азизович бошини кўтармоқчи бўлди-ю, лекин бутун танаси бўйлаб асаб томирларига электродлар ва симлар уланганини сезиб, ҳушёр тортди. Тепасидаги чирокдан шифобахш нурлар оҳиста ёғилаётгани, кайфиятни кўтарувчи ниҳоятда ёқимли куй ҳам қулоққа чалинаётгани, шифобахш мусаффо ҳаво эсаётгани унинг саломатликни тиклаш камерасида ётганидан далолат берарди.

Ҳа, демак, у — тирик! Ниҳоят, у ўзининг энг сўнгги орзусига ҳам эришди: ўз она-Ери бағрига соғ-саломат қайтди. Қизиқ, Ерда қанча вақт ўтган экан? Юз йилми, юз элликмми? Яна ким билади дейсиз!

Азизовнинг ёнига бирор келаётгандай туюлди... Ана, эшиксиз хона деворининг одам сифарлик жойи сассизгина орқага сурилди: қаршисида тик қомадли, хушбичим юзи худди сутга чайилгандек оппоқ, латиф қора сочлари ихчам турмақланган оқ халатли аёл пайдо бўлди.

— Салом, ҳурматли ўртоқ! — деди эсперанто тилида у.

Унинг чиройига завқланиб тикиларкан, Азизов ҳам эсперанточасига алик олди.

— Аввал биз қайси тилда гаплашишни келишиб олсак, — деди аёл мулоимлик билан. — Менимча, инглизчани яхши биладиганга ўхшайсиз.

— Умуман, ёмон эмас. Лекин менга қолса сиз билан ўзбекча гаплашардим. Тилимни жуда соғинибман.

— Афсуски, ўзбекчани жуда ёмон талаффуз қиламан-да. Шарқ дарвозаси — Тошкентда бўлмаганимга беш йилдан ошди...

— Майли, русча гаплаша қолайлик.

— Лекин айтиб қўяй, русчани ҳам унчалар қиёмига етказолмайман.

— Ҳечқиси йўқ.

— Бўлмаса танишайлик. Камина самовий жинсларни ўрганиш бўйича ЮНЕСКОга қарашли халқаро илмий-тадқиқот институтидаги медицина секторининг илмий ходими Инесса Фикслер бўламан. Инна деб чақирсангиз ҳам бўлаверарди.

— Ташаккур. Мен эса «Олмос» юлдузкезар кемасининг собиқ командири Олмос Азизовман.

Инесса тарих билимдони ҳам эди. Айниқса, фазо, олис юлдузларнинг жасур тадқиқотчилари, жаҳонда фазога биринчи учган Юрий Гагарин ҳамда Миррих, Зухро, Муштарий, Сатурн сайёраларига муваффақиятли қўниб, илк илмий-текшириш ишлари олиб борган мардонавор фазогирлар ва астронавтларнинг номини у ёддан биларди. Ренэ жумбоғини ечган, олис Рея сайёрасида оламда ноорганик ҳаёт ҳам мавжудлигини

биринчи бўлиб тажрибада исботлаган ва кейинчалик ўша сайёра билан бирга бутун жаҳонда шов-шув кўтариб, «қора туйнук»ка учган Олмос Азизов ва Адам — кўлчилик ерликлар қатори Инесса ҳам эъзозлаб ёдга оладиган буюк тарихий шахслар эди. Лекин оппоқ соч-соқоли ўсиб, эғни-бошига эскириб қолган космик кийимлар кийган қандайдир бир мўйсафиднинг Олмос Азизовман деб даъво қилиши...

— Биласизми, — деди аёл истеҳзо аралаш кулимсираркан, — вақт машинаси шу пайтгача ҳам фақат илмий-фантастик асарлардагина мавжуд, шу туфайли ҳозиргача бизнинг давримизга ўтмишга ҳеч ким ташириб буюрмаган. Мени кечиринг-ку, лекин биласизми, Олмос Азизов қайтибди дейишга бизда ҳеч қандай мантикий асос йўқ.

— Аввало, — деди фазогир энди бир оз асабийлишиб, — менинг Олмос Азизов эканимга вақт машинасининг асло даҳли йўқ. Агар истасам, буни исбот қилишим мумкин.

Аёлнинг катта-катта оҳу кўзларида бирдан завқ учқунлари ёлқинланди.

— Ҳм, қизиқ!.. — деди у мўйсафидга бошдан-оёқ диққат билан разм соларкан.

Азизовнинг ўсиқ соч-соқоллари орасидан аранг кўринаётган кўзларида ўйчан бир ифода акс этди.

— Бу шубҳангизда ҳам жон бор. Бизнинг Реядаги, яъни Ер билан алоқа узилиб қолгандан кейинги саргузаштларимиздан ерликлар тамоман беҳабар қолган. Ҳар қалай буни замондошларингиз билиб қўйишса чакки бўлмасди.

— Шубҳасиз! Шубҳасиз! — Инесса унинг ҳар бир гапини берилиб тингларди.

Шу пайт осциллографга ўхшаган асбобга уланган ион-разрядли индикатор бирдан милтиллаб қолди-ю, аёл дарров сергак тортиди.

— Юрак уришингиз негадир бир оз сусая бошлабди. Афғидан, сизни уринтириб қўйдим, шекилли. Энди ҳордиқ чиқаринг. Мана бу аппаратлар ёрдамида яна ярим соатдан кейин ўзингизга келиб қоласиз. Сўнгра роботлар аввал соч-соқолингизни олишади, кейин тушлик келтиришади. Ана ундан кейин сиз билан бафуржа гаплашамиз.

Океанда ҳаёт учун бир неча кун давом этган олишув чиндан ҳам Азизовнинг тинкаматорини қуритган эди.

— Айтинг-чи, Инесса, — деди Азизов кетишга чоғланган аёлга, — мени океандан ким қутқарди?

— Институтимизнинг илмий ходимлари. Улар океanning худди сиз чўккан жойига ғалати бир астероид келиб тушишини бир йилдан бери кутишаётганди. Чўккан астероид бўлакларини излашаётиб, сизга дуч келиб қолишибди! Яхтаси ҳалокатга учраган сузиш ишқибозларидан бўлса керак, деб ўйлаб, дарров сувдан чиқариб олишибди.

Азизов кўзлари юмуқ ҳолда, энди жуда ҳазин товушда гапирди:

— Агар билсангиз, худди ўша астероид мен учун космик кема вазифасини бажарган эди...

— Нима? — Инессанинг чехрасига яна ҳайрат ифодаси кўчди. Азизов жавоб бермади.

— Айтмоқчи, — деди салдан кейин Азизов, — мен учиб келган ва сизлар астероид деб ўйлаган кемада каттагина бир контейнер ҳам бор эди?

— Ҳа, уни ҳам чиқариб олишди. Лекин ҳали очишгани йўқ.

— Сиздан илтимос, Инна, мен оёққа турмагунимча унга ҳеч ким тегмасин, хўпми?

— Хўп бўлади!

— Сизга яна бир илтимосим бор, менинг Олмос Азизов эканимни ҳозирча ҳеч кимга айтмай турсангиз.

— Нега энди?

Инессанинг бу саволи ҳам жавобсиз қолди. Аёл уйқуга кетган бу ғалати мўйсафидга бирпас тикилиб турди-да, сўнгра девор сари йўналди.

II

Қулоқлари остида янграган қадимий мусиқий куйдан Олмос Азизов уйғониб кетди. Фазогир — ҳайрон. Утган асрда жуда машҳур бўлган ва Азизов ёқтирган қўшиқ ижро этилмоқда эди.

Азизов кўзларини очди-ю, тепасида оқ халат кийган ва қўлида аллақандай қалпоқсимон аппарат кўтарган чиройли қизни кўрди. Фазогир унинг кўзлари қандайдир совуқ порлаб турганидан роботлигини дарров пайқади.

— Кечирасиз, — деди «қиз» бир оз тортиниб, — менга сизнинг соч-соқолингизни олиш буюрилган.

Азизовнинг эътироз қилмаганини кўрган робот қўлидаги асбоблардан бирини унинг бошига авайлаб кийдириб, дастасидаги тугмачани босди, аппарат майин-ғириллаган ҳолда ишлаб кетди. Лаҳза ўтмай, Олмос Азизовичнинг сочлари ўз ёшига муносиб ихчам ҳолга келди. «Қиз» унинг соқолини ҳам топ-тоза қилиб тарашлади.

Сартарош «қиз» чиқиб кетгандан сўнг ошпаз-робот хонага турли таом ва хушбўй ичимликлар олиб кирди.

Тахтилдан кейин бир оз мизғиб олган Азизов ҳузурига Инесса иккинчи бор келганида, анча бардам ва тетик эди.

— Мен илтимосларингизни бажо келтирдим, — деди аёл беморнинг ўнг томонидаги суянчири «О» ҳарфини эслатувчи юмшоқ курсига ўтираркан, — кимлигингизни ҳеч кимга айтмадим. Контейнер масаласида ҳам хотиржам бўлишингиз мумкин.

Аёл, чамаси, мўйсафиднинг Олмос Азизов эканига ҳозирданоқ тўла ишонч ҳосил қилган, шунинг учунми, унга чексиз ҳурмат ва меҳрибонлик билан тикиларди. Ҳа, ростдан ҳам Азизов тақдири азалнинг минглаб синовлари ва азоб-уқубатларини енгиб, тирик қолган бўлса-чи? Ахир, Коинотда нималар юз бермайди, дейсиз!

Аёл шундай ўй ва шубҳалар ичида беморнинг ҳамма тиббий таҳлилларини синчиклаб ўрганиб чиқди. Энди бир-икки кундан кейин тиклаш камерасини тарк этса ҳам бўларди. Ана шу вақт ичида Инесса эса ундан ҳамма нарсани билиб олишга улгуриши керак. Кейин... Кейин бутун ер юзи бўйлаб мисли кўрилмаган шов-шув кўтарилди, деяверинг. Телегазеталарда дабдабали сарлавҳалар пайдо бўлади: «Олмос Азизов — тирик!», «Қаҳрамоннинг қайтиши», «Минг бир ажални енгиб!» ва ҳоказо ва ҳоказо.

Ҳа, агар у ростдан ҳам Азизов бўлса... Аёл бугуннинг ўзидаёқ, ҳозирок мўйсафид билан яхшилаб гаплашиб олиши керак. Буни ўзгалардан сир сақлашга, ахир унинг ортиқ ҳаққи йўқ!

— Жуда соз! — деди Азизов кўнгли таскин топгандай, ўйчан нигоҳини шипга қадаб. — Ана энди сизга Реяда бошдан кечирганларимни бирма-бир ҳикоя қилиб берсам бўлади.

Инессанинг қоп-қора кўзларида учқунлар ёлқинланди. Шу топда унинг бутун вужуди қулоққа айланган эди.

III

Азизов билан Адам «кулба»да робот берган перфоленталарни хомуш ҳолда кўздан кечиришарди. Беганаснинг радиотелескопдан олинган маълумотлар асосидаги ҳисоб-китоби фазогирларни ҳайратга солди. Формулалар гравитация кучларининг мислсиз ошиб бораётгани ва яқин кунларда сайёрада аллақандай кучли аномалиялар бошланишидан дарақ берди.

Азизов оҳиста ўрнидан турди, одатига кўра кўллари орқасига чалиштирганча, битта-битта одимлаб у ёқдан-бу ёққа энди юра бошлагандики, ҳаммаёқни босиб кетган гулдурос овозлардан ҳар учаласи сергак тортиб, бир-бирларига қарашди. Кейин дарров ташқарига отланишди.

— Вулқон отиляпти! — тоғ томонга ишора қилди Азизов.

Эрликлар ҳозир ажиб манзаранинг гувоҳи бўлиб туришар, олис уфққача чўзилган тигдор қояларнинг қоқ ўртасида, бу ердан эллик чақиримча нарида атрофга сон-саноксиз учқунлар сачратаётган улкан олов осмону фалакка отиляётганди. Лаҳза ўтмай, улар оёқларининг ости титраётганини пайқашди. Зилзила бошланганди.

Зилзила узоқ давом этмади: чамаси, ўн дақиқа ўтиб тинди. Лекин вулқон хийла вақтгача чор-атрофни нурафшон қилиб турди. Аланга сўнганда фазогирлар ва робот бутун сайёра қайтадан ўзининг баркашсимон табиий йўлдошидан таралаётган сутдек ёғдуга чўмганини, планета сийнасининг кўп нуқталаридан энди оппоқ буг «тасма»лари кўтариляётганини кўришди. Тошлоқ майдон томонда катта қум уюрмаси бошланган, у асоси осмонга қараган баҳайбат конус ҳосил қилиб, шиддатли тезликда фазогирлар турган жойга бостириб келмоқда эди.

Эрликлар командирнинг ишораси билан ғорга қайтиб киришди. Лекин Азизов ғорга бутунлай бекиниб олишни ўзига эп кўрмади. У Беганасга ғор оғзида қолишни буюриб, Адамни «Лочин» сари бошлади.

Улар водийга етиб келишиб, «Лочин» иллюминаторлари орқали зўр бериб чор-атрофни кузатишарди. Ажабо, планета сатҳи зулмат оғушига чўмган, оловли чизиклардан асар ҳам кўринмасди. Улар шу тариқа энерготрассаларни беҳуда излаб, уч соатдан зиёд учинди. Қизик, қаёққа ғойиб бўлишди экан?.. Наҳотки, ноорганиклар... Йў-ге.

Кутилмаганда Азизов қуйида стрелка шаклидаги конуссимон тош устунни кўриб, Адамга:

— Шошилма, пастлат! — деб буюрди.

Фазогирлар ерда ётган бунақа устунлар битта эмас, анчагина эканини пайқашди. Улар учлари жанубий қутб томонга қараган ҳолда ётар, бир-бирларидан уч юз-тўрт юз метр масофа узоқда жойлашганди.

— Ахир, булар — йўл кўрсаткичлар-ку! — деди Адам.

— Ҳа, ноорганиклар, чамамда, бизни қаёққадир таклиф қилмоқчи бўлишган.

— Шу кўрсаткичлар бўйлаб ҳайдайми бўлмаса?

— Ҳа, албатта.

Ерда ётган устунлар сони беш юзга яқин эди. Фазогирлар икки соатдан ошиқ йўл босишди. Жанубий қутб районидаги катта қоялардан бирининг этагига етганда бошқа устунлар кўринмади.

— Демак, ҳамма гап мана шу қояда! — деди Азизов рўпарасидаги унча катта бўлмаган мрамар қояга ҳаяжонда тикиларкан.

— Қўнамизми?

— Ҳа, сўнги устун яқинидаги майдончани кўряпсанми, ўша ерни мўлжалла.

Фазогирлар «Лочин»дан тушган заҳоти қоянинг чўққиси томон йўналган ихчамгина илонизи сўқмоқни кўришди. Ниҳоят, чўққига етиб келганлариди, қонталаш Г одво уфқда бош кўтариб, сайёра саҳнига ўзининг илк заррин нурларини соча бошлаганди.

Ажабо, сўқмоқ тугаган жойда квадрат шаклидаги пўлатсимон материалдан ясалган, икки одам сигарли қора люк бўлиб, унинг чеккасига чақалоқ муштидай келадиган тугмасимон алланима маҳкамланганди.

— Чамамда, бу — ноорганиклар қароргоҳига олиб кирадиган эшик бўлса керак, — деди Азизов ўйчанлик билан энгагини силаб.

Адам тугмасимон қурилма устига энгашди. Ўша заҳоти қурилма ўзидан аллақандай зинғиллаган товуш чиқариб, люк худди метро поездининг эшикларидай қоқ ўртасидан икки томонга оҳиста очилди. Қоя ичкарасига тикилишаркан, фазогирлар ҳайратдан

анграйиб қолишди. Уларнинг кўз олдида замонавий космик кеманинг шлюз-камераси намоен бўлганди! Азизов билан Адам эҳтиёткорликни ҳам унутиб, мрамарни эслатувчи ярқироқ зиналар орқали шошилич туша бошлашди. Лаҳза ўтмай, улар худди ўзларининг «Позитрон» ига кириб қолгандек бўлишди. Антиқа кеманинг умумий тузилиши ҳам, салони, бошқарув пулти ва каюталарининг жойланиши ҳам — ҳаммаси «Позитрон» ни эслатарди. Фақат бу кема «Позитрон» га нисбатан икки барабар каттароқ эди, холос. Лекин кемада ҳеч ким ва ҳеч нарса йўқ, салон ва каюталар сув қуйгандек жимжит эди.

Адам экранга яқинлашди-ю, азбаройи чўчиб тушганидан қичқириб юбораёди. Бирдан экран ёришиб, унда аллақандай мавҳум шакллар пайдо бўлди.

— Ўзингни бос, Адам! — командир механикнинг елкасига қўлини қўйди.

— Бу нима ўзи? — қўрқиб кетганиданми, Адамнинг юраги депсиб урар, юзи докадай оқариб кетганди.

— Менимча, булар кристаллар, тўғрироғи, поликристалларнинг алоҳида бир кўриниши! — деди Азизов ҳаяжонланиб. — Чамамда, ноорганиклар билан мулоқот бошланяпти!

Фазогирлар мавҳум айқаш-уйқаш чизиқлар, айланалар, учбурчак, призма ва пирамидалар мажмуасидан мантиқий бир мазмун пайқагандай бўлишди. Ўзлари кутмаган ҳолда турфа шакллар тўфонидан қуйидаги рамзий маънони ўқишди:

«Муҳтарам ўзга олам вакиллари!

Сиз билан билвосита бўлса ҳам мулоқотга киришаётганимиздан бағоят бахтиёрмиз. Сизга ва Сиз орқали Буюк Цивилизациянгиз башариятига инқирозга юз тутган ёш Кристалл-цивилизациямизнинг оташин қардошлик саломини йўллаймиз! Биз Сиз билан жуда кўп масалаларда дўстона суҳбат қилишимиз, жуда кўп мавзуларда ўзаро фикр алмашувимиз мумкин эди. Афсуски, бунга имкониятимиз йўқ. Мактубимизни ўқиётган пайтингизда биз ҳалоқатга юз тутган бўламиз. Уни ҳаётимизнинг энг сўнгги соатларида ёзяпмиз. Биз Сиз билан мулоқот йўлларини жуда кўп излаб, ниҳоят, Коинот учун ягона Мантиқий Мутаносиблик қонунларига амал қилган ҳолда мана шу усулни танладик.

Биз сайёрани Буюк Бўшлиқ чангалидан қутқариш мақсадида жуда кўп энергия тўplash билан банд эдик. Лекин ниятларимиз рўёбга чиқмади. Танамизда уран элементининг жуда оз миқдордаги гомеопатик аралашмалари мавжудлиги сабабли улар кучли гравитация таъсирида сунъий йўсинда емирилиб, яна бир неча соатдан сўнг биз тўла инқирозга учраймиз.

Ўзимиз ҳалоқат ёқасида бўлсак-да, Сиз ва авлодларимизнинг бир қисмини бу фожиадан қутқаришга қарор қилдик. Сизнинг кемангизни яси қора тошлар — роботларимиз англашилмовчилик туфайли ғажиб ташлашган эди. Энди бу хатойимизни тузатиб, Сизга янги кема совга қиляпмиз. Унинг тузилиши Сизникидан деярли фарқ қилмайди. Фақат унинг тортиш кучи Сизникидан етти баробар ортиқ. Хуллас, кемангизнинг двигателларига мос энергия турини (ўйлаймизки, энергия запасларингиз ҳали тугамаган) топсангиз, бас, истаган соатда учиб кетаверасиз. Бизнинг энергиямиз баъзи хоссаларига кўра, кемангизга тўғри келмайди. Уни ўзингиз учун яроқли турдаги энергияга айлантиришга эса улгурмасангиз керак, деган хавотирдамиз.

Кеманинг юк бўлинимасида ўн минг тонна оғирликдаги катта контейнер бор. Унинг ичига авлодларимизнинг атиги бир қисми консервация қилинган. Контейнер ўзидан ҳеч қандай гравитацияни ҳам, радиация нурланишини ҳам ўтказмайди. Уларни ўзларингиз истиқомат қиладиган сайёрага олиб кетсангиз ёки бирор мақбул планетага қўйиб юборсангиз, биз сизлардан бағоят миннатдор бўлур эдик. Ана шу эзгулик туфайли навқирон цивилизациямизни тамомила инқироздан сақлаб қолган бўлур эдингиз.

Муҳтарам ўзга олам вакиллари!

Ҳаётимизнинг сўнгги соатлари тобора яқинлашмоқда. Сиз билан мангу хайрлашар эканмиз, истагимиз шу: она-сайёрангизга омон-эсон етиб олинг! Сизга ишониб топшираётган авлодларимизни асранг!

Сизга чуқур эҳтиромлар ила,

Кристаллар сайёрасининг Мўйсафидлар Кенгаши».

Мактубни «ўқиб» чиққан ерлик фазогирлар ҳаяжон ва саросимадан тошдек қотиб қолишганди. Шу топда уларнинг чехрасидан ҳайрат, изтироб ҳамда пушаймонлик ифодаларини уқиш мумкин эди. Ниҳоят, жимликни Азизов бузди. У бўшашиб, бўздай оқарган шеригини пулт ёнидаги курсига ўтиришга ишора қилди. Аммо гап бошлашга улгурмади. Қаршидаги катта кўзгу яна ёришиб, кўзни қамаштиргудек жимирлаб, ярақлаб турган алланималар намоен бўлди.

— Чамамда, Кристаллар бизга... ўзларини кўрсатишяпти! — деди Азизов ҳаяжондан зўрға тили айланиб. Иккала фазогирнинг ҳам нигоҳи яна экранга қадалганди. Маҳаллий Кристаллар кишини ҳайратга соладиган даражада гўзал, нафис ва шаффоф эди. Турли шаклдаги кристаллар гоҳ кўкимтир, гоҳ яшил ва гоҳ алвон тусларга кириб жилоланар, товланар эди. Бу мўъжизалар жилоси ҳар қандай одамни ўзига худди оҳанрабодай тортиб, сеҳрли оламга элтарди.

Фазогирлар шу кўйи қанча ўтиришди, айтиш қийин, лекин бир пайт қора яси тошлар тизими кўринганида, Азизов ҳам, Адам ҳам ҳушёр торди. Айни пайтда кўзгунинг тепа қисмида Годво юлдузи пайдо бўлиб, у ўзининг илиқ нурларини «қора қурт» ларга ёғдирди. Шу заҳоти «қурт» лар шаффоф тус олиши ва уларнинг «тана» сида кўплаб майда қорамтир томирлар борлиги кўринди. Годвонинг ҳаётбахш нурлари тушган заҳоти бу томирларга гўё жон битди, улардан жимирлаб алланималар (балки электр токидир) оқаётгандай бўлди. Бирдан бу оқим шаффоф тўртбурчак идиш устида ҳийла йўғон, ахлит «томир» ҳосил қилди-да, ўртадаги ихчам туйнук орқали Кристаллар оғушига қуйилди. Шу заҳотиёқ Кристаллар олами ёришиб, яна ҳам гўзалроқ ва шаффофроқ кўриниш касб этди.

— Улар бизга ўз яшаш манбаларини намойиш қилишяпти! — деди Азизов шериги Адамга. — Демак, биз ўйлагандек, улар Годво нурларидан озиқланишар экан.

— Буни қаранг! Планетанинг асл эгалари — тирик Кристаллар бўлиб чиқди-я!..

— Ҳаммаси тушунарли, — деди Азизов ҳам ҳаяжонини зўрга босиб, — улар сайёрани ракетага айлантириб, «қора туйнук» чангалидан қутқаришга уринишганини, аммо бунга қурблари етмай, инқирозга юз тутишганини ҳам контурли чизиклар орқали билдиришди.

— Ҳа, — деди Адам титроқ овозда, — бу — тушунарли. Лекин... биласизми, улар биз учун фазо кемасини барпо қилишди. Демак, биз воятда юксак илмий-техникага эга бўлган цивилизацияга дуч келганмиз. Ана шундай буюк цивилизация вакиллари учун, наҳотки, биз билан мулоқот ўрнатишдек оддий бир иш шунчалик қийинчилик туғдирган бўлса?

— Аввало цивилизациялараро мулоқот — сен ўйлаганчалик оддий иш эмас, Адам? Ундан кейин... реяликлар ўз олдига бутун планетани ҳалокатдан қутқаришдек мураккаб вазифани қўйишган ва ана шу ташвиш билан банд бўлишган. Шунинг учун ҳам улар бизга рамзий йўллар билан ҳалокат яқинлашаётганини ва дарҳол сайёрадан учиб кетишимиз лозимлигини уқтиришга уринишган, холос. Бизнинг учишга қодир эмаслигимизни билишгач эса, мана бу кемани ясаб...

— Ана энди тушундим! — деди Адам кўзлари чақнаб. Аммо лаҳза ўтмай, ташвиш ва хавотир билан сўради: — Энди нима қиламиз, командир?

— Нима ҳам қилардик, вазифамиз аниқ: «Бўрон» етиб келиши биланоқ Реяни тарк этамиз.

— Кема учун энергияни қаердан оламиз? «Бўрон»да унинг запаси етарли бўлмаслиги аниқ-ку?

— Шу масала менинг ҳам бошимни қотирапти.

— Ердан зудлик билан янги кемада энергия жўнатишларини илтимос қилсак-чи?

— Улгуришмайди. Вақтимиз жуда оз қолган.

— Борди-ю, биз янги «Позитрон»га мос энергия топа олмасак, «Бўрон»да ўзимиз учиб кетаверамизми?

— Йўқ, Адам. Контейнердаги Кристалларни ташлаб кетишга ҳаққимиз йўқ. Асло ҳаққимиз йўқ!

Адамнинг пешанаси тиришиб, қошлари чимирилди. У асабийлаша бошлаганди.

— Энергия топа олмасак, контейнерни елкамизга ортиб учолмаймиз-ку, ахир?

Командир Адамга синчиклаб тикилди. Уша бу гапни дафъатан буткул бегона бир одам айтаётгандай туюлди.

— Керак бўлса, елкамизга ҳам ортиб учамиз, Адам! — деди Азизов, эътирозга ўрин қолмайдиган бир оҳангда.

Адам афтини тириштириб, ўрнидан турди:

— Кетдикми бўлмаса?

Командир унга яна ҳайрон бўлиб тикилди. Ажабо, қаршисидаги йигит — ўша тадбиркор, қуюнчак ва мард Адамми?

Азизов ҳам оёққа босди.

— Кетдик. Сафар тараддудини бошлашимиз керак.

IV

Орадан бир неча кун ўтгач, Реяда, ҳали у ер-ҳали бу ерда узлуксиз вулқонлар отилар, катта-катта қоялар гумбурлаб ағдардилар, тоғда кетма-кет кўчклар бошланганди.

Фазогирлар Рея «абориген»ларининг антиқа мактубларини ўқишгач, ўша кунидек Ер билан алоқа ўрнатиб, яна ўн кун давомида янги «Позитрон»ни «қора туйнук»нинг тортиш майдонидан олиб чиқиб кетиш йўллариини излашга расмий рухсат сўрашганди.

Улар жанубий кутбдаги ноорганиклар бунёд қилган нисбатан хавфсиз ва осойишта ғорлардан бирига кўчиб ўтишган, сўнгги тадқиқот ишларини «Позитрон»га яқин ана шу жойда олиб боришаётганди. Бу ерда аномалиялар ҳали бошланмаган эди.

Эрталаб Рея орбитасига «Бўрон»транспорт кемаси етиб келгач, фазогирлар «Лочин»да унинг қошига учиб боришди.

Фазогирлар «Бўрон»нинг юк бўлинимасидан контейнерга аккумуляция қилинган, айтарли кўп бўлмаган энергия запасларини ва мўъжжаз расадхонани олишди-да, яна Реяга отланишди.

Орадан икки соат ўтмай, улар тоғ чўққиларидан бирига қўниб, кўчма расадхона ёрдамида фазони кузатишарди.

— Қалай, бирор нарса кўр尼亚птими? — сўради Адам, Азизов қовоғини солиб бошини чайқади.

— Яқин-атрофда ҳеч қандай нейтрон юлдузи кўринмайди.

— Бу ҳақда балки ердагиларда бирор маълумот бордир?

— Космограмма юбориб сўраб кўрдим. Улар: «Қора Туйнук» ёлғиз, юлдузсиз», деб тахмин қилишяпти.

Адамнинг чеҳраси ёришди.

— Унда жуда соз-ку, Олмос Азизович! Агар «қора туйнук» нейтрон юлдузига ёндош турганда, биз, эҳтимол, унга яқинлашишга ҳам улгурмасданоқ ҳалок бўлармидик?! Чунки нейтрон юлдузларининг акарияти ўзидан ўта кучли рентген нурлари тарқатади, деган фаразлар бор-да.

— Бу, балки, ҳақиқатанам бизнинг фойдамизгадир. Лекин...

Адам Азизовга ажабланиб тикилди. Командир ўйчан кўринди:

— Биласанми, Адам, — деди у бир оз сукут сақлаб, — ҳаётимизга нечоғлик хавф тугилмасин, биз тўплаган маълумотларимизни ва ноорганиклар жойланган контейнерни Ерга етказишимиз керак.

— Олмос Азизович, борди-ю, биз Реядан учиб кета олмасак, ҳалок бўлишимиз ҳам мумкинми?

Азизов энди Адамга ачиниш билан боқаркан, елкасига қўлини қўйди:

— Ҳа, Адам, биз ҳалок бўлишимиз мумкин.

— Йў-е!.. Эҳтимол, биз аксилоламга ўтиб кетармиз?

— Мабодо, шундай ҳол юз берганида ҳам ўзимизнинг олам учун бари бир ҳалок бўлдик, деявер. Ундан кейин мен аксилоламга ўтишга қаршиман.

— Хўш?..

— Бунинг сабабларини бугун-эрта сенга айтмай турганим маъқул, Адам? Чунки фаразларимга ҳозирча ўзимнинг ҳам унчалик ишончим комил эмас.

— Тушунарли, — деди Адам қовоғини солиб.

— Айтмоқчи, Беганаснинг сезилар-сезилмас бўйи ўсаётганига эътибор қилдингми?

— Агар билсангиз, мен ҳам сиёга худди шуни айтмоқчи бўлиб юргандим.

— Сўнгги кунларда унинг хулқ-атворида бирор ўзгариш сезмадингми?

— Биласизми, у ҳаддан ташқари инжиқ бўлиб қолган. Тагин... ҳадеб ҳаяжонланаверади. Гап шундаки, «Лочин» ҳам худди роботга ўхшаб... ўсяпти!

— Нималар дейсиз ўзи?! — Адам ялт этиб ғор яқинидаги чўққидан худди нуқтадай кўринаётган қўниш блокига қаради. Кейин яна Азизовга юзланиб, ҳайрат билан сўради: — Буни қандай пайқадингиз?

— Ҳар куни «Лочин»нинг учи қаршисидаги ғорнинг деворига белги қўйиб бордим. Ҳар ҳафта охирида текшириб турдим, шунда ҳар гал белгининг блок томига нисбатан ярим сантиметрга пастда қолиб кетаётганини пайқадим.

— Ҳеч нарсага ақлим етмаяпти, Олмос Азизович. Демак, Реянинг атмосферасига кирган ҳамма металл жисмлар ўса бошлайди! Шундайми?

— Еки улар ўсмайди-ю, аксинча, металлдан бошқа ҳамма жисмлар кичрайиш хоссасига эга бўлиб қолади!

— Е фазо! — деди Адам, беихтиёр Беганаснинг ҳайратини ифодалашга тақлидан. — Буни қандай тушуниш керак?.. Демак, табиий тузилишга эга бўлган жами нарсалар...

— Ҳа! — деди Азизов. — Жумладан, сен билан мен ҳам...

— Демак, «қора туйнук»нинг гравитация таъсирини планета билан бирга бизнинг ҳам оддий заррачаларга айланиш жараёнимиз бошланибди-да?

— Шунақа, шекилли...

— Менимча, — деди Адам пича ўйлаб олгач, — робот ва «Лочин» ҳам кичрайиш керак. Бу жараён бизга нисбатан фақат сустрок кечади... Чунки уларнинг массаси жуда катта зичликка эга-да!

— Бу ҳақда ҳозирча бир гап айтиш қийин.

Адам скафандрининг чўнтақларига қўлларини солди-ю, ўйга чўмди. Коинотнинг кўз кўриб қулоқ эшитмаган навбатдаги бу мўъжизаси уни янада ҳайратга солар, бири-бирига зид саволлар миёсида қалашиб ётарди.

Йигитнинг хаёлларини яна Азизов бўлди.

— Гап бундай, Адам. Сендан роботнинг хулқ-атворини жиддий кузатиб боришни илтимос қиламан. Омега планетасида гамма нурланиши таъсирини қутурган роботлар ёдингдими? Бирор кор-хол бўлиб юрмасин, тагин.

— Яхши, Олмос Азизович.

— Ҳозир эса, Ерга космограмма жўнатиш керак: робот билан қўниш блокнинг ўсаётгани... ёки биз билан бирга кичраймаётгани ҳақида... Бу хусусда балки улар бизга бирор фикр айтишар.

— Яхши.

— Мен эса, тунги фазодан нейтрон юлдузини яна бир бор қидириб кўрмоқчиман.

Азизов шундай деди-да, яна мўъжаз расадхона орқали фазони куватишга киришди. Адам эса битта-битта одимлаб ғор сари юрди, кўнглига ғашлик соя ташлагандек эди.

V

— Е фазо! — хитоб қилди робот, Адамни кўриши билан ўриндан туриб, қўлидаги стилографни шарақлатиб столга ташларкан, — Бунақа галати молекуляр боғламлардан иборат моддани умрим бино бўлиб учратмагандим. Биласизми, акажон, гапнинг очиғи, бунинг нималигига сира ақлим етмаяпти.

— Нега энди? — деди Адам ясама хушчақчақ оҳангда. — Қани, ҳисоб-китобларингни бир кўрай-чи.

Робот столдаги дафтарни қўлига олиб, фазогирга узатди.

— Қизик, — деди йигит дафтар варақларига бирин-кетин кўз югуртираркан, — агар билсанг, бошланиши чакки эмас. Ечиш услубинг ҳам янгича... Демак, таркибидаги асосий боғловчи элемент — бор. Унинг кристаллари атомли панжарага эга... Жуда соз... Тўхта-чи, у театраэдрик шаклдами ё октаэдрик шаклдами?

— Ҳамма гап шунда-да! хитоб қилди Беганас фиғони чиқиб. — Ваъзи ҳисоблар тетраэдр ё октаэдри ифодаласа, баъзилари ромб, конусни, ман бу формула эса, умуман бизнинг тасавурумизга ҳам сиғмайдиған қандайдир беш ўлчамли шаклни кўрсатапти.

— Майли, буниси тура қолсин. Демак, унинг таркибида яна қалай, симоб, радон, аstat, самарий, осмий, торий ва ҳоказо элементлар мавжуд... Дарҳақиқат, жуда қизик бирикма. Ғаройиб бирикма! Асосийси, унда углерод йўқ. Демак, у — ноорганик модда!

— Ҳамма гап шунда-да, — деди яна қизишиб Беганас. — Ноорганик модда бўлишига қарамай, худди...

— Шошилма, азизим, шошилма. Ҳали қатъий хулоса чиқаришимизга эрта. Энди менга айт-чи, бор атомлари ўзаро қандай боғламлар ҳосил қилган?

— Буниси яна бешбаттар чалқаш, — гижиниб изоҳ берди Беганас, — ҳамма ҳисобларимдан улар гоҳ тўғри ё тармоқли занжирлар, гоҳ ҳалқа шакллариди, гоҳо эса, ўзаро якка боғлам билангина эмас, балки кўпинча қўшбоғлам, учлама боғлам кўринишида ҳам бириккан бўлиши мумкин, деган хулоса чиқаяпти. Шундай таркиб фақат сунъий йўл орқалигина юзага қелтирилиши мумкин.

— Қани, ўша ҳисобларингни дафтардан кўрсат-чи.

Робот дафтарни varaқларкан, улардан бир саҳифани бармоғи билан нуқиб кўрсатди:

— Мана.

— Жуда соз. Демак, лямбда мусбат тетта кўпайтув етти даражаси манфий тўққизинг ҳосиласи бизга зет билан мьонинг интегралини беради. Манави шакл менга бир оз тушунарсиз... Зарари йўқ. Умуман, хулосаларинг тўғри. Хафа бўлишинг ўринсиз.

Адамнинг энди бояги кўнгил рашлигидан асар қолмаган, юзига табассум югурган эди.

— Агар билсанг, иккаламиз инсоният тарихида биринчи бўлиб, ноорганик структурали ва таркибида оқсил бўлмаган ва сунъий йўл билан ҳосил қилинган тирик мавжудотлар ҳам коинотда яшаши мумкинлигини исботладик! Табриклайман, Беганас, бу — оламшумул кашфиёт!.. — Адам беҳад қувониб кетиб, роботнинг ялтироқ бетидан «чўлп» этказиб ўпиб олди. — Қани, энди юр, командирдан суюнчи оламиз! Кейин бу ҳақда Ерга ахборот юборамиз.

Улар шошилиқ отланишди-ю, эшик тепасига ўрнатилган «хавф» чирогининг кутилмаганда тез-тез ўчиб ёнаётганини кўриб, дарров тўхташди. Чамаси, Азизов шерикларини ёрдамга чорламоқда эди. Нима воқеа юз берди экан?

Улар ташқарига югуриб чиқишди.

Азизов турган чўққига биринчи бўлиб Беганас етиб келди. Рея саҳнини унинг табиий йўлдоши сутдай нурафшон қилиб юборган, чор-атрофдаги паст-баланд чўққилар оппоқ туман огушига бурканган эди.

Олмос Азизович ўнг қўли билан кўксини чангаллаганча, радиотелескоп ёнида ёнбошлаб ётар, афтидан, соғлигининг мазаси қочганди. Робот дарров Азизовнинг ёнига чўккалади. Изма-из етиб келган Адам ҳам ҳаллослаганча командирнинг бошига энгашаркан:

— Тинчликми, Олмос Азизович? Сизга нима бўлди? — деб сўради ташвишланиб.

— Юрак ўйноғи бўлдим, шекилли, — деди Азизов заиф товушда.

Адам сергак тортди. У бундан сал аввал ўз юрагинининг бир санчиб қўйганини эслади.

— Бу... қачон бошланди?

— Бир неча дақиқа олдин.

Адам билан робот Азизовни қўлтиқлашганча, форга олиб киришди.

— Иситмангиз жуда баланд-ку, ахир?! — механикнинг хавотири баттар ошди.

— Буни ўлчаб кўриш мумкин, — деди робот.

Орадан бир дақиқа ўтгач, Адам билан робот Азизов узатган асбобга тикилишаркан, бараварига:

— Е фазо! — деб юборишди. Олмос Азизович танасининг ҳароратини аниқлашга асбобнинг шкаласи етмаган эди. Буни пайқаган Азизовнинг ўзи негадир мийғида кулимсираб қўйди.

— Энди ўзининг ҳароратингни ўлча, — деди у Адамга. Ҳеч нарсага тушунолмаган йигит беихтиёр командирнинг айтганини қилди. Ўзининг ҳам ҳарорати қирқ даражадан ошиқлигини кўриб, ҳуши бошидан учаёзди.

— Буни изоҳлаш жуда осон, — шипга тикилганча босиқ овозда гапирди Олмос Азизов. — Танамизнинг зичлиги ортиб борапти, яъни биз тобора кичрайиб борапмиз, шунга яраша ўзимиздан қўшимча иссиқлик чиқаряпмиз.

Адам ҳайратдан анграйганича Азизовга тикиларкан, кўзлари қинидан чиққудек бўлиб, деди:

— Ахир, қирқ бир-қирқ икки даражада одам ўлиши керак-ку! Нега б... биз тирикмиз!..

— Ҳароратимиз ҳозир бирор патологик сабаб туфайли эмас, балки сиқилиш нағижасида ички қувватимизнинг ортиб кетгани ҳисобида кўтариляпти. Юракка жиндек салбий таъсирини ҳисобга олмасак, бунинг биз учун айтарли хавфли жойи йўқ.

— Демак, бояги юрак ўйноғи...

— Йўқ. Балки юрак ўйноғимнинг бунга алоқаси йўқдир.

— Виласизми, худди ўша сиз юрак ўйноғи бўлган пайтингизда менинг ҳам чап кўксим кучли санчди.

— Мана бу муҳим гап, — деди Азизов энди Адамга жиддий боқиб, — чамамда, юрагимизда юз берган ўзгариш Годвода кечаётган қандайдир физикавий жараёнлар билан боғлиқ.

— Ретранслятор ишлаяпти, — деди робот шу пайт ичкари эшикка қулоқ тутиб. — Янглишмасам, Ердан космограмма юборишяпти.

— Қани, хабар ол-чи, Беганас, — деди Азизов, — нима гап экан.

Робот ҳаял ўтмай қайтди. У қўлидаги перфолентага қараб:

— Ерликлар Реядан «қора туйнук»ка учаётганимизнинг ўттиз йиллиги билан бизни табриклашди. Зўр-а! — деди.

— Уч ҳафта аввалгина йигирма йиллигимиз билан табриклаганди, — мийғида кулиб қўйди Азизов. — Хўш, яна нима гап?..

— Ерга старт олишимизни сўрашибди. Беш кун ичида «Позитрон»ни орбитага олиб чиқишнинг ҳамма чораларини кўришимизни, мабодо бу муддатда улгурмасак, «Бўрон»да йўлга чиқишимизни буюришибди. Космограмманинг тагида бу гал энди негадир Бородин эмас, Шахбоз Муродовнинг исм-фамилияси ёзилган.

Азизов бир нафас жим қолди: ётган жойидан туриб, каравотида оёқларини осилтириб ўтирди. Энди унинг қовоқ-лунжи осилган, кўзларида боя чакнаб турган ўт ҳам энди сўна бошлаган эди.

— Ҳа-а, — деди у, ниҳоят, хўрсиниб, — демак, Радий Артурович ҳам дунёдан кўз юмган, Шахбоз эса, ёши бир жойга бориб, Космик Марказга раҳбар бўлибди. Фалакнинг гардишини қаранг.

— Наҳотки, Ерда вақт шунчалик шиддаткор суръатда оқаятган бўлса? — сўради робот пешонасини жон-жаҳди билан уқаларкан. Унинг ҳаяжонланаётгани шундоқ кўриниб турарди.

— Ҳа, Беганас, — деди Азизов аста бошини тебратиб, — сен билан биз ҳозир бирпасга бемалол суҳбатлашиб турибмиз-у, бу вақтда Ерда шиддат билан ойлар, йиллар ўтапти.

VI

Орадан яна икки кун ўтди. Ернинг Бош Математик Информаторидан олинган маълумотларга қараганда, бу пайтга келиб Рея радиуси атиги бир неча юз километр бўлган астероидга, Азизов билан Адам эса, бўйлари ярим газ ҳам келмайдиган лилипутларга айланган эдилар. Зичланиш туфайли иссиқлик даражалари яна ҳам ортган фазогирларнинг таналари энди қандайдир қизғин тус олган, баданларининг очиқ жойлари ҳатто пўст ташлай бошлаганди.

Беганас кичрайишда фазогирларга нисбатан бир оз орқада қолди. У энди ерликларга нисбатан ярим мерча баландроқ кўринарди. Лекин жами ижтимоий билимларидан жудо бўлди. Бироқ ғавқулдода астрофизика ва математика соҳасидаги уқуви беқиёс ривожланиб, муқкасидан ишга берилиб кетди.

Азизов чўққидаги портатив расадхона қошида навбатчилик жорий этган, ниҳоят, куни кеча «қора туйнук»ни фазодан қидириб топишга муваффақ бўлганди. Робот дарҳол унинг таркиби, радиуси, орбитаси параметрларини ҳисоблаб, «қора туйнук» ҳақидаги илк қимматли илмий маълумотларни Ерга юбора бошлади.

Азизов гор тепасидаги расадхона ёнида навбатчилик қиларкан, «қора туйнук»нинг ортида қидирган нарсасини тополмай хуноб эди. Бугун эргалаб у Беганасга «Бўрон» олиб келган энг сўнгги типдаги электрон ҳисоблаш машинаси учун махсус программа тузишни буюрди. Агар мазкур программа бўйича улар қўяётган масаланинг ечими топилса, ниҳоят, у кутаётган натижа келиб чиқади, яъни Реянинг «қора туйнук» билан учрашуви нимага олиб келиши аён бўлади.

VII

Сайёра осуда тун оғушида, дилга алланечук ваҳима солувчи совуқ сукунат ҳукм сурарди. Осмон қорамтир тусда бўлиб, планетанинг табиий йўлдошлари ҳам кўринмас, у ер-бу ерда кўзга ташланувчи ва ожиз милтиллаган юлдуз тўдаларигина осмонга ажиб бир фойз бағишлаган эди.

Радиотелескопнинг дурбинидан ҳамон кўз узмай, «қора туйнук»нинг атрофини кузатаётган Азизов кутилимаганда қичқириб юбораёзди. У қўққисдан ўзидан оқиш туман тарқатиб турган «қора туйнук»нинг ортида думалоқ бир ниманинг охишта пастга шўнгиб бораётганини кўриб қолди. Азизовнинг ҳаяжондан юраги тез-тез ура бошлади. Наҳотки у қидираётган сайёрасини топган бўлса?!

Бироқ Азизовнинг қувончи узоққа чўзилмади. Лаҳза ўтмай, сайёра яна «қора туйнук»нинг ортида кўздан ғойиб бўлди. Бир соат давомида у бир неча бор кўриниб, яна йўқолиб қолаверди. Бу ҳол ҳадеб такрорланавергач, командир жажжи расадхонани йиғиштириб, горга кириб борди.

— Олмос Азизович, — деди Адам, командирга юзланиб, — ақл бовар қилмайдиган жуда ғалати хулосалар...

Азизов қўлидаги ҳаворанг жилдга ўралган мўъжаз расадхонани бир чеккага қўйди-да, дарров перфоленталарни олиб, кўздан кечиришга тушди.

— Нега энди ақл бовар қилмас экан, — деди у қатъий. Шундай деди-ю, бир неча дақиқа сукут сақлади. Кейин овозини пасайтириб:

— Утир, Адам — деди у йигитга, ўнг томонидаги курсига ишора қилиб. Сўнгра секин гап бошлади: — Эсингдами, бир неча кун аввал сенга тақдиримизнинг нима билан тугаши ҳақида очиқ гап айтишдан бош тортгандим. Сен эса мендан анчагача хафа ҳам бўлиб юрдиг. Ушанда бу ҳақда миямда баъзи етилмаган мулоҳазалар, тахминларгина бор эди, холос... Энди айтишим мумкин: ҳамма тахминларим тасдиқдан ўтди.

Сал орқароқда ҳаяжонланиш ҳиссидан қинда тамоман махрум бўлиб қолган Беганас одамларнинг гапларига лоқайдгина қулқоқ солиб турарди.

— Мен бу ерга келишдан аввал, — давом этди Азизов, — радиотелескоп орқали Аксилреяни кўрдим!

— Аксилреяни?!

— Ҳа, Аксилрея сайёрасини. Назаримда, у ҳам гоҳ кўриниб, гоҳ йўқолиб, «қора туйнук» сари келяпти.

— Бундай бўлиши мумкин эмас, Олмос Азизович! Агар Аксилрея сайёраси «қора туйнук» сари келаётган бўлса, у ўз олами, яъни аксилоломдан йўл олган. Демак, биз уни қанча уринмайлик, бари бир кўра олишимиз мумкин эмас.

— Мен ҳам аввал шундай деб ўйлагандим. Биласанми, Адам, гравитацион майдон куч чизиқларининг зичлиги ортгани сари олам билан аксилолом ўртасидаги чегара ҳам йўқолиб, уларда истиқомат қилувчи одамлар бир-бирларини узук-юлуқ кўра оладилар. Худди мана шу хулоса манави перфоленталардаги ҳисоб-киҗоблардан ҳам маълум.

— Демак, сиз Аксилрея ҳақида аввалдан билган экансиз-да?

— Ҳа, бу ҳақдаги илк ғоя миямда, «қора кўрт»ларнинг урчиш жараёнини кўрганимда пайдо бўлганди.

— Буни сиз ўн етти кун аввал кўргандингиз, — деди робот лоқайдгина.

— Тўғри, ўшанда мен дарров Рея кетаётган манзилни тасаввур қилиб, ғоят катта зичликка эга «қора туйнук»нинг муҳитига киргач, унинг ўз акс тузилишига эга «қардоши» билан учрашувини кўз олдимга келтиргандим. Турган гапки, бундай учрашув бениҳоя улкан портлаш билан аяқланади. Бўлак-бўлақларга ажралган Рея ва Аксилрея сайёраларининг парчалари коинот ва аксилкоинот бўйлаб тарқалиб кетади.

— Бари бир, сира ақлим етмапти, — деди Адам тушунмаётганини эътироф қилиб.

— Сенга нимаси қоронғи? — деди Азизов ёш фазогирга юзланиб. — Оламдаги ҳар бир элементар заррача қарама-қарши зарядланган ўз жуфтга эга экани азалдан маълум. Масалан, протон — аксилпротон, нейтрон — аксилнейтрон, электрон — позитрон. Худди шунга ўхшаб аксилкоинот, аксилгалактикалар, аксилюлдузлар, аксил-одамлар ва аксилҳайвонлар истиқомат қилувчи аксилсайёралар мавжудлиги, яъни борлиқ Коинот симметрик тузилишга эга экани ҳам янглик эмас. Биз буни инсоният тарихида биринчи бўлиб тажрибада исботлапмиз, холос. Бунинг сенга нимаси қоронғи?

— Демак... Олмос Азизович, биз Аксилрея билан учрашамиз, тўғрими?

— Ҳа.

— Аксилреяда худди биздагига ўхшаб учта кимса бор. Яъни агар билсанг, Аксил-азизов, Аксиладам ва Аксилробот.

— Эҳтимол.

— Энди сизга биргина саволим қолди: бизнинг ўз аксилҳамкасбларимиз билан учрашувимиз қандай кечади?

— Ана энди, — деди Азизов яна кўзлари чақнаб, — аввал бошлаб сенга айтмоқчи гапга келиб тўхтадик. Афсуски, Адам, улар билан юзма-юз учрашиш бизга ҳеч қачон насиб қилмайди... Агар вақтида учиб кетолмасак, қудратли гравитация кучлари таъсирида ҳалок бўлаемиз.

— Улай агар, кишига алам қилади! — деди муштини тугиб Адам. — Аксилолом вакиллари билан инсоният тарихида илк марта юзма-юз келсак-да, лекин улар билан бир оғиз сўзлашиш, ҳеч қурса олисдан қўл силтаб салом йўллаш насиб қилмас-я. Олмос Азизович, балки сиз янглишаётгандирсиз, организмларимиз шу пайтгача тобора зичланиш жараёнига мослашиб келаётганди-ку, эҳтимол, буёғига ҳам бардошимиз етиб қолар?

— Йўқ, Адам, ўзимизни ўзимиз алдаб нима қиламиз. Реяда ҳозир содир бўлаётган табиий ҳодисалар — ҳали ҳамир учидан патир, холос. Бориб-бориб сайёра ўзида жамлаган бор қувватини ташига чиқариб, қип-қизил чўғдан иборат заррага айланади. Ана шундан кейингина у «қора туйнук» қаърида Аксилреяга рўпара келади...

Азизов энди ўқтамлик ва ўзарлик билан гапига давом этди:

— Танамизнинг ҳарорати яна етти даражага ортишига ҳали вақт бор. Унғача Реяда бир неча йил, Ерда эса, бир юз ўн етти йил ўтиши керак! Биз эса, узоғи билан бир ҳафта ичида «Позитрон»ни «қора туйнук»нинг таъсир зонасидан олиб чиқиб кетишимиз керак!

— Улдасидан чиқолсак эди... — Адамнинг руҳи энди бутунлай тушиб, негадир, ўзини лоҳас ҳис қилаётганди.

Беганасгина ҳамон ўзини совуққон тутиб, одамларнинг гапига қулоқ солиб турар, чунки унинг ҳаяжонланиш занжиридаги электр-вакуум асбоб зўриқиш натижасида куйиб қолганди.

VIII

Рея бамисоли жаҳаннамга айланиб, соат сайин зичлашиб бормоқда эди. Вулқонлар гумбирлашини қўймай, катта-катта харсанглару магмаларни ҳар тарафга улоқтираварди. Шу тариха ҳар бир вулқон остида бўшлиқ ҳосил бўлиб, сўнгра катта ўпирилиш бошланарди.

Сайёра ана шу тариха зичлашиб, кундан-кунга кичрайиб бораётганди. Асов табиатнинг бундай қалтис ўйинлари ҳар қандай мавжудотни ҳам даҳшатга солиши шубҳасиз эди.

Ҳаммасидан даҳшатлиси Ер билан алоқанинг қутилмаганда мутлақо узилиб қолгани эди. Афтидан, гравитация кучларининг мислсиз ошиб кетгани алоқа каналининг умуман беркилишига олиб келганди.

Олмос Азизович одатгача ҳамон хотиржам кўринар, лекин Адам кун сайин асабийлашиб борарди. Йигитнинг бундай тушкун кайфияти Азизовни хавотирга солиб қўйди. Командир бир неча бор у билан ётигича гаплашиб кўрди.

— Йўқ, Олмос Азизович, — дерди Адам ҳар гал, — кишига жуда алам қилади. Биз на «қора туйнук» ва на аксилолом ҳақида айтирли ҳеч қандай янглик ярата олмадик. Реянинг «қора туйнук»ка етмасданоқ портлаб кетиш эҳтимоли мени ўйлантиради.

— Сен янглишасан, Адам, — эътироз билдирди Азизов, — аввало биз илм-фан учун кўп янглик бердик. Шу чоққача Ерда йўллаган илмий ахборотларимиз физика ва бошқа

табий фанларда янги назариялар яратилишига сабаб бўлиши мумкин. Қолаверса, «қора туйнук» чангалидан қутулиб кетармиш, деб ўйлайман.

— Мана, ҳозир ҳам ажойиб илмий маълумотлар тўплаймиз. Аммо ким учун? Нима мақсада? Ахир, биз ана шу маълумотларимиз билан портлаб кетишимиз ҳам ҳеч гап эмас-ку! Кристаллар бунёд этган «Позитрон»ни «қора туйнук» сиртмоғидан ҳалос эта олишимизга ким кафолат бера олади?.. Йўқ, ўлай агар, кишига алам қилади!..

Олмос Азизович ўз шеригининг асаблари ҳаддан зиёд бўшашиб бораётганини кўриб, кўпинча, баҳсни тўхтатиб қўя қоларди.

Охири, у бошқача йўл тутишга қарор қилди. Кечгача аллақандай ҳисоб-китоб ишларини бажариб бўлди-да, Адам билан ўйлаган мавзуида энди бемалол гаплашишга аҳд қилди.

— Менга қара, Адам, — деди командир, эндигина ҳордиқ олишга ётган ёш фазогир каравоти ёнидаги қўлбола стулга ўтираркан, — бундоқ ҳисоблаб кўрсам, биз «Позитрон»да «қора туйнук» сиртмоғидан, умуман, қутулиб кета оларканмиз.

Ақл бовар қилмайдиган бу гапдан ўшанда Адамнинг кўзлари қинидан чиқиб кетаётгани: у ирғиб ўрнидан тураркан:

— Нима?! — дея ҳайратли нигоҳини Азизовнинг хотиржам чеҳрасига қадаган, Олмос Азизович яна гапини такрорлагач: — Йўқ! — дея асабий қичқирганди. — Бўлмаган гап! Бизнинг «қора туйнук» чангалидан энди ҳеч нарса тортиб чиқаролмайди! «Бўрон»да аллақачон учиб кетаверишимиз керак эди! Кечикдик!.. Кечикдик!..

Командир хотиржамлик билан унга ўз ҳисоб-китобларини кўрсатганда, уларни бир бошдан синчиклаб кўздан кечираркан, Адамнинг чеҳрасига аввал қаңдайдир умидворлик балқиб чиқди, бироқ кўп ўтмай бу ифода қайтадан асабий бир тундлик билан алмашинди.

— Ҳарҳолда мен лойиҳангизни амалда синаб кўришга журъат этолмаган бўлардим. Бу — ҳалоқатимизни янада тезлатишдан бошқа нарса эмас. Агар Рея билан бирга «қора туйнук»ка учишда давом этаверсак, балки... тирик қолармиз? Эҳтимол, чинданам аксиололамга ўтиб кетармиз?

Ёш фазогирнинг Азизовдек кўпни кўрган, оламга машҳур юлдузкезувчига шартакилик билан жавоб қайтариши бошқача шароитда, шубҳасиз, иззат-нафсига теккан бўлар эди. Бироқ Олмос Азизович ҳозир уни кечирди. У баҳсни яқунларкан, хотиржам оҳангда:

— Мен ўз лойиҳамни амалга оширишга, бари бир, уриниб кўраман, — деди.

Азизов ўша кунгидеҳ ишга тушиб кетди. Ёнига Беганасни олиб, кристаллар цивилизацияси яратган «Позитрон» жойлашган қояни яёв айланди чиқди. Қоя диаметри бир неча километрлик ярим айлана шаклида бўлиб, устки қисми гумбазга ўхшар эди. Яқин орада вулқон кратерининг пайдо бўлиши эҳтимолдан узок эди. Шунга қарамай, аслида унинг тубига яширинган магма кристаллга айланган тошларнинг зич қатламини сўнги бир неча ойда ёриб чиқишга зўр бериб, тоғни ичидан муттасил кемирмоқда эди.

Олмос Азизов худди ана шу жараёни ўз фойдасига бўйсундирмоқчи эди. Бу ниҳоятда катта инженерлик жасорати ва заковатини талаб қиларди. Адам бу ишга бош қўшмай, мўъжаз расадхонаси воситасида илмий-тадқиқот ишларини давом эттирди.

Олмос Азизович дастлаб Адамнинг руҳини кўтариш мақсадида бошлаган бу иши кейинроқ нақадар жиддий тус олиб кетишини ўйламаганди. У Реядаги барча имкониётларни ишга солди. Айниқса, сайёрага «Бўрон» транспорт кемаси келтирган техника воситалари жуда асқотди. Азизов даставвал Ердан бу кемада юборилган иккита митти роботга ўзларига ўхшаган уч юзта ишчи робот яратишга программа тузиб берди.

Қўнғизсимон митти роботлар «Позитрон» жойлашган қояни эртасигаёқ ҳар томондан қуршаб, қоянинг устки қисмини кўчиришга киришганди. Бир гуруҳ робот «Позитрон»нинг тепа қисмини фазода учишга мослаб силлиқлашар, роботларнинг яна бир гуруҳи реконструкция ишлари билан банд, яъни «Бўрон»дан демонтаж қилиб олинган баҳайбат ион двигателларини кеманинг орқа томонига ўрнатишар, роботларнинг аксарияти эса қоянинг гир айланаси бўйлаб «чоҳ» қазиш билан машғул эди. Ана шу катта миқёсдаги ишларга Беганас ишбошилиқ қиларди.

Адамнинг ғалати хулқ-атвори Азизовни соат сайин ҳайратга солар, унинг дилида кечаётган ўй-ҳисларининг тағига асло ета олмаётгани ҳақида хаёлга толарди.

Оловли вулқонлар эса тобора қутбларга яқинроқ жойлардан отила бошлаган эди. Рея вақти бўйича яна етти кун ичида бу сайёрани тарқ этишмаса, ундан кейин «қора туйнук»нинг тортиш кучини энгиб фазога кўтарилиш амримаҳол эканини Азизов Беганас ёрдамида аниқлади. Хуллас, ҳар бир дақиқа ғанимат, фақат шопилиш керак эди.

Орадан тағин икки кун ўтгач, уч юз робот асосий ишларни тугатиб, «Позитрон»ни олис фазога учишга шай қилишди. Энди улкан қоя ўрнида ғаройиб инженерлик иншооти майдонга келган, диаметри уч юз метрга етадиган ва худди тўнтариб қўйилган ликопчани эслатувчи баҳайбат кема Годво юлдузининг сўниқ кўкиш нулларига чарақлаб кўринарди. Азизов лойиҳаси бўйича бу баҳайбат кемани очиқ фазога олиб чиқишда роботлар ёрдамида сунъий ҳосил қилинган вулқонлар муҳим ўрин тутиши керак эди. Улар «ликопча»ни кучли зарб билан осмон-фалакка улоқтириши ўша ондаёқ ишга тушувчи ион двигателлар вулқонлар қувватини бир неча баравар кучайтириб, кемани «қора туйнук» сиртмоғидан қўтқариши лозим эди.

Азизов «Позитрон»нинг учишга шайлигини, ҳар бир тармоқнинг иш жараёнини Беганас билан бирга сиңчиклаб назоратдан ўтказди. Ҳаммаси кўнгилдагидай эканига ишончи комил бўлгач, ниҳоят, микрорадиоузатгични ишга солиб, Адамга кеманинг ёнига келишни буюрди.

Мўъжаз расадхона ёрдамида кун бўйи «қора туйнук»нинг физикавий ва кимёвий

хусусиятларини ўрганаётган Адам Азизовнинг бу буйруғига унчалик ажабланмади. У кеманинг сафарга шайлигини олисданоқ пайқаган, командир ўзини албатта хузурига чақиршини кутаётганди.

Адам болалигидан бери ҳар қандай хавфга юзма-юз келишдан жуда қўрқар, лекин ҳамisha бевурд ва номардларга хос бу ҳиссиётини ўзгалардан пинҳон сақлаб келарди. У ҳар қандай шароитда ўзини мардона тута олар, аммо ҳал қилувчи дақиқаларда саросимага тушиб қолар ва кутилган хавфни усталик билан четлаб ўтишга интиларди. Қўрқув ҳиссини ниқоблаш мақсадида у кўплаб баҳона ва сабаблар ўйлаб топарди. Адам айни пайтда шухратпараст ҳам эди...

Азизов шеригининг шошилмай ўзи томонга қараб келаётганини кўриб, севинди.

— Мана, кемамиз ҳам тайёр бўлди, — деди у жилмайишга интилиб, Адамнинг елкасига толиққан қўлларини ташларкан. — Энди бемалол Ерга учаверишимиз мумкин.

Бу гапдан ёш фазогирнинг эти жунжикди, кўнглига яна гўлгула тушиди. Аммо сир бой бермай, ўзини хотиржам тутиб, командирдан сўради.

— Жуда соз! Аммо айтинг-чи, Олмос Азизович, мана шу баҳайбат кеманинг вулқонлар зарбидан парчаланиб кетмаслигига кафолат бера оласизми?

Азизов гап мавзунининг дарров шунга тақалишини аввалдан билиб, жавобини ҳам тайёрлаб қўйган эди.

— Тўғриси, кафолат беролмайман. Агар материаллар қаршилиги, кейин эҳтимоллар назариясига суянадиган бўлсак ҳамда Беганас иккаламиз бажарган ҳисоб-китобни инобатга оласак, кеманинг йигирма фоиз бешикаст учиб кетиш имконияти бор.

— Демак, унинг ҳалокатга учраш эҳтимоли — саксон фоиз экан-да?

— Ҳа, шундай.

Адам ичидан яна зил кетди, лекин буни ташига чиқармай, савол беришда давом этди:

— Наҳотки, тирик қолишнинг бор-йўғи йигирма фоиз имконияти билан учишга жазм этсангиз?

— Бўлмасам-чи?

Адам афсус чеккандай бошини чайқади.

— Билмадим... Лекин шахсан мен бунга журъат қилолмаган бўлардим, — деди у энди сўниқ овозда. Адам билиб-билмай ўз ниқобини ечиб қўйган эди.

Азизов қуюқ қошларини чимирди.

— Агар ҳозир учиб кетмасак, маҳаллий вақт бўйича яна бир йилга етмай ҳалок бўламиз! Юрак ва қон томирларимиз шароитга ортиқ мослаша олмайди!

Бу гапдан кейин Адамнинг овози бўғилиб чиқди:

— Нима, буни ҳам Беганас билан бирга ҳисоблаб чиқдингизми?

— ...

— Ҳм... — йигит негадир бошини қўйи эгди.

X

«Олмос» кемасининг собиқ командири Азизов Адамнинг жавобини етти соат кутди. У парвозга тайёргарлик кўраркан, Адамни ўзи билан олиб кетишига ишончи комил эди. Адам эса, афг-ангори таниб бўлмас даражада ўзгариб кетган, аммо одатича сир бой бермасликка, ўзини иш билан банддай кўрсатишга уринарди. Азизовдан ўзини олиб қочиб, у, ҳатто тушликка ҳам келмади.

— Хўш, нима қиламиз? — сўради Олмос Азизович Адам билан яна юзма-юз келганда. — Бир қарорга келдингми?

Ёш фазогир қоя томонга негадир хавфсираб қараб қўйди.

— Билмадим...

Бу мужмал жавобдан Азизовнинг ғазаби келди.

— Бунақас кетмайди, ука. Хуллас, гап шу: шу бугуноқ ҳамма нарсаларни кемага жойлашни буюраман! Эрта тонгда учиб кетамиз.

Адамнинг олазарақ нигоҳи «Позитрон»га қадалди. Кўз олдида мислсиз улкан вулқон фаввораси шиддат билан осмон-фалакка отган кеманинг дам ўтмай чилпарчин бўлиб қайтиб тушаётгани гавдаланди-ю, сесканиб кетди:

— Йўқ! Йўқ! Мен ҳеч қаёққа учмайман!

— Сени ташлаб кетишга ҳаққим йўқ, ахир?! — деди Азизов ҳам қуюниб, ҳам қизишиб.

— Йўқ-йўқ! Мен... тадқиқотларимизни давом эттирмоқчиман.

— Мен командирман ва Раяда ҳеч кимни қолдирмоқчи эмасман!

— Мени ўзингиз билан бирга қалтис сафарга кўр-кўрона ундашга ҳечам ҳаққингиз йўқ!..

— Нима?. — Олмос Азизович ёш фазогирга ўкрайди. Унинг ҳорғин нигоҳида нафрат учқунлари пайдо бўлди. Лекин командир дарров ўзини босиб олди. Эҳтимол, Адам ҳам ўзича ҳақдир. Сувуққонлик билан уларнинг баҳсига қулоқ солиб турган Беганасга ҳазин товушда:

— Майли, ҳозирча қўятур, — деди-ю, ўйга толди.

Бу фазогирларнинг сўнгги баҳси эди.

XI

Эртасига Азизов тонгдаёқ Адамнинг қаёққадир ғойиб бўлганини пайқади. Командирнинг буйруғига кўра, Беганас икки соат давомида ҳаммаёқни қидириб, натижасиз қайтиб келди. Ниҳоят, толенни ёлғиз ўзи синаб кўришга жазм этди.

Азизов Беганасга Реядаги озиқ-овқат ва сувнинг тахминан бир фоизини кемага ортишни буюрди. Робот ҳам, Адам билан бирга сайёрада қолажagini айтиб, сўнг командирнинг буйругини итоаткорона бажаришга киришди. У тош ўювчи олтита мўъжаз роботни кема остида вулқон отилиши лозим бўлган қудуқларни кавлашга ҳам сафарбар этди. Мўъжаз роботлар бир неча соат меҳнат қилиб, сайёранинг магма биқирлаб қайнаб турган қатламигача етишлари ва ўзларини қурбон қилиб, кеманинг стратосферага шиддатли тезликда кўтарилишига шарт-шароит яратишлари керак эди. Лекин бундан бирмунча аввал Азизов кўксига осиб олган биологик радиоалоқа воситасида бир соат давомида Адамни алоқага чақирди. Радиотўлқинлар орқали пўписа ҳам қилди, ҳам ялинди, лекин ҳеч қандай жавоб бўлмагач:

— Е ҳаёт, ё момот! — дея хитоб қилди-да, Беганас билан хайрлашиб кемага чиқди. Олтита мўъжаз робот Беганаснинг буйруғи билан ўзларининг энг сўнги-вазифаларини бажаришга бел боғлади.

Адам жанубий кутбнинг энг чеккасидаги катта тоғнинг горларидан бирига аллақачон яшириниб олиб Азизовнинг учиб кетишини кутаётганди. У командир бари бир ҳалок бўлади, деб ўйларди. Адам ахён-ахёнда горнинг оғзига чиқиб, олисдаги қоя чўққисида тугмадек кўринаётган қоп-қора кемага ваҳм билан тикиларкан, вужудини даҳшат ҳисси баттар чулгарди.

Адам кеманинг атрофида нуқтадай-нуқтадай кўринаётган Беганас ва бошқа мўъжаз роботлар негадир гимирилаб қолишганини пайқайди. Роботлар бирин-кетин қўшни тоғ сари жадаллаб кетишди. Афтидан, улар ҳам Адамга ўхшаб ўзини панага олмоқчи эди. Азизов уларни Адамга Реяда ҳамроҳ қилиб қолдиришга қарор қилгани кўриниб турарди.

«Кема омон-эсон кўтарилиб, «қора туйнук» қаъридан қутулиб кетса-чи? — ўзининг бу ўйидан Адамнинг юраги орқасига тортиб кетди. Нега буни илгари сира ўйламаган экан-а? — Йўқ! — деди кўп ўтмай, пича ўзини босиб олиб. — У портлайди! Албатта портлайди!»

Адамнинг аъзои бадани жунжикиб, гор оғзидаги харсанглардан бирига ўтирди. Кеманинг осонгина қутулиб кетиши ҳақидаги ўйдан қаттиқ изтироб чекаётган эди.

Ана, «Позитрон»нинг қуйруғидан қуюқ буг бурқиб чиқа бошлади. Эҳоҳ! Наҳотки, ҳозир кема кўтарилса бошласа?... Шу чоқ кучли гулдураш овози эшитилди-да, қип-қизил аланга кўринди. Азизов ион двигателларини ишга солган эди. Бирдан кучли силкиниш юз берди-да, бир неча қудуқдан баравар отилган вулқон баҳайбат кемани шиддат билан осмону фалакка улоқтирди. Кўп ўтмай, бир неча километр юксакка кўтарилган магма совиб, қизилга мойил қорамтир тус олдию орқага қулади. Адамнинг назарида, кема ҳавода бир зум муаллақ қолгандай бўлди. Уни «қора туйнук»нинг гравитация кучлари тўхтатган, ион двигателларининг қуввати эса, камлик қилаётганди.

Адам кемадан кўз узмас экан, на хафа бўлишини, на суюнишини биларди. Кема асосий тўсиқни энгиб ўтган, энди унинг портлаш хавфи йўқ, фақат тортиш қувватининг камлиги панд бермаса бўлгани эди.

Адам кеманинг аста-секин кичрайиб бораётганини пайқаб қолди. Кема гравитация кучларини энгиб, олис фазо қўйнига йўналаётганди. Адам беихтиёр инграб юборди. Шу пайт тагин зилзила бошланиб, чор-атрофига тошлар ёғилди. Йигит кўкка қўл чўзиб, минг бир алам билан инграб юборди... Оёғи остидаги тўнкасимон тошга қоқилиб, муккасидан йиқилди. Тошни жон-жаҳди билан қучоқлаб олди: кўксидан бехос аччиқ ўкирик отилиб чиқди.

Бир маҳал у елкасига кимнингдир қўл қўйганини сизди. Сесканиб бошини кўтарганда, тепасида турган Беганасни кўрди.

— Овқат тайёр, акажон, қани, юринг, — деди робот совуқ оҳангда.

Адам яна бир оз инграб ётди, Беганаснинг қистовидан кейин шопилмай ўрнидан кўзгалди. Кема энди қора нуқтага айланган, ҳадемай тамоман кўздан ғойиб бўлиши аниқ эди.

Адамнинг изтиробга тўла қалбини энди аллақандай совуқ ҳислар чулғади. У, ниҳоят, ўз қўрқоқлиги ва беқарорлиги учун муносиб жазо олганини англаб етган, шунинг учун бўлса керак, бўм-бўш кўнгли алланечук таскин топгандек ҳам эди. Ҳа, шу ёшигача иродаси енга олмаган бу қусурлари учун у қачонлардир жазога тортилиши керак эди. Демак, тақдир уни шу бугунга белгилаган экан. Олмос Азизовичга эса бари бир қойил қолиш керак. Жаҳаннамнинг нақ оғзидан мардона қутулиб, ўлимни ҳам доғда қолдириб кетди-я!

— Овқат тайёр, акажон! — Беганас энди янги командирнинг хизматига бел боғлаган, унинг ҳар қандай топширигини сўзсиз бажаришга шай турарди.

Адам вазмин қадам босиб бораркан, вулқон отилаётган томонга қаради. Бемаҳал безовта қилинган магма устуни энди анча сусайиб қолган, яқин орада ўчиб қоладиганга ўхшарди.

Олмос Азизов ҳикоясини тугатиб, ётган жойида бир зум кўзларини юмди. Бутун вужуди қулоққа айланиб, уни ҳаяжон билан тинглаган Инесса лол қолганича, пешонасини тарам-тарам ажин босган, соч-соқоли қировдай оппоқ кекса фазогирнинг изтиробли чехрасидан ниғоҳини узолмасди. Шу пайт аёл ноаҳоқ олмосни эслади. Инессанинг назарида нақадар қаттиқ, соф, шаффоф ва сержило бу нодир маъдан билан Олмос Азизовнинг фазилатлари орасида қандайдир муштараклик бордек эди.

Ўткир Муҳаммад

Гонорар

Узоқ-яқин дўстлар билан дийдор кўришсам,
Тўрт томондан савол ёғар бараварига:
— Не сабабдан турли шеърлар ёзиб юрибсан,
Икки кило гўшт берарми гонорарига?

Еки сўлим оромгоҳда айлашиб висол,
Ишқий шеърим баён этсам курсдош парига,
Табассум-ла термилганча, берарди савол:
— Ширингина тўй бўлурми гонорарига?

Дўстлар!

Ерим!

Зинҳор лоф йўқ ушбу сўзимда:

— Шон-шуҳратнинг васвасаси кетсин нарига,

Фақатгина шеърнинг сеҳри чақнар кўзимда,

Жой не қилсин дилда унинг гонорарига?!

«Илҳом» париси.

«Ҳамкорлик»

А. Ҳолиқов расмлари.

ЭРКАКЛАР ИШИ

Нима учун бу уят экан? Газ сувни эркаклар сотса, ошхоналарнинг овқат узатиладиган туйнугида шоп мўйлов ликилласса, трамвайда полвон кондуктор йигит жаримани эсга солиб, ҳаммани кўрқитиб турса уят эмиш!

Хўш, нимаси уят бунинг? Сизнинг-ча, айтайлик, газ сув сотиш осонми? Кўзингизни каттароқ очиб, сотувчининг одамлар чанқоғини қондириш учун қанчалар ақл, фаросат, жисмоний куч сарфлаётганини бир кўринг-а.

Мен бир нарсага ҳайронман, қандай қилиб аёлларни газ сув дўконига йўлатиш мумкин? Ахир, у ерда газ баллонлари бор-ку, қутилмаганда гумбирлаб кетса...

«Менга қайтимсиз...» деб тапга ташлаб шовқин кўтарадиган чанқоқ одамларнинг тўполонига дош бериш-чи? Унақаларнинг эса сон-саногини йўқ.

Эки ошхонағи олайлик. Кун бўйи жонини жаборга бериб плита атрофига айланадиган шоп мўйлов полвонларга ҳайкал қўйса арзийди. Улар қиладиган ишларни кўрсангиз, ҳайратдан ёқа ушлайсиз.

Қозонга туз солиш керакми? Керак. Пиёз, саримсоқпиез, макарон! Уёққа лўк-лўк... Агар палов пишириладиган бўлса-чи?! Пақ этиб думалаб қолиш мумкин.

Нима учун битта қозон атрофини йигирмата полвон ўраб туришини энди тушуна бошладим. Бу иш аёлларга ишонилса борми, ҳаммамиз очликдан, худо кўрсатмасин...

Бундан ташқари, ошпаз бошининг шамоллаб қолиш хавфини айтмайсизми? Дарчалардан елвизак эсиб туради-да.

Кондукторнинг ишига ҳам асти ҳавас қилманг. Одамлар ишдан қайтадиган пайтда уларга фақат бели бақувват эркакгина бас келади, битта-битта олдинги эшикдан тушиш кераклигини ўшагина қулоқларига қуя олади. Урҳо-ур, сурҳо-сурда кондуктор шўрлик бўш кассага ёпишиб олмаса, оёқ остида тушиб пачаги чиқиши мумкин.

Мана шунақа, қадрли ўртоқлар, бизнинг полвонларимизни аёлларнинг ишига тумшук тикипти деб, бекорга айблайсизлар. Аксинча, ўшанақа ишларга умуман аёлларни йўлатмаслик керак. Биз айтиб ўтган хавфли ишларни бир урса буқани тўнтарадиган чорпаҳил йигитларгина эплаши мумкин.

ЖОН ҚЎШНИ

Чапда менинг гулзорим, ўнгда қўшнимнинг томорқаси. Уртада эса йўлак. Умумий. Қўшним икковимизники.

Ҳикоя ҳам шу ҳақда. Аниқроғи, Ҳотам ака йўлак устига кўтармоқчи бўлган ишқом хусусида.

— Бу, ҳам фойдали, ҳам чиройли, — деди у менга. — Ҳаммасини ўзим қиламан. Биз жон қўшнимиз, ахир!

Мен ноқулай аҳволга тушиб, қизариб қолдим. Йўлак умумий, ишқомни эса бир ўзи кўтармоқчи.

— Балки шерик бўлиб қилармиз, — дедим мен.

— Э, нима кераги бор, — қўл силтади Ҳотам ака, кейин бир оз ўйлаб туриб рози бўлди. — Хўп, майли, сен қурилишдаги пайвандчилар билан гаплаш, қолгани менга.

Ҳақиқий қўшни мана қандай бўлиши керак! Ғараз деган нарсани билмайди. Мен ҳам ҳеч нарсани аямайман. Ҳатто Ҳотам ака бизнинг подвалдан бемалол суғура бошлаган, ўзимга ниҳоятда зарур бўлган арматурани ҳам... Қўшним ўзи учун олаётгани йўқ-ку. Уртамиздаги ишқом учун...

Эртаси кун и ўғлим ёнимга отилиб кирди:

— Анув ерда бегона амакилар гулзоримизга ўт қўяпти! — деди у ҳовлиқиб.

Мен деразадан мўралаб ўғлимни тинчлантирдим:

— Ут қўяётгани йўқ, ишқом учун темир пайвандлашяпти.

— Ахир, гулзоримиз...

— Унақа худбин бўлмагин, — насиҳат қилдим ўғлимга. — Ана, Ҳотам амакингни кўр, ҳаммамиз учун ишқом кўтаряпти.

— Қўшни! — шу пайт Ҳотам ака чақириб қолди. — Газимиз негадир яхши ёнмаяпти. Ишчиларга қандай овқат тайёрлашга ҳайронман...

— Гапингизни қаранг-у, — суюниб кетдим мен, — мана, бизнинг кампир тайёрлайди-да. — Хотиним бир хўмрайиб қўйди. — Чимрилма, — ўшқирдим унга. — Йўлак ўрталикда, Ҳотам ака ҳамма ишни ўз зиммасига олди.

Тушликдан кейин ишчилардан бири Ҳотам акага деди:

— Хўжайин, ишқомнинг бир томонини маҳкамлаш керак. Кимнинг уйдан ўйлик?

Ҳотам ака узоқ ўйланиб қолди. Ўйлайверди, ўйлайверди. Охири мен чидаёлмадим. Менда ҳам виждон бор, ахир. Наҳотки, қўшнимнинг уйини ўйдириб қўйиб жим тураверсам. Бутун ишқомни ўзи кўтармоқчи бўлгани ҳам етар.

— Бизнинг уйдан ўйинглар, — дедим мен қатъий. — Тортинманглар.

Гапим ишчиларга куч-қувват бағишлади ва улар шундай катта туйнук ўйдиларки, бемалол машина ўта оларди. Лекин бизда машина йўқлиги учун ишчилар кегиши билан

тешикни бетонлаб ёпишимизга тўғри келди. Бирйўла қўшнимизнинг ҳовлисига зинапоё ҳам тиклаб бердим. Хотиним шу ишни бас қилишимни сўради.

— Бўлар-бўлмас ишларга бош қотиргунча уйни ўйласангиз-чи, — деди у қуёниб. Ишқом жуда зўр чиқди-да. Баланд, мустаҳкам. Ҳотам ака унинг тагига бутун йўлакни эгаллайдиган сўри келтириб қўйди. Кечаси ўша ерда ётадиган бўлди. Кундузи эса сўрида болалар ўйнашар, дарс тайёрлашарди.

Орадан анча вақт ўтди. Бир куни бизникига Ҳотам ака кирди.

— Шу, ҳовлидаги ариқчаларни бегонласак, — деди у. — Ҳаммаси менинг бўйнимга, сен фақат бетон, ишчи топсанг, бас.

Бунақа қўшни билан кам бўлмайти одам.

ТЕЛЕФОН

Маҳаллада биринчи бўлиб мен телефон ўтказдим.

— Монтёрларни худо ёмон кўздан асрасин, — деди қўшнимиз Робия хола ҳовлига кираркан. — Синглимга телефон қилиб олсам майлими?

— Албатта, албатта, — деди хотиним шошилиб. — Қўшни қариндошдай гап, бизнинг уй — сизнинг уйингиз...

— Тўппа-тўғри, — унинг сўзини илиб кетди Робия холанинг ортидан келаётган чап тарафдаги қўшнимиз Уткир. — Телефон олибсизлар. Баракалла! Биров касал-пасал бўлиб қолса, зир югуриб юрмаймиз. Ҳозирча соғман, эртага ким билади...

Кейин ўнгдаги қўшним чиқди, ундан сўнг тагин бошқаси... Улар то кечгача телефон олганимиз билан табриклашиб, танишларига қўнғироқ қилишди, номеримизни уларга бирма-бир айтиб қўйишди.

— Истаган вақтингизда телефон қилаверинг, сира тортинманг, — дейишарди улар телефон дастасига, мен билан хотинимга қия қараганларича. — Булар зўр одамлар, ҳамма қўшниларга ўз қариндошларидай...

Саҳарда дарвозанинг қаттиқ тақиллашидан уйғондим.

— Кеч тураркансизлар, — ўпкалади қўшни кўчада яшайдиган ҳаммаҳалламиз Хайриниса опа. — Қўнғироқ қилишга келувдим. Хўжайинларга айтиб қўяй, бугун сал кечикиб бораман.

У кетиши билан телефон жиринглаб қолди.

— Қумринисани чақириб беринг. Сизлардан уч уй нарида туради.

— Балки гапингизни айтиб қўярман? — деди хотиним ботиниб.

— Йўқ, йўқ, яхшиси, чақириб беринг. Ўзига айтадиган гапим бор.

Бу ахвол бир қафта давом этди. Биз дарвозани доим очик қолдирадиган бўлдик, чунки қўшниларимиз, кўпинча телефон ёнида навбатда туришга одатланиб қолишганди.

Бир куни телефон жиринглаб қолди.

— Қудратни чақирворинг.

— Қайси уйда туради? — сўрадим эзилган овозда.

— Билмайман. Фамилияси Ҳикматов, омонат кассада ишлайди...

— Мен ҳам билмайман, — дедим кесиб ва телефон дастасини қўйиб қўйдим.

— Қимни сўрашяпти? — дея хотиним чиқиб кетди.

— Қайсидир лакаловни... — мен бирдан ўзимни тутиб қолдим.

Ахир, Ҳикматов менман-ку, отим Қудрат, омонат кассада ишлайман.

Менга қўнғироқ қилишган экан-у, қаранг, ўзимни ўзим чақириб бермабман-а.

ЯНГИ ҲАЁТ

Якшанба куни эрталаб Норпўлат уйқудан авзойи бузилиб уйғонди. Тўғрироғи, у эрталаб эмас, ўн иккиларга яқин кўзини очди. Кайфияти эса кеча кечқурун, бўлим мудйри қатъий оҳангда сабр-тоқати тугаганини айтганда бузилганди.

— Сиз бир ҳафтадан бери ҳисобот топширишга ваъда берасиз, — деди у бармоқлари-ни асабий қирсиллатганча овозини кўтариб. — Ўттиз ёшни уриб қўйдингиз-у, ҳали ҳам ёш болага ўхшайсиз.

«Тўғри айтади, минг марта ҳақ у. Ростдан ҳам ўттизга кирдим-у, ҳеч бало қилганим йўқ. Ишлаш керак, ишлаш! Тамом. Бугундан бошлаб...», деган фикр айланди унинг хаёлида ўрнидан тураркан.

— Ошхонага илгак қоқиб бериш эсингиздан чиқмасин, а! — хотинининг товуши келди шу пайт. — Бир ойдан бери «хўп» дейсиз. Шу пайтгача уста чақирсам нима қиларди, а! Бугун албатта қоқиб қўйинг. Мен бозорга кетдим.

Норпўлатнинг хаёлида эса ҳамон бояги фикр айланарди. «Шундай қилиб, бугундан бошлаб ҳисобот тайёрлашга киришаман. Бу — бир. Кейин воқеалардан орқада қолмаслик учун ахборотларни ўқиб чиқаман. Бу — икки. Лекин хотинимни тинчитиш учун илгак қоқиб керак. Янги ҳаёт сари олға!» У нонуштага ўтирди.

Тамадди қилиб, у мих топиш учун омборхонага шўнғиди. Омбордаги чироқ ўтган йили куйиб қолгани учун қоп-қоронғи эди, қутилар орасида роса туртиниб-суринди. Шу пайт телевизордан таниш оҳангни эшитиб қолди. Норпўлат ўзини тутолмади ва ярим соат ҳеч нарсени ҳал қилмайти-ку, дея телевизор томон чопди.

Лекин кўрсатув унга ёқмади. У экранга лоқайд кўз ташлаб ўтириб, илгакнинг миҳда маҳкам турмаслигини ўйлади. Бурама миҳ бўлса бошқа гап. «Эртага магазиндан бурама миҳ оларман, ана унда илгак юз йил туради, — деди у ўзига ўзи ва енгил нафас олди. — Энди ахборотлар билан танишиб қўяй».

Кейин журнални қўлига олди ва креслогами, столга ўтиришни ўйлаб туриб диванга ётди. Аммо ҳеч нарса ўқиёлмади. Кўп терминларни унутган экан, луғат ҳам, сўрайдиган одам ҳам йўқ...

«Ҳисобот тузиш керак, ҳисобот», ўйлади у. Бироқ шу пайт хотини келиб қолиб, ишнинг белига тепди.

— Дангаса! — деди у. — Қачон ақдингиз киради?

Илгакни хотинининг ўзи қоқди.

Норпўлат баҳслашиб ўтирмади. Майли, тушдан кейин унинг янги ҳаёти бошланганини ўзи кўради.

Чиндан ҳам у ҳисобот тузиш учун қоғозларга қўмилиб ўтириб олди. Ўн беш минут давомда икки варақни чизиклар билан тўлғади. Сўнг қалами яхши очилмаганини сезиб қолди.

— Хотин! — бақирди у ичкарига. — Пичокни келтир!

— Халақит берманг! — деди хотини. — Энг қизиқ жойини кўрсатапти.

Кино кўрсатилмаётган экан. Хотини кулимсираганча телевизордан кўз узолмасди. Норпўлат киночиларни ҳурмат қилар эди. «Ҳатто эртадан ҳам фалсафий гаплар чиқара олишади, хумпарлар», деб ўйлади ва телевизор қаршисига ўтирди.

Аммо кино кўришга қўйишмади. Собиқ синфдоши Саъдулла кириб қолиб, китоб жавони олиб келишга ёрдамлашиб юборишини илтмос қилди.

— Кейин пивохонага таклиф қиламан, — деди у.

Аммо Норпўлат жавон олиб келгандан сўнг пивохонага киргандан кўра, биратўла ҳозир йўлдаёқ кириб ўтишининг афзаллигини исботлаб берди.

Соат саккизда пивохона ёпилди ва дўстлар жавонни бошқа куни олишга келишиб, тарқалишди.

Норпўлат овқатлангач, ҳисобот устида ўтиришга жазм қилди. Лекин сира-сира қўли бормади, ўзини зўрлашга эса ирода кучи етмади.

«Майли, — дея уф торти у, — эрталабдан янгича ҳаёт бошлайман. Мудирим бир хайрон қолсин». Норпўлат уйқуга кетди.

КАЙФИЯТ

Уйдан чиқаман. Фараҳбахш ҳаво, ёрқин қуёш, ялтироқ кўлмаклар. Кайфият аъло. Шунчалик хаёлларга берилиб кетибманки, ёнимдан гизиллаб ўтиб кетган «Жигули»ни кўрмай қолибман.

Ярим соат шимим билан ёмғирпўшимни тозаладим. Олдимда қандайдир кампир тўхтади.

— Эҳтиёт бўлиш керак, болам, — танбех берди у. — Айб ўзингда, кўзингда қараб юрмайсанми.

Мен индамадим, чунки фараҳбахш ҳаво, ёрқин қуёш ва бошқалар...

Метрога тушдим. Кайфиятимни бир пул қилган «Жигули»ни ўйлаб борарканман, пружинали эшик ёнига етганимни билмай қолибман. Аввал унинг оғирлиги қанчалигини аниқлашга қизиқиб юрардим. Ўзимга келиб, билсам, бир тоннадан кам чиқмас экан. Одамларга халақит бермаслик учун мени бир чеккага олиб чиқишди. Эшикни юзимга қўйиб юборган киши эса ғазаб билан бош чайқади:

— Қаёққа шошилясиз, яхши йигит?! Сал кутиб турсангиз бўлмайдами, бошингизни ёриб олай дедингиз-а! Айб ўзингизда.

Ҳа, майли. Бир оз ўтириб, охири кўчага чиқдим. Аламимдан чекким келди. Аксига олиб, сигаретим қолмабди. Магазинга кириб, навбатга турдим. Одам кўп, табиийки, ҳаммаси шошиляпти.

Навбатим келди. Сигарет сўраб пул узатдим ва сигаретни олиб, қайтимини қутиб турдим.

Орқадан одамлар суриб келяпти.

— Тезроқ қимирласангиз-чи! — қичқирди кимдир. — Ишга кечикяпмиз, ахир!

Мен кутаяпман, пешона тери тўкиб топган тийиндан дарақ йўқ.

— Ҳозир чақа топиб бераман, — дея ишшяйди сотувчи навбатдагиларга қараб. — Шошмасаларинг-чи, кўряпсизлар-ку, манави одам шошиляётгани йўқ.

Бу гапдан ўнғайсизланиб кетиб, дарров жойни бўшатдим. Ростдан, қандайдир беш тийин учун шунча одамнинг вақтини олиш инсофданми? Одамлар майдакаш экан деб ўйламайдиларми!

Албатта, ишга кечикиб бордим. Худди атай қилингандай текширув кетаётган экан, бошлигимиз эшик тагида туриб, кечикканларни рўйхатга олар эди.

— Манга, яна битта лакалов! — дея қўлидаги қоғозни силтади бошлиқ ва адабиётда қўллаб бўлмайдиган бир жуфт сўкиш ҳада қилди.

Ўзимни оқлаш учун энди оғиз жуфтлаган эдим, қоровул Қодир ака енгимдан тортиди:

— Жим бўл, айб ўзингда!

Яна айбдорман.

Мен жимгина хонамизга ўтиб кетдим. Ўтириб олиб ўйга толдим, балки ростдан ҳам айбдордирман. Бўлар-бўлмас майда-чуйдадан катта нарса чиқаришга ўрганганмиз. Хўл,

лой сачратди, қайтимни бермади, сўкди... Ҳадирганлари йўқ-ку, ахир! Асабни қўлга олиб, шунақа нарсаларга эътибор бермаслик керак. Ана шунда ҳаммаси жойида бўлади!

Шу пайт ходимимиз Санобар кўриб беришим учун ҳисобот олиб кирди. Уни кўздан кечириб, грамматик хато топиб олдим. Битта гапнинг охирига нуқта қўймабди. Ҳисоботни отиб юбордим.

— Саводсизсан, — дедим ачитиб, — маълумотинг олий бўлса ҳам! Кўзинг кўрмаётган бўлса, кўзойнак тақ, тушундингми?!

Санобар қип-қизариб йиғлаб юборди.

— Йиғлашга бало борми, — аралашди бурчакда ўтирадиган Хадича. — Ҳўзинг айбдорсан, хатони Ҳўзинг қилгансан.

Шундан кейин мен энгил тортдим.

СПРАВКА

Маҳалладан ҳар қандай справкани Қўчқор ака беради. У болалар боғчасида хўжалик мудирини бўлиб ишлайди. Кечқурун эса маҳалла комитетининг секретарлигини вазифасини бажаради.

Ҳўзингиз биласиз-ки, ҳаммага справка керак. Шунинг учун унинг олдига жуда кўп одам келади, баъзан навбатда ҳам туришади.

Ҳўша куни ҳам анча одам келди. Бир пайт Баҳодир деган йигит бир нарсани сўрайман, холос, деб секретарнинг столига навбатсиз яқинлашмоқчи эди, нақ балога қолди. Одамларнинг бақир-чақиридан зўрға қутулди.

Қўчқор ака эса ҳар бир кишидан сўради:

— Сизга қанақа справка?

— Паспорт янгилаш учун.

Беш минутдан кейин справка тайёр.

— Сизга нима керак?

— Болаларим ҳақида ишхонага ҳужжат берсангиз.

Салдан кейин у ҳам тайёр.

Қўчқор ака кўп йиллардан бери справка ёзади, тажрибаси зўр. У кўзини юмиб туриб ҳар қандай справкани ёзиб ташлаши мумкин. Ҳеч бир чалкашликка йўл қўймайди.

Ниҳоят, Баҳодирнинг навбати келди.

Қўчқор ака кўзойнагини тўғрилаб, «ёшитаман» дегандай бошини кўтарди.

— Биласизми, — деди Баҳодир, — мен соат неччигача ишлашингизни сўрамоқчи эдим. Паспортимни уйда қолдирган эканман.

Қўчқор ака индамай нимадир ёзди ва Баҳодирга тутқазди.

Баҳодир эса ҳайрон бўлганча қоғозни очди. Унда шу сўзлар бор эди:

Справка

Берилди ушбу справка шул ҳақдаким, мен кеч соат 5 дан 7 гача ишлайман. Дам олиш куни — душанба.

Имзо. Муҳр

Русчадан Ориф ФАРМОНОВ таржимаси

Маданий ҳаёт

* * *

Ангрен шаҳрида 29 апрель куни Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правленийсининг биринчи секретари Сарвар Азимов бошчилигида бўлиб ўтган ёзувчиларнинг шаҳар меҳнаткашлари билан учрашувларида Ўзбекистон халқ ёзувчилари Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Иброҳим Раҳим, Ўзбекистон халқ шоири Шукрулло, республика Ёзувчилар союзининг секретарлари Уктам Усмонов, Борис Пармузин, Ҳамза мукофоти лауреатлари Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, «Шарқ юлдузи» журнаlining бош редактори Ҳ. Абдусаматов, «Ёшлик» журнаlining бош редактори Эркин Воҳидов, «Юлдуз» журнаlining бош редактори Шомил Алядин, республика Ленин комсомоли мукофоти лауреатлари Гулчеҳра Нуруллаева, Владимир Тюрников, Нормурод Нарзуллаев ва бошқа прозаиклар, драматурглар, адабиётшунослар қатнашдилар.

Ўзбекистон Компартияси Тошкент область комитетининг секретари А. Хўжаев, Ангрен шаҳар партия комитетининг биринчи секретари Ш. Камолхўжаев, Ангрен шаҳар ижроия комитетининг райси Л. Бабкин ўртоқлар, ишлаб чиқариш илғорлари, талабалар ва ўқувчилар меҳмонларни самимий кутиб олдилар.

Учрашувлар қатнашчилари В. И. Ленин ҳайкали пойига гуллар қўйдилар.

Шаҳар партия комитетида бўлиб ўтган суҳбатда ўртоқ А. Хўжаев областда қилинаётган ишлар, меҳнаткашларнинг шу беш йилликда қўлга киритаётган ютуқлари, галдаги вазифалари ҳақида ҳикоя қилиб берди. Ўртоқ Ш. Камолхўжаев Ангрен тарихи, унинг иқтисодий ва маданий жабҳаларда эришган ютуқлари, КПСС XXVI съезди қарорларини амалга ошириш учун қилинаётган ишлар хусусида гапирди. Ёзувчилар номидан Сарвар Азимов сўзлаб, суҳбатлар учун ҳар икки ўртоққа миннатдорчилик билдирди, шаҳар кутубхонасига Шароф Рашидовнинг беш жиллик асарлари тўпламини тақдим этди.

Ёзувчилар шаҳарнинг «Ангренский» кўмир кони, керамика комбинати, ГРЭС, «Резинотехника» заводи ишчи-хизматчилари ва область педагогика институти ўқитувчи, талабалари билан учрашувлар ўтказдилар.

Сарвар Азимов раҳбарлигида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правленийси секретариатининг йиғилиши бўлди. Йиғилишда республика Ёзувчилар союзи Тошкент область бўлимининг масъул секретари А. Шеров доклад қилди. Ёзувчи Ж. Абдуллоҳонов Тошкент область ёш ёзувчиларнинг ижодий фаолияти ҳақида ахборот берди. Республика Ёзувчилар союзи Тошкент область

бўлимининг ижодий ҳисоботи маъқулланди. Ориф Одилхонов, Маъсума Аҳмедова, Шавкат Қулибоев, Мажд Самадов, Валерий Сумин, Абдуғафур Убайдуллаев, Темур Убайдуллаевлар СССР Ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилиндилар.

Шаҳар партия комитетининг мажлислар залида бўлиб ўтган адабиёт байрамининг яқунловчи кечасида Ўзбекистон Компартияси Тошкент область комитетининг секретари А. Хўжаев, ёзувчилардан Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Шукрулло, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Борис Пармузин, Гулчеҳра Нуруллаева, Нормурод Нарзуллаев, Юрий Ковалёв, Абдулла Шер ва бошқалар сўзга чиқдилар.

* * *

Гўзал Фарғона водийсида 5—11 май кунлари Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правленийси секретариатининг кўчма мажлислари бўлиб ўтди.

Бешинчи май куни Фарғона аэропортида Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правленийсининг биринчи секретари Сарвар Азимов бошчилигидаги атоқли ва ёш ёзувчилар делегацияси тантанали кутиб олинди. Меҳмонлар шаҳардаги В. И. Ленин ҳайкали пойига гулчамбарлар қўйдилар. Фарғона область партия комитетида ёзувчилар шарафига қабул маросими ўтказилди. Унда Фарғона область партия комитетининг биринчи секретари Ҳамдам Умаров область экономикаси ва маданияти ҳақида сўзлади. Ўртоқ Сарвар Азимов ёзувчилар делегацияси қизғин кутиб олинганлиги учун область партия ва совет ташкилотлари раҳбарларига миннатдорчилик билдирди ҳамда атоқли давлат ва партия арбоби, йирик адиб Шароф Рашидовнинг барча меҳмонларнинг дастхатлари битилган беш жилди асарларини эсдалик учун Х. Умаровга топширди.

Улуғбек номидаги Фарғона Давлат педагогика институтида шу куни кечқурун улуғ ўзбек шоири Ғафур Ғулом туғилган куннинг 80 йиллигига бағишланган тантанали кеча бўлди. Кечани Фарғона шаҳар партия комитетининг биринчи секретари Ғулом Фозиллов кириш сўзи билан очди. Институт ректори, Ўзбекистон ССРда хизмат кўрсатган фан арбоби, профессор В. Отақулов, ёзувчилардан Сарвар Азимов, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор, Лазиз Қаюмов, Юрий Ковалёв, Шукрулло, Эркин Воҳидов ва Олмос сўзга чиқдилар.

Ёзувчилар эртаси куни Марғилондаги «Атлас» ишлаб чиқариш бирлашмасига ташриф буюриши, тўқувчилар меҳнати ва ҳаёти билан танишдилар. Бирлашма директори Р. Бобобеков корхона ҳақида сўзлаб берди. Шундан кейин цехларда бўлиб ўтган

мушоираларда Эркин Воҳидов, Муҳаммад Али, Эътибор Охунова ва бошқалар янги шеърларидан ўқиб, йиғилганларни хушнуд этдилар. Адиблар Ўзбекистоннинг биринчи президенти Йўлдош Охунбоевнинг уй-музейини бориб кўрдилар. Қува районидagi «Анор» совхози ишчи ва хизматчилари билан учрашдилар. Бригада бошлиғи М. Сайфуддинова меҳмонларга хўжаликнинг фаолияти ва келгусидаги режалари ҳақида сўзлаб берди. Совхозда республика Ёзувчилар союзи правлениесининг секретари Уктам Усмонов бошчилигида бўлиб ўтган мушоирада Асқад Мухтор, Эркин Воҳидов, Муҳаммад Али, Султон Акбарий, Шаҳодат Исахонова, Шавкат Раҳмонлар янги шеърларидан ўқидилар. Иброҳим Раҳим Қува районининг ўтмишига оид лавҳалардан ҳикоя қилиб берди.

Шаҳар марказидаги майдонда ёзувчиларнинг Улуғ Ватан уруши ветеранлари билан бўлган учрашувини Қува район партия комитетининг биринчи секретари Мусажон Шербўтаев кириш сўзи билан очди. Йиғилишда Сарвар Азимов ва Ҳамид Ғуломлар сўзга чиқдилар.

Шу кунги Ҳамид Олимжон номидаги совхоз марказида қад кўтарган шоир ҳайкалининг тантанали очилиш маросими ўтказилди. Қува шаҳар партия комитетининг биринчи секретари Маматқул Раҳматов адибларни қувасойликлар номидан қутлади. Уртоқ Ҳамдам Умаров, Жиззах шаҳар партия комитетининг биринчи секретари Убайдулла Тўрақулов, ёзувчилар И. Раҳим, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов, Адҳам Ҳамдам, шоир Эркин Воҳидов, шоирнинг қизи, адабиётшунос олима Хулқар Олимжонова, Қувасой шаҳридаги 19-мактаб ўқувчиси Нейматжон Абдуллаевлар шоир ижодининг ўзига хосликлари ҳақида сўзладилар.

Республика Ёзувчилар союзи правлениеси секретариатининг кўчма мажлисида Фарғона область ёзувчилар ташкилотининг фаолияти ҳақида шу область бўлимининг масъул секретари Малика Мирзаева ҳисобот берди. Йиғилишда Мақсуда Эргашева, Саидали Одилов, Турсунбой Маҳмудов, Матлуба Аҳмедова, Аҳмадхон Ёқубов, Анвар Юнусов, Урмон Омонов, Мамадали Умаров, Исмоил Тўхтасинов, Ҳабиб Саидганиев, Олтимиш Усаров ўртоқлар СССР Ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилинди. Республика Ёзувчилар союзи Фарғона область бўлими ижодий кенгаши тасдиқланди.

Ёзувчилар 7 май кунги Андижонга сафар қилдилар. Область партия комитетининг мажлислар залида Ғафур Ғуломнинг юбилей кечаси бўлди. Кечани Ўзбекистон Компартияси Андижон область комитетининг биринчи секретари Солижон Мамарасулов кириш сўзи билан очди. Йиғилишда Сарвар Азимов, кекса қаламкаш Улфат, Саид Аҳмад, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Лазиз Қаюмов, Абдулла Орипов, Олмос ва бошқалар сўзга чиқишиб, Ғафур Ғулом ҳақидаги фикрларини йиғилганлар билан ўртоқлашдилар. С. Азимов шу кунги учрашувдан хотира сифатида Шароф Рашидовнинг беш жилди асарлар тўпламини область партия комитетига тақдим қилди.

Ёзувчиларнинг область партия комитетидagi қабулида ўртоқ Солижон Мамарасулов андижонликларнинг экономика ва мадани-

ят соҳаларида қўлга киритаётган ютуқлари ҳақида сўз юритди.

Область партия комитетининг мажлислар залида бўлиб ўтган Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи правлениеси секретариатининг кўчма мажлисида республика Ёзувчилар союзи область бўлимининг фаолияти ҳақида шу бўлимининг масъул секретари Олимжон Холдор ҳисобот берди, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин, Лазиз Қаюмов, Эътибор Охунова ўртоқлар сўзга чиқиб, Ёзувчилар союзи область бўлими фаолияти ҳақидаги фикр ва мулоҳазаларини билдирдилар.

Мажлисида Ҳалима Қорабоева, Фарид Усмонов, Раҳмон Ғайзиева, Усмонжон Шукуров, Сотволди Ражабов, Одилжон Олимов, Одил Абдурахмонов, Заҳриддин Муҳиддинов, Анорбой Қуронбоев, Исмоил Тўлаков ўртоқлар СССР Ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилинди.

Ёзувчилар союзи область бўлимининг масъул секретари ўз илтимосига кўра вазифасидан озод этилди. Ёзувчилар союзи область бўлимининг масъул секретари қилиб шоир Тўлан Низом тасдиқланди.

Уртоқ Солижон Мамарасулов областда яшаб ижод қилаётган қалам аҳлига яқиндан ёрдам кўрсатаётганлиги учун Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзига миннатдорчилик билдирди ва Ёзувчилар союзига область партия комитетининг совғаси — доҳий В. И. Ленин портрети туширилган гиламни тақдим этди.

Ёзувчилар уч гуруҳга бўлиниб, областнинг Қўрғонтепа, Марҳамат ва Комсомобод районларида меҳнаткашлар билан ижодий учрашувлар ўтказдилар.

Ёзувчилар 9 май кунги Наманган областига ташриф буюрдилар. Алишер Навоий номидаги область музыкали драма ва комедия тетрида бўлиб ўтган фашизм устидан қозонилган Буюк ғалабанинг 38 йиллигига бағишланган кечани Наманган шаҳар партия комитетининг биринчи секретари Гани Тожибоев қисқача кириш сўзи билан очди. Кечада Иброҳим Раҳим, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Асқад Мухтор, Шукрулло, Эътибор Охунова, Эркин Воҳидов, Нормурод Нарзуллаев, Саид Аҳмад, Одил Ёқубов Пиримқул Қодиров, Юрий Ковалёв ўртоқлар сўзга чиқишиб, Улуғ Ватан урушида қозонилган ғалабанинг оламшумул ахамияти ҳақида гапирдилар.

Кечада Наманган область партия комитетининг секретари Турсунбой Ғўзиев нутқ сўзлади. Ғалаба кунига бағишланган бу йиғилишда Ўзбекистон Компартияси Наманган область комитетининг биринчи секретари Маҳкам Камолов қатнашди.

Эртаси кунги эрталаб ёзувчилар шаҳар марказидаги В. И. Ленин ҳайкали пойига гулчамбарлар қўйдилар. Ўзбекистон Компартияси Наманган область комитетига ёзувчилар шарафига қабул маросими бўлди. Уртоқ Маҳкам Камолов область меҳнаткашларининг ҳаёти ҳақида ҳикоя қилиб берди. Уртоқ Сарвар Азимов Наманган область партия комитетига ўзбек ёзувчиларининг роман, повесть ва дostonларини совға қилиб топширди.

Шу кунги область ёзувчилар ташкилоти биносида Ўзбекистон Ёзувчилар союзи правлениеси секретариатининг кўчма мажлиси бўлди. Мажлисида Ёзувчилар союзи Наман-

ган область бўлимининг масъул секретари Ҳабиб Саъдулла ҳисобот берди.

Сарвар Азимов, Уктам Усмонов, Асқад Мухтор, Иброҳим Раҳим, Мирмуҳсин, Ҳамид Ғулом, Лазиз Қаюмов, Эркин Воҳидов, Нормурод Нарзуллаев, Озод Шарафиддинов, Черкез Али, Юрий Ковалёв, Эътибор Охунова, Шаҳодат Исахонова, Муҳаммад Али, Уткир Ҳошимов, Муҳаммад Хайруллаев, Ҳожиакбар Шайхов, УзКП Наманган область комитетининг биринчи секретари ўртоқ Маҳкам Камолов ва бошқалар Ёзувчилар союзи область бўлимининг ишлари хусусидаги фикр-мулоҳазаларини ўртоқлашдилар.

Секретариат йиғилишида Абдулла Жабборов, Обиджон Жуманазаров, Нуриддин Бобохўжаев, Мамбет Аблялимов, Иван Сизов, Эргаш Ендощ, Ёқубжон Аҳмаджонов, Иброҳим Мусаев, Абдуқаҳҳор Ғаффорий, Одилжон Носировлар СССР Ёзувчилар союзи аъзолигига қабул қилиндилар. Адабиётшунос олима Турсуной Ҳамидованинг 60 йиллигини ўтказиш юбилей комиссияси, Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзи Наманган область бўлимининг ижодий кенгаши тасдиқланди.

Ёзувчилар беш гуруҳга бўлиниб Наманган шаҳридаги саноат корхоналарда ишчилар билан ижодий учрашувлар ўтказдилар. Янгиқўрган, Учқўрган, Чортоқ ва Чуст районлари меҳнаткашлари билан дийдор кўришдилар.

Республика ёзувчилар союзи правленийси секретариатининг Фарғона водийсида ўтказилган кўчма мажлисларида Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети Маданият бўлимининг сектор мудири Барот Войқобилов иштирок этди.

* * *

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон ССР Давлат академик катта театрида 17 май куни Ўзбекистон ССР халқ шоири, Ленин ва Давлат мукофотларининг лауреати Ғафур Ғулом туғилган кунининг 80 йиллиги ўтказилди. Юбилей республика Ёзувчилар союзи правленийсининг биринчи секретари Сарвар Азимовнинг кириш сўзи билан очилди. Кечада Ўзбекистон халқ ёзувчиси, Социалистик Меҳнат Қаҳрамони Комил Яшин, СССР Ёзувчилар союзи правленийсининг секретари, «Дружба народов» журналининг бош редактори С. А. Баруздин, Ўзбекистон ССР халқ ёзувчилари Н. Сафаров, Ҳ. Ғулом, республика Ёзувчилар союзи правленийсининг секретари Б. С. Пармузин, прозаик ва драматург У. Умарбеков, шоирлар А. Орипов, Ҳ. Худойбердиева, Э. Воҳидов-

лар сўзга чиқишиб, Ғафур Ғуломнинг ижодий мероси, ибратли ҳаёти ҳақида фикр-мулоҳазаларини йиғилганлар билан ўртоқлашдилар.

Кечада КПСС Марказий Комитети Сийёсий бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети бюросининг аъзолари ва аъзоликка кандидатлари Е. А. Айтмуротов, М. М. Мусахонов, Т. Н. Осетров, И. Б. Усмоноҳўжаев, А. А. Хўжаев, Н. Ж. Худойбердиев, Н. М. Махмудова, Л. Н. Мелкумов, КПСС Марказий Комитетининг сектор мудири В. П. Поляничко, Ўзбекистон ССР Олий Совети Президиуми Раисининг ўринбосари Г. М. Орлов, Ўзбекистон ССР Министрлар Совети Раисининг ўринбосарлари Р. Ҳ. Абдуллаева, Қ. А. Аҳмедовлар иштирок этдилар.

* * *

Самарқанд шаҳрида 20 май куни рус тилини ўрганишга бағишланган республика илмий-амалий конференцияси бўлиб ўтди. Уни КПСС Марказий Комитети Сийёсий Бюроси аъзолигига кандидат, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг биринчи секретари Ш. Р. Рашидов кириш нутқи билан очди. Конференцияда Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети секретари О. У. Салимов «Рус тили — совет жамияти бирлигини мустаҳкамлашнинг, янги инсонни тарбиялашнинг қудратли воситаси», Қизил Байроқ орденли Туркистон қарбий округи қўшинлари қўмондони, армия генерали Ю. П. Максимов «Армияга чақирилиш ёшига етмаган ёшларга рус тилини ўргатиш — уларни Совет Армиясида хизмат қилишга тайёрлашнинг гоят муҳим шarti» мавзуларида докладлар қилдилар. Докладлар юзасидан музокараларда Самарқанд область партия комитетининг биринчи секретари Р. С. Ашуралев, УзССР маориф министри С. Ш. Шермухамедов, Сурхондарё область партия комитетининг биринчи секретари А. К. Каримов, республика олий ва ўрта махсус таълим министри С. П. Пўлатов, Андижон область партия комитетининг биринчи секретари С. М. Мамарасулов, УзССР Ҳунар-техника таълими давлат комитетининг раиси П. Қ. Қаюмов, УзССР ЛКСМ МКнинг биринчи секретари Б. А. Алламуродов, Совет Армияси ва Ҳарбий-Денгиз Флоти бош сийёсий бошқармаси бошлигининг ўринбосари, генерал-лейтенант Б. П. Уткин, армия генерали Н. Г. Ляшченко ўртоқлар иштирок этдилар.

АДАБИЙ ЖУРНАЛЛАР
АВГУСТ ОЙИДА:

Звезда Востока

Журналнинг илк саҳифаларида КПСС МКнинг Июнь пленуми қарорлари, «ХI беш йиллик амалда» рубрикасида республикамиз ёзувчилари, селекционер олимлари, пахтакорлари, журналистларнинг пахта сифати ҳақидаги давра суҳбати босилган.

Наср бўлимида О. Ёқубовнинг «Бир фелъетон қиссаси», Ю. Леонтичевнинг «Саҳронинг кўз ёшлари» романи эълон қилинган. Назм ихлосмандлари журналнинг бу сонидида А. Шер, А. Маргарян, З. Тумановнинг янги шеърлари билан танишадилар.

Шунингдек, журналнинг саргузашт-фантастика, очерк, адабий-танқид бўлимида ҳам қизиқарли материаллар берилган.

ЙИЛДЫЗ

Журнал Реле Исмоиловнинг «Урушга йўл йўқ» публицистик мақоласи билан очилади. Ёзувчи Ибройим Пашининг «Олтин ранглар» повести, Энвер Арифов ва Жавдет Аметовларнинг Совет Иттифоқи Қаҳрамони Абдул Тейфуқ ҳаётига бағишланган «Абдул Тейфуқ» повести, шоир Шокир Селимовнинг «Тур, ўртоқ, тонг отди» достони, М. Аблалимов, А. Абдураззоқ, Х. Сеитовларнинг шеърлари ҳам шу сондан ўрин олган.

Ёшлар

Журналхонлар бу сонда ёш истеъдодли драматург Шароф Бошбековнинг «Тушов узган тулпорлар» пьесасини, Аббос Саидовнинг «Менинг опоқдадагинам» хикоясини, татар адиби Эрвин Умеровнинг «Эчкиқоя тошчалари» асарини ўқишлари мумкин. Т. Сулаймон, А. Тошхўжаев, С. Салимов, С. Саидов, М. Юсуповларнинг янги шеърлари ҳам шу сонда босилган. Шунингдек, журналда бугунги куннинг долзарб мавзуларидаги публицистик, адабий-танқидий мақолаларга кенг ўрин берилган.

МУНДАРИЖА

КПСС МК июнь Пленумининг қарори Партия идеологик, оммавий-сиёсий ишнинг актуал масалалари	3
Асқад Мухтор. Яна янги китобдан. Ш е ъ р л а р	11
Самар Нуров. Майсаларни аёз урмайди. Қ и с с а. Охири	19
Эътибор Охунова. Аргумчоғим, сени қўмсадим. Ш е ъ р л а р	95
Бобомурод Даминов. Биринчи операция. Қиссадан парча	102

МУШОИРА

Камчибек Кенжа. Баҳор бўлиб... Мукаррама Муродова. Оқ тўлқинлар. Сайёр. Йиллар ойдай ўтмоқда... Муҳаммаджон Ҳайдаров. Жуда оддий эди... Гулистон Матёқубова. Сўқмоқлар... Улмас Муҳиддин. Бир сўз. Ш е ъ р л а р	112—115
---	---------

ЖАҲОН ТАРАҚҚИИПАРВАР АДАБИЕТИДАН

Фрэнк Кафка. Эврилиш. Ҳ и к о я	116
---	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

Исо Жабборов. Инсон қалби учун кураш	133
Эмин Усмонов. Қизғиш доғ	142

ТОШКЕНТНИНГ 2000 ЙИЛЛИГИГА

Ҳамид Зияев. Девор қуршовидаги ҳаёт	149
---	-----

САНЪАТ

Любовь Авдеева. Рақсларда жонланган олам	157
--	-----

ТАНҚИД ВА АДАБИЕТШУНОСЛИК

Валентин Оскоцкий. Замонамиз солномаси	163
--	-----

ҲАМЗА НОМИДАГИ РЕСПУБЛИКА ДАВЛАТ МУКОФОТИГА НОМЗОДЛАР

Лаазиз Қаюмов, Собир Мирвалиев. Оқибат — дўстлик демак	169
---	-----

ТАҚРИЗЛАР

Санжар Содик, Турғунбой Халилов. Камолот гувоҳномаси	172
Норбой Худойберганов. Фикрлар салмоқли-ю, бироқ...	174
Ҳамидулла Болтабоев. Услубнинг туғилиши	178

САРГУЗАШТ, ФАНТАСТИКА

Ҳожнақбар Шайхов. Олмос жилоси. Илмий-фантастик қисса. Охири	180
--	-----

ГУЛҚАИЧИ

Уткир Муҳаммад. Гонорар. Ш е ъ р	198
Лутфулла Кабиров. Эркаклар иши. Жон қўшни. Телефон. Янги ҳаёт. Кайфият. Справка. Ҳ а ж в и я л а р	199—202
Маданий ҳаёт	203
Адабий журналлар август ойида	206

Бош редактор Ҳафиз АБДУСАМАТОВ.

Редколлегия: Сарвар АЗИМОВ, Нинель ВЛАДИМИРОВА, Жуманиёз ЖАББОРОВ, ЗУЛФИЯ, Тохир МАЛИК (масъул секретарь), МИРМУҲСИН, Нормурод НАРЗУЛЛАЕВ, Ҳайдарали НИЕЗОВ, Умарали НОРМАТОВ, Абдулла ОРИПОВ, Иброҳим РАҲИМ, Туроб ТУЛА, Худойберди ТУХТАБОЕВ (бош редактор ўринбосари), УЙГУН, Улмас УМАРБЕКОВ, Уктам УСМОНОВ, Раҳмат ФАЙЗИИ, Ҳалима ХУДОЙБЕРДИЕВА, Ҳусниддин ШАРИПОВ, Шоислом ШОМУҲАМЕДОВ, Иброҳим ЮСУПОВ, Нурали ҚОБУЛ, Ҳамид ҒУЛОМ.

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»

(Звезда Востока)
№ 8

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана,
Ташкент — 1983.

Рассом О. Арутюнов. Тех. редактор М. Аҳмедов. Корректор А. Билолов.

Редакцияга келган бир босма тобоқчада бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди.

Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи» дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 26.05.83 й. Босишга руҳсат этилди 21.07.83 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Р — 03030. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 176500. Заказ 1067

Узбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент — 700029, «Правда Востока» кўчаси, 26-уй.

© «Шарқ юлдузи», 1983.

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

АДРЕСИМИЗ:
700000. ТОШКЕНТ ГСП, ПУШКИН КУЧАСИ, 1.
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» РЕДАКЦИЯСИ.

ТЕЛЕФОНЛАР:

БОШ РЕДАКТОР — 332437, БОШ РЕДАКТОР УРИНБОСАРИ — 332181.
МАСЪУЛ СЕКРЕТАРЬ — 330918, ПРОЗА, ПУБЛИЦИСТИКА — 332181, ПОЭЗИЯ,
ТАНҚИД ВА АДАБИЁТШУНОСЛИК — 332479.